Peer Reviewed Journal

सत्यको खोजी

वर्ष : ४ अंक : १ जेष्ठ, २०७९

A JOURNAL OF COMMISSION OF INVESTIGATION ON ENFORCED DISAPPEARED PERSONS

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

ललितपुर

बेपत्ता पारिएका पीडितहरुको अन्तर्राष्ट्रिय दिवस, २०७८ मा आफ्नो धारणा राख्दै

मनोसामाजिक परामर्श तथा तनाव व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिममा लिएको एक सामूहिक तस्वीर

सत्यको खोजी

वर्षः ४ अंकः १ जेष्ठ, २०७९

"मर्यादाका लागि सत्य-तथ्य, न्याय र परिपूरण"

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
नेपाल

सत्यको खोजी

वर्षः ४ अंकः १ जेष्ठ, २०७९

प्रमुख सल्लाहकार

श्री युवराज सुवेदी, अध्यक्ष, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

सल्लाहकार

श्री श्यामकुमार भट्टराई, सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

सम्पादन समिति

श्री सरिता थापा, सदस्य, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
श्री कृष्णप्रसाद पुडासैनी, सहसचिव,बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
श्री यज्ञप्रसाद अधिकारी, सहसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल
श्री नवराज आचार्य, उपसचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
श्री राजकुमार ढुंगेल, ले.अ., बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
श्री सुमन अधिकारी, शा.अ., बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

नेपाल

सत्यको खोजी

वर्षः ४ अंकः १ जेष्ठ, २०७९

पुनरावलोकनकर्ताको नामावली

माननीय.लिलि थापा-सदस्य- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग-नेपाल
माननीय.नृपध्वज निरौला-मुख्य न्यायाधीश-उच्च अदालत दिपायल
श्री खिमलाल देवकोटा-वरिष्ठ अधिवक्ता तथा संविधान सभा सदस्य
माननीय. महेश शर्मा पौडेल-न्यायाधीश-उच्च अदालत पाटन
श्री कृष्णजीबी घिमिरे-नायब महान्यायाधिवक्ता-महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
श्री पदमप्रसाद पाण्डे-नायब महान्यायाधिवक्ता-महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय
श्री श्यामकुमार भट्टराई-सचिव-बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
प्रा.डा.ऋषिकेश वाग्ले-डीन-काठमाडौं स्कुल अफ ल
श्री सुदीप पाठक-पूर्व सदस्य-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग-नेपाल
डा.हरिहर वस्ती-फोरेन्सिक विशेषज्ञ
श्री टेक टमाटा-मानव अधिकारकर्मी
डा.टीकाराम पोखरेल-सहसचिव-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग-नेपाल
श्री यज्ञप्रसाद अधिकारी-सहसचिव-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग-नेपाल
श्री कर्ण बहादुर थापा-डीन-सुदूरपश्चिम विश्वविद्यालय, कानून संकाय
श्री कुमुदप्रसाद शर्मा-अनुसन्धान विज्ञ-बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग
श्री विजय गौतम-कार्यक्रम निर्देशक-अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) नेपाल
श्री मञ्जु खतिवडा-उपसचिव-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
श्री रूकमणी महर्जन-उप प्राध्यापक-नेपाल ल क्याम्पस
श्री तेजमान श्रेष्ठ-उप प्राध्यापक-नेपाल ल क्याम्पस
श्री खिमानन्द बस्याल-मानव अधिकार अधिकृत-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
श्री जागेश्वर चापागाँई-मानव अधिकार अधिकृत-राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

सर्वाधिकार

आयोगको पूर्व स्वीकृति विना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजन बाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनको लागि पुनःउत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाईने छैन। बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ श्रोत खुलाई आवश्यक अंशहरु साभार गरी प्रयोग गर्न सकिने छ।

प्रकाशन मिति र प्रति

मितिः २०७९, जेष्ठ
प्रतिः पाँच सय

प्रकाशक

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल
पुल्चोक, ललितपुर
फोनः ०१-५०१०१७९/४८१
टोलफ्री नं.१६६०-०१-२२१११
Email: ciedpnepal@gmail.com, info@ciedp.gov.np
website: www.ciedp.gov.np

कम्प्युटर डिजाईन

कम्प्युटर टेक्निसियन श्री बोधराज बराल

मुद्रण

श्री साईनिङ्ग ट्रेड लिङ्क प्रा.ली.
शान्तिनगर, काठमाडौं
मोः ९८५११६२२०८
©बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

सम्पादकीय

नेपालमा नवीन अभ्यासको रुपमा रहेको संक्रमणकालीन न्यायको विषयमा पर्याप्त अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण भएको छैन। आयोगले गरेका छानविन सम्बन्धी क्रियाकलापहरु, अनुसन्धान सम्बन्धी गतिविधिहरु, अन्तराष्ट्रिय अभ्यास एवम् सफलता/असफलताका कथा, पीडितहरुको दृष्टिकोण, मानवअधिकारवादी तथा सरोकारवालाहरुको राय सुझाव लगायत यसका सैद्धान्तिक तथा प्रयोगात्मक पक्षहरुको विश्लेषणबाट आयोगलाई आफ्नो कार्यविवरणको विषय न्यायसंगत हिसाबले सुल्झाउन सुझाव एवम् पृष्ठपोषण प्राप्त होस् भन्ने हेतुले आयोगले विगत ३ वर्षदेखि यस "सत्यको खोजी" नामक जर्नल प्रकाशन गर्दै आएको छ। प्रस्तुत जर्नलले तेश्रो वर्ष पार गरी चौथो वर्षमा प्रवेश गरेको अवसरमा यस जर्नललाई थप गुणस्तरीय एवम् विश्वसनीय वनाउन विज्ञहरुबाट पुनरावलोकन (Peer Review) गरी प्रकाशन गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। नेपालको संक्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा अध्ययन, अनुसन्धान गर्ने एवम् चासो राख्ने वर्गका लागि यस जर्नलले आंशिक रुपमा भएपनि अभाव पूर्ति गर्ने विश्वास लिईएको छ। यस जर्नलका सम्बन्धमा कुनै सुझाव, गुनासो एवम् प्रतिक्रिया भए आयोगको ईमेल ठेगाना ciedpnepal@gmail.com एवम् आयोगको कार्यालयको ठेगानामा समेत पत्राचार गरी सुझाव पठाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ।

अन्त्यमा, आयोगको यस प्रयासलाई सार्थकता दिन आफ्नो अमूल्य लेख रचना उपलब्ध गराउनुहुने विद्वान लेखकज्यूहरु, पुनरावलोकनकर्ताज्यूहरु एवम् प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रुपमा जर्नल प्रकाशनमा सहयोग पुऱ्याउनु हुने सम्पूर्ण महानूभावहरुप्रति सम्पादक समिति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै आगामी दिनमा समेत साथ र सहयोगको अपेक्षा गर्दछ ।

जेष्ठ, २०७९

सम्पादन समिति

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

पुल्चोक, ललितपुर

विषय-सूची

क्र.स.	विषय	लेखक	पृष्ठ
१	बलपुर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएकोमा परिपुरणको अवधारणा	युवराज सुवेदी	१-१२
२	सङ्क्रमणकालीन न्यायका बिविध पक्ष	बिश्वप्रकास भण्डारी	१३-१८
३	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारबाहीको विद्यमान अवस्था	श्यामकुमार भट्टराई	१९-४२
४	राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकः परिवारको अपेक्षा र राज्यको दायित्व	एकराज भण्डारी	४३-५३
५	सङ्क्रमणकालीन न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास	खिमलाल देवकोटा	५४-६४
६	नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण, विकास र सङ्क्रमणकालीन न्यायको सवाल	डा. बिष्णुराज उप्रेती	६५-८५
७	सङ्क्रमणकालीन न्याय र फौजदारी दायित्व	राम प्रसाद घिमिरे	८६-९२
८	सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध	शोभाकर बुढाथोकी	९३-१०४
९	व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र मानवअधिकार	डा. टिकाराम पोखरेल	१०५-११८
१०	सङ्क्रमणकालीन न्याय र पीडितमुखी अवधारणा	यज्ञप्रसाद अधिकारी	११९-१२९
११	साक्षी संरक्षण तथा परीक्षणः सिद्धान्त तथा कानूनी व्यवस्था	रेवतीराज त्रिपाठी	१३०-१४६
१२	नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसको व्यवस्थापनका उपायहरु	गम्भीर बहादुर हाडा	१४७-१६३
१३	सङ्क्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा आरोपित व्यक्तिको बयान र कारबाही सिफारिस	कुमुदप्रसाद शर्मा	१६४-१७८
१४	नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालिकाको अवस्थाः एक विवेचना	विष्णुमाया भुसाल	१७९-१९२

क्र.स.	विषय	लेखक	पृष्ठ
१५	The Crime Victim Protection Act and the right of the Conflict Victim	Bishnu Bashyal	१९३-२०२
१६	Psychologocal Rehabilitation for Conflict Victim in Nepal	Rukamanee Maharjan	२०३-२११
१७	Transitional Justice in Nepal: An appraisal from socio-Economic Right's perspective	Tejman Shrestha	२१२-२२४
१८	Transitional Justice Management of South Africa and Lesson to be Learnt for Nepal	Kedar Ghimire	२२५-२३९
१९	फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायको न्याय निरुपण प्रक्रिया	कृष्णा भण्डारी	२४०-२५३
२०	बेपत्ता परिवारका सदस्यको समस्या र डि.एन.ए. डाटा बैंकको आवश्यकता	राममाया लामिछाने	२५४-२६५
२१	द्वन्द्वको कारणले महिला तथा बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र त्यसको निरूपण	सानु डंगोल	२६६-२७५
२२	बेपत्ता पारिएका व्यक्तिः पीडित र उचित उपचार	सपना दनै/सेमन्त दाहाल	२७६-२८४
२३	स्थानीय तहको नीति निर्माण तहमा द्वन्द्व पीडितको सहभागिता किन र कसरी ?	गोविन्द लुइँटेल	२८५-२९४
२४	द्वन्द्वपीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुपर्ने भूमिका	कृष्णराज के.सी.	२९५-२९७
२५	जन युद्धको क्रममा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको कब्जामा मैले भोगेको यातना र मेरो अनुभूती	उमेश प्रसाद साह	२९८-३००

यस प्रकाशनमा प्रकाशित लेख रचनाहरूका तथ्य एवं अभिव्यक्त विचारहरू लेखकका निजी धारणा हुन्। यसले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको संस्थागत धारणाको प्रतिनिधित्व गर्ने छैन्।

बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिएकोमा परिपूरणको अवधारणा

युवराज सुवेदी*

१.विषय प्रवेशः

"कानुनबमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानुन कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानुन बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने," "सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट बञ्चित गर्ने"[२] कार्यलाई "व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य"का रुपमा परिभाषित गरेको छ। बेपत्ता पारिएको व्यक्ति फिर्ता भएमा कुन पक्षबाट शारीरिक वा मानसिक रुपमा आफूलाई के कस्तो पीडा वा क्षति पुर्‍याइएको छ भनी बताउन सक्दछ। यस्तोमा व्यक्तिलाई दिइएको यातना वा क्षतिको अनुमान गर्न सकिन्छ तर फेला नपरेका व्यक्तिको हकमा निज जीवितै वा के कुन अवस्थामा छ यकिन हुन नसक्ने[३] भई त्यस्ता व्यक्तिले के कस्तो यातनाबाट प्रताडित हुनुपर्‍यो भन्ने विषय अकल्पनीय हुन सक्दछ।

मानवता विरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा सशस्त्र द्वन्द्वकै क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिको पीडित[४] परिवारलाई

* अध्यक्ष, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

[२] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २(ट)(१) मा राज्य पक्षले तथा दफा २(ट)(२) मा अन्य पक्षले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको परिभाषा गरिएको छ।

[३] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २(च) मा "परिवार" भन्नाले पीडितको पति, पत्नी, छोरा, छोरी, बाबु, आमा, सासु, ससुरा, बाजे, बज्यै, नाति, नातिनी, वा सगोलको दाजु भाई वा दिदी बहिनी सम्झनु पर्छ भन्ने परिभाषा गरिएको छ।

[४] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २(ज) मा "पीडित" भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरुप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रुपमा हानीनोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्य सम्झनु पर्छ र सो शब्दले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरुप मानवीय, समाजिक वा सामुदायिक रुपमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुग्न गएको समुदाय समेतलाई जनाउँने परिभाषा गरिएको छ।

राहत उपलव्ध गराउने[५] प्रत्याभूति दिइएको पाइन्छ। "मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन" मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरूद्ध लक्ष गरी योजनाबद्ध रूपमा गरिएको हत्या लगायतका कार्यहरूमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई[६] समेत समावेश गरिएको छ। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा अनेकन व्यक्तिहरु बेपत्ता[७] भएका छन्। यस सम्बन्धमा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति र नेपाल रेडक्रस सोसाइटीले समेत व्यक्तिहरू बेपत्ता पारिएको[८] भनी औंल्याएको छ। बेपत्ता पारिएको व्यक्ति वा निजको परिवारलाई पर्न गएको क्षतिको मूल्याङ्कन गरी त्यस्तो व्यक्ति वा परिवारलाई राज्यको स्रोत साधन वा क्षमताले भ्याएसम्म उदारतापूर्वक परिपूरण गर्नुपर्ने हुन्छ।

२.बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरणः

"बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण" भन्नाले बेपत्ता पारिएको भनिएको व्यक्ति उसको परिवारजनलाई सकुशल हस्तान्तरण गर्नु नै हो[९]। कुनै कारणले व्यक्तिलाई सकुशल फिर्ता गर्न नसकिएमा त्यस्को परिपूरण गर्नुपर्ने हुन्छ। प्रस्तुत प्रसङ्गमा "परिपूरण" भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम भोगेका व्यक्ति वा निजको परिवारजनलाई उपलब्ध गराइने क्षतिपूर्ति, सुविधा वा सहुलियत[१०] भएकाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा आयोगले छानविन गरेपश्चात् क्षतिपूर्ति, पुनरुद्धार वा पुनस्थापन वा अन्य व्यवस्था गर्ने क्रममा पीडित वा निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई आवश्यकता अनुसार निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थोपचार, सीपमूलक तालीम, विना व्याज वा सहुलियतपूर्ण व्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारी लगायत आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत समेत उल्लेख गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने[११] र सोही बमोजिम सरकारले परिपूरण उपलब्ध गराउनु पर्दछ।

---

[५] कानुन किताव व्यवस्था समितिबाट प्रकाशित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ध)(थ) मा यस सम्बन्धमा उल्लेख भएको छ।

[६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१ को दफा २(ञ) मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन अन्तरगत व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई समेत समावेश गरिएको छ भने तथा दफा २(ट) मा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई परिभाषित गरिएको छ।

[७] सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएको भनी आयोगमा दर्ता भएका उजूरीहरुका आधारमा आयोगबाट छानविन भई हालसम्म पनि बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेका व्यक्तिहरुको वास्तविक सत्य तथ्य पत्ता लाग्न नसकेकाले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सङ्ख्या-२५११ का सम्बन्धमा आयोगको वेबसाइट www.ciedp.gov.np मा सूची प्रकाशन गरिएको छ। सार्वजनिक रुपमा प्रकाशन गरिएको सूचनामा उजुरी परेका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा कुनै जानकारी/सूचना/प्रमाण भए आयोगमा जानकारी गराउन समेत अनुरोध गरिएको छ।

[८] आई.सी.आर.सी. काठमाडौं मीनभवन, नयाँ बानेश्वरद्वारा प्रकाशित भएको नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा १३२६ जना अझै बेपत्ता भएका व्यक्तिहरुको नामावलीमा समावेश भएको छ।

[९] बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेका ३१ जना व्यक्तिहरु आयोगबाट भएको छानविनमा परिवारको सम्पर्कमा रहेको देखिन आएकाले आयोगबाट भएको सूचना सम्प्रेषणका आधारमा मिति २०७८।०३।१६ मा नेपाल टेलिभिजनबाट सार्वजनिक गरिएको।

[१०] https://www.ictj.org/our-work/transitional-justice-issues/reparations

[११] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २(ङ) र २३रर तथा नियमावलीको ३१ मा परिपूरण सम्बन्धमा उल्लेख भएको छ।

सरकार र द्वन्द्वरत पक्ष बिच मिति २०६३ साल मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि नेपालमा जारी सशस्त्र द्वन्द्व विधिवत् रुपमा अन्त्य[१२] भयो। सशस्त्र द्वन्द्वले छाडेका मानव अधिकार उल्लङ्घनका अनगिन्ती पीडाहरुका सम्बन्धमा लगभग २ दशक भइसक्दा पनि यथोचित सम्बोधन हुन सकिरहेको छैन। द्वन्द्वको चपेटामा परी थुप्रै व्यक्ति र परिवारहरुको सामाजिक जीवन तहस नहस भएको छ। यसबाट पीडित वा निजको परिवारजनमा बाँचुन्जेल सम्हालिन नसक्ने गहिरो शारीरिक, मानसिक, भौतिक वा नैतिक आघात समेत गराएको छ। सशस्त्र द्वन्द्व नेपालको इतिहास वा सामाजिक परिवेशमा असाधारण अवस्था हो। यसले गर्दा नेपाली नेपालीबिच द्वन्द्वको अवस्था सिर्जना भई आफू आफूमा नै रक्तपात हुने अवस्था विकसित भयो। साविकको कानुन लागू भएपनि क्रियाशिल हुन नसकेको र वर्तमानमा बन्नुपर्ने कानुन पनि बनिनसकेकोले राज्यका सबै संयन्त्रहरुले अपेक्षाकृत ढङ्गले कार्य सम्पादन गर्न सकेनन्। विद्रोहमा संलग्न दुबै पक्षमा पीडितहरु भएको यस किसिमको विषम परिस्थितिमा राजनीतिक परिवर्तनका लागि घटेका यस्ता घटनाहरुको न्याय निरुपण गर्न यस्ता घटनाका पीडितहरुलाई पुग्नगएको हानि नोक्सानीको मूल्याङ्कन गरी पीडित वा निजको परिवारमा पर्न गएको क्षतिको परिपूरण गर्नुपर्ने हुन्छ।

द्वन्द्वकालीन घटनाका दुबै पक्षमा पीडितहरु हुने भएकाले कुनै पक्षबाट भएको कसुरजन्य कार्यबाट व्यक्तिमात्र नभई सिंगो समाज वा पुस्तालाई पर्न गएको हानि नोक्सानी तथा असरलाई समेत विश्लेषण एवम् मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक हुन्छ। नेपालमा घटेका सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाका पीडितलाई उपलब्ध गराउने परिपूरण सम्बन्धी विशेष व्यवस्थालाई यसैको उपजको[१३] रुपमा लिन सकिन्छ। यति मात्र होइन, सङ्क्रमणकालीन न्यायमा सत्यको अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सदभाव तथा सहिष्णुताको भावना अभिवृद्धि गर्दै शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीको लागि सिफारिस गरी[१४] यस किसिमका घटनाहरु भविष्यमा दोहोरिन नदिने उपाय पत्ता लगाउने काम गरिन्छ।

पीडितलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुनको उल्लङ्घन वा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घनपूर्वको अवस्थामा पुऱ्याउन उसको मौलिक अवस्थामा पुनर्स्थापित गरिनु पर्दछ[१५]। पुनर्स्थापनाले स्वतन्त्रताको पुनर्स्थापना, मानव अधिकारको उपभोग, पहिचान, नागरिकता र पारिवारिक जीवन, वासस्थानको फिर्ता, रोजगारीको पुनर्स्थापना र सम्पत्ति फिर्तालाई समावेश गर्दछ[१६]। परिपूरणको उद्देश्य बेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा तिनका परिवारका सदस्यहरुले भोग्नु परेका भौतिक, शारीरिक र मानसिक पीडा वा क्षतिलाई सम्बोधन गरी न्याय दिनु हो। यसभित्र न्याय, विगतका हानि नोक्सानीको सम्बोधन, पीडितलाई समाजमा पीडित र नागरिकको रुपमा समेत मान्यता, वास्तविकताको प्रतिनिधित्व हुनेगरी सामूहिक सम्झनाको निर्माण,

---

[१२] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अनुसूची ४, मा नेपाल सरकार र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टि (माओवादी) का बिच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको विवरण उल्लेख गरिएको छ।

[१३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २३ र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ३० मा सशस्त्र द्वन्द्वका पीडित र तिनका परिवारहरुलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने व्यवस्थाको सम्बन्धमा उल्लेख गरिएको छ।

[१४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएको छ।

[१५] https://www.refworld.org/pdfid/५१३४a९df२.pdf

[१६] https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx#:~:text=Adequate

हानि वा उल्लङ्घनको उपचारको माग सम्बोधन, उनीहरुको राज्यप्रति विश्वास स्थापित गर्ने र राज्यलाई कानूनी दायित्व बहन गर्न लगाउने जस्ता विषयहरु[१७] पर्दछन्।

३.परिपूरणको सैद्धान्तिक पक्षः

कानूनी क्षेत्रमा प्रचलित ल्याटिन शब्द "Parens Patriae" लाई सर्वत्र स्वीकार गरिएको छ[१८]। यो सिद्धान्त बमोजिम राज्य वा अदालतलाई “Parent of the People” अर्थात् अभिभावकको रुपमा लिइएको छ। अभिभावकले आफ्नो परिवारका सदस्यहरुलाई जसरी हेरचाह गर्दछन् सोही अनुरुप समाजका अनाथ, अवला वा आश्रयहीन नागरिकहरुलाई राज्य वा अदालतले संरक्षण गर्नु[१९] पर्दछ।अपमानजनक वा लापरवाह अभिभावक, कानुनी अभिभावक वा अनौपचारिक हेरचाहकर्ता विरूद्ध हस्तक्षेप गरी बालक वा अशक्तहरुलाई संरक्षणको खाँचो पर्दा आमा वा बुबाझैं कार्य गर्ने[२०] भन्ने यसको मान्यता हो। बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्नु आपराधिक कार्य भएकाले दण्डनीय हुन्छ।कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गर्न, बेपत्ता पार्न वा मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने आदेश दिएमा आदेश दिनेले समेत अपराधिक दायित्व बहन गर्नुपर्ने हुन्छ।यस्ता पीडितलाई उनीहरुको क्षतिको मूल्याङ्कन गरी निष्पक्ष र पर्याप्त क्षतिपूर्ति वा परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकार रहेको हुन्छ। यस्तो अधिकारमा भौतिक र नैतिक क्षतिहरु तथा पुनरुद्धार, पुनर्स्थापना, मर्यादा र इज्जतको पुनर्स्थापना गर्ने लगायत आत्मसन्तुष्टि दिने उपायहरु एवम् घटना दोहोरिन नदिने सुनिश्चितता समेत[२१] पर्दछन्।

हरेक नागरिकलाई जीवनको स्वतन्त्रता वा सुरक्षाको अतिरिक्त शारीरिक यातना वा क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने प्रत्याभूति दिइनु पर्दछ। कानुनको दृष्टिमा सबै नागरिकहरु समान र कानुनको समान संरक्षणका हकदार हुन्छन्। संविधान वा कानुनद्वारा प्रदत्त मौलिक हकहरुको प्रभावकारी उपचार पाउनबाट उनीहरुलाई बञ्चित गर्न सकिन्न। कसैलाई स्वेच्छाचारी रुपले गिरफ्तार गरिने, नजरबन्दमा राखिने वा फौजदारी अभियोग लगाइएको अवस्थामा स्वतन्त्र र सक्षम न्यायाधिकरणबाट निष्पक्ष र सार्वजनिक सुनुवाई गर्न पाउने हकबाट बञ्चित गर्न पनि सकिन्न। कानुन बमोजिम दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने, गोपनीयता, परिवार, घर वा पत्राचारमा स्वेच्छाचारी वा गैरकानुनी हस्तक्षेप नगरिने, कसैको प्रतिष्ठा तथा ख्यातिमा गैरकानुनी आक्रमण नगरिने[२२] जस्ता मौलिक अधिकारको प्रत्याभूति राज्यले नै दिनुपर्दछ। जीवन र शरीर उपर हिंसा, विशेषतः सबै खाले हत्या, अङ्गभङ्ग, क्रूर व्यवहार र यातना, बन्धक बनाउने, व्यक्तिगत प्रतिष्ठा उपर आक्रमण, विशेषतः उपहास वा अपमानजनक व्यवहार जस्ता क्रियाकलापहरु[२३] निन्दनीय मात्र नभई सर्वत्र निषेधित गरिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनलाई सशस्त्र द्वन्द्वका प्रत्येक पक्षले पालना गर्नु पर्दछ।यसलाई सुरक्षा निकायद्वारा पालन गराउन राज्यले कानुनी सल्लाहकारहरुको व्यवस्था समेत गर्नुपर्ने हुन्छ।प्रचलित कानुनको उल्लङ्घनमा राज्यपक्षले जिम्मेवारी लिनुपर्ने भएकोले यसबाट हुन गएको हानि अथवा पीडाको पूर्ण क्षतिपूर्ति राज्यले नै

[१७] सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी प्रशिक्षण पुस्तिका, आई सि टि जे, २०११, पृ. ४२

[१८] https://en.wikipedia.org/wiki/Parens_patriae

[१९] https://legal-dictionary.thefreedictionary.com/parens+patriae

[२०] https://law.jrank.org/pages/९०१४/Parens-Patriae.html

[२१] https://www.ohchr.org/en/hrbodies/ced/pages/conventionced.aspx

[२२] https://www.lawcommission.gov.np/np/wp-content/uploads/२०२१/०३/मानव-अधिकारको-विश्वव्यापी-घोषणापत्र.pdf

[२३] https://nepalconflictreport.ohchr.org/files/docs/१९४९-०८-१२_instrument_un_nep_b.pdf

दिनुपर्ने हुन्छ । परस्पर सशस्त्र द्वन्द्वरत पक्षको व्यक्तिगत जिम्मेवारी वा अपराधलाई पनि अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनले स्वीकार गरेको छ। युद्ध अपराध सम्बन्धी शासन व्यवस्था, अर्को शब्दमा युद्ध अपराध सम्बन्धी अन्वेषण र दोषीको विरुद्ध कारबाही गर्ने दायित्व राज्यले[२४] नै निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ। आफ्ना नागरिकहरुको मानव अधिकारको संरक्षण र सम्मान गर्नु प्रत्येक राज्यको कर्तव्य हो। राज्यद्वारा कसैको मानव अधिकार उल्लङ्घन हुनगएमा वा त्यसबाट नागरिकलाई जोगाउन नसकेको कारण घटना भएको भए क्षतिपूर्ति लगायत परिपूरणका प्रभावकारी उपचार सुनिश्चित गर्न पीडितहरुलाई परिपूरण उपलब्ध गराई न्याय दिलाउने कार्य राज्यको दायित्व अन्तर्गत पर्दछ। प्रत्येक नागरिक जन्मदा नै निश्चित हक अधिकारहरु लिएर जन्मेको हुन्छ। कतिपय अधिकारहरु उसलाई संविधान वा कानुनले नै मौलिक हकको रुपमा प्रत्याभूत गरिएको हुन्छ। परिपूरण नागरिकका तिनै मौलिक हकहरुप्रतिको प्रतिस्थापनसँग पनि सम्बन्धित रहेको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा पुनरुद्धार, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, सन्तुष्टि र नदोहोरिने प्रतिबद्धता[२५] आदि उपायहरुका रुपमा हानि भोगेका पीडितलाई उपचार प्रदान गर्ने कर्तव्यलाई पूरा गर्ने सारवान पक्ष र कार्यविधिगत पक्ष गरी परिपूरण पाउने नागरिकको अधिकारको दुई महत्वपूर्ण पक्षहरु रहेको देखिन्छ[२६]। परिपूरणका सम्बन्धमा स्वीकार गरिएका मान्यताहरुलाई निम्नानुसार विवेचना गर्न सकिन्छः-

पुनरुद्धार (Restitution): यो यस्तो उपाय हो जसले पीडितलाई घटना घटनुअघिको अवस्था वा हैसियतमा स्थापित गर्न मद्दत गर्दछ। यस अन्तर्गत सम्भव भएसम्म पीडितलाई उस्को मौलिक अवस्थामा पुऱ्याउने प्रयास गरिन्छ। पुनरुद्धारले सम्भव भएसम्म स्वतन्त्रताको पुनर्स्थापना, मानव अधिकारको उपभोग, पहिचान, नागरिकता र पारिवारिक जीवन, बसोबासको फिर्ता, रोजगारीको पुनर्स्थापना र सम्पत्ति फिर्तालाई समेत समेटको[२७] पाइन्छ।

१. **क्षतिपूर्ति (Compensation):** क्षतिपूर्ति सङ्क्रमणकालीन न्यायको एक महत्वपूर्ण आयाम हो। यो विशेष गरी पीडितहरुलाई पर्न गएको क्षतिको परिपूरणमा केन्द्रित भई उनीहरुको अधिकार र पहिचानप्रति लक्षित रहेको हुन्छ। क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दा देहायका अवस्थाहरुलाई आधार बनाउने गरिन्छः-
    - क. शारीरिक तथा मानसिक हानि,
    - ख. रोजगारी, शिक्षा तथा सामाजिक लाभहरु लगायत नोक्सान भएका सम्पत्तिहरु,
    - ग. सम्भावित आम्दानीमा भएको नोक्सानी लगायत आयमा भएको वास्तविक हानि नोक्सानी,
    - घ. नैतिक क्षति,
    - ङ. कानूनी तथा मनोसामाजिक विज्ञको सहायता, औषधि तथा उपचार सेवा र मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक सेवाका लागि आवश्यक खर्च आदि।

[२४] https://www.icrc.org/en/doc/assets/files/other/nep-irrc_८५७_henckaerts.pdf

[२५] https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx#:~:text=Adequate

[२६] रुल अफ ल टुल्स फर पोष्ट कन्फिक्ट स्टेटस् (रिपरेसन प्रोग्राम), ओएचसिएचआर, २००८, पृ ६

[२७] https://en.wikipedia.org/wiki/Restitution

यसमा हुन गएको हानि जस्ताको तस्तै पूर्ति हुन नसके पनि सो को प्रकृतिलाई मूल्याङ्कन गरी मुलुकको उपलब्ध साधन श्रोतले भ्याएसम्म पूर्ति गर्न गरिने प्रयासलाई क्षतिपूर्तिको रुपमा लिनु[२८] पर्दछ।

३. **पुनर्स्थापना (Rehabilitation):** पुनर्स्थापनाले औषधोपचार तथा मनोवैज्ञानिक हेरचाहका साथै कानूनी तथा सामाजिक सेवाहरुलाई जनाउँछ। शारीरिक हानि भएकोमा जुन किसिमको हानि भएको हो, त्यसको पूर्ति, विस्थापित भएकोमा व्यक्तिको इच्छा अनुसारको उपयुक्त स्थानमा पुनःस्थापना, चरित्र हत्याको कारण मानसिक तनाव भएकोमा सो को उपचार, कुनै जीविकोपार्जनको व्यवस्था खोसिन गएको भए सो को पुनर्बहाली अर्थात् व्यक्तिलाई जे जुन हानि भएको छ सो सम्बन्धमा व्यक्तिको चाहना बमोजिम पुनर्स्थापन गरिनु[२९] पर्दछ।

४. **सन्तुष्टि (Satisfaction):** सन्तुष्टि व्यक्तिले अनुभूत गर्ने विषय हो, जसले गर्दा पीडितले केही आत्मसन्तोष वा राहतको महसुस गर्दछ। यस अन्तर्गत देहायका विषयहरु पर्न सक्ने देखिन्छः-

क. निरन्तर उल्लङ्घनलाई रोक्न लक्षित प्रभावकारी उपाय,

ख. पीडित, पीडितका नातेदार, साक्षीहरु वा पीडितलाई सहयोग गर्न वा थप घटना रोक्न हस्तक्षेप गर्ने, व्यक्तिहरुको सुरक्षा तथा सरोकारमा थप हानि वा धम्की नदिने गरी तथ्यको परीक्षण गर्ने र पूर्ण तथा सार्वजनिक रुपमा सत्य तथ्यको खुलासा गर्ने कार्य।

ग. बेपत्ताको अवस्थाको लागि, अपहरित नाबालकको पहिचानको लागि र मारिएका व्यक्तिको शवको लागि गरिएको खोजी तथा परिवार र समुदायको साँस्कृतिक अभ्यास वा पीडितको व्यक्त वा अव्यक्त चाहना अनुसार उद्धार कार्य, पहिचान वा सद्गत गर्ने कार्य,

घ. पीडित तथा निजको परिवारको मर्यादा, इज्जत र अधिकारको पुनर्स्थापनाको औपचारिक घोषणा वा न्यायिक निर्णय,

ङ. तथ्यहरुको मान्यता र जवाफदेहीताको स्वीकारोक्ति लगायत सार्वजनिक रुपमा क्षमा माग्ने कार्य,

च. उल्लङ्घनका लागि जिम्मेवार व्यक्ति विरुद्ध न्यायिक तथा प्रशासनिक कारबाही,

छ. पीडितलाई स्मरण गर्ने समारोहहरु तथा समवेदना दिने कार्य,

ज. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानुन तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको उल्लङ्घनका घटनाहरुबाट हुने वास्तविक दायित्वहरु बारे तालीम तथा शैक्षिक सामग्रीमा समावेश गर्ने आदि पर्दछन्।

५. **भविष्यमा नदोहोरिने प्रतिवद्धता** (Guarantee of non-repetition): द्वन्द्व समाजको उपज भएकाले के कुन अवस्था वा परिस्थितिबाट यसको बीजारोपण वा सिर्जना हुनजान्छ भन्ने पहिलेन नै आँकलन गर्न कठिन हुन्छ। तर पनि समाजमा भएका कतिपय विभेदपूर्ण व्यवहारका कारण द्वन्द्व हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिने भएकाले द्वन्द्वका घटनाहरु नदोहोरिने उपायहरु गर्न भने सकिन्छ, जसमा राज्यले पीडितलाई घटनाको पुनरावृत्ति नहुने प्रत्यभूति दिनै पर्दछ। यस क्रममा निम्न कुराहरु सान्दर्भिक हुनसक्ने देखिएको छः-

[२८] https://en.wikipedia.org/wiki/Compensation_and_benefits

[२९] https://www.vocabulary.com/dictionary/rehabilitation

क. नागरिकलाई राज्यका सेना वा सुरक्षा निकायले विनाकारण वा गैरकानुनी ढङ्गले नियन्त्रणमा नलिने सुनिश्चितता हुनुपर्ने,

ख. नागरिक वा सुरक्षा निकाय उपर लागू हुने कार्यविधिहरु अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुप निष्पक्ष, स्वच्छ र उचित हुनुपर्ने,

ग. न्यायपालिकाको स्वतन्त्रतालाई सम्मान गरी पालना गर्ने,

घ. पेसाकर्मीहरु खासगरी कानुनी पेसामा संलग्न, स्वास्थोपचार, सञ्चार, मानव अधिकारकर्मीहरुको रुपमा संलग्न व्यक्तिहरुको संरक्षण गर्ने[३०]आदि पर्दछ।

५.परिपूरण सम्बन्धी कानुनी व्यवस्थाः

सशस्त्र द्वन्द्वको विशेष परिस्थिति वा सामान्य अवस्थामा समेत नागरिकहरुप्रतिको दायित्वलाई राज्यले इन्कार गर्न सक्दैन। नेपालको परिवेशमा सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था पूर्वसमेत नागरिकको आधारभूत मानव अधिकारको रक्षाको लागि कानूनी राज्य[३१]को प्रत्याभूति दिनुका साथै मौलिक हकको व्यवस्था गरिएको[३२] थियो। द्वन्द्वरत पक्षका बिच सहमति भई मिति २०६३।०८।०५ मा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता[३३] पश्चात् मिति २०६३।१०।०१ मा जारी भएको संविधान[३४] मा समेत साविकका नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार तथा कानूनी राज्यको अवधारणा स्वीकारिएको छ।

संविधान वा कानुनमा रहेका व्यवस्थाहरुले मात्र नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वलाई रोक्न सकेनन्। द्वन्द्वकालमा अकल्पनीय रुपमा धनजनको क्षति हुन गयो।राष्ट्रहित, लोकतन्त्र र अग्रगामी परिवर्तनका लागि नेपाली जनताले पटक-पटक गर्दै आएका ऐतिहासिक जनआन्दोलन, सशस्त्र सङ्घर्ष, त्याग र बलिदानको गौरवपूर्ण इतिहासलाई स्मरण एवम् सहिदहरु तथा बेपत्ता र पीडित नागरिकहरुलाई सम्मान गर्ने[३५] नेपालको राष्ट्रिय नीति रहेको छ।सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका अपराधिक घटनाका पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाही सम्बन्धी जानकारी पाउने तथा कानुन बमोजिम सामाजिक पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय[३६] सुनिश्चित गरिएको छ।कसैको आपराधिक कार्यको परिणाम स्वरुप कोही पीडित हुन पुगेमा पुनर्स्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय समेत पाउनुलाई नागरिकको मौलिक हकको रुपमा अङ्गीकार गरिएको छ।

---

[३०] https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/remedyandreparation.aspx#:~:text=Adequate

[३१] कानुन किताव व्यवस्था समितिबाट प्रकाशित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को प्रस्तावनामा उल्लेख भएको।

[३२] कानुन किताव व्यवस्था समितिबाट प्रकाशित नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को भाग ३ को धारा १२(१), १२(२), १४, १४(४), १४(५), १४(६), ११५(८) समेतमा कानुनले तोकिएको अवस्थामा बाहेक कसैको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण नगरिने प्रत्याभूति दिइएको छ।

[३३] मिति २०६३ मंसिर ५ गते नेपाल सरकार र ने.क.पा. (माओवादी) बिच सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौता र मिति २०६३ मंसिर २२ गते सम्पन्न हतियार र सेनाको व्यवस्थापनको अनुगमन सम्बन्धी सम्झौता नेपालको अन्तरिम संविधानको अनुसूची-४ मा समावेश गरिएको छ।

[३४] नेपाल कानुन व्यवस्था समितिबाट प्रकाशित नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा समेत साविकमा मानव अधिकार तथा कानुनी राज्यको अवधारणा प्रतिको प्रतवद्धतालाई संविधानको प्रस्तावना, धारा १२(१)(२),२४, २४(१)(२)(३)(८)(९) धारा २६(१)(२) र धारा १४३ (७) को प्रतिवन्धात्मक वाक्यांशमा समावेश गरिएको छ।

[३५] सम्वत् २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधान, नेपाल कानुन किताव व्यवस्था समितिबाट २०७६ भाद्र मा प्रकाशित भएको प्रस्तावनामा उल्लेख भएको।

[३६] नेपालको संविधानको धारा २१ मा अपराध पीडितको सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको हक पाउने सुनिश्चितता गरिएको छ।

अग्रगामी लोकतान्त्रिक परिवर्तनको लागि भएका सबै जनआन्दोलन, सशस्त्र सङ्घर्ष र क्रान्तिका क्रममा जीवन उत्सर्ग गर्ने सहिदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, लोकतन्त्रका योद्धा, द्वन्द्वपीडित र विस्थापित, अपाङ्गता भएका व्यक्ति, घाइते तथा पीडितलाई न्याय एवम् उचित सम्मान सहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानुन बमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक[३७] सुनिश्चित गरिएको छ।

व्यक्ति बेपत्ता पारेको भनी पीडित वा निजको तर्फबाट कसैले आयोग समक्ष दिएको उजुरी वा आयोगलाई कुनै श्रोतबाट जानकारी प्राप्त भएको घटना एवम् आयोगले छानविन गर्न उपयुक्त सम्झेको घटनाका सम्बन्धमा[३८] अनुसन्धान तहकिकात गरी पीडित वा अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने[३९] हुन्छ।

आयोगले पीडितलाई पर्न गएको हानि नोक्सानीको गाम्भीर्य, पहिला क्षतिपूर्ति पाए नपाएको, शारीरिक वा मानसिक उपचार गराउन आवश्यक रहे नरहेको, पुनरुद्धार वा पुनर्स्थापन गर्नुपर्ने अवस्था रहे नरहेको आदि समेत उल्लेख गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नुपर्ने[४०] हुन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा पीडित भएको व्यक्ति स्वयम् वा निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष आयोगले निम्न बमोजिमको सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्था नियमावलीमा[४१] रहेको छः-

क. अध्ययन गर्न चाहनेलाई स्नातक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा,

ख. अध्ययन गर्न नचाहने वा नसक्नेको लागि निजको योग्यता तथा इच्छा अनुसारको सीपमूलक तालीम,

ग. कुनै व्यापार वा व्यवसाय गर्न चाहने बेरोजगार पीडितलाई पाँच लाख रुपैयाँसम्म बिना व्याज वा सहुलियत व्याजमा ऋण सुविधा,

घ. नेपालभित्र बसोबासको व्यवस्था नभएका पीडितको हकमा पाँच लाख रुपैयाँसम्मको बसोबासको व्यवस्था,

ङ. शारीरिक रुपले कमजोर भएका पीडितलाई एक लाख रुपैयाँमा नबढाई सरकारी स्वास्थ्य संस्थाबाट स्वास्थोपचार,

च. आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत आदि।

---

[३७] नेपालको संविधानको धारा ४२ मा पछाडि परेको वर्ग, समुदाय विपन्न व्यक्तिहरुलाई सामाजिक न्यायको हकको सुनिश्चतता गरिएको छ।

[३८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १३ मा आयोगको काम कर्तव्य वा जिम्मेवारी तोकिएको छ।

[३९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा २३ मा परिपूरणको लागि सिफारिस गर्ने जिम्मेवारी तोकिएको छ।

[४०] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ३० मा क्षतिपूर्त, उपचार तथा पुनर्स्थापनाको लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

[४१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ३१ मा पीडितलाई सुविधा तथा सहुलियत उपलब्ध गराउने सम्बन्धी व्यवस्था उल्लेख गरिएको छ।

यसरी आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितलाई क्षतिपूर्ति, सुविधा तथा सहुलियत निर्धारण गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने आधार र मापदण्ड देहाय बमोजिम निर्धारण गरिएको पाइन्छः-[४२]

क. पीडितलाई पुग्न गएको वास्तविक क्षति, मानसिक पीडा वा यातना,

ख. पीडितको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक अवस्था,

ग. घटना हुँदाको समयमा पीडितको उमेर,

घ. पीडितसँग आश्रित परिवारको सङ्ख्या र निजहरुको जीविकोपार्जनको निमित्त आवश्यक पर्ने न्यूनतम खर्च,

ङ. पीडितको नाबालक छोराछोरीको सङ्ख्या तथा निजहरु अध्ययन गर्नको लागि लाग्ने न्यूनतम खर्च,

च. पीडितको एकासगोलको परिवारको शारीरिक अवस्था तथा जीविकोपार्जनको माध्यम,

छ. पीडितलाई बेपत्ता पार्ने क्रममा सम्पत्ति कब्जा, जफत, लुटपाट, आगजनी जस्ता कार्य गरी आर्थिक क्षति पुऱ्याएको भए त्यस्तो क्षतिको परिमाण,

ज. अङ्गभङ्ग भएका पीडितको हकमा अपाङ्गताको अवस्था,

झ. पीडितको मृत्यु भएकोमा मृतकको आश्रित परिवारको अर्थोपार्जन गर्न सक्ने क्षमता र आर्थिक हैसियत,

ञ. विस्थापित भएको कारणले पीडितले भोग्नु परेको शैक्षिक, आर्थिक, शारीरिक वा मानसिक पीडा,

ट. आयोगले उपयुक्त ठानेका अन्य वस्तुगत कुराहरु।

६.आयोगले तयगरेको कार्यविधि र सिफारिसः

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा निजका परिवारलाई नेपाल सरकार समक्ष परिपूरण सिफारिस गर्ने कार्यलाई व्यवस्थित गर्न आयोगबाट कार्यविधि तयार गरिएको[४३] छ। छानविनबाट यकिन भई परिचयपत्र प्राप्त पीडित वा निजको परिवारलाई आयोगले उपयुक्त सम्झेको निम्नानुसार भौतिक, सामूहिक, साङ्केतिक वा अन्य परिपूरण प्रदान गर्न नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्नेछः-

क. भौतिक परिपूरणः

१. निवृत्तिभरण पाउने गरी सेवामा रहेको पीडितलाई प्रचलित कानुन बमोजिम पाउने सुविधा र निवृत्तभरण,

२. पीडितको माग र आवश्यकता सम्बोधन हुने गरी एकमुष्ट रकम आर्थिक राहत/क्षतिपूर्ति,

३. पीडितको माग र आवश्यकता बमोजिम निःशुल्क स्वास्थ्य उपचार,

४. नेपालभित्र बसोबासको व्यवस्था नभएका पीडितको हकमा उपयुक्त बसोबास,

५. अध्ययन गर्न चाहने पीडितलाई निःशुल्क शिक्षा र अध्ययन गर्न नचाहने वा नसक्नेका लागि योग्यता वा इच्छा अनुसारको सीपमूलक वा रोजगारमूलक तालीम,

---

[४२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ को नियम ३२ मा पीडितलाई परिपूरण गर्ने आधार र मापदण्डबारे उल्लेख गरिएको छ।

[४३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिस सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८ आयोगले तैयार गरी यसलाई सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता भएका व्यक्ति वा तिनका पीडित परिवारहरुसँगको छलफल वा परिमार्जनको क्रममा रहेको छ।

६. कुनै व्यापार वा व्यवसाय गर्न चाहने बेरोजगार पीडितलाई उचित रकम विना व्याज वा सहुलियत व्याजमा ऋण सुविधा,

७. पीडितको योग्यता र क्षमता बमोजिम रोजगारीको व्यवस्था आदि।

ख. सामूहिक परिपूरणः

१. बेपत्ता परिवारलाई सम्मान पत्र,

२. समुदाय लक्षित कार्यक्रम सञ्चालन,

३. संघ, प्रदेश र स्थानीय तह स्तरीय सहिद पार्क, स्मृति भवन, सङ्ग्रहालय निर्माण आदि।

ग. साङ्केतिक परिपूरणः

१. बेपत्ता व्यक्तिको नाममा सार्वजनिकस्थलको नामकरण,

२. विद्यालय, सडक, बगैंचा, मन्दिर, भवन आदिको नामकरण,

३. निर्माण सामग्रीमा नाम लेख्ने, सालिक, स्तम्भ वा अन्य उपयुक्त विषयमा नामकरण आदि।

घ. अन्य परिपूरणः

१. पीडित व्यक्ति जोखिम वा असुरक्षामा रहेको देखिएमा पुनरुद्धार, पुनर्स्थापनाको उचित व्यवस्था,

२. पीडितलाई अवस्था अनुसार क्षतिपूर्ति, राहत लगायतको व्यवस्था,

३. महिला, वृद्धवृद्धा र नाबालकको हकमा विशेष व्यवस्था आदि रहेका छन्।

आयोगले परिपूरणको लागि सिफारिस गर्दा देहायका आधार तथा मापदण्ड बमोजिम सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था कार्यविधिमा[४४] गरिएको छः-

१. पीडितलाई पर्न गएको वास्तविक क्षति, मनोसामाजिक पीडा वा मानसिक क्षति,

२. पीडितको शारीरिक, मानसिक र आर्थिक क्षतिको अवस्था,

३. घटना हुँदाको समयमा पीडितको उमेर,

४. पीडितसँग आश्रित परिवारको सङ्ख्या र निजहरूको जीविकोपार्जनको न्यूनतम खर्च,

५. पीडितको नाबालक छोराछोरीको सङ्ख्या तथा निजहरूलाई अध्ययन गर्न लाग्ने खर्च,

६. पीडितको एकासगोलको परिवारको शारीरिक अवस्था तथा जीविकोपार्जनको माध्यम,

७. पीडितलाई बेपत्ता पार्ने क्रममा सम्पत्ति कब्जा, जफत, लुटपाट, आगजनी जस्ता कार्य गरी आर्थिक क्षति पुऱ्याएको भए त्यस्तो क्षतिको परिमाण,

८. बेपत्ता पारिएको कारण पीडितले भोग्नु परेको शैक्षिक, आर्थिक, शारीरिक वा मानसिक क्षति,

९. बेपत्ता व्यक्तिका आश्रित वृद्ध बुवा आमा वा जेष्ठ नागरिकको स्वास्थ्यको अवस्था, आर्थिक स्थिति एवं रोजगारीको अवस्था,

१०. आयोगले उपयुक्त ठानेका अन्य वस्तुगत कुराहरू आदि रहेका छन्।

घटनाको अवस्था, परिस्थिति समेतलाई मनन् गरी आयोगले परिपूरणको लागि सिफारिस गर्दा निम्न आधारहरु समेत अवलम्बन गर्न सक्ने व्यवस्था[४५] आयोगको कार्यविधिमा रहेको छः-

१. उजूरीको तथ्य र घटनाको गम्भीरता,

---

[४४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिस सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८ को दफा ४ मा उल्लेख भएको छ।

[४५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिपूरण सिफारिस सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८ को दफा ५ मा रहेको व्यवस्था।

२. पीडितलाई पर्न गएको अल्पकालीन र दीर्घकालीन असर,
३. पीडित परिवारका सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक लगायत आर्थिक श्रोतका अवस्थाहरू,
४. पारिवारिक अवस्था,
५. बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसँग पीडितको नाता सम्बन्ध र सरोकार,
६. पीडितले पहिले पाएको क्षतिपूर्ति, राहत, औषधोपचार सम्बन्धी प्रमाण कागजात भए सो,
७. पीडितले चाहना गरेको सामूहिक वा साङ्केतिक नामकरण,
८. पीडितले भरिदिएको परिपूरण फारम वा गरिदिएको कागज,
९. अन्य कुनै प्रकारको परिपूरण सिफारिस गर्नुपर्ने भएमा मनासिब कारण,
१०. आयोगले आवश्यकता अनुरूप नियमावलीको अधीनमा रही एक वा सो भन्दा बढी परिपूरण सिफारिस गर्न सक्ने आदि व्यवस्था रहेको छन्।

आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति वा निजका परिवारहरुको पहिचान गरी परिचयपत्र दिने कार्यलाई अगाडि बढाएको छ। परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिहरुलाई राज्यको तर्फबाट तत्कालको लागि सेवा, सुविधा तथा सहुलियत उपलब्ध गराई निजहरुको परिवारजनले मुलुकमा परिवर्तनका लागि भएको लोकतान्त्रिक आन्दोलनमा गरेको योगदानको कदर र सम्मान स्वरुप संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरुबाट सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियत प्रदान गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सम्बन्धित ऐन, नियमावली एवम् कार्यविधिमा संशोधन गर्न वा आवश्यकता अनुसार निर्देशिका/मापदण्ड जारी गरी पीडितहरुको मागलाई तत्काल सम्बोधन गर्न आयोगबाट नेपाल सरकार समक्ष मिति २०७७।१२।०४ मा सिफारिस[४६] भईसकेको छ।

७.उपसंहारः

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरुबाट पीडित र उनका परिवारले अनगिन्ती पीडा र समस्याहरु भोग्दै आएका छन्। उनीहरुका थुप्रै पीडाहरु शब्दमा चित्रण गर्न नसकिने र कतिपय सार्वजनिक रुपमा व्यक्त गर्न नहुने प्रकृतिका पनि रहेका छन्। कसैले कमाइ गर्ने घरको मुख्य मानिस गुमाएका छन् त कसैले बुढेसकालको सहारा। प्रायःजसो परिवारमा केटाकेटीहरुको पढाइ लेखाइमा प्रतिकूल असर परेको छ। कब्जा वा हिरासतमा दिइएको यातनाले पूरै शरीर जरजर भएको छ। आफ्ना मानिस फर्केर आउँछन् कि भन्ने आश र कतै मारिई पो सके कि भन्ने त्रासले कतिपय परिवारका सदस्यलाई निको नहुने गरी मानसिक समस्या उत्पन्न भएको अवस्था पनि छ। यसबाट पीडित परिवारका सदस्यहरुले भोग्नु परेको सामाजिक समस्या झनै विकराल देखिन आएको छ। यस्तो पीडा सहन गर्न नसकी कतिपय बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुले बेपत्ता व्यक्तिको स्मरण गर्दागर्दै आफूले नै मृत्यु बरण गरेको पनि देखिएको छ। सबैभन्दा विडम्बनाको कुरा त यस्तो अवस्थामा पनि सँगै बेपत्ता पारिएकाहरु मध्ये कसैको परिवारले राहतको रुपमा दश लाख रुपैयाँ पाएको र कसैले त्यो पनि नपाई टुलुटुलु हेरेर बस्नु परेको छ।

[४६] संघ, प्रदेश तथा स्थानीय तहका सरकारहरुबाट सेवा, सुविधा, छुट तथा सहुलियत प्रदान गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न सम्पर्क मन्त्रालय मार्फत नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्ने आयोगबाट मिति २०७७।१२।०४ मा भएको निर्णय बमोजिम सशस्त्र द्वन्द्व पीडितका मागलाई सम्बोधन गर्न लेखि पठाए बमोजिम संघिय सरकारका कानुन न्याय तथा संघीय मामिला मन्त्री स्तरीय निर्णय भई कारबाहीयुक्त अवस्थामा रहेको छ।

मानिसको ठाउँ मानिस बाहेक अरु कुनै पनि चिज बस्तुले लिन सक्दैन, चाहे त्यो जतिसुकै बहुमूल्य र आकर्षक नै किन नहोस्। त्यसैले वास्तविक परिपूरण सम्भव छैन, यो कटु यथार्थ हो। तर, सङ्क्रमणकालीन न्यायको निरुपण नेपालमा भएको द्वन्द्वको मौलिक चरित्र अनुसार नै हुनु पर्दछ। पीडितहरुले विभिन्न मञ्चहरुमा उठाएका र आयोग सामु राखेका परिपूरणका चाहनाहरुलाई केलाएर हेर्दा तत्कालीन र दीर्घकालीन योजना बनाई कार्यान्वयनमा जान सकिने थुप्रै विषयहरु छन्। परिचयपत्र पाउने पीडित परिवारले पाउनु पर्ने थुप्रै सेवा सुविधाका कुराहरु बारे आयोगले निर्णय गरी नेपाल सरकार समक्ष कार्यान्वयनका लागि पठाइसकेको छ। तर, यो मात्रै पनि सम्पूर्ण होइन। पीडितको पीडालाई सम्बोधन गर्न आयोगको निर्णय बमोजिम भएको सिफारिसलाई प्राथमिकतामा राखी पीडितहरुको पीडालाई सम्बोधन गर्न राज्यले उपलब्ध साधन श्रोत र क्षमताले भ्याएसम्म उदारतापूर्वक परिपूरण उपलब्ध गराउनुपर्ने देखिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका विविध पक्ष

विश्वप्रकाश भण्डारी*

१.पृष्ठभूमिः

नेपालमा २०४६ सालमा भएको जनआन्दोलनबाट ३० बर्षे राजतन्त्र एवं निर्दलीय पञ्चायती व्यवस्था परिवर्तन भई संवैधानिक राजतन्त्र एवं बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापना भयो। तत्कालीन राजा वीरेन्द्रले गठन गरेको संविधान सुझाव आयोगद्वारा सिफारिस गरे बमोजिम मिति २०४७/०६/२३ मा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ जारी भयो। संविधानद्वारा व्यवस्थित मौलिक हक अधिकार प्रयोग गर्नबाट जनता वञ्चित गराएको भन्ने समेत आधारमा तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) ले २०५२ फाल्गुण १ गतेदेखि मुलुकमा सशस्त्र द्वन्द्वको घोषणा गर्यो। जो २०६३ साल मङ्सिर ५ गते नेपाल सरकारको तर्फबाट प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र विद्रोही पक्ष नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) का तर्फबाट अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डबाट विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ मा हस्ताक्षर गरी विधिवत् सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भयो। नेपालमा १० बर्षसम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गरी राज्य पक्ष र विद्रोही पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजबिन गर्ने, पीडित परिवारलाई परिपूरण प्रदान गर्ने, दोषी देखिएका व्यक्तिहरुलाई मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने आदि कार्य सङ्क्रमणकालीन न्यायको माध्यमद्वारा टुङ्गो लगाउने उद्देश्य राखियो। विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुसार सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याई द्वन्द्वका पीडित वा निजका परिवारलाई राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता प्रतिकूल नहुनेगरी न्याय प्रदान गर्नुपर्ने हुन्छ। जसमा, राजनीतिक दलहरुले विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना प्रतिकूल नहुने गरी द्वन्द्व पीडितका न्यायपूर्ण मागहरुको सम्बोधन गरी मुलुकको आर्थिक समृद्धि र सुशासन कायम गर्न सकेमा देशमा शान्ति सुव्यवस्था कायम हुनसक्ने हुन्छ।

२.विस्तृत शान्ति सम्झौताको उद्देश्यः

सशस्त्र द्वन्द्व पश्चात् मुलुकमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले देशमा शान्ति कायम गर्ने र नेपाली जनतालाई सुशासन प्रदान गर्ने उद्देश्य लिएको देखिन्छ। जसमा मूलतः सेना र हतियार व्यवस्थापन, मानव अधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानूनको परिपालना, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार, संविधान सभाको निर्वाचन र संविधान निर्माण तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने लगायतको कार्य गर्ने भन्ने थियो।

---

* सदस्य, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

३.विस्तृत शान्ति सम्झौताको परिकल्पनाः

मुलुकमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व पश्चात् शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्न विस्तृत शान्ति सम्झौताले मूलत निम्न विषयहरुका सम्बन्धमा व्यवस्थापन गर्ने परिकल्पना गरेको पाइन्छः-

क. देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक समस्याहरुलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनसंरचना गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता, संविधान सभाको निर्वाचन गर्ने,

ख. सेना र हतियारको व्यवस्थापन गर्ने,

ग. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कब्जा गरिएका, ताला लगाइएका वा प्रयोग गर्न नदिएका सरकारी, सार्वजनिक, नीजि भवन, जमिन तथा अन्य सम्पत्तिहरुको लगत खडा गरी तत्काल फिर्ता गर्ने,

घ. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने,

ङ. व्यक्तिको बाँच्न पाउने आधारभूत अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्ने,

च. द्वन्द्वरत दुवै पक्षले बेपत्ता पारेका र कब्जामा राखेका प्रत्येक व्यक्तिको अवस्था दुवै पक्षले सार्वनजिक गर्ने,

छ. खाद्य सुरक्षा, स्वास्थ्य सम्बन्धी हक, शिक्षा सम्बन्धी हकको सम्मान एवं प्रत्याभूति गर्ने,

ज. द्वन्द्वरत पक्षहरुका बिचमा भएका सहमति कार्यान्वयन गर्न शान्ति तथा पुनर्स्थापना आयोग, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने,

झ. संविधान सभाको निर्वाचनद्वारा नयाँ लोकतान्त्रिक नेपालको निर्माण गर्ने, आदि।

४.संवैधानिक व्यवस्थाः

विस्तृत शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुसार नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले निम्न व्यवस्था गरेको देखिन्छः-

क. देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैङ्गिक समस्याहरुलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनसंरचना गर्ने, प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था, नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, बालिग मताधिकार, आवधिक निर्वाचन, पूर्ण प्रेस स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र न्यायपालिका तथा कानूनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धता, आफ्नो लागि आँफै संविधान बनाउन संविधान सभाको निर्वाचनमा सहभागी हुन पाउने र राजतन्त्रको विधिवत अन्त्य गरी नेपाल एक सङ्घीय, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्य घोषणा गर्ने,

ख. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मारिएकाहरुको परिवारलाई तथा यस क्रममा घाइते भई अपाङ्ग र अशक्त भएकाहरुलाई उचित राहत, सम्मान तथा पुनस्थापनाको व्यवस्था गर्ने,

ग. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा

संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने,

घ. शान्ति सम्झौतालाई संविधानको अनुसूची-४ मा समावेश गरी संविधानको अंगको रुपमा स्वीकार गरिएको,

ङ. शान्ति प्रक्रिया सम्बन्धी कार्यहरु यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिने छ भन्ने व्यवस्था गरिएको, आदि।

५.कानूनी व्यवस्था र कार्यप्रगतिः

नेपालमा भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधानको मर्म र भावना बमोजिम स्वतन्त्र, निष्पक्ष र जवाफदेहीपूर्ण उच्चस्तरीय आयोग गठन गर्नको लागि २०७१/१/२८ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी गरी ऐन जारी हुनुभन्दा अघिको बेपत्ता व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ का केही दफाहरुमा परिवर्तन गरियो[1]। विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधानमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिको सम्बन्धमा एउटा मात्र उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था भए पनि सर्वोच्च अदालतको आदेशबाट दुई छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्ने आदेश बमोजिम दुई आयोगको व्यवस्था भएको देखिन्छ, जुन व्यवहारबाट पनि औचित्यपूर्ण र व्यावहारिक देखिँदै गएको छ। अदालतको आदेश समेतलाई मध्यनजर गर्दै जारी भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा निम्न विषयहरु समेत रहेका छन्:-

क. दुई छुट्टा छुट्टै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने। आयोगहरु स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेहीपूर्ण रहने, कम्तिमा १ जना महिला रहने गरी अध्यक्ष सहित ५ जना सदस्य रहने, आयोगमा अध्यक्ष तथा सदस्यको सिफारिस गर्न पूर्व प्रधान न्यायाधीशहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले तोकेको व्यक्ति अध्यक्ष, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अध्यक्ष वा निजले तोकेको आयोगको १ जना सदस्य र मानव अधिकार, मनोविज्ञानवेत्ता, कानूनविद, विधिविज्ञानवेत्ता, समाजशास्त्री, महिला अधिकार कर्मी वा शान्ति प्रकृयामा संलग्न व्यक्तिहरु मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको कम्तिमा १ जना महिला सहित ३ जना सदस्य समेत ५ जना रहेको सिफारिस समितिले सिफारिस गरेका व्यक्तिलाई नेपाल सरकारले नियुक्ति गर्ने,

ख. ऐनले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य भन्नाले कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा

[1] अध्यादेशमा रहेका केही वाक्यांशलाई अमान्य र बदर घोषित गरि पाउँ भन्ने समेतको माग भएको मु.नं. ०६९-ws-००५७ परमादेश समेत मुद्दामा (नि.नं. ९०५१, ने.का.प. माघ २०७०) सर्वोच्च अदालत बाट मिति २०७०/०९/१८ मा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको छानविन गर्ने र संविधान, कानून, एवं सर्वोच्च अदालत बाट राजेन्द्र ढकालको मुद्दामा भएको निर्णय एवं प्रतिपादित कानूनी सिद्धान्त बमोजिम समेत छुट्टै छानविन आयोग गठन गर्न आवश्यक कानूनी व्यवस्था सहित अविलम्ब अर्को अध्यायदेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रबन्ध गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा परमादेशको आदेश जारी भएको छ।

राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ कसरी कुन अवस्थामा राखिएको छ जानकारी नदिने कार्यलाई र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई प्रक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने,

ग. सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जन समक्ष ल्याउने, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने,

घ. मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन, सत्य अन्वेषण तथा अभिलेखन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने,

ङ. पीडित र पीडकको यकिन गर्ने,

च. पीडित वा निजको परिवारका सदस्यलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने परिपूरणको सम्बन्धमा सिफारिस गर्ने,

छ. पीडकलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने,

ज. पीडित परिचयपत्र र छानविनपछिको जानकारी उपलब्ध गराउने,

झ. आयोगले छानविन गर्दा प्रचलित कानून बमोजिम अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने,

ञ. आयोगले छानविन गरिसकेपछि प्रतिवेदन पेश गर्ने समेतका व्यवस्थाहरु रहेका छन्।

ट. कानुनले तोकेको व्यवस्था अनुसार बेपत्ता पारिएको भनी यस आयोगमा परेको उजुरीको आधारमा छानविन सम्बन्धी कार्य तीव्रता साथ अगाडि बढी रहेको छ। आयोगमा मिति २०७९।०१।२२ सम्ममा भएको कार्य विवरण निम्नानुसार देखिएको छः-

क्र.स.	विवरण	संख्या
१.	आयोगमा दर्ता भएका कुल उजूरी सङ्ख्या	३२८९
२.	तत्काल कारवाही गर्नु नपर्ने देखिएका उजुरी सङ्ख्या	७०१
३.	बेपत्ता पारेको भनी उजुरी परेकोमा फेला परेको सङ्ख्या	४४
४.	विस्तृत छानविनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजूरी सङ्ख्या	२४८२
५.	उजूरीका आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सङ्ख्या	२५६६
६.	पीडित परिचय पत्र प्राप्त परिवार सङ्ख्या	१३०८
७.	पीडित परिचय पत्र प्राप्त व्यक्तिको सङ्ख्या	३९५३
८.	पीडित परिचयपत्र वितरण भएका जिल्लाहरु	६५

६.राहत, क्षतिपूर्ति, सेवा सुविधा र परिपूरण सम्बन्धमाः

बेपत्ता पारेको भनी उजुरी परेका निवेदनहरुमा आयोगबाट छानविन पश्चात पीडित पहिचान गरी पीडित परिचयपत्र उपलब्ध गराए पश्चात ऐनको व्यवस्था अनुसार पीडित वा निजका परिवारलाई परिपूरणको लागि निम्नानुसारका सेवा सुविधाको लागि सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्था रहेको छः-

(क) निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थोपचार
(ख) सीपमूलक तालिम
(ग) विना व्याज वा सहुलियतपूर्ण व्याजमा ऋण सुविधा
(घ) बसोबासको व्यवस्था
(ङ) रोजगारको सुविधा
(च) आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत

आयोगबाट परिचयपत्र प्राप्त साविकमा कुनै राहत नपाएका पीडितका ५३७ परिवारलाई प्रति परिवार रु. १० लाखका दरले राहत उपलब्ध गराउन नेपाल सरकार समक्ष नामावली पठाई सकिएको छ[२]। आयोगद्वारा परिचयपत्र प्राप्त पीडित वा निजको परिवारलाई तत्काल सार्वजनिक नीतिको रुपमा स्वीकार भइसकेका सेवा, सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन पीडितहरुको अवस्था, आवश्यकता र समन्वयमा योजना बनाई निम्न शीर्षक बमोजिमका कार्यक्रमहरु लागू गर्न नेपाल सरकार समक्ष लेखिपठाएकोमा मन्त्री स्तरीय निर्णय भई नेपाल सरकार समक्ष विचाराधीन रहेको छ।

(क) आरक्षण
(ख) सहुलियतपूर्ण कर्जा तथा ऋण सुविधा
(ग) कर छुट
(घ) शिक्षा तथा तालिम
(ङ) स्वास्थ्य
(च) बिमा
(छ) यातायात
(ज) सामाजिक सुरक्षा भत्ता
(झ) नागरिकता सम्बन्धमा
(ञ) सम्पत्ति सम्बन्धमा
(ट) पीडित लक्षित नीति, योजना र कार्यक्रमहरु।

७.सङ्क्रमणकालीन न्याय निरुपणमा राजनीतिक दलको भूमिकाः

मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु राज्य, नेपाल सरकार तथा देशमा विद्यमान सबै राजनीतिक दलहरुको साझा कर्तव्य र दायित्व रहेको निर्विवाद छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान र नेपालको संविधानको भावना बमोजिम नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र छानविन गरी वास्तविक तथ्य जन समक्ष ल्याउन आफूलाई थाहा भएको सही सूचना आयोगलाई दिई सहयोग गर्नु सम्बन्धित

---

[२] आयोगको वेवसाईट www.ciedp.gov.np

सरोकारवाला पक्ष सबैको दायित्व र कर्तव्य हो। मुलुकको प्रचलित कानुन र अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता बमोजिम आयोगले छानविन सम्बन्धी कार्य अगाडि बढाइरहेको छ। तर आयोगमा उजूर गरेका केही उजूरीकर्ताहरु, सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित भनी गठन गरिएका पीडित आवद्व संघ संस्था र सो सँग आवद्ध रहेका संघ संस्थाका प्रतिनिधिहरु समेतले सर्वोच्च अदालतको फैसला र निर्देशन, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून समेतको परिपालना गरी पीडित मैत्री अनुसार हुने गरी कानून संशोधन र आवश्यक नयाँ कानून निर्माण नभएसम्म आयोगसँग कुनै सहकार्य नगर्ने जानकारी गराइरहनु भएको छ। आयोग पनि पीडित र पीडित आवद्ध संघ संस्था तथा सो को प्रतिनिधिहरुबाट राखिएको चासो र विषयको उचित सम्बोधन हुनुपर्ने मान्यता राख्दछ। यसको सम्बोधन हुने गरी सहयोग गर्न आयोग विभिन्न मानवअधिकारवादी संघ संस्था, कानून व्यवसायी, शिक्षाविद, विधायक, नेपाल सरकार तथा सम्पूर्ण राजनीतिक दलहरु र नेपाली जनता समेत गम्भीर हुन जरुरी छ। देशमा विद्यमान संसदभित्र र बाहिर रहेका सबै राजनीतिक दलहरुको साझा कर्तव्य र दायित्व सङ्क्रमणकालीन न्याय निरोपणमा सहयोग पुऱ्याई पीडितलाई न्याय दिलाई देशमा सुशासन कायम गरी शान्ति र अमनचयन कायम गर्नु नै हो। जसको लागि राजनीतिक दलहरुले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न निम्न कार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ।

क. सम्पूर्ण नेपाली जनता र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा पीडित भएका व्यक्तिहरुको आर्थिक समृद्धि र दैनिक जीवन यापन गर्न रोजगारीको व्यवस्था गरी देशमा सुशासन कायम गर्नुपर्ने।
ख. पीडित र पीडकको विषयमा आफूलाई जानकारी भएको वास्तविक सत्य तथ्य आयोग समक्ष सूचित गराउनु पर्ने।
ग. आयोगलाई ऐन, नियमले न्याय निरुपण गर्न तोकेको जिम्मेवारी पूरा गर्न सहयोग गर्नुपर्ने।
घ. सशस्त्र द्वन्द्व पीडित र पीडित आवद्व संघ संस्था तथा सो सँग आवद्ध भएका प्रतिनिधिहरुको उचित मागको सम्बोधन गर्नुपर्ने।
ङ. सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुसार भइरहेको कानूनका केही प्रावधानमा संशोधन र नयाँ कानून निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउने।
च. अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार, मानवीय कानूनको प्रतिकूल नहुने गरी पीडित मैत्री कानून निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने।
छ. द्वन्द्व पीडित तथा निजको परिवारलाई सम्मानपूर्वक जीवन यापन गर्न आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण व्यवस्था गर्न सहयोग गर्ने।

सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्तिहरुलाई उचित वा न्यायोचित परिपूरण दिलाई उनीहरुको पीडामा मल्हम पट्टी लगाउनु सङ्क्रमणकालीन न्यायको एक मुख्य उद्देश्य हो। सशस्त्र द्वन्द्वले एक आपसमा बढाएको तिक्ततालाई विर्सिई समाजमा मेलमिलाप र शान्तिको वातावरण बनाई जीवन यापन गर्न सहज बनाउनु र यस्तो द्वन्द्व भविष्यमा नदोहोरियोस् भनी देशमा सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउनु राजनीतिक दल लगायत सबैको कर्तव्य, जिम्मेवारी वा दायित्व हो। राज्यले सशस्त्र द्वन्द्व पीडित व्यक्तिहरुलाई देशको मूल प्रवाहमा ल्याई राज्यको हरेक निकायमा सहभागिता जनाउने प्रतिबद्वता व्यक्त गर्नु पर्दछ। यसो हुन सकेमा नै देशमा शान्ति सु-व्यवस्था र अमनचैन कायम हुनेछ। सबैले आ-आफ्नो भूमिका इमान्दारी पूर्वक निर्वाह गरेको ठहरिनेछ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको काम कारबाहीको विद्यमान अवस्था

श्यामकुमार भट्टराई*

सारांशः मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको विषय कुनै पनि अर्थमा क्षमायोग्य हुँदैन। यही मान्यतामा आधारित भई नेपालमा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ। नेपालमा वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि प्रारम्भ भएको सशस्त्र द्वन्द्व २०६३ साल मङ्सिर ५ गते सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट रोकियो।[1] सो शान्ति सम्झौता कार्यान्वयनको क्रममा बनेका संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था बमोजिम सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा छानविन गर्न दुई वटा आयोगहरु क्रियाशील छन्ः एउटा, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र अर्को, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग। यी आयोगहरु गठन भएको लामो समय भइसक्दा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय तार्किक निष्कर्षमा पुग्न नसकेको भनी बेलाबेलामा हुने गरेको टीकाटिप्पणीका सन्दर्भमा बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले हालसम्म गरेका काम कारबाही, आयोगको कार्यसम्पादनमा देखा परेका समस्या र आयोगले आगामी दिनमा अवलम्बन गर्नु पर्ने रणनीतिमा केन्द्रित रहेर यो लेख तयार गरिएको छ।
प्रमुख शव्दावलीहरुः सङ्क्रमणकालीन न्याय, विस्तृत शान्ति सम्झौता, मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन, बेपत्ता पारिएका व्यक्ति ।

---

* सचिव, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग

[1] उक्त सम्झौतामा तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र नेकपा (माओवादी) का अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल प्रचण्डले हस्ताक्षर गर्नु भएको थियो। सो सम्झौतालाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को अभिन्न अंगको रुपमा अनुसूचीमा समावेश गरिएको थियो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मान अधिकारको गम्भीर उल्लंघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको थियो। सो बमोजिम २०६९।१२।१ मा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग अध्यादेश, २०६९ जारी भएको थियो। सो अध्यादेशले बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानवि र सत्य निरुपण तथा मेलमिलापका लागि एउटै आयोगको व्यवस्था गरेको थियो। सो अध्यादेश विरुद्ध दायर भएको माधव कुमार बस्नेतको रिटमा सर्वोच्च अदालतले बेपत्ता भएका व्यक्तिको हकमा छानविन गर्ने आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग छुट्टा छुट्टै गठन हुनु पर्नेमा दुवैको हकमा एउटै आयोग गठन गरेको कार्य विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ प्रतिकूल देखियो भनी आदेश गरेको थियो। विस्तृत जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छः माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (प्रम तथा मपका) समेत, नेकाप २०७० अंक १० नि.नं. ९०५१

परिचय

द्वन्द्वको बेलामा मानव अधिकारको व्यापक रुपमा उल्लङ्घन हुने गर्दछन्। यस्तो बेलामा भइरहेका राज्य संयन्त्रहरुले समुचित रुपमा काम गर्न नसकेको कारण तत्काल यस्ता ज्यादतीहरु रोक्न, अनुसन्धान गर्न र पीडितहरुलाई न्याय दिलाउन नसकिने अवस्था उत्पन्न हुन सक्दछ। सत्य, न्याय र परिपूरण तथा घटना नदोहोरिने प्रतिबद्धता पीडितका अहरणीय अधिकार भएकोले नयाँ कानून, संयन्त्र र कार्यविधिहरु लागू गरेर भएपनि विगतमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितहरुलाई सम्बोधन गर्नु पर्छ भन्ने नै सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा हो।[२] केही दशक यता, खासगरी द्वन्द्वोत्तर अवस्थाका मुलुकहरुले लोकतान्त्रिक आन्दोलनका क्रममा भएका घटनाहरुमा यो न्याय पद्धतिलाई व्यापक रुपमा अपनाउँदै आएका छन्।[३]
नेपालमा भएको एक दशक लामो सशस्त्र विद्रोहले नेपालको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक पक्षमा रुपान्तरण गर्न योगदान गरेको छ। यसैको नतिजास्वरुप नयाँ संविधान जारी भएको छ। मौलिक हकको दायरा विस्तार भएको छ। स्रोत साधन र अधिकारमा नागरिक सहभागिता विस्तार भएको छ। राज्यको पुनर्संरचना भएको छ र शासन प्रणालीलाई नागरिक सहभागितापूर्ण बनाउने संवैधानिक तथा कानूनी व्यवस्था गरिएको छ। यसका अलावा सशस्त्र विद्रोहको समयमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका उल्लेख्य घटनाहरु घटेका छन्। नेपालमा पनि सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरुलाई सम्बोधन गर्न विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले व्यक्त गरेको प्रतिबद्धता कार्यान्वयन गर्नका लागि लामो समयदेखि प्रयास भैरहेको छ। प्रारम्भमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका घटनाको सत्य अन्वेषण गरी वास्तविकता जनसमक्ष ल्याउने, दण्डहीनताको अन्य गर्ने, भविष्यमा यस्ता घटना नदोहोरिने सुनिश्चितता प्रदान गर्ने, पीडित व्यक्तिहरुलाई परिपूरण प्रदान गर्ने तथा समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने उद्देश्य लिएर व्यवस्थापिका संसदमा सत्य तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी विधेयक, २०६६ मा पेश भएकोमा सो विधेयक व्यवस्थापिका संसदबाट टुङ्गोमा पुग्न सकेन। पछि २०६९ सालमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप अध्यादेश जारी गरियो। सो अध्यादेश उपर रिट दायर भई सर्वोच्च अदालतबाट अन्तरिम आदेश जारी भएपछि उक्त अध्यादेश कार्यान्वयन हुन सकेन।[४] अदालतको आदेशपछि दुई छुट्टा छुट्टै आयोग गठन गर्न सर्वोच्च अदालतले निर्देशनात्मक आदेश जारी गऱ्यो। त्यसपछि मिति २०७१।१।२८ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई २०७१।१०।२७ मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएको हो। सङ्क्रमणकालीन न्यायमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको विषयलाई संवेदनशील र गम्भीर विषयको रुपमा लिइन्छ।[५] विषयको गम्भीरताका दृष्टिले पनि यो विषयलाई फरक रुपमा हेर्नु पर्ने हुन्छ। यो एउटा यस्तो गम्भीर क्षति-

---

[२] संयुक्त राष्ट्र संघका महासचिवको एउटा प्रतिवेदनमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको बारेमा भनिएको छः Transitional justice comprise the full range of process and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with the legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation. यो विषयमा विस्तृत जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छः Dr. Ananda Mohan Bhattarai, Transitional Justice: An Overview, Transitional Justice in Nepal, Transitional Justice Law Committee, Nepal Bar Association, 2013 page 55

[३] सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षका बारेमा जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छः नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय, गोविन्द शर्मा बन्दी (सम्पादन), Transitional Justice Law Committee, नेपाल बार एशोसिएसन, सन् २०१३

[४] माधव कुमार बस्नेतसमेत वि. प्रम तथा मपकासमेत भएको रिटमा अन्तरिम आदेश जारी भएको थियो।

[५] यो विषयमा थप जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छ : International Review of the Red Cross, Humanitarian debate: Law, policy, action, Volume 99 Number 905

Ambiguous loss हो जसले पीडितलाई मनोवैज्ञानिक समस्यामा पारिरहेको हुन्छ।[६] त्यसैले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको बारेमा गरिने छानविन निकै जटिल हुने गर्दछ।

केही तथ्य

१. नेपाल सरकार र तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) बिच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरु सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको थियो। उक्त सम्झौता भएको पनि २०७८ साल मङ्सिर ५ गते १५ वर्ष पूरा भएको छ।

२. नेपाल सरकारबाट व्यक्ति बेपत्ता पार्ने (कसूर र सजाय) विधेयक तर्जुमा गरी २०६६।८।१९ मा व्यवस्थापिका संसदमा पेश गरिएकोमा सो विधेयक अगाडि बढ्न सकेन। सो विधेयकको मस्यौदा उपर पहिलो पटक गठन भएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट समेत सुझाव पेश गरिएको थियो। सो बमोजिमको कानून बन्न सकेन। तथापि व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई मुलुकी अपराध संहितामा कसूरको रुपमा परिभाषित गरी दण्ड सजायको व्यवस्था गरियो।[७] उक्त व्यवस्थामा पहिले भैसकेका घटनाको बारेमा कुनै सन्दर्भ उल्लेख भएको छैन।

३. नेपालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य सशस्त्र द्वन्द्वकालभन्दा अघि पनि हुने गरेको पाइन्छ। त्यसरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको छानबिन गर्न समय समयमा छानविन समितिहरु गठन गरिएको पाइन्छ। यसै क्रममा २०४७।४।१६ गते हिरण्येश्वरमान प्रधानको अध्यक्षतामा एक समिति गठन भएको पाइन्छ।[८] उक्त समितिले २०४८।१।८ गते तत्कालीन प्रधानमन्त्री समक्ष प्रतिवेदन बुझाएको थियो। जस अनुसार ६१ जना (जसमध्ये २६ जनाको बारेमा ढिलो जानकारी आएको समेतबाट छानविन हुन नसकेको उल्लेख थियो। यसैगरी २०६१।३।१७ मा नारायणगोपाल मलेगोको संयोजकत्वमा अर्को समिति गठन गरेको थियो। सो समितिले सात पटक गरी जम्मा ५२० जना बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको नामावली सार्वजनिक गरेको पाइन्छ।[९]

४. बेपत्ता भएका नागरिकहरुको सम्बन्धमा छानविन गरी यथार्थ स्थिति सहितको प्रतिवेदन तयार गर्न र स्थिति सार्वजनिक हुन नसकेका नागरिकहरुको हकमा के गर्नु पर्ने हुन्छ, सुझाव दिनको लागि नेपाल सरकारद्वारा गठित बामनप्रसाद न्यौपानेको प्रतिवेदनमा हालसम्म स्थिति अज्ञात रहेका व्यक्तिहरुको विवरणमा ६०२ जनाको नामावली समाबेश भएको देखिएको छ।[१०]

---

[६] Ambiguous loss is an unclear loss that continues without resolution or closure. It is a relation rupture that can be physical or psychological. The chronicity and complexities of ambiguous loss create symptoms that may be construed as medical disorders such as depression or persistent complex bereavement disorder. Because the family's story of loss may never have an ending, the therapeutic goal shifts to resiliency. Pauline Boss and Jenet R Yeath MA, Ambiguous loss: a complicated type of grief when loved ones disappear.

[७] मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद १६

[८] उक्त समितिमा पछि सूर्य बहादुर शाक्यलाई अध्यक्ष तोकिएको थियो। सो समितिका अन्य सदस्यहरुमा बरिष्ठ अधिवक्ता बासुदेव ढुंगाना, डा. सच्चे कुमार पहाडी र मानव अधिकारवादी प्रकाश काफ्ले हुनुहुन्थ्यो। पुण्यप्रसाद खतिवडा, नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या, द्वन्द्व अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च, नेपाल, २०६५

[९] उक्त समितिका अन्य सदस्यहरुमा रक्षा मन्त्रालयका सहसचिव, प्रहरी नायब महानिरीक्षक, सशस्त्र प्रहरी महानिरीक्षक, तथा राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागका उपप्रमुख अधिकृत हुनुहुन्थ्यो। पुण्यप्रसाद खतिवडा, नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने समस्या, द्वन्द्व अध्ययन केन्द्र, काठमाडौं र अन्तर्राष्ट्रिय कानून मञ्च, नेपाल, २०६५

[१०] राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्र प्रसाद ढकालसमेत वि. गृह मन्त्रालयसमेत, नेकाप २०६४ अंक २ नि.नं. ७८१७

५. व्यक्ति बेपत्ता पारेको भनी आयोग समक्ष दिएको निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरु र त्यस्तै प्रकृतिबाट बेपत्ता भएका अन्य व्यक्तिहरुका सम्बन्धमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएको ठहर गरी सम्बन्धित जिम्मेवार अधिकृतलाई आवश्यक कारबाही गर्न र बन्दीको स्थिति सार्वजनिक गर्न सरकारलाई सिफारिस गरी आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्न राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट लेखी पठाएको देखिन्छ।[११] तर आयोगको सिफारिस कार्यान्वयन हुन सकेको देखिँदैन ।

६. नेपालस्थित संयुक्त राष्ट्र संघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयले पनि द्वन्द्वको समयमा सुरक्षाकर्मीको हिरासतबाट बेपत्ता भएका भनिएका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा छानविन र अनुसन्धान गरेको प्रतिवेदन रिट नं.२५८८ को निवेदनसाथ पेश गरेको देखिन आउँछ। सो प्रतिवेदनले नेपाली सेनाको भैरवनाथ गणबाट बेपत्ता पारेको भनी ४९ जनाको नाम उल्लेख गरेका छ।

७. यसै सिलसिलामा सर्वोच्च अदालतबाट बन्दीप्रत्यक्षीकरणका रिट निवेदनको सुनुवाइको क्रममा राजेन्द्र ढकाल लगायतका चारजनाको हकमा पुनरावेदन अदालतका न्यायाधीशको संयोजकत्वमा गठित अनुसन्धान टोलीको प्रतिवेदन तथा विपक्षीहरुको लिखित जवाफसमेतबाट अधिकांश व्यक्तिहरुको स्थिति हालसम्म अज्ञात रहेको देखिन आएको भनी उल्लेख भएको छ।[१२]

८. सुमन अधिकारीसमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयसमेत भएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले "बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त ...आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका... भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त ...नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चलाउन... भन्ने व्यवस्थाहरू नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा १२, १३, २४ र १३५ समेतको विपरीत भएको" भन्दै बदर घोषित गरेको थियो। पीडित तथा सरोकारवालाहरुबाट बेला बेलामा सरकारलाई आग्रह गरेको भएपनि सो आदेश अनुसार कानून संशोधन हुन सकेको छैन।

९. बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले आयोगहरुको पदावधि दुई वर्षको हुने र त्यसमा एक वर्ष थप गर्न सकिने व्यवस्था गरेको थियो। सो प्रावधानमा पटक पटक संशोधन हुँदै आयोगको कार्यावधि २०७९ साल असार मसान्तसम्म थपिएकोछ। उक्त ऐन जारी भएपछि दुई पटक आयोगहरु गठन भए। पहिलो आयोगले करिव चार वर्ष काम गऱ्यो भने दोस्रो आयोगले पनि यो लेख तयार पार्दासम्म दुई वर्षको कार्यकाल पूरा गरिसकेको छ।

१०. बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ ले आयोगहरुको पदावधि दुई वर्षको हुने र त्यसमा एक वर्ष थप गर्न सकिने व्यवस्था गरेको थियो। सो प्रावधानमा पटक पटक संशोधन हुँदै आयोगको कार्यावधि २०७९ साल असार मसान्तसम्म थपिएको छ। यो अवधिमा दुई पटक आयोगहरु गठन भए। पहिलो आयोगले करिव चार वर्ष काम गऱ्यो भने दोस्रो आयोगले पनि यो लेख तयार पार्दासम्म दुई वर्षको कार्यकाल पूरा गरिसकेको छ। यो सात वर्षमा आयोगमा पाँच जना

[११] ऐजन

[१२] राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्रप्रसाद ढकाल समेत विरुद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय समेत (नेकाप २०६४, अंक २ नि.नं. ७८१७) सर्वोच्च अदालतबाट गठित उक्त कार्यटोलीमा पुनरावेदन अदालतका माननीय न्यायाधीश लोकेन्द्र मल्लीक, सहन्यायाधिवक्ता सरोज गौतम र अधिवक्ता गोविन्द बन्दी रहनु भएको थियो।

सचिवहरुले काम गरेकाछन्। ती मध्ये दुई जना सचिवले मात्र आयोगमा एक वर्षभन्दा बढी अवधि काम गरेको अवस्था छ।

११. नेपाल सरकारको मिति २०७२।६।२२ को निर्णय अनुसार आयोगको लागि ७० जनाको दरबन्दी स्वीकृत भएको थियो। ती मध्ये २५ जना सवारी चालक र कार्यालय सहयोगी हुन्। स्वीकृत दरबन्दी अनुसार पनि सबै पद पूर्ती नभई हाल ४६ जना मात्र कार्यरत रहेको अवस्था छ। अहिलेसम्मको अनुभवमा करार बाहेकका कर्मचारीहरुको औषत कार्यकाल एक वर्षभन्दा कम नै रहेको देखिन्छ।

आयोगको स्रोत साधनको अवस्था

आयोगको काम कारबाहीको लागि आवश्यक पर्ने रकम, भवन, साधन र अन्य स्रोतको व्यवस्था मन्त्रालयले गर्ने र त्यसरी प्राप्त रकम आयोगले कुनै बाणिज्य बैंकमा खाता खोली जम्मा गर्नु पर्ने तथा आयोगको सम्पूर्ण खर्च सोही रकमबाट व्यहोरिने व्यवस्था ऐनमा रहेका ।[१३] भए तापनि नेपाल सरकारको केन्द्रीय लेखा प्रणाली अनुसार नै आयोगको आर्थिक प्रशासन सञ्चालन हुने गरेको छ। आयोग हालसम्म बेरुजु शून्य कार्यालयको रुपमा रहेको छ। आयोगलाई विगतदेखि हालसम्म विनियोजित रकम र खर्चको विवरण यसप्रकार रहेको छः[१४]

आर्थिक वर्ष	विनियोजन भएको रकम	खर्च
२०७१।७२	३,९०,०२,२००.००	२,५८,४१,७४८.६४
२०७२।७३	६,५०,२१,५६१.००	४,००,७७,०७४.४३
२०७३।७४	१४,८२,७७,०००.००	५,६६,२१,६००.६९
२०७४।७५	१४,७४,७६,०००.००	५,१७,१९,६९३.९३
२०७५।७६	१३,५७,०९,०००.००	५,३९,४०,८१३.२२
२०७६।७७	१३,५६,५९,०००.००	४,२१,७०,७३३.८७
२०७७।७८	११,७९,५७,०००.००	४,९३,४३,८०८.३४
२०७८।८९ (चैत सम्मको)	१०,२८,३३,०००.००	४,३६,४०,५९४.८१

आयोगको गठन र कार्यावधि

१. पहिलो आयोग गठनः पहिलो आयोग मिति २०७१।१०।२८ मा दुई वर्षका लागि गठन भयो। सो आयोगका पदाधिकारी सिफारिस गर्नका लागि पूर्व प्रधान न्यायाधीश श्री ओमभक्त श्रेष्ठको अध्यक्षतामा प्रा. डा. घनश्याम लाल दास, प्रदिप पोखरेल र शान्तिदेवी (पौडेल) खनाल सदस्य रहनु भएको समिति गठन भएको थियो। उक्त समितिले देहायका व्यक्तिहरुलाई आयोगको अध्यक्ष र सदस्यमा सिफारिस गरेको थियोः

अध्यक्षः पुनरावेदन अदालतका पूर्व मुख्य न्यायाधीश श्री लोकेन्द्र मल्लिक

सदस्यः श्री विजुल वि.क. दुलाल

सदस्यः प्रा.डा. विष्णु पाठक

[१३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १२

[१४] आयोगको वेवसाइट https://ciedp.gov.np

सदस्यः श्री नरकुमारी गुरुङ
सदस्यः श्री आइबहादुर गुरुङ

उक्त आयोग र पदाधिकारीहरुको म्याद पटक पटक थप गरिएकोमा २०७५ साल चैत्र मसान्तमा पदाधिकारीहरुको म्याद समाप्त भयो। बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन सम्बन्धी पचासी प्रतिशत काम सम्पन्न भइसकेको भनी उक्त आयोगको दाबी रहेको थियो।[१५] २०७६।०१।०१ गतेबाट २०७६।१०।३ गतेसम्म त आयोग पदाधिकारीविहीन नै हुन पुग्यो।

२. दोस्रो आयोग गठनः नेपाल सरकारको मिति २०७६।१०।०६ को निर्णयानुसार एक वर्षका लागि दोस्रो आयोग गठन भयो। यो आयोग गठनका लागि नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्को २०७५।१२।११ को निर्णय अनुसार पूर्व प्रधान न्यायाधीश श्री ओमप्रकाश मिश्रको अध्यक्षतामा सिफारिस समिति गठन भएको थियो। समितिका अन्य सदस्यहरुमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका तत्कालीन सदस्य श्री प्रकाश वस्ती, वरिष्ठ अधिवक्ता द्वय रामनाथ मैनाली, प्रेमबहादुर खड्का र शर्मिला कार्की हुनुहुन्थ्यो। उक्त समितिको सिफारिसमा देहाय बमोजिमको आयोग गठन भयोः

अध्यक्षः उच्च अदालतका पूर्व न्यायाधीश श्री युवराज सुवेदी
सदस्यः वरिष्ठ अधिवक्ता श्री विश्वप्रकाश भण्डारी
सदस्यः डा. श्री गंगाधर अधिकारी
सदस्यः अधिवक्ता श्री सुनिलरञ्जन सिंह
सदस्यः अधिवक्ता श्री सरिता थापा

यो आयोगको पनि पटक पटक म्याद थप गरियो। पछिल्लो आयोगको कार्यकाल २०७७।१०।२५ सम्म रहेको र पदाधिकारीहरुको कार्यकाल २०७७।१०।०४ गतेसम्म रहेकोमा नेपाल सरकारको मिति २०७७।१०।०५ को निर्णयानुसार पदाधिकारीहरुको कार्यकाल २०७७।१०।२५ सम्म कायम गरियो। त्यसपछि २०७७।१०।२३ मा जारी भएको अध्यादेशले आयोग र पदाधिकारीहरुको कार्यकाल २०७८ साल असारमसान्तसम्म कायम गरेको थियो।[१६] पछिल्लो पटक नेपाल सरकारबाट मिति २०७८।३।३१ मा आयोग र पदाधिकारीहरुको एक वर्ष म्याद थप भई यसको कार्यावधि २०७९ असार मसान्तसम्म रहेको छ।

शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयसँगको समन्वय

नेपाल सरकारबाट शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापित द्वन्द्व प्रभावित व्यक्ति, परिवार तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको लगत सङ्कलन कार्यदल, २०६५ ले यकिन गरेको १५३० जना बेपत्ता व्यक्तिको हकदारलाई नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार रु १० लाखका दरले जिल्ला प्रशासन कार्यालय मार्फत राहत उपलव्ध गराइएको थियो। सो मन्त्रालयले सम्पर्क मन्त्रालयको रुपमा बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको कामलाई सहजीकरण गरेको थियो। सोही मन्त्रालयबाट उपलव्ध जानकारीबाट आयोगलाई आफ्नो कार्य प्रारम्भ गर्न सहज भएको थियो। तथापि सो मन्त्रालयबाट सबै विवरण आयोगले प्राप्त गर्न सकेको अवस्था भने छैन। उक्त मन्त्रालय कायम नरहेपछि नेपाल सरकार (कार्य विभाजन) नियमावली, २०७४ को अनुसूची-५ को देहाय २९ बमोजिम आयोगको सम्पर्क मन्त्रालय कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय

[१५] https://nepalindata.com

[१६] उक्त अध्यादेश संसदबाट स्वीकृत हुन नसक्दा नेपालको संविधानको धारा ११४ बमोजिम निष्कृय भएको छ.

रहेको छ। आयोगले सङ्क्रमणकालीन न्यायका सबै सरोकारवालाहरुलाई विश्वासमा लिई आफ्नो काम कारबाही सहजताका साथ सञ्चालन गर्न सम्पर्क मन्त्रालय मार्फत् सरकारलाई आफ्नो अनुभवको आधारमा आवश्यक कानून निर्माण तथा आयोग सम्बन्धी कानूनमा गर्नुपर्ने देखिएको संशोधन बारे सुझावहरु समेत दिँदै आएकोछ।

स्थानीय शान्ति समिति, स्थानीय संरचनाको रुपमा प्रयोग

आयोगले आफ्ना सुरुका दिनहरुमा स्थानीय शान्ति समितिलाई पीडितहरुसँग सम्पर्क गर्ने प्रयोजनका लागि स्थानीय इकाइको रुपमा उपयोग गरेको थियो। उक्त समिति रहँदासम्म आयोगबाट सञ्चालन हुने कार्यक्रमहरुमा पीडितहरुसँग सम्पर्क गर्ने काम सोही समिति मार्फत हुँदै आएको थियो। उक्त समितिलाई निरन्तरता नदिने गरी गृह मन्त्रालयबाट मिति २०७५।३।३२ मा निर्णय हुनुअघि ७५ जिल्लाहरुमा रहेका यिनै समितिहरुको सहयोगमा आयोगले उजूरी सङ्कलन लगायत पीडितहरुसँग छलफल एवं अन्तरक्रियाको कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरेको थियो। हाल आयोगले स्थानीय तहसँग सहयोग लिएर कार्य सम्पादन गरिरहेको छ।

आयोगको संस्थागत संरचना निर्माण

प्रारम्भिक चरणमा सिंहदरवारस्थित तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको एउटा कोठामा सीमित रहेको यस आयोगले हाल कर्मचारी सञ्चय कोषको पुल्चोक स्थित भवनमा कार्यालय स्थापना गरी कार्य सञ्चालन गरिरहेको छ। आयोगमा दुई वटा महाशाखा रहेका छन्। छानविन महाशाखा अन्तर्गत उजूरी छानविन तथा तामेली शाखा, कानून तथा मानव अधिकार शाखा तथा सिफारिस तथा परिपूरण शाखा रहेका छन् भने प्रशासन महाशाखा अन्तर्गत प्रशासन तथा योजना शाखा, सञ्चार तथा अभिलेख व्यवस्थापन शाखा र आर्थिक प्रशासन शाखा रहेका छन्। आयोगका पदाधिकारीहरु, निजी सहायकहरु, सचिवालय लगायत महाशाखा तथा शाखा प्रमुख तथा सहायक कर्मचारीहरुको लागि बस्ने ठाउँको प्रवन्ध तथा पीडितहरुबाट सङ्कलन भएका महत्वपूर्ण अभिलेखहरुको सुरक्षित तवरले व्यवस्थापन समेत गर्नु पर्ने भएकोले हाल आयोगलाई कर्मचारी सञ्चयकोषबाट उपलव्ध ठाउँ पर्याप्त छैन। आयोगका लागि स्वीकृत सबै दरवन्दी अनुसार पदपूर्ति भएको अवस्थामा आयोगमा कर्मचारीहरुलाई बस्ने ठाउँ उपलब्ध गराउन समेत नसकिने अवस्था छ। तर आयोगको स्थापनाकालदेखि बसी आएको हालको भवन पीडित एवं सेवाग्राहीको पहुँचको दृष्टिले सहज भएकोले अन्यत्र सरिहाल्न सकिएको छैन। आयोगले आगामी दिनमा बयान लगायतका छानविनका कार्यहरु सञ्चालन गर्न पनि स्थानको अभावले गर्दा कठिनाइ हुने अवस्था छ। आयोगको म्याद पटक पटक थोरै समयको लागि मात्र थपिने गरेकोले पनि उपयुक्त र पर्याप्त ठाउँको व्यवस्थापन गर्न नसकिएको हो।

आयोगसम्बन्धी थप कानूनी व्यवस्था

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ मा आयोगले आचार संहिता बनाई लागू गर्ने[१७] व्यवस्था रहेको छ। सो अनुसार बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका पदाधिकारीहरुको लागि र कर्मचारीहरुको लागि समेत आयोगले आचार संहिता बनाई लागू गरेको छ। सोही नियमावलीले आयोगलाई आफ्नो कार्य व्यवस्थित रुपले सञ्चालन गर्न निर्देशिका वा कार्यविधि बनाउन सक्ने[१८] अधिकार पनि दिएको छ। यसै अनुरुप आयोगले विभिन्न कार्यविधि र निर्देशिकाहरु तयार गरेको छ, ती मध्ये आयोगले गर्ने छानविन

[१७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ को नियम ४०

[१८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ को नियम ४२

प्रकृयासँग सम्बन्धित दस्तावेजहरु यसप्रकार छन्:

- ❖ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन निर्देशिका, २०७३
- ❖ बयान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८
- ❖ पीडितलाई परिचयपत्र उपलव्ध गराउने कार्यविधि, २०७७
- ❖ शव उत्खनन् सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८
- ❖ एण्टीमोर्टम तथ्याङ्क सङ्कलन कार्यविधि, २०७८
- ❖ डि.एन.ए नमूना सङ्कलन र प्रोफाइलिङ सम्बन्धी कार्यविधि, २०७८
- ❖ Standard Operating Procedure for Forensic Anthropological Examination, 2021

यस बाहेक आयोगबाट भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिन संस्थागत सुधारका लागि सुझाव सम्बन्धी प्रतिवेदन-२०७५[१९], कारबाही सिफारिस सम्बन्धी कार्यविधि- २०७५[२०], तयार भएका छन् भने सङ्क्रमणकालीन न्यायमा फौजदारी दायित्व विषयमा समेत अध्ययन भएको छ।

नीति तथा कार्यक्रममा व्यक्त प्रतिबद्धता

विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि प्रत्येक वर्ष नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी विषयले स्थान पाउने गरेकोछ। यसै सिलसिलामा आयोग गठन भएपछि आर्थिक वर्ष २०७२।७३ बाहेक[२१] सबै आर्थिक वर्षका नीति तथा कार्यक्रमहरुमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय प्राथमिकतापूर्वक सम्बोधन भएको पाइन्छ। जसमा दुवै आयोगलाई कार्य सम्पादन गर्न आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने, आयोगलाई स्रोत र साधन सम्पन्न गराई प्रभावकारी बनाइने, शान्ति प्रक्रिया र सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी बाँकी कार्य सम्पन्न गरिने, परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिहरुलाई सहुलियत तथा सुविधा उपलब्ध गराइने, विस्तृत शान्ति सम्झौताको कार्यान्वयन गर्ने जस्ता प्रतिबद्धता व्यक्त गरिएको देखिन्छ।

कार्ययोजना निर्माण

आयोग स्थापना भएपछि तोकिएको कार्य सम्पादन गर्न कार्ययोजना तयार गरिएको थियो। उक्त कार्य कार्ययोजनालाई आयोगले समय समयमा पुनरावलोकन गर्दै आएको छ। यस क्रममा आयोगले पहिलो पटक २०७१ साल फागुनदेखि २०७३ साल माघ महिनासम्मको लागि कार्ययोजना बनाएको थियो.[२२] सो कार्ययोजनामा संशोधन गरी २०७४ माघ २७ गतेदेखि २०७५ माघ २६ गतेसम्मको लागि संशोधित कार्ययोजना बनाएको थियो ।[२३] यसैगरी २०७५।८।१६ गतेदेखि २०७५।१०।१० सम्मको लागि [२४]

---

[१९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका तत्कालीन अध्यक्ष श्री लोकेन्द्र मल्लिकको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलको प्रतिवेदन,२०७५। यो प्रतिवेदन आयोगले सम्माननीय प्रधानमन्त्री समक्ष २०७५।१२।२८ तेस्रो अन्तरिम प्रतिवेदनको पृष्ठ ३८१-४६८ मा रहेको छ।

[२०] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगका तत्कालीन सदस्य श्री आइबहादुर गुरुङको संयोजकत्वमा गठित कार्यदलको प्रतिवेदन-२०७५। यो प्रतिवेदन आयोगले सम्माननीय प्रधानमन्त्री समक्ष २०७५।१२।२८ तेस्रो अन्तरिम प्रतिवेदनको पृष्ठ ३५५-३६३। मा रहेको छ।

[२१] उक्त आर्थिक वर्षको नीति तथा कार्यक्रमको बुँदा नं. ४ मा सबै किसिमको सङ्क्रमणको अन्त्य भई शान्ति र स्थायित्व कायम भएको भन्ने उल्लेख भएको थियो।

[२२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगले सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यू समक्ष पेश गरेको अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७२, पृष्ठ ६१

[२३] ऐ ऐ दोस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन,२०७४ को पृष्ठ २१५

[२४] ऐ ऐ तेस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन,२०७५ को पृष्ठ ४८१

तथा २०७५ साल चैतदेखि २०७६ साल चैत मसान्तसम्मको लागि समेत कार्ययोजना बनाएको थियो.[२५] प्रारम्भिक वर्षहरुमा आयोगले बयानका लागि विद्युतीय माध्यमबाट समेत बयान गराउन सकिने गरी श्रव्यदृष्य कक्ष र आयोगको मातहतमा विधि विज्ञान प्रयोगशाला स्थापना गर्ने प्रस्ताव सहित कार्ययोजना निर्माण गरेकोमा श्रव्यदृष्य सम्बन्धी प्रविधिसम्म जडान गरियो। यसको लागि उपयुक्त कक्षको व्यवस्था भने अझै पनि गर्न सकिएको छैन। विधि विज्ञान प्रयोगशाला स्थापना गर्ने कार्ययोजनामा भने आयोग आफैं अडिग रहन सकेन। फलतः पछिल्लो समयमा ती विषयहरुले आयोगको कार्ययोजनामा नै निरन्तरता पाएनन्।

व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरु बारे उजूरी आह्वान

मिति २०७२।११।३० गते नियमावली प्रारम्भ भएपछि आयोगले सूचना प्रकाशन गरी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा पीडित वा निजको तर्फबाट उजूरी माग गरेको थियो। सुरुमा २०७३।१।२ देखि ऐ जेठ मसान्तसम्मको समय दिइएकोमा सो अवधिलाई लम्व्याई २०७३।४।२६ सम्म कायम गरिएको थियो। त्यस्तो उजूरी सबै जिल्लाहरुस्थित स्थानीय शान्ति समितिमार्फत दिन सकिने र काठमाडौं उपत्यकाको हकमा आयोगको कार्यालयमा समेत दिन पाउने व्यवस्था मिलाइएको थियो। जिल्लाहरुमा सङ्कलन गरिएको उजूरी यथाशिघ्र आयोगमा प्राप्त हुने र केन्द्रीय लगतमा दर्ता गर्ने व्यवस्था मिलाइएको थियो। त्यसैगरी, आयोगको कार्यावधि थप भए पछि २०७३।११।१५ मा २०७३।१२।१५ सम्मका लागि उजूरी आव्हान गरिएको थियो। तत्पश्चात् २०७४।११।१ मा पनि सोही महिनाको ३० गतेसम्म उजूरी दिन पाउने व्यवस्था गरिएको थियो। दोस्रो आयोग गठन भएपछि भने २०७८ पौष मासन्तसम्म उजूरी दिने प्रवन्ध मिलाइएको थियो। तर दोस्रो पटकदेखि खुला गरेको उजूरी भने आयोगमा नै दिनु पर्ने व्यवस्था गरियो। सोही प्रक्रिया अनुसार प्राप्त उजूरीहरुलाई आयोगले छानविनको दायरामा ल्याएको हो। नियमावलीमा आयोगको कार्यावधि ६ महिना बाँकी रहँदासम्म उजूरी लिन सकिने व्यवस्था रहेको छ।[२६]

प्रारम्भिक जाँचबुझको कारबाही

सङ्कलित उजूरीहरु आयोगको क्षेत्राधिकारभित्र पर्ने हो होइन, सशस्त्र द्वन्द्वकालभित्रको घटनाको सम्बन्धमा उजूरी परेको हो होइन, आयोगले सो विषयमा यसअघि नै निर्णय गरेको छ छैन, सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनाको सम्बन्धमा उजूरी परेको हो होइन आदि जस्ता प्रारम्भिक (प्राइमाफेसी) कुराहरु हेरिन्छ। सो अनुसार नभएका उजूरीहरु तामेलीमा राख्ने व्यवस्था नियमावलीमा रहेको छ।[२७]

प्रारम्भिक छानविन

प्रारम्भिक जाँचबुझको कारबाहीबाट छानविन कार्य अघि बढाउनु पर्ने देखिएका उजूरीहरुलाई आयोगबाट निर्णय गरी प्रारम्भिक छानविनमा लगिन्छ। प्रारम्भिक छानविनमा मुख्यतः उजूरीमा उल्लिखित व्यक्ति र घटनाको सम्बन्धमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, आइ.सी.आर.सी., इन्सेक, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायतका संस्थाहरुबाट प्रकाशित विवरण, नेपाल सरकारबाट सो बारे छानविन गर्न गठित समितिको प्रतिवेदन तथा अन्य कुनै निकायबाट सो विषयमा अध्ययन गरी प्रतिवेदन दिएको भए सो सङ्कलन गर्ने गरिएको छ। साथै शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय तथा स्थानीय प्रहरी, प्रशासनबाट समेत सो उजूरीका बारेमा जानकारी माग गरी

---

[२५] ऐ ऐ दोस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन,२०७५ को पृष्ठ ४९०

[२६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ को नियम ३ को उपनियम (३) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशमा भएको व्यवस्था

[२७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ को नियम ७

छानविन प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ।

विस्तृत छानविन

प्रारम्भिक छानविनबाट थप छानविन गर्नु पर्ने देखिएका मिसिलहरुमा विस्तृत छानविन प्रारम्भ गरिएको छ। विस्तृत छानविनका लागि आयोगका सम्बन्धित प्रदेश हेर्ने सदस्यलाई अनुसन्धान अधिकारी तोकी छानविनको जिम्मेवारी दिएको छ। बुझ्नुपर्ने प्रमाणका सम्बन्धमा आदेश पर्चा खडा गरी अनुसन्धान अगाडि बढाइएको छ।[२८] सो क्रममा पीडित, उजूरीकर्ता, साक्षी तथा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिको कागज गराउने, प्रहरी एवं स्थानीय तहसँग घटना र पीडितको हालको अवस्थाको सम्बन्धमा सर्जमिन गर्न लगाउने, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायतका निकाय, नेपाल सरकारले गठन गरेको छानविन समिति एवं अन्य संघ संस्थाहरुले तयार पारेको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण सङ्कलन तथा विभिन्न पत्र पत्रिकामा प्रकाशित व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटना सम्बन्धी समाचार सङ्कलन गरी मिसिल अध्यावधिक गर्ने लगायतका कामहरु सम्पन्न भएकाछन्। छानविनको क्रममा आरोपित व्यक्तिहरुसँग बयान गराउने प्रयोजनका लागि कार्यविधि तयार गरी अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ।

उजूरी तामेलीमा राख्ने व्यवस्था

आयोगमा दर्ता हुन आएका उजूरीहरु आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र परेको देखिन नआएमा, त्यस्तो घटना सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित नदेखिएमा, सशस्त्र द्वन्द्वकालभन्दा अघि वा पछिको भएमा, प्रमाणको अभावमा घटना स्थापित हुन नसकेमा, एक पटक तामेलीमा राखिएको उजूरी विना कुनै थप प्रमाण पुनः दर्ता हुन आएमा त्यस्ता उजूरीहरुलाई आयोगको निर्णयबाट तामेलीमा राख्ने गरिएको छ।[२९] आयोगले प्रारम्भिक जाँचबुझ, प्रारम्भिक छानविन र विस्तृत छानविनको क्रममा त्यस्ता उजूरीहरु तामेलीमा राख्न सक्छ। त्यसरी तामेलीमा राखिएका कतिपय उजूरीहरु छानविनको क्रममा जगाई थप छानविनको प्रक्रिया अगाडि बढाइएको अवस्था पनि रहेकोछ। आयोगले तामेलीमा राखेका उजुरीहरुको बारेमा सम्बन्धित उजुरीकर्तालाई जानकारी गराउने गरेको छ।

जनशक्ति विकासको प्रयत्न

व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाको छानविन हाम्रो कानून प्रणाली आफैंमा नयाँ विषय हो। यो विषयको अनुभव हाम्रो जनशक्तिमा नभएको सन्दर्भमा आयोगमा कार्यरत जनशक्तिको क्षमता विकासका लागि देहाय बमोजिमका कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरियोः

क. बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविनको सम्बन्धमा अन्य मुलुकहरुको अभ्यास बारे परिचित हुनका लागि अवलोकन भ्रमणसमेत गरियो। खासगरी श्रीलंका र दक्षिण अफ्रिकाको भ्रमण यो विषयमा निकै जानकारीमूलक रह्यो।[३०] तर समयान्तरसँगै त्यस्तो अनुभव हासिल गर्ने जनशक्ति आयोगमा रहिरहन सम्भव भएन।

ख. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँगको सहकार्यमा छानविन सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम सञ्चालन गरियो। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको बारेमा सो आयोगले गरेको अनुसन्धानलाई समेत यो आयोगले सन्दर्भको रुपमा ग्रहण गरेको छ।

---

[२८] आयोगको मिति २०७८।०८।०६ को निर्णयबाट आदेश पर्चाको व्यवस्था गरिएको हो ।

[२९] आयोगले हालसम्म २८९ वटा उजुरी तामेली राखेको छ। त्यसरी राखेका तामेलीका बारेमा अध्ययन गर्न आयोगले सचिवलाई जिम्मेवारी दिएको छ। सो अनुसारको अध्ययन प्रतिवेदन समेत तयार भैसकेको छ.

[३०] सो टोलीमा आयोगमा पदाधिकारी र अनुसन्धान विज्ञसमेत सहभागी हुनु भएको थियो।

ग. सङ्क्रमणकालीन न्याय र छानविन सम्बन्धी अभिमुखीकरण कार्यक्रम विभिन्न चरणमा सञ्चालन गरिएको छ। आयोगमा खटिने कर्मचारीहरु निरन्तर फेरबदल भैरहने र आयोगसँग समन्वय नै नगरी जनशक्ति पठाउने वा फिर्ता लैजाने अभ्यासले आयोगको कार्य सम्पादन प्रभावित भएको छ।[३१] त्यसैले छानविन सम्बन्धी आधारभूत प्रशिक्षणलाई निरन्तर रुपमा सञ्चालन गर्नु पर्ने अवस्था छ।

घ. आयोगबाट प्रारम्भिक वर्षहरुमा उजूरी सङ्कलनका विषयमा स्थानीय शान्ति समितिका जनशक्तिसमेतलाई प्रशिक्षित गरिएको थियो।

ङ. आयोगका कर्मचारीहरुलाई लक्षित गरी मानव अधिकारको उल्लङ्घनसम्बन्धी छानविन तथा पीडितलाई मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलव्ध गराउने विषयमा अभिमुखीकरण कार्यक्रमहरु सञ्चालन गरियो।

च. शव उत्खनन् समेतका विषय विशेषज्ञ र चिकित्सकसमेतको सहभागितामा विभिन्न चरणमा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँगको समन्वय र सहकार्य

छानविनको कार्य अगाडि बढाउने क्रममा आयोगले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले विगतमा गरेको छानविनको अनुभव र छानविन प्रक्रिया समेतका विषयमा सो आयोगका विज्ञहरुसमेत सहभागी गराई प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो। पछिल्लो समयमा अनुसन्धानको प्रक्रियाका बारे राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट प्राप्त अनुभव यस आयोगबाट गरिने छानविन कार्यका लागि सहयोगी भएको पाइएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले गरेका सिफारिसहरुलाई पनि छानविनको क्रममा सन्दर्भ सामग्रीको रुपमा ग्रहण गरिएको छ।[३२]

अन्तर्राष्ट्रिय निकायसँगको सहकार्य

प्रारम्भिक दिनहरुमा अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस र आइ.सि.टि.जे. समेतका संस्थाहरुसँगको समन्वयमा आयोगका काम कारबाही र अन्यत्रको अनुभवको बारेमा जानकारी लिइएको थियो। यो क्रममा विदेशी विज्ञहरुसँग छलफल गर्ने अवसर पनि आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारीलाई प्राप्त भयो। पछिल्लो समयमा त्यस्तो कुनै अवसर आयोगका जनशक्तिहरुले प्राप्त गर्न सकेको अवस्था छैन।

नागरिक समाजको भिन्न मत

सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापना भई काम भइरहेको अवस्था भएपनि मानव अधिकारवादी संघ संस्थाहरु र नागरिक समाजले आयोगका काम कारबाहीमा अपेक्षाकृत रुपमा सहभागिता जनाएको अवस्था छैन। आइ.सि.आर.सी. बाहेक कुनै पनि संघ संस्थाहरु आयोगको कार्य सम्पादनमा प्रत्यक्षतः आबद्ध भएको अवस्था छैन। यसरी आयोगका काममा सहभागी नहुनुका पछाडि केही सरोकारहरु रहेको देखिन्छ। मानव अधिकार समुदाय र नागरिक समाजले २०७५ माघ २४ मा सङ्क्रमणकालीन न्यायको बारेमा देहायको धारणा प्रकाशन गरेको थियो:[३३]

---

[३१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा ११ मा आयोगको लागि आवश्यक पर्ने कर्मचारी मन्त्रालयले उपलव्ध गराउने र त्यसरी कर्मचारी उपलव्ध गराउँदा मन्त्रालयले आयोगसँग परामर्श गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

[३२] यो प्रयोजनको लागि सो आयोगबाट प्रकाशित राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको २० वर्ष, आयोगका सिफारिसहरु र कार्यान्वयनको अवस्था (२०५७ जेठ-२०७७ असार) उपयोगी दस्तावेजको रुपमा रहेको छ।

[३३] The Kantipur Daily, February 13, 2020

१. *ऐनमा संशोधन पीडित, मानव अधिकार समुदाय, नागरिक समाज लगायतका सरोकारवालाहरुको प्रमुख मागको रुपमा रहेको छ र यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले समेत स्पष्ट दिशानिर्देश गरेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई विश्वशनीय ढङ्गबाट अगाडि बढाउनका लागि नेपालको संविधान, सर्वोच्च अदालतको आदेश, नेपालले अनुमोदन गरेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अन्तर्गतका दायित्व, अन्तराष्ट्रिय कानून तथा स्थापित मापदण्ड अनुरुप तत्काल ऐन संशोधन हुनु पर्दछ।*

२. *सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी ऐनको संशोधन प्रक्रियामा द्वन्द्वपीडित, मानव अधिकार समुदाय, नागरिक समाज लगायतका सरोकारवालाहरुसँग व्यापक र अर्थपूर्ण परामर्श गरिनु पर्छ।*

३. *नेपाल सरकारले २०७५ साल असारमा सरोकारवालाहरुलाई उपलव्ध गराएको मस्यौदाप्रति पीडित समुदाय, नागरिक समाज, मानव अधिकार समुदाय, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय लगायत विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकारवादी संघ संस्थाहरुको गम्भीर असन्तुष्टि रहेकोमा पुनः सोही मस्यौदालाई नै अगाडि बढाइएको कार्यप्रति हाम्रो गम्भीर आपत्ति छ। तसर्थ, पीडित समुदाय र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समुदायले दिएको सुझावलाई ग्रहण गरेर मात्र ऐन संशोधन सम्बन्धी प्रक्रिया अगाडि बढाइनु पर्छ।*

४. *अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड तथा सर्वोच्च अदालतद्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त तथा सरोकारवालासँगको परामर्शमा आधारित कानून संशोधन र सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी आयोगहरुको पुनर्संरचना नै अबको सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको आधार हुनु पर्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी आयोगहरुलाई पुनर्संरचना गरी राजनीतिक हस्तक्षेपमुक्त, पीडितमैत्री, निष्पक्ष, स्वतन्त्र, स्वायत्त र सक्षम बनाइनु पर्दछ। पारदर्शी तथा निष्पक्ष प्रक्रियाबाट स्वतन्त्र र सक्षम आयुक्तहरुको चयन गरी आयोगहरुको पुनर्संरचना गरिनु पर्छ। साथै, नियुक्ति प्रक्रियामा स्वार्थको द्वन्द्व नहुने सुनिश्चिता गरिनु पर्छ।*

५. *आयोगहरुमा दर्ता भएका उजुरी, प्रमाण र दस्तावेजहरु आयोगहरुको पुनर्संरचना नहुन्जेलसम्म राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको संरक्षण तथा निगरानीमा रहने व्यवस्था गरिनु पर्छ।*

६. *विगतमा भएका युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धका अपराध लगायत गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई अपराधीकरण गरी दोषीलाई दण्डित गर्ने सम्बन्धमा रहेको कानूनी रिक्तता अन्त्य गर्न आवश्यक कानून तुरुन्त निर्माण गरिनु पर्छ।*

७. *हालसम्म पनि अन्तरिम राहत नपाएका यौन हिंसा तथा यातना पीडितहरुलाई तत्काल राहत तथा अन्तरिम परिपूरणको व्यवस्था गरिनु पर्छ।*

अन्त्यमा, सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा विद्यमान अवरोध तथा पीडक पक्षको हस्तक्षेपलाई निस्तेज गर्दै पीडित तथा मानव अधिकार रक्षकहरुको सुरक्षाको सुनिश्चितता गरिनु पर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियालाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र प्रभावकारी बनाउनका लागि विस्तृत शान्ति सम्झौता अनुरुप राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार समुदायको निरन्तर अनुगमनको व्यवस्था गरिनु पर्छ।

त्यसैगरी आम द्वन्द्वपीडित समुदायको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी राष्ट्रिय अन्तरक्रियाले पारित गरेको काठमाडौं घोषणापत्र (२०७८ चैत्र २४ गते) मा पनि विभिन्न १७ वटा मागहरु प्रस्तुत गरिएको छ। ती मागहरु पनि हाल कायम रहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कानून संशोधन र आयोगको गठनसँग समेत सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। त्यसैले आयोगसम्बन्धी ऐन र आयोगको गठन प्रक्रियामा नै सुधार हुनु पर्ने भनी

नागरिक समाज र मानव अधिकार समुदायले प्रश्न उठाएको हुँदा आयोगको काम कारबाहीमा सो समुदायको उल्लेख्य सहभागिता हुन नसकेको देखिन्छ।

तथ्याङ्कहरुको तुलनात्मक अध्ययन

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा यसअघि विभिन्न निकायहरुले राखेको अभिलेख र तथ्याङ्कहरुको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो। सो क्रममा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय, अन्तर्राष्ट्रिय रेडक्रस र इन्सेकको अभिलेखमा रहेका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सूची तुलनात्मक अध्ययन गरिएको थियो। सो सम्बन्धी विवरण आयोगको वेवसाइटमा समेत समावेश गरिएको छ। उक्त अध्ययनबाट देखिन आएको विवरण अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको सङ्ख्या शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अभिलेख अनुसार १५२२, आइसीआरसीको अभिलेख अनुसार १३५९, अनौपचारिक सेवा केन्द्र (इन्सेक) को अभिलेख अनुसार ९२८ र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा प्रारम्भिक चरणमा प्राप्त हुन आएका उजूरीहरुको आधारमा हेर्दा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सङ्ख्या २५११ देखिन आएको छ।[३४] पछिल्लो समयमा आयोगमा परेको उजुरीको सङ्ख्या अझै थप भएको छ। सो सम्बन्धी विवरण पछिल्ला अनुच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ।

परिचयपत्र वितरणः

कानूनमा छानविनबाट बेपत्ता पारिएको भनी यकीन भएका व्यक्तिका परिवारलाई परिचयपत्र उपलव्ध गराउने व्यवस्था[३५] रहेको छ। सो अनुसार आयोगले देहाय बमोजिम परिचयपत्र उपलब्ध गराउन सक्छ[३६] :

- ऐनको दफा २ को खण्ड (च) बमोजिम परिवारको सदस्य हो भन्ने सम्बन्धित स्थानीय तहको सिफारिसपत्र भएमा
- तस्विर समेत प्रमाणीत भएको बेपत्ता व्यक्तिसँगको नाता प्रमाणित कागज भएमा,
- स्थानीय तह वा प्रहरी कार्यालय वा दुबै निकायको मुचुल्का भएमा,
- पीडित वा निजको परिवारको सदस्यको नेपाली नागरिकता प्रमाणपत्र वा मतदाता परिचयपत्र वा सवारी चालक अनुमतिपत्र वा स्थायी लेखा नम्बर वा राहदानी वा विद्यार्थी, कर्मचारी, व्यावसायिक परिचयपत्र वा नेपाल सरकारले जारी गरेको राष्ट्रिय परिचयपत्रको प्रतिलिपि भएमा,
- नाबालकको हकमा जन्मदर्ता प्रमाणपत्रको प्रतिलिपि वा नाबालक परिचयपत्रको प्रतिलिपि भएमा,
- परिचयपत्र दिन उपयुक्त देखिने अन्य कुनै कागज प्रमाण भएमा,
- माथिका सबै वा एक वा एक भन्दा बढी कागज प्रमाण भएमा।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई सुनिश्चित गर्ने क्रममा २०७८ सालमा अभियानको रुपमा परिचय पत्र वितरण सुरु गरिएको थियो। २०७८ साल चैत्र मसान्तसम्म आयोगबाट ६७ जिल्लामा परिचयपत्र वितरण गरेको अवस्था छ।

आयोगको हालसम्मको छानविन गतिविधि

---

[३४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले सम्माननीय प्रधानमन्त्रीज्यूसमक्ष पेश गरेको अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७२, पृष्ठ २२-२५ सम्म

[३५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १३(१) (च)

[३६] परिचयपत्र उपलब्ध गराउने कार्यविधि, २०७७

क्र.स.	विवरण	सङ्ख्या
१	आयोगमा दर्ता भएका कुल उजूरी सङ्ख्या	३२८९
२	सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाएको उजूरी सङ्ख्या	२७७
३	दोहोरो उजूरी परेकोमा लगत कट्टा भएको उजूरी सङ्ख्या	१३५
४	तामेलीमा राखिएको उजूरी सङ्ख्या	२८९
५	बेपत्ता व्यक्ति फेला परी लगतकट्टा भएको उजूरी सङ्ख्या	४४
६	विस्तृत छानविनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजूरी सङ्ख्या	२४९८
७	उजूरीका आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति	२५६७
८	विस्तृत छानविको प्रथम चरणको कार्य सम्पन्न भएको जिल्ला मनाङ र मुस्ताङ उजूरी नपरेको	७५
९	उजूरीकर्ता बुझिएका, एण्टीमोर्टम तथा परिपूरण फाराम भरेको सङ्ख्या	२३४६
१०	उजूरीकर्ता बुझ्न, एण्टीमोर्टम तथा परिपूरण फाराम भर्न बाँकी सङ्ख्या	१५२
११	पीडित परिचयपत्र प्राप्त परिवार सङ्ख्या	१३२१
१२	पीडित परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिको सङ्ख्या	३९९३

पीडित वा निजको परिवारको सदस्यलाई सुविधा उपलव्ध गराउन सिफारिस

आयोगबाट परिचयपत्र प्राप्त व्यक्तिहरुलाई आवश्यक सेवा सुविधा उपलव्ध गराउन आयोगको मिति २०७७।१२।४ को निर्णयानुसार नेपाल सरकार समक्ष अनुरोध गरिएको थियो। उक्त सिफारिसमा आरक्षणको व्यवस्था गर्ने, सहुलियतपूर्ण कर्जा तथा ऋण सुविधा उपलव्ध गराउने, कर छुट दिने, शिक्षा र तालिमको व्यवस्था गर्ने, स्वास्थ्य सेवा उपलव्ध गराउने, कृषि बिमा गरिदिने, सामाजिक सुरक्षा भत्ता उपलव्ध गराउने, नागरिकता लिन सहज बनाउने, भूमि र बसोबासको व्यवस्था गरिदिने लगायतका विषयहरु समावेश गरिएका छन्। तर सो सिफारिस बमोजिम नेपाल सरकारबाट यो लेख तयार पार्दासम्म कुनै पनि निर्णय भइसकेको अवस्था भने देखिदैन।

राहतका लागि सिफारिस

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको परिवारलाई यो आयोग गठन हुनु पूर्व नै नेपाल सरकारको निर्णय अनुसार सम्बन्धित जिल्ला प्रशासन कार्यालयमार्फत रु दश लाख राहत उपलव्ध गराइएको सन्दर्भमा

त्यस्तो राहत नपाएका तर बेपत्ता भनी पीडित परिचयपत्र प्राप्त गरेका व्यक्तिहरुलाई सो रकम उपलव्ध गराउनका लागि आयोगले विभिन्न मितिमा सिफारिस गरेको थियो।[३७]

प्रदेश सरकार, जिल्ला तथा स्थानीय तहसँगको समन्वय

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई सम्मान गर्न, सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्राथमिकता दिन, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारीका लागि आवश्यक सहजीकरण गर्नका लागि आयोगले सबै प्रदेशका मुख्य मन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय एवं सबै जिल्ला प्रशासन कार्यालय एवम् सम्बन्धित स्थानीय तहलाई अनुरोध गरेको छ।[३८] कतिपय स्थानीय तहले पीडित परिवारको विवरण अध्यावधिक गरी स्थानीय स्तरबाटै सम्मान गर्ने तथा आवश्यक सेवा सुविधा उपलव्ध गराउने कार्य थालनी गरेको पाइएको छ।[३९] आयोगले पनि स्थानीय तहका पदाधिकारीहरुबाट यो विषयमा आवश्यक सहजीकरणको अपेक्षा राखेको छ।

विधि विज्ञान समितिको गठन

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई मारी मृतकको शव गाडिएको भन्ने खुल्न आएको अवस्थामा त्यस्तो शव उत्खनन् गरी सम्बन्धित परिवारलाई जिम्मा लगाउने समेतको जिम्मेवारी आयोगलाई कानूनले दिएको छ। सो जिम्मेवारी पूरा गर्नका लागि आयोगका सदस्यको संयोजकत्वमा सम्बन्धित विषयका विशेषज्ञहरु समेत समावेश भएको विधि विज्ञान समिति गठन गरी प्रारम्भिक विवरणहरु सङ्कलन कार्य भैरहेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पहिचान गर्ने कामलाई सहजता प्रदान गर्न निजको परिवारका सदस्यहरु मध्येबाट रगतको नमुना सङ्कलन गरी राष्ट्रिय विधि विज्ञान प्रयोगशालामा अभिलेखीकरण गर्न पठाउने कार्य प्रारम्भ भएको छ। आयोग यस कार्यलाई निरन्तरता दिने तरखरमा रहेको छ।

शव गाडिएको स्थानको पहिचान

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई मारी गाडिएको शवको सम्बन्धमा विशेषज्ञहरु समेत परिचालन गरी आयोगले केही स्थानको प्रारम्भिक जानकारी सङ्कलन गरेको छ। शव उत्खनन्का लागि आवश्यक पर्ने जनशक्ति विकासका लागि प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ। सो कामको लागि आवश्यक सहजीकरणका लागि आइसीआरसी र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग समन्वय गरिएको छ। तथापि छानविनको कार्य अन्तिम चरणमा नपुगेको, आयोगमा उत्खनन् सम्बन्धी दक्ष जनशक्तिको अभाव रहेको, पीडित लगायतका सरोकारवाला सम्बन्धित पक्षसँग

---

[३७] आयोगले मिति २०७८।१।१७ मा पहिलो पटक ९१ जना, दोस्रो पटक मिति २०७८।८।६ मा ९३ जना र तेस्रो पटक मिति २०७८।१०।२५ मा १७७ जना र चौथो पटक २०७९।१।२५ मा १७६ जना बेपत्ता व्यक्तिको पहिचान गरी निजको परिवारलाई दश लाखका दरले राहत उपलव्ध गराउन सिफारिस गर्ने निर्णय गरेको थियो। ती मध्ये दोस्रो पटक गरेको सिफारिस बमोजिम ९३ जना बेपत्ता व्यक्तिका परिवारलाई राहत उपलव्ध गराउने गरी नेपाल सरकारबाट निर्णय भइसकेको छ र पीडित परिवारले राहत पाउन थालिसकेको जानकारी आयोगलाई प्राप्त भएको अवस्था छ।

[३८] आयोगको मिति २०७८।१०।२५ को निर्णयमानुसार सबै प्रदेशका मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, जिल्ला प्रशासन कार्यालय, जिल्ला समन्वय समिति र सम्बन्धित स्थानीय तहलाँई उजुरीको विवरणसहित पीडित परिवारलाई सम्मान र सुविधा उपलव्ध गराउन अनुरोध गरिएको छ ।

[३९] यसको उदाहरणको रुपमा झापाको दमक नगरपालिकाले सो नगरपालिकाका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहर पुष्प बस्नेत र धिरेन्द्र बस्नेतको सम्मानमा पुष्प धिरेन्द्र मार्ग नामाकरण गरेको र सो नगरपालिकाका द्वन्द्व पीडितका परिवारको स्वास्थ्य बीमा गरिदिएको कुरालाई उल्लेख गर्न सकिन्छ । त्यसैगरी कर्णाली प्रदेशले कार्यविधि नै बनाएर कर्णाली प्रदेशभित्र स्थायी बसोवास गर्ने सहिद तथा बेपत्ता परिवारलाई मासिक दुई हजार भत्ता उपलव्ध गराउने व्यवस्था गरेको छ । सो प्रयोजनका लागि सो प्रदेशले आ.व. २०७८।०७९ मा रु छ करोड विनियोजन गरेको छ । थप जानकारीका लागि हेर्न सकिन्छः नगेन्द्र उपाध्याय, गोविन्द केसी, सामाजिक सुरक्षामा अव्वल, नागरिक दैनिक, २०७९ वैशाख ११

थप सम्बन्वय गर्नु पर्ने काम बाँकी नै रहेकोले उत्खनन्को कार्य प्रारम्भ हुन सकेको छैन।

विशेषज्ञ सेवा

आयोगसम्बन्धी ऐनको दफा ३२ मा आयोगले कुनै काम गर्नका लागि आवश्यकता अनुसार सम्बन्धित विषयका स्वदेशी तथा विदेशी विशेषज्ञ वा विशिष्टीकृत निकायको सेवा लिन सक्ने व्यवस्था छ। सो बमोजिम आयोगले विभिन्न समयमा अनुसन्धान विज्ञ, विधिविज्ञान सम्बन्धी विज्ञ, मनोसामाजिक परामर्शदाता लगायतका विज्ञहरुको सेवा लिएको छ। हाल पनि आयोगमा दुई जना अनुसन्धान विज्ञ क्रियाशील रहेको अवस्था छ। खासगरी छानविनको क्रममा आदेश तयार गर्न र साक्षी प्रमाणको सङ्कलन गर्ने प्रयोजनका लागि विज्ञहरुको सेवा उपयोगी देखिएको छ।

सरकारका अन्य सम्बन्धित निकायसँग सम्पर्क

छानविन सम्बन्धी कामलाई प्रभावकारी बनाउन सरोकारवाला निकायहरुसँग समन्वय जरुरी हुन्छ। सो क्रममा बिगतमा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालय र हाल कानुन न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयसँग समन्वय त भइरहेकै छ, आयोगले महान्यायाधिवक्ता, गृह मन्त्रालय, रक्षा मन्त्रालय, नेपाली सेना, प्रहरीका प्रमुख तथा उच्च पदस्थ अधिकारीहरुसँग पनि पटक पटक छलफल र सम्बाद गरेको छ। ती निकायहरुबाट सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन सहयोगका प्रतिबद्धता प्रकट भएका छन्। नेपाली सेना, नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, नेपाल, राष्ट्रिय अनुसन्धान विभागसमेतका राजपत्राङ्कित प्रथम श्रेणीका अधिकृतहरुलाई सम्पर्क व्यक्तिको रुपमा तोक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। यस किसिमको व्यवस्थाबाट सम्बन्धित निकायसँग छानविनको काममा सम्पर्क गर्न सहज भएको छ।

परिपूरणका लागि कार्यविधि निर्माण

बेपत्ता पारिएको भनी पहिचान भएका पीडित तथा निजको परिवारलाई निश्चित मापदण्डमा आधारित भई परिपूरण उपलव्ध गराउनका लागि पीडित तथा सरोकारवाला निकायका प्रतिनिधिहरु समेत समावेश भएको समितिले परिपूरणसम्बन्धी कार्यविधिको प्रारम्भिक मस्यौदा तयार पारेको छ। सो मस्यौदा छलफलका लागि सार्वजनिक गरिएको छ। सरोकारवालाहरुबाट प्राप्त सुझावका आधारमा सो कार्यविधिलाई अन्तिमरुप दिइने छ।

आयोगका प्रकाशनहरु

आयोगले पछिल्ला वर्षहरुमा जर्नल एवं आयोगको कामसँग सम्बन्धित ऐन कानून, कार्यविधि एवं आचारसंहिता समेत संग्रह गरी प्रकाशन गर्दै आएको छ। हालसम्म सत्यको खोजी नामक जर्नलका तीन अंकहरु प्रकाशन भइसकेको छन् भने चौथो अङ्क हालै मात्र प्रकाशन भएको छ। जर्नलमा प्रकाशन हुने सङ्क्रमणकालीन न्याय र सोसँग जोडिन आउने विषयमा विभिन्न क्षेत्रको अनुभव हासिल गरेका विद्वानहरुको खोजपूर्ण तथा ज्ञानवर्धक लेख रचनाहरु आयोगको छानविन एवं प्रतिवेदन तयारी कार्यलाई सहयोग पुगेको छ। यसका साथै ती जर्नलले सङ्क्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा काम गर्ने वा चाख राख्ने जोसुकै पनि लाभान्वित हुने अवस्था छ।

वेबसाइट, इमेल, टोल फ्रि नम्वर र फेसबुक पेज

आयोगको आफ्नो छुट्टै वेव साइट -www.ciedp.np_ सञ्चालनमा रहेको छ। उक्त वेबसाइटमा आयोगले आफ्ना गतिविधिहरु, महत्वपूर्ण सूचनाहरु, आम्दानी खर्चको विवरणहरु, आयोगका प्रतिवेदनहरु तथा अन्य महत्वपूर्ण प्रकाशनहरु राख्ने गरेको छ। यसका अलावा आयोगका दुई वटा इमेलहरु (info@ciedp.gov.np, ciedpnepal@gmail.com सञ्चालनमा रहेका छन्। यसका अतिरिक्त पीडितहरुको आयोगमा सहज पहुँचको लागि फेसबुक पेज -Ciedp Nepal) तथा निःशुल्क टेलिफोन सेवा, टोल फ्रि नं. १६६०-०१-२२१११ को

प्रवन्ध पनि गरिएको छ। यिनको समुचित प्रयोगबाट छानविन कार्यलाई छिटो छरितो र सहज बनाउनुको साथै आयोगसम्म पीडितको पहुँचलाई समेत सहज तुल्याएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय बेपत्ता दिवस

सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका मुलुकहरुमा प्रत्येक वर्ष ३० अगस्टलाई बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको रुपमा मनाउने गरिन्छ। आयोगले पनि उक्त दिनलाई पीडित, पीडितहरुको प्रतिनिधित्व गर्ने संस्थाहरु, मानव अधिकारवादी सङ्घ संस्था, नेपाल बार एशोसिएसन तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरुको सहभागितामा मनाउँदै आएको छ। सो दिवसको अवसरमा सरकारी अधिकारीहरुबाट सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुर्याउने प्रतिबद्धता प्रकट हुने गरेको छ भने पीडितहरुले आयोग र सरकारप्रतिको आफ्नो दृष्टिकोण प्रकट गर्ने गरेका छन्।

समाधान गर्न बाँकी केही प्रश्न

आवधिक रुपमा गैर कानूनी तवरले थुनामा राखी छुटिआएका व्यक्तिहरुले पनि आफूलाई केही समय बेपत्ता बनाएको भनी छानविनका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगमा निवेदन दिएको र त्यस्ता व्यक्ति एवं निजका परिवारले पनि पीडित परिचयपत्र प्राप्त गरेको अवस्था छ। हाल स्थिति सार्वजनिक भैसकेको अवस्थामा आवधिक रुपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका बारेमा कुन रुपमा छानविन गर्ने र परिपूरण उपलव्ध गराउने विषय आयोगबाट टुङ्गो लाग्न बाँकी नै छ। त्यसैगरी बेपत्ता पारिएको भनी यो आयोगमा उजुरी परेको तर सुरक्षा निकाय वा स्थानीय प्रशासनबाट बेपत्ता भएको भनिएको व्यक्ति दोहोरो भिडन्तमा परी मृत्यु भएको भनी जवाफ आएको अवस्थामा सो उजुरी सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको अधिकारक्षेत्रको विषय हो भनी सो आयोगमा पठाइएकोमा उक्त आयोगबाट त्यस्ता उजुरीहरु यसै आयोगमा फिर्ता पठाएको अवस्था छ। मृत्यु भैसकेको भनी उल्लेख भएको विषयमा छानविन गर्ने अधिकार यो आयोगको कार्यक्षेत्रभित्र पर्ने नपर्ने विषय पनि एकीन गर्न बाँकी नै रहेको छ। त्यसैगरी बेपत्ता भएको भनी यस आयोगमा परेका उजुरीको छानविनको क्रममा विवरण सङ्कलन गर्दा बेपत्ता भएको भनिएको व्यक्तिको मृत्यु दर्ता गराई परिवारका सदस्यले सम्पत्ति हस्तान्तरणसमेत गरेको, विधवा भत्ता समेत प्राप्त गरेको अवस्था देखिएको छ। मृतकको परिवार भनी नेपाल सरकारबाट उपलव्ध गराइएको राहत समेत बुझिसकेको अवस्थामा सो व्यक्तिका बारेमा बेपत्ता भएको भनी थप छानविन गर्नु पर्ने नपर्ने विषयमा पनि आयोगबाट निर्क्यौल हुन बाँकी नै रहेको छ। अर्कोतर्फ व्यक्ति बेपत्ता पारेको विषयमा आयोग गठन हुनुभन्दा पहिले नै राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले छानविन गरी नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस समेत गरिसकेको विषयमा पुनः उजुरी परेको अवस्था सो विषय कसरी अगाडि लैजाने भन्ने बारेमा पनि आयोग टुङ्गोमा पुग्न बाँकी नै छ। आयोगको कार्य सम्पादनमा परेको अर्को गम्भीर विषय आयोगमा पछिल्लो समयमा परेका उजुरीको छानविनको सम्बन्धमा हो। यसअघि शान्ति तथा पुनर्निमाण मन्त्रालय, आइसीआरसी, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायतले तयार पारेको बेपत्ताको विवरणभन्दा भिन्न रुपमा झण्डै दोव्वरको सङ्ख्यामा आयोगमा बेपत्ता सम्बन्धी उजुरी परेको अवस्था छ। ती उजुरीको छानविन गर्दा आयोगले विशेष सजगता अपनाई आयोगको कार्यक्षेत्रको विषयको हो होइन भनी टुङ्गो लगाउनु पर्ने अवस्था छ।

आयोगले सामना गर्नु परेका समस्याहरु

आयोगको कार्य सम्पादनको क्रममा अनुभूत गरिएका समस्याहरुको सूची धेरै लामो छ। मूल कुरा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणागत पक्षमा जानकारीको अभाव, तुलनात्मक अभ्यासको बारेमा जानकारीको

अभाव र सूचना सङ्कलन गर्ने आफ्नै विश्वासिलो संयन्त्रको अभावले आयोगको कार्य सम्पादन प्रभावित भएको छ। सम्बद्ध सरोकारवाला एवम् राजनीतिक तहबाट उचित सहयोग र सहजीकरण हुन नसक्दा पनि आयोगको कामले अपेक्षित नतिजा दिन नसकेको हो। मूल विषय सङ्क्रमणकालीन न्यायको अनुसन्धान गर्ने मान्यता बमोजिम कार्य सम्पादन गर्न नसक्दा नै आयोगले छानविनको काम टुङ्गोमा पुर्याउन नसकेको हो। यहाँ समस्या देखिने र नदेखिने दुवै खालका छन्। यहाँ कानूनी कुरा पनि छन्। मनोवैज्ञानिक कुरा पनि छन्। समस्या प्रशासनिक परिपाटीमा पनि होला। स्रोतको प्रबन्धमा पनि होला। कुनै एउटा कारणलाई जिम्मेवार ठहर गरी यो प्रक्रिया ढिलो भन्न सकिने अवस्था छैन। यो सन्दर्भमा आयोगले समाना गर्नु परेका समस्यालाई बुँदागत रुपमा यसप्रकार उल्लेख गरिएको छः

१.**कानूनमा समयानुकूल संशोधन हुन नसक्नुः** सुमन अधिकारीको रिटमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका अन्तर्राष्ट्रिय मानकलाई समेत विचार गरी आयोगसम्बन्धी विध्यमान कानूनमा संशोधनको आवश्यकता औंल्याउँदै सर्वोच्च अदालतले निर्देशनात्मक आदेश समेत जारी गरेको छ। तर उक्त आदेशले अपेक्षा गरे बमोजिम ऐन संशोधन हुन नसक्दा आयोगको कार्य सम्पादन प्रभावित भएको छ। त्यसैगरी बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूरको रुपमा प्रचलित अपराध संहिता, २०७४ ले उल्लेख गरेको भएपनि सो व्यवस्था आउनुभन्दा अगाडि घटेका व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाहरु पनि कसूरको रुपमा समेटिने स्पष्ट कानूनी व्यवस्था हुन नसक्दा पनि आयोगको अनुसन्धानको कार्य प्रभावित भएको छ।

२.**आयोगको कार्यावधिले ल्याएको अस्थिरताः** बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन गरी स्थिति एकीन गर्ने विषय आफैंमा लामो समय लाग्ने खालको विषय हो। यो प्रयोजनका लागि स्थापना भएका आयोगका पदाधिकारीहरुको कार्यावधि कम भएको र छोटो छोटो अवधिका लागि म्याद थप गर्ने अभ्यास भएको कारण आयोगले दीर्घकालीन दृष्टिकोण राखी कार्य सम्पादन गर्न असहज भएको छ।

३.**नागरिक समाज र सरोकारवाला राष्ट्रिय/अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाबाट अपेक्षाकृत सहयोग प्राप्त हुन नसक्नुः**सर्वोच्च अदालतको निर्देशनात्मक आदेश बमोजिम आयोगसम्बन्धी कानूनमा संशोधन हुन नसकेको लगायतका थुप्रै कारणहरु देखाई पीडितसम्बद्ध संघ संस्था असन्तुष्ट रहेको पाइएको छ। यस्तो अवस्थामा उनीहरुको विश्वास जित्न कठिन भएको त छ नै, अन्तराष्ट्रिय समुदायको सहयोग प्राप्त गर्न पनि निकै नै कठिनाइ भएको छ। सर्वोच्च अदालतको फैसला बमोजिम ऐन संशोधन भई कार्यान्वयनमा आएमा मात्र सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सहयोग गर्ने भन्ने संयुक्त राष्ट्र संघलगायतका अन्तराष्ट्रिय संघ संस्थाहरुको भनाइ रहेको पाइएको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई सहजीकरण गर्न खुलेका राष्ट्रिय संघ संस्थाहरु आयोगको काम कारवाहीमा रचनात्मक र सकारात्मक नदेखिएको आयोगको अनुभव छ।

४.**जनशक्ति व्यवस्थापनमा समस्याः** आयोगमा आवश्यक पर्ने जनशक्तिको प्रक्षेपण गर्दा शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयको अभिलेखमा देखिन आएको बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सङ्ख्या (१५३०) लाई आधार मानिएकोमा आयोगले पहिलो पटक गरेको उजूरी आव्हान अनुसार ३०९३ थान उजूरी प्राप्त हुन आएको थियो। पछिल्ला दिनहरुमा गरिएको उजूरी आव्हानबाट यो सङ्ख्या बढेर ३२८८ थान पुगेको छ। यसरी दोव्वरभन्दा बढी उजूरी पर्न आएको कारण साविकमा स्वीकृत ७० जनाको दरबन्दीलाई ९५ कायम गरिदिन कारबाही अगाडि बढाइएकोमा नेपाल सरकारबाट वर्षेनी ७० जनाको दरवन्दी मात्र स्वीकृत भई आउने गरेको छ। एकातिर कार्य सम्पादनका लागि आवश्यक पर्ने दरवन्दी

स्वीकृत नै नहुने, स्वीकृत भएकै जनशक्ति पनि पूर्ति नहुने, खटिई आउने जनशक्तिमा आयोगको छानविनसम्बन्धी जानकारी नहुने र आयोगको काममा जानकार हुनेबित्तिकै अन्यत्र सरुवा भइजाने गरेको आयोगको अनुभव छ। उत्प्रेरणाका उपायहरुको अवलम्बन गर्न नसक्दा विशेषज्ञ जनशक्ति आकर्षित गर्न र उपलव्ध जनशक्तिलाई परिचालन गर्न सकिएको छैन।

५.आयोगहरु बीचको समन्वयः सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउन स्थापित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगहरुका बिच हुनुपर्ने आपसी सम्वाद, समन्वय र सहकार्यको अभ्यास संस्थागत हुन सकेको छैन। त्यसैले एउटा आयोगको कार्यक्षेत्रसँग सम्बन्धित विषयमा अर्को आयोगमा उजूरी परेमा त्यस्ता मिसिलहरु सम्बन्धित आयोगमा पठाएर छानविन प्रक्रिया अगाडि बढाउन समेत थप समन्वयात्मक दृष्टिकोण विकास हुन आवश्यक देखिएको छ। एउटै ऐनबाट स्थापित आयोगहरुको कार्यक्षेत्र एवम् छानविन प्रक्रिया तथा अवलम्बन गर्ने रणनीतिलाई कार्यक्षेत्रमा उतार्ने सम्बन्धमा समन्वयको आवश्यकता महसुस गरिएको छ।

६.स्रोत साधनको उपलव्धताः आयोगको कार्यालयको सञ्चालन र व्यवस्थापन एवम् छानविनको प्रक्रिया अगाडि बढाउनका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत साधनको पर्याप्तताको विषयमा अझै पनि समस्या देखिएको छ। आयोग स्थापना हुँदाको बखत तत्कालीन शान्ति तथा पुनर्निर्माण मन्त्रालयमार्फत प्राप्त हुन आएका पुराना सवारी साधनहरु चल्न नसक्ने अवस्थामा पुगेका छन्। छानविनको काममा जिल्ला जिल्लामा जानु पर्ने भएकोले यस आयोगकै लागि भनी पहिलो चरणमा खरिद गरिएका सवारी साधनहरुको अवस्था पनि त्यस्तै नै छ। जसो तसो सवारी चले पनि मर्मत र इन्धन खपतको दृष्टिकोणले साविकमा भन्दा निकै खर्चिलो हुँदै गएका छन्। थोरै थोरै अवधिको लागि मात्र आयोगको म्याद थपिने गरेको कारण सो को बैकल्पिक व्यवस्था हुन सकेको छैन। आगामी दिनहरुमा यो समस्या अरु जटिल हुने अवस्था छ।

७.उत्प्रेरणाको अभावः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आफैमा जोखिमपूर्ण र संवेदनशील कार्य हो। यसलाई कुशलता पूर्वक सम्पन्न गर्न सो विषयमा लामो अनुभव र कार्य सम्पादनमा दक्षता भएका जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ। सो कार्यमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई आकर्षण गर्न उत्प्रेरणाको व्यवस्था गरिनु अपरिहार्य हुन्छ। केही वर्षअघिसम्म आयोगमा कार्यरत जनशक्तिका लागि पारिश्रमिकको साठी प्रतिशत प्रोत्साहन भत्ता उपलव्ध गराइएकोमा पछिल्लो समयमा सो व्यवस्था नहुँदा कर्मचारीहरु परिचालन गर्न असहज भएको छ। आयोगसम्बन्धी ऐनको दफा ११ मा आयोगमा कार्यरत कर्मचारीले आयोगले तोकेबमोजिमको सुविधा पाउने व्यवस्था पनि कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन। स्रोत उपलव्धताको सुनिश्चितताबेगर आयोगले सो दफालाई क्रियाशील गराउन सकिएको छैन।

८.अनुभवको कमीः सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा नियमित फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धान र अभियोजनभन्दा भिन्न छ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाको छानविन एवं अनुसन्धान सङ्क्रमणकालीन न्यायका स्थापित मान्यता अनुरुप गर्नु पर्ने हुन्छ। यसका लागि आवश्यक अनुभव र ज्ञानको कमीले पनि निकै हदसम्म कार्य सम्पादन प्रभावित भएको छ। अर्कोतर्फ नेपाल न्याय सेवाको विशिष्ट श्रेणीको सचिवको व्यवस्था गरिएको भए पनि सचिवको भूमिका आयोगको आदेश कार्यान्वयन गर्ने र प्रशासनिक जिम्मेवारी निर्वाहमा मात्र सीमित छ। मुलतः न्याय सेवाको सचिव आफैमा व्यावसायिक पद हो। त्यसैले आयोगका सचिवलाई छानविनको काममा संलग्न हुने गरी

सदस्य सचिवको भूमिका दिन सकेको भए उपयुक्त हुने थियो। यदि त्यसो नहुने हो भने यो आयोगमा राजपत्रांकित प्रथम श्रेणीको सचिवको व्यवस्था गर्दा नै आयोगको प्रशासकीय कार्य गर्न पर्याप्त हुने देखिन्छ।

९.प्रमाण सङ्कलनमा समस्याः झन्डै पच्चीस वर्षअघिदेखि बेपत्ता भएका व्यक्तिको बारेमा गरिने अनुसन्धान एवम् छानविनमा प्रमाण सङ्कलन र सो को अभिलेखीकरण गर्ने कार्य आफैमा जटिल छ। डि.एन.ए. अभिलेख राख्ने विषयमा पनि लामो अवधि व्यतित हुँदा नमुना दिने मानिसको अभाव रहने अवस्था पनि देखियो। कतिपय अभिलेखहरु द्वन्द्वसँग सम्बन्धित पक्षसँग मात्र रहने अवस्थामा त्यस्तो अभिलेख प्राप्त गर्न समेत सहज भएको छैन। स्थानीय सर्जमिन मुचुल्का प्राप्त गर्न नै पनि कठिन भएको अवस्था छ। आयोगमा दायर भएका उजूरीमा घटनाक्रमको बारेमा आधारभूत जानकारी पनि उल्लेख हुन नसक्दा छानविन प्रक्रिया कसरी अगाडि बढाउने भन्ने पनि समस्या अनुभूत गरिएको छ।

१०.राजनीतिक प्रतिबद्धता पूरा हुन नसक्दा परेको नकारात्मक प्रभाव : विस्तृत शान्ति सम्झौता भएदेखि नै सङ्क्रमणकालीन न्यायका विषयलाई टुङ्गो लगाउने गरी सरकारको तर्फबाट सार्वजनिक प्रतिबद्धता प्रकट भएपनि सो अनुसारको व्यवहार प्रदर्शन हुन नसक्दा पनि आयोगका काम कारबाहीमा ढिलाइ हुन गएको छ।

११.छानविनको विषय प्राथमिकतामा नपर्नुः विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि पनि आयोगहरु गठन हुन नै धेरै ढिलो भयो। आयोग गठन भएपछि पनि यसले औपचारिक प्रक्रिया पूरा गर्दा गर्दै झनै धेरै समय लाग्न गयो। पीडित र घटनाको छानविन गरी यो विषयलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउने कुरालाई प्राथमिकतामा राख्न नसक्दा आयोगका कार्य प्रभावित हुन पुग्यो। आयोग स्थापना भएको आठ वर्ष पूरा भैसक्दा पनि हालसम्म कुनै एउटा उजुरीमा आरोपीलाई बयान लिन आयोगले सकेको छैन। आयोगको तर्फबाट नै स्थलगतरुपमा थप अनुसन्धान गरी पीडित एकीन गर्नु पर्ने, घटनाको बारेमा जानकारी लिनु पर्ने विषय अझै पनि प्रभावकारीरुपमा अभ्यासमा आउन सकेको छैन। आयोगले छानविनको क्रममा अरुले निकायले दिएको सूचना एवम् जानकारीमा आधारित भएर काम गर्नु परेको अवस्था छ, जसबाट कहिलेकाँही आयोगको कामको विश्वसनीयतामा पनि प्रश्न उठ्न सक्ने अवस्था बनेको छ।

सुधारका लागि अवलम्बन गर्नु पर्ने रणनीति

माथि उल्लिखित समस्याका कारक पक्षहरु धेरै छन्। समस्या कानूनमा पनि छ। समस्या कार्यविधिमा पनि छ। समस्या कार्य सम्पादन गर्ने विधिमा पनि छ। समस्या इच्छाशक्तिमा पनि छ। समस्या समन्वय र सहयोगमा पनि छ। यी समस्याहरु समाधानका लागि रणनीतिक दृष्टिकोणसहित काम गर्नु पर्ने हुन्छ। आयोगको म्याद थप हुँदै जाने, पदाधिकारीहरुको कार्यावधि थपिदै जाने, प्रशासकीय खर्च बढ्दै जाने तर पीडितले न्याय पाएको अनुभूति नहुने, संकलन गर्न सकिने जानकारी र प्रमाण पनि संकलन गर्न जटिल हुने र सङक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रिया कुनै निष्कर्षमा नपुगी राज्यको प्रतिबद्धताप्रतिको विश्वासनीयतामा नै आँच आउने अवस्थामा पुग्नु हुँदैन। यसका लागि आयोगले कार्यान्वयनयोग्य कार्ययोजना तयार गरी विशेषज्ञहरुको सहभागिता एवम् सरोकारवालाको विश्वास आर्जन गरी निर्धारित समयमा कार्य सम्पादन गर्नु पर्दछ। निर्धारित समयमा सम्पन्न हुन नसकेका कामहरु राज्यको स्थायी संरचनाबाट सम्पादन गर्ने गरी सुझाव प्रस्तुत गर्नु पर्दछ। बेपत्ता भएको र बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको विषय छुट्याउनु पर्दछ। वास्तविक पीडितका परिवारलाई परिचयपत्र उपलव्ध गराउनु पर्दछ। यसका लागि आयोगमा परेका दर्खास्तलाई वर्गीकरण गरी छानविनको

कार्य सम्पादन गर्नु पर्दछ। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता भएको भनी उल्लेख भएको बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भन्ने स्थापित नभएका उजुरी पहिलो वर्गमा राख्न सकिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको तर आरोपी यकिन हुन नसकेका उजुरीहरु अर्को वर्गमा राख्न सकिन्छ। तेस्रो वर्गमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको आधार उल्लेख भएका आरोपी खुलेका वा खुल्न सक्ने अवस्थाका उजुरीहरुलाई तेस्रो वर्गमा राख्न सकिन्छ। पहिलो वर्गका तामेलीमा राख्ने, दोस्रो वर्गका परिपूरणको सिफारिस गरी टुङ्गोमा पुर्याउने र तेस्रो वर्गका विस्तृत अनुसन्धान गरी प्रमाणबाट स्थापित हुन सक्ने अवस्थाका उजुरीलाई अभियोजनसम्म लैजाने गरी सिफारिस गर्ने गरी रणनीति तय गरी कार्य सम्पादन गर्न सकिन्छ। त्यसका लागि देहायका उपायहरु अवलम्बन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छः

१. **प्रतिबद्धता कार्यान्वयनः** सर्वोच्च अदालतको आदेश बमोजिम कानून संशोधनका लागि सरकारबाट समेत प्रतिबद्धता आएको छ। कानूनको संशोधन गर्दा सङ्क्रमणकालीन न्यायमा स्वीकृत मानकको अवलम्बन गर्ने, पीडितले विश्वास गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने, गैरराजनीतिक एवम् सार्वजनिक जीवनमा ख्याति आर्जन गरेका व्यक्तिले आयोगका पदाधिकारीको जिम्मेवारी प्राप्त गर्ने व्यवस्था गर्ने लगायतका विषयमा प्राथमिकतापूर्वक काम गर्नु पर्ने देखिन्छ। सर्वोच्च अदालतबाट आदेश भएको लामो समयसम्म कानून संशोधन हुन नसक्दा सरकार र राजनीतिक दलहरुले सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयलाई प्राथमिकतापूर्वक टुङ्गोमा पुर्याउने भनी व्यक्त गरेको प्रतिबद्धतामा समेत प्रश्न उठेको छ।

२. **विश्वसनीयतामा अभिबृद्धिः** आयोगको कार्यसम्पादनलाई विश्वसनीय बनाउनका लागि सरोकारवाला र पीडितको अर्थपूर्ण सहभागिता अपरिहार्य हुन्छ। यसका लागि पीडितलाई नै केन्द्रविन्दुमा राखेर छानविनको कार्य अगाडि बढाउनु पर्ने हुन्छ। आयोगका काम कारबाहीलाई तालिकाबद्ध गरी सो बमोजिम कार्य सम्पादन गर्ने र पीडितले विश्वास गर्ने वातावरण निर्माण गर्ने कार्य पनि त्यति नै जरुरी देखिन्छ। आयोगले सरकार समक्ष सिफारिस गरेको सुविधा र सहुलियतहरु पीडितलाई उपलब्ध गराउने विषय प्राथमिकतापूर्वक कार्यान्वयन हुन सकेमा पनि आयोगप्रतिको विश्वसनीयतामा अभिबृद्धि हुन जान्छ।

३. **क्षमता विकासः** सशस्त्र द्वन्द्वकालीन घटनाहरुको छानविन गर्न आवश्यक पर्ने दक्ष र सक्षम जनशक्तिको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। त्यस्तो जनशक्ति छानविन गर्ने प्रक्रियासँग अभ्यस्त हुनु पर्दछ। छानविनका लागि निर्भयतापूर्वक कार्य गर्न सक्ने वातावरण पनि निर्माण हुनु पर्दछ। अन्य मुलुकले अवलम्बन गरेका सफल अभ्यासका आधारमा अनुसन्धान कार्यमा संलग्न रहने जनशक्तिलाई छानविनको सीप र प्रक्रिया हस्तान्तरण गरिनु पर्दछ। हाल अभ्यास गरिएको छानविन प्रक्रिया परम्परागत फौजदारी मुद्दाको अनुसन्धानको ढाँचामा भएकोले यसलाई आमूल परिवर्तन गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यताबाट उजुरी पहिचान गरी छानविन गरिनु पर्दछ।

४. **उत्प्रेरणाः** बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन कार्य जोखिम, चुनौतिपूर्ण रहेकोले स्वतन्त्र रुपमा कार्य सम्पादन गर्न सक्ने वातावरण पनि निर्माण गरिनु पर्दछ। कार्यालय समयका अतिरिक्त साँझ विहान तथा सार्वजनिक विदाको दिनमा समेत काम गर्नु पर्ने, कार्य सम्पादनमा गोपनीयता कायम राख्नु पर्ने र छानविनका लागि विशेष सीपको प्रदर्शन गरी समन्वयपूर्वक कार्य गर्नु पर्ने हुँदा आयोगमा खटिने कर्मचारीहरुलाई विशेष प्रोत्साहनको आवश्यकता देखिएको छ। यसका लागि आयोगमा कार्यरत रहने जनशक्तिका लागि साविकमा उपलव्ध गराएको प्रोत्साहन भत्तालाई निरन्तरता दिनु पर्ने देखिन्छ।

५. जनशक्ति व्यवस्थापन एवं परिचालनः आयोगको कार्य सम्पादनको संवेदनशीलता एवम् विशिष्टतालाई दृष्टिगत गरी आयोगमा जनशक्ति व्यवस्थापन एवं परिचालन गर्नु पर्ने हुन्छ। आयोगमा खटिएका जनशक्तिका लागि आवश्यक पर्ने छानविन सम्बन्धी सीप विकासका लागि समय लाग्ने हुँदा निश्चित समय किटान गरेर जनशक्ति खटाउने व्यवस्था गर्न सम्बद्ध निकायहरुसँग थप समन्वय गर्नु पर्ने देखिन्छ। आयोगको कार्यबोझलाई विचार गरी आयोगको संगठन संरचनामा पुनरावलोकन गरिनु पर्दछ। न्याय सेवाका जनशक्तिलाई न्यायिक जाँचबुझकै काममा संलग्न गराउनु उपयुक्त हुने हुँदा आयोगका सचिवलाई सदस्य सचिवको भूमिकामा राखिनु उपयुक्त हुन्छ। आयोगमा कार्यरत कर्मचारीहरुलाई अनुसन्धानका लागि परिचालन गरिनु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका बारेमा जानकारी राखेका विशेषज्ञहरुको सेवा लिएर कार्य सम्पादन करार गरी प्रोत्साहनको व्यवस्था सहित नतिजा प्राप्त गर्ने कार्ययोजना निर्माण गरी छानविनको काम अगाडि लैजानु पर्दछ। आयोगका पदाधिकारीहरु नीतिगत निर्णय गर्ने र सरोकारवाला निकायहरुसँगको संवादमा क्रियाशील हुनु पर्ने देखिन्छ।

४. आयोगको कार्यसम्पादनको आवधिक प्रगतिः आवधिक रुपमा आयोगले हासिल गरेका प्रगति नेपाल सरकारसमक्ष पेश गरी त्यसलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्यता विपरीत नहुने गरी सार्वजनिक गरिनु पर्दछ। यस्तो प्रतिवेदन अर्धवार्षिक रुपमा पेश गर्नु पर्ने गरी कानूनमा नै बाध्यात्मक व्यवस्था गरिनु पर्दछ आरोपी किटान नभएका विषयमा अनुसन्धान गरी खुलेका बखत थप अनुसन्धान गर्ने गरी पीडितलाई परिपूरणको सिफारिस गरी त्यस्ता उजुरी तामेलीमा राख्नु उपयुक्त हुन्छ।

५. विधि विज्ञान एकाई र डि.एन.ए. बैंक निर्माणः आयोगको जिम्मेवारीभित्र शव उत्खनन्समेतका विषय समावेश भएको सन्दर्भमा आयोगको संगठन संरचनाभित्र विधिविज्ञान एकाइको व्यवस्था गरी पूर्णकालीन विशेषज्ञ राख्नु पर्ने देखिन्छ। त्यसैगरी बेपत्ता पारिएका परिवारका सदस्यहरु मध्येबाट डि.एन.ए. अभिलेखकालागि आवश्यक विवरण सङ्कलन गरी विधि विज्ञान प्रयोगशालासँग समन्वय गरी डि.एन.ए. बैंक स्थापना गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसो हुन सकेमा लामो समयपछि उत्खनन् भएका शवको पहिचानकालागि विवरण परीक्षण गर्न सहज हुन सक्छ।

६.तीनै तहका सरकारसँग समन्वयः सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई टुङ्गोमा पुऱ्याउनका लागि नेपाल सरकारका साथै प्रदेश सरकार र स्थानीय तहसमेत क्रियाशील हुन आवश्यक देखिन्छ। पीडितको आवश्यकताको पहिचान गरी स्थानीय तवरबाटै पीडितलाई राहत, परिपूरण, क्षतिपूर्ति र पुनर्स्थापनाका लागि सबै तहका सरकारको सहभागिताले नतिजा प्रभावकारी बन्न सक्छ। स्वतःस्फूर्तरुपमा स्थानीय तहले अग्रसरता जनाई उपलव्ध गराएका सेवा सुविधा र गरेका रचनात्मक कार्यको बारेमा आयोग र अन्य स्थानीय तह र प्रदेश सरकार समेत सूचित हुनु उपयुक्त हुन्छ। तीनै तहका सरकारबाट आफ्नो कार्य सम्पादनको क्रममा निर्माण हुने भौतिक संरचनाहरुमा पीडितको सार्वजनिक पहिचान कायम हुने गरी नामकरण गर्ने परिपाटी विकास गर्न सकिन्छ। यसो गर्दा बेपत्ता पारिएका आफ्ना प्रियजनलाई राज्यले सम्मान गरेको अनुभूति पीडित परिवारमा हुन जान्छ।

७.पीडितसँगको निरन्तर अन्तरसंवादः सङ्क्रमणकालीन न्यायको केन्द्रविन्दुमा पीडितहरु रहने हुँदा आयोगले निरन्तररुपमा पीडितहरुसँग अन्तरसंवाद कार्यक्रम सञ्चालन गर्नु पर्दछ। आयोगले गरेका कामको प्रगति आवधिकरुपमा पीडितले पाउने व्यवस्था गर्नु अनिवार्य दायित्व नै हो। यसका साथै

सार्वजनिक नीति निर्माण र कार्यान्वयनको क्रममा पीडितको प्रतिनिधित्व र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरी राज्यको शासकीय व्यवहारमा मूलप्रवाहीकरण भएको अनुभूति दिलाउन पनि थप काम गर्नु पर्ने देखिन्छ। सार्वजनिक सुनुवाइको माध्यमबाट पीडितका पीडाको सार्वजनिकीकरण गर्न सकिन्छ। पीडित र पीडकको पहिचान गर्न समेत यसले सहयोग पुग्दछ। झुट्टा उजुरीहरु पहिचान गर्न समेत सार्वजनिक सुनुवाइ भरपर्दो आधार हुन सक्छ। सार्वजनिक सुनुवाइको माध्यमबाट पीडितको पीडालाई अभिलेखीकरण गर्न सकिन्छ।

८. **परिचयपत्र प्राप्त पीडितले पाउने सुविधाको प्रत्याभूतिः** आयोगले निर्धारण गरेको मापदण्ड बमोजिम पीडित र पीडितका परिवारले परिचयपत्र प्राप्त गरेको अवस्था छ। परिचयपत्र प्राप्त भएका पीडित परिवारले परिचयपत्रको औचित्य खोजिरहेको सन्दर्भमा राज्यका सबै तह र निकायबाट पीडितहरुलाई सम्मान गर्ने, मर्यादित व्यवहार गर्ने र वित्तीय एवम् भौतिक सहयोग प्राप्त गरी राज्यले सम्बोधन गरेको छ भन्ने अनुभूति दिलाउनु अपरिहार्य भएको छ। यसका लागि आयोगले गरेको सिफारिस बमोजिम परिचय पत्र प्राप्त व्यक्तिले पाउने सुविधाका बारेमा नेपाल सरकारले सम्बोधन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

९. **सहयोगी निकायहरुसँगको सहकार्यः** बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन एवम् अनुसन्धानको सिलसिलामा चिहान पहिचान गरी शव उत्खनन् समेत गर्नु पर्ने हुन्छ। सो प्रयोजनका लागि आवश्यक पर्ने जनशक्तिको उपलब्धता एवम् परिचालन गर्नु पर्ने स्रोतसमेतको व्यवस्थाका लागि सहयोगी अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरुसँग समेत सहकार्य आवश्यक देखिएको छ। यस किसिमको कार्यमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग तथा मानव अधिकार संरक्षणको क्षेत्रमा क्रियाशील राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्था एवम् निकायहरुसँग आयोगको समन्वय र सहकार्य आवश्यक देखिन्छ।

१०. **भविष्यमा यस्ता घटना दोहोरिन नदिन अपनाउनु पर्ने उपायबारे अनुसन्धानः** बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा २७ मा आयोगले सरकारसमक्ष पेश गर्ने प्रतिवेदनमा अन्य कुराका अतिरिक्त सशस्त्र द्वन्द्वका अन्तरनिहित कारण र भविष्यमा त्यस्ता घटना दोहोरिन नदिनको लागि गरिनुपर्ने आवश्यक नीतिगत, कानुनी, संस्थागत, प्रशासनिक र व्यावहारिक सुधारका बिषयसमेत उल्लेख गर्नुपर्ने भन्ने उल्लेख छ।

यो कुराको निष्कर्षमा पुगी प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्न बृहत् खालको अनुसन्धान (Imperical Research) अहिलेबाटै सुरु हुन जरुरी छ। यसका लागि पर्याप्त बजेट र विज्ञ टोलीको आवश्यकता पर्दछ। सम्बन्धित विषयमा अनुसन्धानको अनुभव हासिल गरेका विज्ञहरुसमेतको सहभागितामा अनुसन्धानमूलक अध्ययन गरी प्राप्त सुझावका आधारमा आयोगले भविष्यमा अपनाउनु पर्ने उपायहरुको सुझाव प्रस्तुत गर्न सके बस्तुपरक र कार्यान्वयनयोग्य प्रतिवेदन बन्न पुग्दछ।

निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा अनुरुप मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भएका विषयमा छानविन गरी सत्य तथ्य सार्वजनिक गर्ने र दोषीलाई अभियोजनका लागि सिफारिस गरी पीडितलाई परिपूरण उपलव्ध गराउने प्रयोजनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको राष्ट्रिय संयन्त्रकोरुपमा स्थापित यस आयोगले जिम्मेवारी पूर्वक घटनाको छानविन गरिरहेको छ। तर छानविनले अपेक्षित गति लिन सकेको भने छैन। समस्या हाम्रै हो, त्यसैले टुँगोमा पनि हाम्रै राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत पुऱ्याउनु पर्दछ। राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत सङ्क्रमणकालीन

न्यायको यो बिषयलाई समयमै निष्कर्षमा पुऱ्याउन नसकिएमा अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्र हाबी भएका उदाहरणहरु पनि छन्। निश्चय नै यो विषयलाई टुङ्गोमा पुर्याउन ढिलो भइसकेको छ। राज्यको तर्फबाट समयमा यो कार्य सम्पन्न गर्ने प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन पक्ष प्रभावकारी हुन नसक्दा देशभित्र र कतिपय अवस्थामा देशबाहिर पनि विभिन्न प्रश्नहरु उठिरहेको अवस्था छ। यो ढिलाइले पीडितहरु अझ बढी प्रताडित हुनु परेको अवस्था त छदैछ, मानव अधिकारप्रति यथोचित सम्मान र सम्बोधन गर्न राज्य अनिच्छुक वा असक्षम रहेको हो कि भन्ने सन्देश जाने खतरा पनि त्यत्तिकै छ। शान्ति प्रक्रियाका बाँकी कामहरु समयमा सम्पन्न गरी मानव अधिकारप्रति उच्च सम्मान गर्नका लागि यसका सरोकारवालाहरुको अर्थपूर्ण र सार्थक योगदान आवश्यक मात्र होइन, अपरिहार्य देखिएको छ।

राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकः परिवारको अपेक्षा र राज्यको दायित्व

एकराज भण्डारी*

१.पृष्टभूमीः

शासकहरु आफ्नो निरंकुश शासनसत्ता टिकाई राख्न जस्तोसुकै हर्कत गर्न पनि पछि पर्दैनन्।हिटलर, इदि अमिन जस्ता क्रूर शासकहरुले पनि यस्तै हर्कत गरेर नै सत्ताबाट पतन भएका थिए। नेपाली इतिहासमा पनि राणा शासन, पञ्चायती शासन, निरंकुश राजतन्त्र यस्तै कुख्यात शासकहरु हुन् जसले जनतालाई चरम शोषण, दमन मात्र गरेनन् थ्रुपै नागरिकहरु पक्राउ गर्ने, आफ्नो नियन्त्रणमा लिएर बेपत्ता पार्ने जस्तो निकृष्ट अपराधिक कार्य गर्न पनि पछि परेनन्। पछिल्लो चोटी नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी (माओवादी) द्वारा सञ्चालित जनयुद्धमा राज्यद्वारा थ्रुपै नेपाली नागरिक पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिई बेपत्ता पारिएको छ। बेपत्ता पारिएका ती योद्धाहरुको स्थिति आजसम्म पनि अज्ञात नै छ। बेपत्ता पारिएका नागरिकका आमा, बाबु, छोराछोरी, आफन्तजन यति लामो समयसम्म पनि बेपत्ता पारिएका आफन्तको बारेमा कुनै सूचना नपाउँदा ज्यादै ठूलो पीडा एंव चिन्तामा छन्।जनयुद्ध अवस्थामा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारहरु पक्राउ गरिएको दिनदेखि आजसम्म आफन्तको यथाशिघ्र सार्वजनिक गरियोस् भनेर निरन्तर आन्दोलनमा छन्। आफ्नै अगाडि सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी लगिएको परिवारको सदस्यलाई बीसौं वर्ष बितिसक्दा पनि त्यसको जानकारी परिवारलाई दिन नसक्नु राज्यको लाचारीपन नै हो। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरिएको आठ वर्षपछि मात्र कानून बन्यो।कानून बनेपछि त्यसको धेरै ढिला गरी आयोगको गठन गरियो। आयोग गठन पश्चात् पनि तत्काल आयोगलाई काम सुरुवात गर्ने वातावरण बनेन। आयोग गठन भएको सात वर्ष बिति सक्दा पनि परिवारजनको लागि कुनै सकारात्मक परिणाम प्राप्त हुन सकेको छैन। कानून बन्यो, आयोगको गठन भयो र आयोग आफ्नो काममा निरन्तर लगिरहेकै छ। तरपनि बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको अवस्था सार्वजनिक हुन सकिरहेको छैन। पीडकहरू खुल्लमखुल्ला हिँडिरहेका छन्। परिवारजनको आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक अवस्था दयनीय छ। बेपत्ता पारिएको घटना जति पुरानो हुदै जान्छ त्यति नै प्रत्यक्षदर्शीहरूको स्मरणशक्ति हराउँदै जान सक्ने साथै पीडक व्यक्तिहरू सरकारी सेवा वा कुनै पहुँचमा रहेको भए त्यस्तो व्यक्तिबाट प्रमाणहरू लोप पार्न सक्ने खतरा पनि उत्तिकै छ। जसको कारण सत्य, तथ्य र यथार्थ अवस्था पत्ता लगाउन कठिन हुन्छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्नहरू सरकारी सेवाबाट रहेका भए हाल अवकाश लिई सरकारी सुविधा लिइरहेका छन्। यो समस्या हल गर्ने मुख्य जिम्मेवारी भएका राजनीतिक दल र यसका नेताहरूमा पनि यो विषय मुख्य प्राथमिकतामा परेको देखिएन। यस पृष्ठभूमिमा बेपत्ता पारिएका नागरिकका परिवारजनहरुले सरकार समक्ष मागको रूपमा निरन्तर उठाउँदै आइरहेका विषयवस्तुहरू खासगरी बेपत्ता पारिएका नागरिकको यथाशीघ्र सार्वजनिक गरियोस्, तिनका योगदानको राज्यबाट सम्मान एवं संस्थागत गरियोस्, परिवारजनको

* वरिष्ठ अधिवक्ता

अभिभावकत्व राज्यले ग्रहण गरोस् र घटनाको छानविन गरी पीडक पत्तालगाई पीडकलाई कारबाही गरियोस् भन्ने समेतका विषयवस्तुहरु प्रमुख छन्। यी मागहरु यथावत छन्। आफूले उठाउँदै आएका यी मागहरु राज्यले पूरा गर्नैपर्छ भन्ने अपेक्षा राख्दै आएका परिवारजनमा यतिखेर व्यापक आशंका पैदा गरेको छ। त्यसैले राज्यले जसरी पनि यी मागहरु पूरा गर्नै पर्छ भन्ने माग राख्दै परिवारजहरु निरन्तर आन्दोलन छन्।

२.मानिस बेपत्ता पार्ने कार्यः

मानिसले मानिसलाई नै आफ्नो नियन्त्रणमा लिएर बेपत्ता पार्ने कार्य एकदमै निकृष्ट एवं जघन्य अपराध हो। मानवता विरुद्धको अपराध हो। तरपनि शासकहरु आफ्नो शासन निरन्तर चलाई राख्न यस किसिमका क्रूर एवं मानवता विरुद्धको अपराधिक कार्य गर्न पछि पर्दैनन्। जर्मनमा हिटलरको आदेशले थुपै मानिसहरु बेपत्ता पारिएको इतिहास हामीले पढेका छौं। ल्याटिन अमेरिकी देशमा पनि त्यहाँका शासकहरुले आफ्नो सत्ता टिकाइ राख्न थुपै मानिसहरु बेपत्ता पारेका थिए। युरोपका केही मुलुकमा पनि मानिस बेपत्ता पार्ने कार्य गरिएको पाइन्छ। अफ्रिकी मुलुकमा त झन् शासकहरुले क्रूर ढंगले ठूलो संख्यामा मानिस बेपत्ता पार्ने कार्य गरेको पाइन्छ। एसियामा पनि खासगरी फिलिपिन्स, इन्डोनेशिया, भारत, बंगलादेश, पाकिस्तान, श्रीलंका, नेपाल आदी देशमा आस्था र विचारकै आधारमा शासकहरुद्वारा मानिसहरु बेपत्ता पार्ने कार्य गरिएको छ। १० डिसेम्बर १९४८ को मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा मानवमा अन्तर्निहित प्रतिष्ठा सम्मान एवं अधिकारहरूको मान्यता नै विश्व जगतमा स्वतन्त्रता न्याय र शान्तिको आधार हो भन्ने कुरा आत्मसात गरिएको छ। त्यसैगरी मानिसलाई विद्रोहको लागि बाध्य नपार्न कानूनको शासनद्वारा मानव अधिकारको संरक्षण गरिनु पर्ने समेत उल्लेख छ। यसका पक्ष राष्ट्रहरूले यसलाई लागू गर्ने प्रतिज्ञा समेत गरेका छन्। तरपनि शासकहरूले राजनीतिक आस्था एवं विचारको आधारमा मानिस पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिइ जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य एक्काइसौं शताब्दीमा आइपुग्दा सम्म पनि छोडेका छैनन्। अफ्रिकी देशमा सरकारले प्रतिबन्ध फुकुवा गऱ्यो र बन्दी छोड्ने सहमति गऱ्यो तर बन्दी छोडिएन। आस्थाका बन्दीहरु जेलबाट छुटेनन्, युद्ध सम्बन्धि मुद्दा खेपिरहेकाहरुले मुद्दाबाट मुक्ति पाएनन्। शासकहरूले राज्य सत्ताको आडमा मानिसलाई पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिई जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्य गरे। त्यसको विरुद्धमा त्यहाँ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारका सदस्य, मानवअधिकारवादी संघ संस्था, नागरिक समाज सबै मिली यसका विरुद्ध आन्दोलन गरे र भेला समेत गरे। भेलाबाट बेपत्ता परिवारजन मिलेर संगठन निर्माण गरे। यो अभियान स्वरुप पछि संयुक्त राष्ट्र संघबाट सन् २००६ मा जबरजस्ती बेपत्ताबाट सबै व्यक्तिको सुरक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिलाई अनुमोदन गर्न राखेको प्रस्तावमा हस्ताक्षर गरियो। ३० अगस्त अन्तर्राष्ट्रिय बेपत्ता दिवसको रूपमा लिने गरिन्छ।

नेपालमा मानिस बेपत्ता पार्ने कार्यको इतिहास हेर्दा २००८ सालमा दिल्ली सम्झौंताको बिरोधमा काठमाडौंमा भएको आन्दोलनबाट राम प्रसाद राईलाई तत्कालीन सरकारद्वारा पक्राउ गरी बेपत्ता पारियो। २०४१ सालमा काठमाडौंको सिंहदबार लगायत देशका विभिन्न स्थानमा भएका बिस्फोटनका घटनामा जोडेर साकेत चन्द्र मिश्र लगायतका व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरी तत्कालीन पञ्चायत सरकारद्वारा बेपत्ता पारियो। २०४७ सालमा नयाँ संविधान अन्तर्गतको बहुदलीय व्यवस्थाको पुर्नस्थापना पछि पनि काठमाडौंबाट प्रभाकर सुवेदी लगायत देशका विभिन्न स्थानबाट तत्कालीन सरकारले थुप्रै व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गरी बेपत्ता पारियो। यी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा छानविन गरी स्थिती सार्वजनिक गर्न तत्कालीन सरकारबाट आयोग बनाइयो। आयोगले सरकार समक्ष प्रस्तुत गरेको प्रतिवेदन समेत बेपत्ता पारियो र यसको कार्यान्वयन गरिएन। आफूले बेपत्ता

पारेका आफ्ना नागरिकको स्थिति सार्वजनिक गर्नुपर्ने दायित्व राज्य स्वयंको हो भन्ने राज्यले बिर्सियो। यातना तथा अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरुद्धको महासन्धि २६ जुन १९८७ देखि लागू भएको छ। नेपाल पनि यसको सदस्य राष्ट्र हो। नेपालले १४ मे १९९१ (२०४८।१।३१) मा सम्मिलन गरेको हो। यसपछि बनेका नेपालका कानुनहरूमा पनि सो अनुसार व्यवस्था गरिएको छ। जस्तैः संविधानमा, यातना सम्बन्धी क्षतिपूर्ति ऐनमा, मुलुकी अपराध संहितामा, प्रमाण ऐनमा, प्रहरी एवं सैनिक ऐनहरुमा आदी। तर यी संविधान, कानूनमा राखिएका प्रावधानहरू व्यवहारमा लागू गरिएनन्।

नेकपा माओवादीद्वारा सञ्चालित जनयुद्धमा पनि हजारौं मानिस आस्था र विचारको आधारमा सरकारी सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिई राज्यद्वारा बेपत्ता पारियो। भैरवनाथ गणमा ४९ जना मानिसलाई बेपत्ता पार्ने कार्य गरियो। अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि अनुमोदन सम्मिलन जे गरेपनि सो बमोजिम आन्तरिक कानून बनाए पनि राज्यद्वारा मानिस बेपत्ता पार्ने कार्य रोकिएन। राज्य सत्तामा आलोपालो गरी बसेका राजा, पञ्च र पछिल्लो चरणका बहुदलको लागि लडेका र गणतन्त्रका लागि लडेका राजनीतिक दल र यिनका मुख्य नेताहरूले समेत बेपत्ता पारिएका नागरिकको सार्वजनिक गर्ने दायित्व शासनमा बसेकाहरुको हो भन्ने कुरा बुझेको व्यवहारतः देखिएन।

जनयुद्धमा राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरुको जिल्लागत विवरण यस्तो छः

राज्यद्वारा जिल्लागत बेपत्ता पारिएको बिवरण											
क्र . .स	जिल्लाको नाम	बेपत्ता संख्या	क्र . .स	जिल्लाको नाम	बेपत्ता संख्या	क्र . .स	जिल्लाको नाम	बेपत्ता संख्या	क्र . .स	जिल्लाको नाम	बेपत्ता संख्या
१	ताप्लेजुङ्ग	३	१	दोलखा	१	१	चितवन	२२	१	रोल्पा	६३
२	पाँचथर	३	२	रामेछाप	८	२	पर्सा	५	२	दाङ	२९
३	इलाम	२	३	सिन्धुली	१२	३	रौतहट	१५	३	बाँके	७६
४	झापा	१२	४	धनुषा	७	४	गोरखा	२२	४	बर्दिया	२०७
५	संखुवासभा	५	५	महोत्तरी	८	५	कास्की	२२	५	सल्यान	३८
६	तेह्रथुम	१	६	सर्लाही	३	६	लमजुङ	१६	६	कालिकोट	२४
७	भोजपुर	४	७	रसुवा	३	७	तनहुँ	१७	७	जाजरकोट	१५
८	मोरङ	१६	८	नुवाकोट	२२	८	स्याङजा	४	८	दैलेख	१४
९	सुनसरी	१५	९	धादिङ	२६	९	पर्वत	४	९	सुर्खेत	२४
१०	सोलुखुम्बु	१	१०	सिन्धुपाल्चोक	२०	१०	कपिलबस्तु	११	१०	हुम्ला	२
११	ओखलढुंगा	१०	११	काभ्रेपलाञ्चोक	१७	११	नवलपरासी	१०	११	जुम्ला	४
१२	खोटाङ	५	१२	भक्तपुर	६	१२	रुपन्देही	४	१२	दार्चुला	८
१३	उदयपुर	१०	१३	काठमाडौं	२०	१३	बाग्लुङ	२३	१३	अछाम	५
१४	सप्तरी	८	१४	ललितपुर	७	१४	गुल्मी	२	१४	कैलाली	१३
१५	सिराह	३९	१५	मकवानपुर	१६	१५	म्याग्दी	२	१५	कञ्चनपुर	८३
	जम्मा	**१३४**			**१७६**			**१७९**			**६०५**
	जम्मा	**१०९४**									

श्रोतः: राज्यद्वारा बेपत्ता योद्धा परिवार समाज, नेपाल

सरकारको नेतृत्वको आधारमा बेपत्ता पारिएको नागरिकको बिवरण

राज्यद्वारा नेतृत्वगतरुपमा बेपत्ता पारिएको बिवरण			
क्र.स.	मिति	नेतृत्व (प्रधानमन्त्री(गृहमन्त्री/	बेपत्ता संख्या
१	२०५४।०६।२१ देखि २०५५।१।१	सूर्य बहादुर थापा बुद्धि बहादुर तामाङ /	५
२	२०५५।०१।०२ देखि २०५६।२।१६	गिरिजा प्रसाद कोइराला गोबिन्दराज जोशी /	५४
३	२०५६।०६।१६ देखि २०५६।१२।६	कृष्ण प्रसाद भट्टराई पुर्ण बहादुर खड्का /	२२
४	२०५६।०६।०८ देखि २०५८।४।१०	गिरिजा प्रसाद कोइराला /रामचन्द्र पौडेल	६५
५	२०५८।०४।११ देखि २०५९।६।१७	शेर बहादुर देउवा खुम बहादुर खड्का /	३६२
६	२०५९।०६।२५ देखि २०६०।२।२०	लोकेन्द्र बहादुर चन्द धर्मराज थापा /	६२
७	२०६०।०२।२१ देखि २०६१।१।२५	सूर्य बहादुर थापा दान बहादुर शाही /	१६५
८	२०६१।०२।२० देखि २०६१।१०।१९	शेर बहादुर देउवा पुर्ण बहादुर खड्का /	४४
९	२०६१।१०।१९ देखि २०६३।१।११	ज्ञानेन्द्र शाह कमल थापा / (राजा)	२२
	अन्य समयमा	–	२९३
	जम्मा		१०९४

श्रोतः: राज्यद्वारा बेपत्ता योद्धा परिवार समाज, नेपाल

जनयुद्ध सुरु भएपछि सुरु सुरुमा जनयुद्ध दबाउन सरकारद्वारा माओवादी नेता, कार्यकर्ता, माओवादी समर्थक, शुभचिन्तकहरुलाई पक्राउ गर्ने र विभिन्न किसिमका झुट्टा मुद्दाहरु लगाएर हिरासत जेलमा राख्ने गरियो। त्यसरी झुट्टा मुद्दा लगाएर थुनामा बसेकाहरुलाई अदालतमा मुद्दा पर्दा प्रमाणको रोहबाट अधिकांश व्यक्तिहरू अदालतको आदेशले छुटे। यस किसिमले झुट्टा मुद्दा लगाएर थुनामा राख्ने र आन्दोलन कमजोर बनाउने सरकारको योजना सफल हुन सकेन। त्यसपछि सरकारले सार्वजनिक सुरक्षा ऐन अन्तर्गत कुनै व्यक्तिबाट सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा खलल् पुग्न सक्ने वा देशको सार्वभौमसत्तामा खलल् पुग्न सक्ने सम्भावना देखे बित्तिकै प्रमुख जिल्ला अधिकारीले एकैचोटी तीन महिनासम्म नजरबन्दमा राख्न सक्ने कानूनी व्यवस्था अन्तर्गत माओवादी नेता, कार्यकर्तालाई सार्वजनिक सुरक्षा ऐन अन्तर्गतको पुर्जी दिएर थुनामा राख्न थालियो। २०५४/५५ साल तिर यसरी थ्रुपै माओवादी नेता कार्यकर्ता समर्थकलाई थुनामा राख्न थालियो। कवि एवं साहित्यकार कृष्ण सेन 'इच्छुक' लाई पक्राउ गरी थुनामा राखेर लामो समय बेपत्ता बनाइ हत्या गरियो। सार्वजनिक सुरक्षा ऐन अन्तर्गत थुनामा राखिएका व्यक्तिका आफन्तले अदालतमा बन्दीप्रत्यक्षीकरणको निवेदन गरेपछि अदालतबाट सरकारले उक्त ऐनको पनि सोझै दुरुपयोग गरेको भनी बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेश जारी

गरी थुप्रै मानिसलाई छोड्ने आदेश गरियो। सरकारको यस किसिमको योजना पनि जनयुद्ध दबाउनमा सफल हुन सकेन। माओवादी र सरकार बिचको पहिलो बार्ता भंग भएपछि २०५८ साल मंसिर ८ गते दाङको घोराहीको ब्यारेकमा माओवादीले फौजी कारबाही गर्‍यो। त्यसपछि सरकार माओवादी प्रति उग्र भएर प्रस्तुत भयो। त्यसपछि त २०५८ साल मंसिर ११ मा आतंककारी तथा बिध्वासात्मक नियन्त्रण अध्यादेश ल्याइयो। माओवादीलाई आतंककारी घोषणा गरियो। माओवादी नेता, कार्यकर्ताको टाउको ल्याएर सरकारलाई बुझाउनेलाई नगद पुरस्कारको घोषणा समेत सरकारी टेलिभिजनबाट गरियो। हालसम्म बेपत्ता पारिएका बिद्यार्थी नेताहरु पूर्ण पौडेल, बिपिन भण्डारी, दिल बहादुर राई, निश्चल नकर्मी, चेतनाथ ढुंगाना आदिको नाम पनि यसरी नै सरकारी टेलिभिजनबाट दैनिक रुपमा प्रसारण गर्न थालियो। त्यसपछि राज्यले योजना बनाएर ब्यवस्थित ढंगले मानिस पक्राउ गर्ने र बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न थाल्यो। २०५८ साल साउन ११ गतेदेखि २०५९ साल असोज १७ सम्म शेर बहादुर देउवाको नेतृत्वको सरकार थियो। करिब १ वर्षको यस अवधिमा सबभन्दा बढी संख्यामा मानिस पक्राउ गरी अर्थात् ३६२ जना व्यक्तिहरू पक्राउ गरी बेपत्ता पार्ने कार्य राज्यद्वारा गरियो। त्यसैगरी २०६० साल जेष्ठ २१ गतेदेखि २०६१ साल बैशाख २५ गते सम्म यो पनि करिब १ वर्षको अवधिमा सूर्य बहादुर थापाको नेतृत्वको सरकारको अवधिमा १६४ जना मानिस पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको देखिन्छ। जनयुद्धका क्रममा पहिलो पटक २०५४ साल फागुन ३ गते फडिन्द्र सिंखडालाई चितवनबाट सुरक्षाकर्मीद्वारा पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको थियो। २०५४ साल फागुन ३ गतेदेखि २०६१ साल माघ १८ गते सम्म विभिन्न ८ जना प्रधानमन्त्रीहरू बने। प्रत्येकको पालामा मानिस पक्राउ गर्दै बेपत्ता पार्ने कार्य गरियो। २०६१ साल माघ १९ गते राजा ज्ञानेन्द्र शाहले 'कू' गरे र शासन सत्ता आफ्नो हातमा लिएर २०६३ साल बैशाख ११ गते सम्म उनकै नेतृत्वमा सरकार चल्यो। यो अवधिमा पनि २२ जना मानिस आस्थाकै आधारमा सुरक्षाकर्मीहरुद्वारा बेपत्ता पारिएको देखिन्छ। यसरी निरकुंश राजतन्त्र जोगाउन क्रूर ढंगले मानिस बेपत्ता पार्ने जस्तो घृणीत अपराध गरियो। अन्ततः निरकुंश राजतन्त्र सदाका लागि अन्त भयो। गणतन्त्र घोषणा भएको १३ बर्ष बितिसक्दा पनि बेपत्ता पारिएका मानिसहरूको अत्तोपत्तो भएन। बरु बेपत्ता पार्ने कार्यको आदेश दिनेहरु, आन्दोलनको नेतृत्व तथा कार्यकर्ताहरुको टाउकोको मूल्य तोक्नेहरु, मूल्य तोकिएकाहरु, टाउको बुझाएर पुरस्कार थाप्नेहरु, युद्ध घोषणा गर्नेहरु, युद्ध दबाउन लाग्नेहरु, सँगसँगै भएर आलोपालो सरकारको नेतृत्व गरिरहेको अवस्था छ। तर बेपत्ता नागरिकहरु सार्वजनिक हुने कुराको टुंगो लाग्न सेकन।

३.परिवारको अपेक्षा:

जनयुद्धका क्रममा २०५६ साल जेठमा काठमाडौंमा एउटै घरबाट धेरै संख्यामा पार्टीको केन्द्रीय सदस्य दण्डपाणि न्यौपाने समेतका चारजनाको समूहलाई सरकारी सुरक्षाकर्मीहरुद्वारा पक्राउ गरी बेपत्ता पारियो। मानवअधिकारवादीहरुको एउटा समूह बेपत्ता नागरिकलाई सार्वजनिक गर्न भनी आग्रह गर्न तत्कालीन प्रधानमन्त्री समक्ष पुगेको थियो। तर प्रधानमन्त्रीले तिनीहरु मारिएको कुरा सार्वजनिक रुपमै बताएका थिए। प्रधानमन्त्रीको त्यो जवाफ अत्यन्त गैरजिम्मेवारीपूर्ण थियो। यस बारे बिरोध जनाउन सम्बन्धित पारिवारजन मिलेर राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिक परिवार समाजको नामबाट सार्वजनिक रुपमा पत्रकार सम्मेलन गरी प्रेस विज्ञप्ति जारी गरिएको थियो। त्यसपछि परिवारजन राज्यले आफ्नो नियन्त्रणमा लिएर बेपत्ता पारेका नागरिकको खोजविन गर्न र सार्वजनिक गर्नको लागि सरकारलाई दबाब दिन निरन्तर नारा, जुलुस, धर्ना,

अनसन, पत्रकार सम्मेलन लगायतका संघर्षका कार्यक्रमहरुमा लागिरहे। यो अभियान २२ वर्षदेखि आजसम्म निरन्तर चलिरहेको छ। यो अभियान कहिलेसम्म निरन्तर रहने हो कुनै टुंगो छैन।

जनयुद्ध चलिरहेकै समयमा २०५८ सालमा युद्धरत दुबै पक्ष बिच वार्ता भयो। बेपत्ता पारिएका नागरिकको अब अवश्य पनि राज्यले सार्वजनिक गर्छ भन्ने ठूलो अपेक्षा परिवारजनको थियो। तर अपेक्षा पूरा भएन। वार्ता भंग भयो। पुन: २०५९ सालमा अर्को वार्ता भयो। आफ्ना मानिसको सार्वजनिक हुने कुरामा आस गरी बसेका परिवारजनहरुको अपेक्षा पूरा हुन सकेन। पुन: वार्ता भंग भयो। बिचमा सरकारले बेपत्ता नागरिक छानविन आयोगहरु पनि बनायो। २०६१ सालमा नारायणगोपाल मलेगुको संयोजकत्वमा छानविन समिति बनाएको थियो। त्यसैगरी २०६३ सालमा बामन प्रसाद न्यौपानेको संयोजकत्वमा पुन: अर्को आयोग सरकारले बनाएको थियो। यी आयोगहरु खाली देखाउनको लागि बनाइएका थिए। यी आयोग प्रति परिवारजनको कुनै आशा एवं विश्वास थिएन।

माओवादी र सात दल बिच २०६२ साल मंसिर ७ गते बाह्रबुँदे समझदारी भयो। परिवारजनले अब त सार्वजनिक गरिन्छ होला, रिहाइ हुन्छन् की भनी झिनो आस गरे। त्यसपछि २०६३ साल मंसिर ५ गते सरकार र माओवादी पार्टी बिच विस्तृत शान्ति सम्झौता भयो। यसको बुँदा नं. ५.२.३ मा दुबै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरुको बास्तबिक घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले ६० दिन भित्र सूचनाहरु सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मञ्जुर गर्दछन् भन्ने उल्लेख भयो। त्यसैगरी बुदा नं. ७.१.३ मा दुबै पक्षले बेपत्ता पार्ने जिम्मेवारलाई छानविन गर्ने, दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने र बेपत्ता पारिएकाहरुको परिवारको राहत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई सुनिश्चितता गर्ने प्रतिबद्धता गरे। त्यसैगरी बुदा नं. ७.३.२ मा दुबै पक्षले बेपत्ता पारिएकालाई सार्वजनिक गर्न सो को जानकारी परिवारलाई दिने प्रतिवद्धता पनि गरे। त्यसपछि परिवारजनलाई ठूलो आशा पलायो। अब छिट्टै बेपत्ता पारिएका आफन्तजनको बारेमा जानकारी पाइने कुरामा बिश्वस्त भए। तर समय बित्दै गयो। यो विषयमा कुनै कार्ययोजना सरकारले बनाएन। यसैबिच २०६४ साल जेष्ठ १८ गते सर्वोच्च अदालतबाट राजेन्द्र ढकाल समेत निवेदक गृहमन्त्रालय समेत बिपक्षी भएको बन्दीप्रत्यक्षीकरणको मुद्दा (ने. का. प. २०६४ अंक २ पृ. १६९ नि. न. ७८१७) मा सरकारका नाममा राजेन्द्र ढकाल बिपिन भण्डारी दिल बहादुर राई र चक्रबहादुर कटवाल समेतलाई पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिएको र त्यसपछि अबस्था पत्ता नलागेको हुँदा दोषी कर्मचारीलाई तत्काल विभागीय कारबाही गर्न नेपाल सरकार तथा गृहमन्त्रालयको नाममा परमादेशको आदेश जारी गरियो। त्यसैगरी अन्य रिट निवेदक एवं बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा नेपालमा जाँचबुझ गर्ने ऐन नहुनाले अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि (International convention for the protection of all person from enforced disappearance) लाई मार्गनिर्देशनको रुपमा ग्रहण गर्दै कानून बनाउन र बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा छुट्टै अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी छानविन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्न गराउन भनी नेपाल सरकार गृहमन्त्रालय तथा महान्यायधिवक्ताको कार्यालयका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी गरियो। साथै सर्वोच्च अदालतबाट गठन गरिएको बन्दी अनुसन्धान टोलीको छानविन अनुसार तनहूँका प्रहरी निरिक्षक कुशबिक्रम राणा, बालाजु इलाका प्रहरी चौकीका इन्चार्ज बिजयप्रताप शाह र ओखलढुंगा सि. डि. ओ. शिव प्रसाद नेपाल समेतलाई अनुसन्धान गरी कारबाही गर्न गृहमन्त्रालयका नाममा निर्देशानात्मक आदेश जारी गरियो। अब त सर्वोच्च अदालतको आदेश अवश्य पनि छिट्टै पालना होला

भन्ने आशा गरी परिवारजन बसे। तर सर्वोच्च अदालतको आदेशको पालना सरकारले गरेन परिवारजनमा निराशाको स्थिति उत्पन्न भयो।

पहिलो संविधानसभा २०६९ साल जेष्ठ १४ गते स्वतः बिघटन भयो। यो बेला माओवादी पार्टीकै नेतृत्व पंक्तिका व्यक्ति प्रधानमन्त्री थिए। आफू प्रधानमन्त्री भएपछि भैरवनाथ गणमा ४९ जनालाई लामो समय राखी क्रूर यातना दिने र तिनलाई बेपत्ता पार्ने कार्यका मुख्य योजनाकार व्यक्ति राजु बस्नेत जो भैरवनाथ गणमा कार्यरत शाही सेनाका अफिसर थिए, उनलाई बढुवा गरियो। जब कि ती सेनाका अफिसर बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न भएको, विभागीय कारबाही गर्नू भनी संयुक्त राष्ट्रसंघीय मानवअधिकार उच्चायुक्तको कार्यालय, नेपालले सरकारलाई सिफारिस सहितको प्रतिवेदन मे ६, २००६ मा बुझाएको छ। राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले पनि ती अफिसरलाई विभागीय कारबाहीको लागि सरकार समक्ष सिफारिस गर्‍यो। तर ती सैनिक अधिकृतलाई विभागीय कारबाही गर्नुको साटो बढुवा गरियो। तर त्यसको बिरोध स्वरुप परिवारजनले बालुवाटार प्रधानमन्त्री निवास अगाडि शान्तिपूर्ण प्रदर्शन र धर्ना दिइरहको अवस्थामा प्रधानमन्त्रीको आदेशमा सुरक्षाकर्मीहरुद्वारा परिवारजनलाई निर्धात रुपमा कुटपिट गरियो। माओवादीको नेतृत्व तहबाटै यस किसिमको हर्कत देख्दा बेपत्ता योद्धा, सहिद, घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्ति समेतलाई सत्तामा जाने भर्‍याङ्गको रुपमा राजनीतिक नेतृत्व पंक्तिबाटै प्रयोग गरिएको रहेछ भन्ने सोच्न बाध्य बनायो र ब्यवहारले पनि त्यो पुष्टी गर्‍यो।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारजनले मुख्यरुपमा अपेक्षा गरेको कुरा के थियो भने देशमा बिध्यमान उत्पीडन, विभेद, शोषण, भ्रष्ट्राचार, कुशासनको अन्त्य गरिनु पर्ने र पुरानो राज्यसत्ता समाप्त भएर नयाँ बैज्ञानिक समाजवादी राज्यव्यवस्था स्थापनाको लागि जनयुद्धमा सहभागी भै लडे वापत सरकारको पक्राउमा परी बेपत्ता पारिएका ती योद्धाहरुको राजनीतिक इच्छा पूरा हुनेछ। राष्ट्र बिकशित र सम्बृद्ध हुनेछ। त्यसपछि ती बेपत्ता पारिएका नागरिकको राज्यले छानविन गरी यथाशिघ्र पत्ता लाउने र सार्वजनिक गर्नेछ र तिनको राज्यले यथोचित सम्मान गर्नेछ। तिनका योगदानको संस्थागत गरिनेछ। परिवारजनको शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार जस्ता आधारभूत कुराहरुको जिम्मा राज्यले लिई परिवारजनको अभिभावकत्व समेत ग्रहण गर्नेछ। छानविनबाट दोषी किटान भएकालाई कारबाही गर्नेछ। तर परिवारजनको अपेक्षा अपेक्षामै सीमित भएको छ। बेपत्ता पारिएका नागरिकले सोचे जस्तै देशमा पुरानो प्रवृत्तिको सत्ताको अन्त्य र नयाँ जनताको सत्ता स्थापना भएको जनताले अनुभूति गर्न पाएनन् अर्थात जनताले पूर्णरुपमा सार्वभौमसत्ता सम्पन्नताको अनुभूति गर्न पाएनन्। उही कुशासन, उही भ्रष्टाचार, उही छिमेकीले सिमाना लगायत अन्य आर्थिक साँस्कृतिक रुपमा गरिने थिचिमिचोको निरन्तरता नै भयो। अर्को तिर बर्षौंदेखि बेपत्ता पारिएका आफ्ना परिवारको यथार्थ खबर तथा सूचना परिवारजनले पाउन सकेनन्। न त बेपत्ता योद्धाहरुले सोचे जस्तै देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक अवस्थामा परिर्वतन भयो। न त परिवारजनको अभिभावकत्व राज्यले ग्रहण गर्न सकियो। न पीडकको पहिचान भयो न त दोषी उपर कारबाही नै भयो। आज शान्ति प्रक्रिया थालनी भएको १५ वर्ष पुग्यो। अब परिवारजनले कति पर्खने र राज्यबाट कस्तो अपेक्षा र आशा गर्ने ? परिवारजनको अगाडि गम्भीर प्रश्न तेर्सिएको छ। तैपनि आफ्ना मानिसको सार्वजनिकीरणको लागि निरन्तर संघर्षमा जुटी रहनु पर्ने, लागिरहनु पर्ने राज्यलाई घचघच्याई रहनु पर्ने, दवाव दिइरहनु पर्ने नियति परिवारजनको अगाडि छ। किनभने यसको सम्पूर्ण जिम्मेवारी राज्यमा नै निहित रहन्छ। राज्य यसबाट उम्कन कदापि सक्दैन।

४.राज्यको दायित्वः

नेपालको संविधानमा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ बमोजिमका शान्ति प्रक्रिया सम्बन्धी कार्यहरू यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिने छन् भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को राज्यको दायित्व शीर्षकमा आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा बेपत्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने भन्ने प्रतिबद्धता गरिएको छ। ६० दिन भित्र परिवारलाई सूचना दिने भनेपनि, यातना सम्बन्धी महासन्धिमा सम्मिलन गरेपनि, संविधानको मौलिक हकमा सामाजिक न्यायको हक लेखेपनि यी कुनैपनि कुराको कार्यान्वयन गरिएन। यी प्रतिबद्धता पूरा गर्नैपर्ने दायित्व राज्यको हो। तर राज्य स्वयंले कानून बनाउँछ तर आफै त्यसको कार्यान्वयन गर्दैन किन ? संविधान, महासन्धि एवं कानून लागू अर्थात् संविधान एवं कानूनले तोकेको दायित्व राज्य स्वयंले पूरा गर्दैन किन ? यस्तो राज्यबाट नागरिकले अनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारले कस्तो अपेक्षा गर्ने ? यातना समेत विरुद्धको महासन्धि सम्मिलन गरेपछि त झन् नेपालको इतिहासमै थुप्रै नागरिकहरु राज्य स्वयंले पक्राउ गरी बेपत्ता पारेको तथ्याङ्क छ। त्यसमा पनि २०५८ साल देखि २०६३ साल सम्म त राज्यले योजना बनाएर व्यवस्थित ढंगले नागरिक पक्राउ गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिई जबरजस्ती बेपत्ता पारिएको तथ्य प्रमाणित नै छ। सैनिक ऐन, २०६३ मा बेपत्ता पार्नेलाई सैनिक सेवामा नियुक्ति एवं बढुवा नगर्ने भन्ने व्यवस्था हुँदाहुँदै भैरवनाथ गणबाट ४९ जना नागरिक बेपत्ता पार्ने सैनिक अधिकृतलाई विभागीय कारबाही गर्नुको सट्टा एक तह बढुवा गरियो। यसप्रकार राज्यले बेपत्ता पारिएका परिवारले निरन्तर उठाउँदै आएका विषयमा आफ्नो दायित्व पूरा गरेन।

सरकारले जनयुद्धको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउन, पीडितलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्न, अपराधमा संलग्नलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्न समेतका उद्देश्य सहित कानून बनाई सो अनुसार आयोग समेत बनाइएको छ। तर हाल सम्म परिणामको अनुभूति परिवारजनले गर्न पाएको अवस्था छैन। आयोग बनाएर मात्र राज्यको दायित्व पूरा हुन सक्दैन। समयमै आयोगलाई आवश्यक पर्ने कानून बनाउने, जनशक्ति, आर्थिक, भौतिक लगायतका विषयमा व्यवस्थापन गर्ने लगायतका दायित्व सरकारले निर्वाह गर्न सक्यो वा सकेन यो अहं प्रश्न हो। जनयुद्ध घोषणा गर्ने सञ्चालन गर्ने र जनयुद्ध दबाउने कार्यमा समेत संलग्नहरु शान्ति प्रक्रिया पछि आलोपालो गरी सँगसँगै सरकार वा प्रतिपक्षमा छन्। तर द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारमा भएका ज्यादतीको छानविन गरी सत्य, तथ्य पत्ता लगाई आवश्यकता अनुसार कानूनी कारबाहीको सिफारिस एवं अन्य व्यवस्थापन किन गरिएको छैन ? किनभने यी जनयुद्धका पक्ष वा बिपक्षमा रहेका राजनीतिक दल र तिनका नेताहरु सुरुदेखि नै सरकार बनाउने र गिराउने काममा, निर्वाचनमा जिताउने र हराउने काममा नै बढी लागि परेको देखिन्छ। जसका कारण बेपत्ता नागरिक सार्वजनिक गर्ने जस्तो गम्भीर विषय यिनीहरुको प्राथमिकतामा परेन र यस तर्फ प्रमुखरुपमा यिनको ध्यान गएको पनि देखिएन। यो विषय परिवारजनले राम्रोसँग मनन् गरेको विषय हो। अब परिवारजनलाई बेपत्ता पारिएका आफ्ना आफन्तको राज्यले छिट्टै सार्वजनिक गर्ला र राज्यको आफ्नो दायित्व पूरा गर्ला भन्ने बिश्वास हराउन थाल्यो। राज्यसत्ता भनेको नै बलियो एउटा बर्गले अर्को कमजोर बर्ग माथि शासन गर्ने साधन हो भन्ने कुरामा विश्वास जाग्न थाल्यो। लेनिनले आफ्नो राज्य र क्रान्ति नामक पुस्तकमा आफ्नो मुक्तिको निम्ति सर्वहारा बर्गले पुँजीवादी बर्गलाई सत्ताच्यूत गर्नुपर्छ, राजनैतिक सत्ता जित्नु पर्छ आफ्नो क्रान्तिकारी अधिनायकत्व स्थापित गर्नुपर्छ भनेका छन्। नेपालमा चलेको जनयुद्ध पनि वर्गीय पक्षधरतामा आधारित लडाई थियो। यदि लडाईमा एउटा वर्गको मात्र जित भएको हुन्थ्यो भने फरक स्थिति हुन्थ्यो। यदि

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको पक्षको जित हुन्थ्यो भने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सार्वजनिककरण, परिवारजनलाई राज्यको अभिभावकत्व प्राप्त हुन सक्थ्यो होला, पीडक कारबाहीमा पर्थे होलान्। संविधान पनि जनताको गणतन्त्रको बन्थ्यो होला। तर यो त वार्ता अर्थात् सम्झौताबाट आएको राजनैतिक परिस्थिति अनुसारको परिवर्तन थियो। यसरी वार्ताबाट आएको राजनीतिक परिवर्तनमा सत्ता साझेदारीको सिद्धान्त अनुसार संविधान र राजनीतिक प्रणाली बनाइनुपर्थ्यो भन्ने सामान्य सिद्धान्त हो तर त्यसो पनि भएन। लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक संसदीय शासन प्रणालीको संविधान बन्यो। विद्रोही पक्ष अर्थात् माओवादीको मुल नेतृत्व सहितको एउटा पंक्ती यही शासन प्रणाली भित्र पस्यो र अन्ततः त्यसमा नै बिलय भएर गयो भने अर्को संसदीय प्रणाली नमान्ने पक्ष वैज्ञानिक समाजवादी व्यवस्थाको लागि निरन्तर क्रान्तिमा लाग्नुपर्ने भन्दै संसदीय प्रणाली बाहिर बस्यो। संविधान अनुसार नेपालको राजनीतिक प्रणाली संसदीय हो। राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरु नेपालको राजतन्त्र एवं संसदीय प्रणाली विरुद्ध लड्दा लड्दै बेपत्ता पारिएका थिए। अर्थात् राज्यद्धारा बेपत्ता योद्धाहरु संसदीय प्रणालीका विरोधी थिए। त्यसैले पनि बर्तमान सरकार एवं राज्य नै जनयुद्धमा राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकलाई सार्वजनिक गर्ने कुरामा पूर्वाग्राही भै आफ्नो दायित्व पूरा गर्ने तिर उदासीन भएको हो कि भन्ने आशंका जन्मेको छ। यदि त्यस्तो होइन भने बेपत्ता पारिएका नागरिको आजसम्म किन सार्वजनिक हुन सकेन ? त्यसैले संविधान, महासन्धि, कानून आदिमा बेपत्ता नागरिकलाई सार्वजनिक गर्ने कुरामा राज्यले जति प्रतिबद्धता व्यक्त गरेपनि त्यो आफ्नो दायित्व पूरा गर्ने तर्फ राज्यले अग्रसरता देखाएको व्यवहारतः देखिएन।

५.निष्कर्ष:

बेपत्ता पारिएका नागरिकहरुको यथार्थ अवस्थाको सत्य, तथ्य पत्तालगाई सार्वजनिक गर्ने र परिवारजनलाई जानकारी दिने विषय एकदमै चुनौतीपूर्ण कार्य हो। यस विषयमा जुन उद्देश्यका साथ कानून एवं आयोग बनाइएकोछ ती उद्देश्यलाई पूर्णता दिन पनि त्यत्तिकै कठिन छ। जनयुद्धमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरू पूर्णरुपमा राजनीतिक आस्था एवं विचारका आधारमा राज्यको पक्राउमा परि राज्यबाटै जबरजस्ती बेपत्ता पारिएको हो। जनयुद्धको घोषणा आफैमा राजनीतिक थियो र विस्तृत शान्ति सम्झौता राजनीतिक सहमतिको एउटा दस्तावेज थियो। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने निकृष्ट अपराधिक कार्य राजनीतिक हुन सक्दैन त्यो अपराध नै हो तर बेपत्ता पारिनुपर्ने कारण र बेपत्ता पार्ने कार्य राज्यसत्ताको आडमा र शासनसत्ता टिकाउने नाममा गरिएको हुँदा यो विषय राजनीतिसँग जोडिएको छ। यदि शासनसत्ता पुरानै टिकिराखेको अर्थात निरकुंश राजतन्त्रको यथावत कायम रहेको भए बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजबिन गर्ने र सार्वजनिक गर्ने कार्य हुनै सक्दैनथ्यो। त्यसैगरी यदि जनयुद्धको पक्षधर माओवादीले नारा लगाए जस्तै पुरानो सत्ता पुरै समाप्त भएर नयाँ जनसत्ता स्थापना भएको भए बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न कार्यहरु यतिखेर सबै कारागार बासमा हुन्थ्ये। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक हुन यति विलम्ब हुदैन थियो। २०६३ को विस्तृत शान्ति सम्झौतापछिको राज्यसत्ता देखावटी रुपमा सम्झौताको लोकतान्त्रिक गणतन्त्रात्मक राज्यसत्ता हो तर सारमा यो पुरानै चरित्रको नयाँ संविधानमा व्यवस्था गरिएको संसदीय व्यवस्थाको राज्यसत्ता हो। तत्कालीन युद्धको समयमा कैयन व्यक्तिहरू तत्कालीन शाही सेनाबाट विद्रोह गरेर माओवादी जनमुक्ति सेनामा हतियार सहित प्रवेश गरे, ती हतियार सम्झौता अनुसार UN अन्तर्गत अनमिनबाट प्रमाणित भएर प्रकृया पूरा गरी सरकारको ढुकुटीमा छन्। सम्झौतामा एक पक्षले अर्को पक्षलाई शत्रु भन्न नपाइने, मुद्दा मामिला लगाउन नपाइने भन्ने उल्लेख छ। तरपनि ती विद्रोह गरी आएका सेनाका सिपाहीहरुलाई अहिलेको गणतन्त्र सरकार अन्तर्गतको नेपाली सेनाबाट

शत्रु सम्बन्धी कसुर गरेको भन्ने मुद्दालगाई सर्वश्वसहित जन्मकैद हुने फैसला गरी (भीमफेदी कारागारमा झलकुमार भगत, चितवन जिल्ला कारागारमा बिक्रम गुरुङ, सुर्खेत कारागारमा सिंह बहादुर शाही) कारागारमा राखिएको छ। शाही सेना र जनमुक्ति सेनाको बिच लडाई भयो (शाही सेनाको भाषामा जंगी कारबाही)। शाही, सेना राजतन्त्रको पक्षमा थियो भने जनमुक्ति सेना गणतन्त्रको पक्षमा। राजतन्त्रको ठाँउमा गणतन्त्र आयो। एजेण्डामा जनमुक्ति सेनाले जित्यो। तर शाही सेनामा जनमुक्ति सेना विलय गराएर नेपाली सेना बनाइयो। जब कि शाही सेनालाई लोकतान्त्रिककरण गरेर जनमुक्ति सेना सहित राष्ट्रिय सेना बनाउनुपर्ने भन्ने कुरा सम्झौतामा उल्लेख छ। बेपत्ता पारिएका नागरिकको सार्वजनिक गर्ने विषयमा पनि सम्झौता पछि बनेका सबै सरकार राजनीतिक दल र तिनका नेताहरुले गम्भीरता देखाएको देखिएन। जुन कुरा परिणामले पुष्टि गरिरहेको छ। त्यसैले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सार्वजनिक गर्ने विषय मूलभूत रूपमा राजनीतिक हो। त्यसैले सर्लक्क एक पक्षको जित नभएको हुँदा र परिवर्तित राज्य प्रणालीको चरित्रमा खासै परिवर्तन नभएको हुँदा यो विषय गुजुल्टिएर बस्यो। राजनीतिक इच्छा शक्ति भएन भने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सार्वजनिक गरिने विषय, तिनीहरुको योगदानको संस्थागत गरिने विषय, परिवारको अभिभावकत्व राज्यले ग्रहण गर्ने विषय, परिपूरणको विषय र पीडकलाई कारबाही गरिने विषय समेत केवल कानून र आयोगमा मात्र सीमित हुनेछ। परिवारजन निरन्तर पीडामा रहनेछन्। देश र जनताको मुक्तिको लागि, बैज्ञानिक समाजवादी राज्य व्यवस्था स्थापनाका लागि कहिले पनि निरंकुश राजतन्त्रको अगाडि नझुकेका ती महान योद्धाहरुको राजतन्त्रको अन्त्य भई गणतन्त्रको स्थापना भईसक्दा पनि सम्मान हुन नसक्नु भनेको राष्ट्रको सम्मान हुन नसक्नु हो। त्यसैले यो विषयलाई राजनीतिक दलहरु, नेताहरु र सरकार सबैले गम्भीर ढंगले ग्रहण गरी संविधान एवं कानून संशोधन गरी, कानून र आयोग क्रियाशिल गराई यथाशीघ्र कार्य सम्पन्न गर्नुको विकल्प छैन।

प्रस्तुत विषयमा सरकारमा रहेकाहरु, प्रतिपक्षमा रहेकाहरु, संसदीय प्रणाली बाहिर बसिरहेकाहरु जो जनयुद्धमा सहभागी थिए, सबैको राष्ट्रिय सहमति हुन आवश्यक छ। सहमति अनुसार बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सम्बन्धमा संविधान संशोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। संविधानको धारा ३०४ मा अन्तरिम संविधान बमोजिमका शान्ति प्रकृया सम्बन्धी कार्यहरू यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिने छ भन्ने प्रावधानले मात्र पुगेको छैन। अन्तरिम संविधान र यसले आत्मसाथ गरेको विस्तृत शान्ति सम्झौताको उद्देश्य र भावना संविधानको धारा ४२(५) मा उल्लिखित व्यवस्थाले समेट्न सकेको छैन। कानून बमोजिम प्राथमिकताका साथ अबसर पाउने हक हुनेछ भन्ने प्राबधान राखिनुले क्रान्तिमा जीवन उत्सर्ग गर्ने सहिदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्ति, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित समेतको हक अधिकारलाई औपचारिकतामा सिमित गरिएको छ। यो कार्यान्वयन हुन सक्ने प्रावधान नै होइन। संविधान संशोधन गरी मौलिक हकमा स्पष्टसँग सहिदका परिवार, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार, घाइते अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू (अवस्था अनुसार), द्वन्द्वपीडित, बिस्थापित (अवस्था अनुसार) हरुको हकमा यो विषय विशेष प्रकृतिको भएकोले सम्मान सहित उच्च शिक्षा सम्म निःशुल्क शिक्षाको हक, निःशुल्क स्वास्थ्य उपचारको हक, रोजगारीको हक, आवासको हक हुने छ भनी संविधानमा स्पष्टसँग मौलिक हकमा लेखिनुपर्छ। यसलाई तुरुन्त लागू हुने गरी संवैधानिक हकको रूपमा राखिनुपर्छ।

आयोगबाट आजसम्म सम्पन्न भएका कार्यहरू सार्वजनिक गरी अब काम सम्पन्न गर्न लाग्ने समयको विस्तृत कार्ययोजना बनाई सरकार समक्ष दिनुपर्ने र सरकारबाट सरोकारवालासँग छलफल गरी काम सम्पन्न गर्न लाग्ने वास्तविक समय निर्धारण गर्न कानून बनाउनु पर्छ। आयोगलाई उचित र पर्याप्त स्रोत साधन उपलब्ध

गराउनु पर्छ। उजुरी उपर जाँचबुझ, अनुसन्धान लगायतका कार्य यथाशीघ्र थालिनु पर्छ। उजुरीवालाको जिरह गर्न पाउने हक सुरक्षित राख्नु पर्छ। अनुसन्धानबाट तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट घटनामा संलग्न दोषी देखिने स्थिति भएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई सरकारबाट कुनै पद सुविधा उपभोग गरिरहेको भए त्यस्तो पद एवं सुविधाबाट तत्काल निलम्बन गरिनु पर्छ। अन्तरिम राहत उपलब्ध गराउनका लागि यथाशीघ्र आयोगको सिफारिस अनुसार सरकारले स्रोत साधन जुटाई तुरुन्त कार्यान्वयन गर्नुपर्छ। परिपूरणका सम्बन्धमा आयोगले गरेको सिफारिसका आधारमा तत्काल कार्यान्वयन गरिनु पर्छ। बेपत्ता योद्धाहरूको सम्मानका सम्बन्धमा आयोग र सरकार आफैबाट त्यस्ता कार्यहरु गरिनुपर्छ। परिवारजनहरुले आफ्ना सहिद तथा बेपत्ता योद्धाहरुको सम्झनामा तिनको नाममा स्मारक, गेट, पार्क, बगैंचा वा त्यस्तै सार्वजनिक संरचना निर्माण गर्न चाहेमा सरकारबाट त्यस्तो कार्य गर्न पूर्ण सहयोग गर्नुपर्छ।

अन्तमा, बेपत्ता पारिएका नागरिकको यथाशीघ्र सार्वजनिक गर्नुपर्ने मूल दायित्व राज्यको हो। कानून र आयोगहरू बनेका छन्। पहिलो जिम्मेवार सरकार हो, सरकारले यसलाई प्राथमिकताको सूचीमा राखेर आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुपर्छ। जिम्मेवार निकाय खास गरी आयोगले गम्भीरताका साथ काम सम्पन्न गर्नुपर्छ। यस कामको सम्पन्नताको लागि परिवारजन, नागरिक समाज, मानव अधिकारवादी संघसंस्थाको सहयोग आवश्यक पर्छ।पारिवार तथा आमनागरिकले यसको सदा निगरानी गरिरहनुपर्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

खिमलाल देवकोटा*

१.थालनी

विगत १५ वर्षदेखि जारी सङ्क्रमणकालीन न्यायको बहस नेपालमा यतिबेला पनि जारी छ। दश वर्ष लामो सशस्त्र द्वन्द्व अन्त्यका लागि भएको शान्ति सम्झौताले सशस्त्र द्वन्द्वको विधिवत् अन्त्यको वातावरण तय गरेको थियो। त्यसै बेलादेखि नेपाली राजनीतिमा चर्चामा रहेको विषय हो सङ्क्रमणकालीन न्याय। द्वन्द्वका समयमा भएका घटनाका बारेमा सत्य तथ्यको अन्वेषण गर्ने, पीडितहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, पीडकलाई घटनाको सत्य तथ्यका आधारमा जिम्मेवार बनाउने र संस्थागत सुधारका माध्यमबाट यस्ता घटना भविष्यमा दोहोरिन नदिने कुराको सुनिश्चित गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य हो। द्वन्द्वोत्तर मुलुकहरूमा यही मान्यताका आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रत्याभूत गर्न गरिएका प्रयासहरूमा एकरूपता पाइँदैन। द्वन्द्वोत्तर समाजमा द्वन्द्वको चरित्र, यसको गाम्भीर्यता यसका उद्देश्यसहित यसले ल्याएका परिणाम र यहाँसम्म आइपुग्दा अवलम्बन गरिएका उपायहरू समेतका आधारमा यसका फरक-फरक अनुभव छन्। सबैका फरक फरक अनुभव छन्। कसैको कसैसँग हुबहु मिल्न सक्ने अवस्था छैन। केवल अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्थापित भएका मान्यताहरू र द्वन्द्वको घरेलु वास्तविकताका आधारमा यसको समाधान खोज्न जरुरी छ। यही मान्यताका आधारमा नेपाली द्वन्द्वको पृष्ठभूमिमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासका बारेमा चर्चा गर्ने यो आलेखको उद्देश्य रहेको छ।

यस आलेखमा उपलव्ध अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरूका आधारमा नेपालको परिवेशको तुलना गर्ने प्रयत्न गरिएको छ। सीमित समय र उपलब्ध सामग्रीको आधारमा गरिएको यो विश्लेषण पर्याप्त नहुन सक्छ, यो यस आलेखको सिमा हो। सीमित सामग्रीको आधारमा पनि तयार गरिएको यो अध्ययनले नेपाली सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रकृति र प्रवृत्तिको विश्लेषण गर्न र सो को उचित समाधान पहिल्याउन थोरै भए पनि दिशाबोध गर्ने ठानिएको छ।

यस आलेखलाई पाँच भागमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो भागमा पृष्ठभूमि जसमा परिचयात्मक विवरण सामेल गरिएको छ भने दोश्रो खण्डमा नेपालमा यस विषयको वहसको संक्षिप्त समीक्षा गरिएको छ। यसै गरी तेश्रो खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासहरूको चर्चा गर्ने प्रयत्न गरिएको छ भने पाँचौ खण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण सामेल छ । जसमा न्याय केन्द्रित, तथ्य केन्द्रित र मेलमिलाप केन्द्रित आयोगहरूका वारेमा चर्चा गरिएको छ भने सँगसँगै सवैसँग मेल खाने कोलम्वियन अनुभवलाई समेत उधृत गर्दै अन्त्यमा निष्कर्ष र सुझावहरु प्रस्तुत गर्ने जमर्को गरिएको छ।

* बरिष्ठ अधिवक्ता

२.नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको बहस

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको बहसको थालनी अनौठो तरिकाले भयो। मुख्यतः नेकपा (माओवादी) ले २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि हतियारका बलमा राज्य सत्ताको परिवर्तन गर्ने उद्देश्यका साथ जनयुद्धको थालनी गऱ्यो। त्यही बेलादेखि नेपालमा मानव अधिकारको बहसले गति पायो भने माओवादी शान्ति पक्रियामा आएपछि सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयले स्थान पायो। मानव अधिकारको बहसको प्रारम्भ यति विकृत तरिकाबाट भयो कि आत्महत्या, दुर्घटनामा परेर मानिसको ज्यान गयो वा कुटपिट वा लुटपाटको घटनालाई समेत मानव अधिकारको हनन् भयो भन्ने बुझाइ व्याप्त रह्यो। व्यक्ति-व्यक्तिबीच भएका र हुने घटनालाई पनि मानव अधिकार हनन् भनियो भने अपराध होस् वा सामाजिक कृयाकलाप जेसुकै र जो सुकैलाई पनि मानव अधिकारको हनन् र आफ्नो आग्रहका आधारमा मानव अधिकार हननकर्ता भन्ने प्रचलनले स्थान पायो। कुनैबेला राज्यको तर्फबाट सुरक्षाकर्मीले गोली चलायो मानिस मऱ्यो मानव अधिकारको हननकर्ता गोली चलाउने भयो। कुनैबेला गोली चलाउन बाध्य बनाउने विद्रोही नै मानव अधिकार हननकर्ता भयो भन्नेसम्मका बहस, तर्क र निष्कर्ष निकाल्ने प्रचलन थियो। तर पछि विस्तारै माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि थालिएको एक विद्रोह हो भन्ने बहस हुन थालेपछि भने मानव अधिकारको परिभाषामा पनि बदलाव आयो। त्यसपछि माओवादी विद्रोहका क्रममा भएका घटनाहरू अपराधिक घटना हुन् कि राजनीतिक भन्ने बहसले ठाउँ पायो। यदि यो अपराधिक घटना हो भने प्रचलित कानूनको परिपालना गर्न पऱ्यो, हैन भने विद्रोहको मान्यता दिन पऱ्यो, जेनेभा सन्धिको परिपालना गर्न पऱ्यो भनेर बहस चल्दै जाँदा मानव अधिकारको परिभाषा नयाँ ढङ्गले हुन पुग्यो। जसमा राज्यले मात्रै मानव अधिकारको हनन गर्छ, मानव अधिकारको हननका लागि राज्य शक्तिको प्रयोग अनिवार्य छ, गैर राज्यले मानव अधिकारको उल्लङ्घन र रक्षा दुवै गर्न सक्दैन भन्ने निष्कर्षमा पुग्यो। गैर राज्यले या त कानूनको उल्लङ्घन गर्छ त्यसलाई प्रचलित कानूनको सहारामा नै व्यवहार गर्न पऱ्यो हैन विद्रोह हो भने या त विद्रोह गलत हो भनेर सम्झाउन सक्नु पऱ्यो, हैन भने माग पूरा गर्नु पऱ्यो भन्नेतर्फ बहस केन्द्रित भयो। युद्ध हो भने युद्धका नियमको पालना गर्दै युद्धको समाना गर्न पऱ्यो। तत्कालीन नेकपा(माओवादी)द्वारा सञ्चालित सशस्त्र द्वन्द्वको थालनीका बखत भएको यो बहस र सो को निष्कर्ष जस्तै शान्ति प्रक्रियाको थालनीपछि सङ्क्रमणकालीन न्यायका बारेमा पनि त्यही स्तरको विकृत व्याख्या बहस र प्रयोगको प्रचार यत्रतत्र र ज्यादतीपूर्ण तरिकाले हुन थाल्यो।

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको द्वन्द्वका बेला भएका घटनाको छानबिन गरेर सबैलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउन पर्छ, सबैलाई जेलमा लैजान पर्छ। तत्कालीन अवस्थामा मुद्दा चलाउन नसकिएका मानिसहरूका हकमा पनि यतिबेला मुद्दा चलाउनु पर्छ, सबैलाई जेलमा हाले पछि मात्रै सङ्क्रमणकालीन न्यायको मकसद पूरा हुन्छ भन्ने सर्वथा गलत अवधारणाले पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय कै नाममा स्थान पायो। अर्को तर्फ भने प्रेम र युद्धमा सबै जायज हुन्छ भन्ने मान्यताका आधारमा युद्धमा जे भयो भयो 'बिर्स र माफी देऊ' भन्ने मान्यताले पनि त्यतिकै स्थान पायो। त्यसमा पनि तत्कालीन विद्रोहीले गरेका एकपक्षीय कामको मात्रै छानबिन गर्ने तिनलाई मात्रै दण्ड गर्ने राज्यको तर्फबाट र तत्कालीन राज्य सञ्चालक राजनीतिक दलहरू तथा व्यक्तिहरूको भने कुनै जिम्मेवारी नै हुँदैन कि जस्तो गरी पनि बहस चलाइएको थियो। जसले आफ्ना आग्रहका आधारमा जसरी बुझे त्यसैगरी र त्यसैलाई नै सङ्क्रमणकालीन न्याय भनिन्छ भन्ने प्रचार गरिएको थियो। यस्तो प्रचार गर्नेहरू विदेशी दातृ संस्थादेखि कुटनीतिक नियोगसम्म, आफूलाई नागरिक समाज भन्नेदेखि मानव अधिकारवादी दावा गर्नेहरूसम्म पनि पर्दथे। यस पङ्क्तिमा अधिकांश हिजोको दमनकर्ता राज्यका निकट

मानिन्थे। हुँदा हुँदा सङ्क्रमणकालीन न्यायकै नाममा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतमा उभ्याइन्छ भन्नेसम्मको भ्रम फैलाएर आतङ्क सिर्जना गर्ने र तत्कालीन विद्रोहीको मानमर्दन गर्ने र हतोत्साहीत पार्ने काम पनि नभएको होइन। यसरी, सङ्क्रमणकालीन न्याय कसैको राजनीतिक र व्यक्तिगत स्वार्थ पूर्ति गर्ने साधनका रूपमा दुरुपयोग हुने गरेको तीतो अनुभव हामीसँग छ। यसबाट प्रष्ट हुनै पर्दछ कि नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको बहस जानी वा नजानी विकृत ढङ्गले चलाइएको थियो त्यसका बाछिटाहरू आज पर्यान्त पनि कायमै छन्। सामान्य प्राज्ञिक नैतिकता र कुटनैतिक मर्यादा र मान्यतालाई पनि वेवास्ता गरी यस प्रकारको बहसमा सामेल भएर सङ्क्रमणकालीन न्यायका नाममा सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रति नै अन्याय गरिएको छ। आज यो बहसलाई ठीक ढङ्गले अगाडि बढाउन जरुरी छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय न सबका सबलाई जेलमा थुनेर बदला लिने विषय हो न हिजोका घटनाहरूलाई पूरै बिर्सिएर तिनलाई बिना कुनै अनुसन्धान माफी नै दिने हो। बरु विगतको तथ्यगत अनुसन्धान गरी सत्य स्थापित गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्ने, पीडितहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, युद्धका नियमलाई समेत मिचेर गरिएका ज्यादतीकर्ताहरूलाई न्यायको कठघरामा उभ्याउने र बाँकीलाई माफी दिई समाजमा मेलमिलापको वातावरण नै तयार गर्ने हो। यसका लागि द्वन्द्वको कारण पत्ता लगाउने, तिनको सम्बोधन गर्ने, सो का लागि संरचनागत सुधार गर्नेतर्फ ध्यान केन्द्रित गर्नु नै सही अर्थमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्म हो। यसतर्फ बहस केन्द्रित गर्न जरुरी छ। नेपालको आफ्नै पहलमा विस्तृत शान्ति सम्झौताको मस्यौदा भएको, सो सम्झौतामा द्वन्द्वकालीन घटनाको छानविन गर्न सङ्क्रमणकालीन आयोगहरूको परिकल्पना गरिएको र ती आयोगहरूले समाजमा मेलमिलाप कायम गर्ने उद्देश्यका साथ काम गर्नेछन् भनिएको समेतका कारणले नेपालको शान्ति प्रक्रियाको मर्म र उद्देश्य प्रस्ट हुन्छ। त्यही शान्ति सम्झौता अन्तरिम संविधानको अनुसूचीमा राखी संविधानको अङ्ग बनेको नेपालको विशिष्टता हो। संविधानसभाबाट नयाँ संविधान बन्ने क्रममा पनि विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानका ती व्यवस्थाहरूलाई { Acts relating to peace process under the Interim Constitution of Nepal, 2007 (2063) shall be deemed to have been done under this Constitution} भन्ने व्यवस्थाका साथ स्वामित्व ग्रहण गरेको संवैधानिक प्रावधानले शान्ति सम्झौताको आरम्भको मर्मबाट दायाँ बाँया गएर यसलाई उछाल्ने तोडमोड गर्ने र निहित स्वार्थ पूर्तिका लागि खेल्ने छुट कसैलाई पनि छैन।

३.सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रयोगः अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रका रूपमा अवलम्बन गरिएका विश्वका विभिन्न स्वरूपहरूको अध्ययन गर्ने हो भने एकरूपताको अभाव छ। सम्बन्धित समाजको द्वन्द्वको प्रकृतिका आधारमा तिनको व्यवस्थापन गरिएको र तदनुरूप नै सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू खडा गरिएको अवस्था छ। तीन दर्जनभन्दा बढी देशहरूमा अभ्यास गरिएको सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रको प्रकृति हेर्ने हो भने न त द्वन्द्वको प्रकृति मिल्छ, न तिनको व्यवस्थापनको तरिका मिल्छ, न त सङ्क्रमणकालीन न्यायको संयन्त्र नै मिल्छ। त्यसैले यो नक्कल गर्ने विषय हैन भन्ने निष्कर्ष सहजै निकाल्न सकिन्छ। द्वन्द्वको प्रकृतिका आधारमा राज्यले एकलौटी जितेको वा विद्रोहीले एकलौटी जितेको वा दुवैले जितेको अवस्था हेरी भने प्रकृति फरक पर्ने गरेको पाइन्छ। नेपालको सन्दर्भ दुवै पक्षले नहारेको बरु दुवै पक्षले जितेको अवस्था हुँदा यो प्रकृतिसम्म मिल्न सक्ने देखिन्छ। यो प्रकृति बाहेक अरु प्रकृतिको नक्कल नेपालको सन्दर्भमा गर्न खोज्नु सर्वथा अन्यथा नै हुनेछ।

युगान्डाबाट शुरु भएको सङ्क्रमणकालीन न्यायको बहस र यससम्बन्धी बेग्लै संयन्त्रका रूपमा गठित आयोगदेखि पेरु, दक्षिण अफ्रिका र श्रीलङ्कामा बनेका आयोगसम्म आइपुग्दा प्रकृति, प्रवृत्ति, क्षेत्राधिकार, बनोट,

सिफारिस र कार्यान्वयन गर्ने प्रतिबद्धता समेतमा एकरूपता पाइँदैन। सर्वाधिक चर्चामा रहेको र सफल मानिएको शान्ति प्रक्रिया दक्षिण अफ्रिकाको आयोगको अनुभवलाई स्वीकार गर्न पनि हिचकिचाएको देखिन्छ, जसले आयोग समक्ष बयान दिने सबै दोषीहरूलाई आम माफी दिने सिफारिस गऱ्यो र सबैले माफी पाए। आयोग समक्ष बयान नदिने दोषीहरूलाई हाल मात्र अभियोजन गरी कारबाही गरिँदैछ। इष्टटिमोर, हाइटी, कम्बोडिया जस्ता देशहरूमा द्वन्द्वको व्यवस्थापनदेखि सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापन लगायत निर्वाचनसम्ममा अन्तर्राष्ट्रिय संलग्नता रहेको परिप्रेक्षमा भिन्न प्रकृतिका आयोगहरू गठन भएका छन् तैपनि पूर्ण कार्यान्वयनको सफल र सुखद अनुभव भने छैन।

विश्वका धेरैजसो आयोगहरू शक्तिशाली रूपमा गठन भई कार्य गर्न सक्षम भएनन्। खासगरी धेरै चर्चामा रहेका दक्षिण अफ्रिका, कम्बोडिया, पेरु, मोजाम्बिक सियरालियोन, इष्टटिमोर, चिले र नाइजेरियाका आयोगहरू केही शक्तिशाली थिए तर अन्य मुलुकमा आयोगहरूको क्षेत्राधिकार हेर्दा नेपालको सन्दर्भमा गठित मल्लिक आयोग र रायमाझी आयोग सरहका समेत थिएनन् र शक्तिशाली मानिएका आयोग र तिनका सिफारिसको नियति भने रायमाझी र मल्लिक आयोग जस्तै रहेका छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको आरम्भ दोश्रो विश्वयुद्धको समाप्ति पश्चात् भएको हो। जब युद्ध समाप्त भयो तब युद्धका ज्यादतीहरूको परीक्षण गर्ने प्रयोजनका लागि न्यूरेम्बर्ग ट्रिबुनलको नामले चर्चित न्यायाधिकरण गठन गरियो। त्यस बखत यी न्यायाधिकरणहरू जर्मनीमा नाजी विरोधी अभियानका रूपमा सञ्चालन गरियो भने जापानी सेनाहरूलाई छानविन र सोधपुछ गर्ने र उनीहरूलाई जिम्मेवार बनाउने काम गरियो। यसबेला न्यूरेम्बर्ग ट्रायलले बढी भन्दा बढी विजित गठबन्धनले पराजित जापानी र जर्मनीहरूलाई युद्ध अपराधको जिम्मेवार बनाइयो र तिनैलाई कारबाही गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्याय हो भन्ने मान्यता स्थापित गरियो। एकपक्षीय रूपमा विजय प्राप्त गर्दाको सङ्क्रमणकालीन न्यायको असली नमूना यहाँ फेला पार्न सकिन्छ।

यो प्रक्रियाले १९८० र त्यस पछिसम्म पनि गति प्राप्त गऱ्यो। १९७५ मा ग्रिसमा भुतपूर्व जुन्ता सैन्य सदस्यहरू माथि ट्रायल गर्ने काम भयो भने अर्जेन्टिनामा १९८३ सम्म गरियो यो अवधिसम्म सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको पनि फौजदारी न्याय नै हो। युद्धमा पराजित हुनेहरू नै युद्ध अपराधीहरू हुन् र युद्ध अपराध गर्नेहरूका लागि कारबाही गरेर दण्ड दिएर नै मानव अधिकारको संरक्षण र प्रवर्धन गर्न सकिन्छ भन्ने एकोहोरो मान्यता हावी भयो। यसैको परिणाम स्वरुप विश्वव्यापी रूपमा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको र सन्धि र महासन्धिहरूको सुत्रपात पनि गरायो।

तर, यो त फौजदारी न्याय हैन, सङ्क्रमणकालीन न्याय हो ।त्यसैले यो फौजदारी न्यायभन्दा विल्कुल फरक हुन्छ भन्ने अवधारणाले विगतको राजनीतिक सङ्क्रमणका बखत मानव अधिकारको ज्यादती कसरी भएको थियो। त्यो ज्यादतीको सम्बोधन कसरी गर्न सकिन्छ र भविष्यमा नदोहोरिने अवस्था सिर्जना गर्न के गर्नुपर्छ भन्ने समेतको कुरा समेट्दै मानव अधिकारको अवधारणालाई केन्द्रित गर्न आरम्भ गऱ्यो। न्यायको सर्वव्यापी अवधारणा मानव अधिकारको सर्वव्यापी धारणा हो भन्ने ढङ्गले सङ्क्रमणकालका घटनालाई अपराधिकरण गर्ने अवस्थाबाट माथि उठेर त्यसलाई मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने स्तरमा उठाउने प्रयत्न भएको पाइन्छ। पछि गएर मानव अधिकारको विधिशास्त्रकै रूपमा पनि विकास भयो । आरम्भमा कानुनी अवधारणाबाट आरम्भ भएको यो अभियान मानव अधिकारको विधिशास्त्रका रूपमा र त्यसपछि राज्यका निम्ति न्यायभन्दा, पीडितलाई दण्ड भन्दा पनि पीडितका निम्ति न्यायका रूपमा विकसित र परिस्कृत हुँदै गयो।

१९८० को अन्त्य र १९९० को दशकको शुरुवात तिर आइपुग्दा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणामा

पनि बदलाव आयो। यसका जोड र कोणमा पनि परिमार्जन भएर गयो। सङ्क्रमणकालीन न्याय शासन परिवर्तनको दर्शनको परिणामका रूपमा र समाजलाई लोकतान्त्रिकरण गर्ने साधनका रूपमा विकास भएर आयो। खासगरी तेश्रो धारका साँघुरो विधिशास्त्रीय दायराबाट बाहिर आउँदै सङ्क्रमणकालीन न्यायको यो प्रवृत्ति समाजलाई लोकतान्त्रिकरण गर्ने, स्थायी लोकतान्त्रिक संरचनाको विकास गर्ने र विकसित सभ्य समाजको सिर्जना गर्ने अभियानका रूपमा नै यसलाई ग्रहण गर्न थालियो। निरङ्कुश शासन सत्ताबाट लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा बदल्ने साधनका रूपमा शासकहरूको हातबाट शासितहरूको हातमा अधिकार हस्तान्तरण गर्ने माध्यमका रूपमा पनि यसलाई विकास गर्न थालियो। समग्रमा समाजको रूपान्तरण आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपान्तरणदेखि विगतका समस्याहरूको समाधान गर्ने र विगतका घाउहरूमा मलमपट्टी लगाउने विल्कुल व्यवहारिक विधिका रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई ग्रहण गर्न थालियो। यो क्रम अझै अगाडि बढ्दैछ।

यो कुरा प्रष्ट हो कि आरम्भकालको सङ्क्रमणकालीन न्याय elements of transitional justice have broken the initial mold of post-war jurisprudence भन्दै लोकतान्त्रिक आन्दोलनका अभियन्ताहरूलाई दण्डित गर्ने हैन उनीहरूलाई जिम्मेवार बनाउने र त्यसबाट समाज र लोकतान्त्रिक योद्धाहरूले समेत फाइदा उठाउन सक्ने विधिका रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा विकास हुँदैछ। खाली उनीहरूलाई अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनको दायित्व बोध गराउने कुरा हो।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको परिपूर्तिका निमित्त सत्य निरूपण आयोग TRUTH COMMISSION को गठनको आविष्कार अर्जेण्टिनाबाट भयो। १९८३ मा अर्जेण्टिनामा १९९० मा चिलीमा सत्य निरूपण आयोग (TRUTH COMMISSION) गठन गरियो र पछिल्लो र सर्वाधिक चर्चामा रहेको र सबैका निम्ति नमुना आयोगका रूपमा १९९५ मा गठन भएको दक्षिण अफ्रिकाको TRUTH COMMISSION पर्न आउँछ। यसलाई नै अनुसरण गरेर ल्याटिन अमेरिकी मुलुक अफ्रिकन मुलुक तथा एशिया र पूर्वी युरोपका केही मुलुकहरूमा पनि आयोग गठन भएको र यसैको अनुसरण गरेको पाइन्छ। सत्य निरूपण आयोगलाई देशीय दायराबाट माथि उठाएर क्षेत्रीयस्तरमा पनि गठन गर्ने प्रयत्नहरू नभएका हैनन् तर ती सफल हुन सकेका छैनन्। पूर्व युगोस्लाभियामा गठन भएको थियो तर राजनीतिक अवरोधका कारण त्यो सफल हुन सकेन भने मध्यपूर्वमा पनि क्षेत्रीयस्तरको सत्य निरूपण आयोग गठन गर्ने प्रयत्न भएको थियो तर त्यसले आकार ग्रहण गर्न नपाइ असफल भयो। तथापि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनका प्रयत्नहरू जारी छन् । इजरायल, प्यालेस्टाइन, इराक, लेवनान र क्रुदिस्थान जस्ता मुलुकहरू त्यही दिशामा छन् । युद्धका बेलाका घटनाको छानविन भएका छैनन् र श्रीलंका अझ ताजा उदाहरण छँदैछ।

१९९० पछि सत्य निरूपणका सन्दर्भमा संस्थागत सुधारका रूपमा सेन्ट्रल र ईष्टर्न युरोपमा सहमति र सम्झौताका रूपमा देखा पर्न थाल्यो भने कतिपय मुलुकहरूले भने सम्झौतालाई स्वीकार गर्न नसकिने अवधारणा अघि सारेको पाइन्छ। खास गरी, ९० को दशकदेखि सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा दण्डमुखी वा मेलमिलापमुखी भनेर बहस हुँदै आएको छ । यसको साइनो पनि एकलौटी रूपमा जितेको ठाउँमा दण्डमुखी प्रावधानको पक्षमा बहस हुने गरेको छ भने सम्झौताको परिणामका रूपमा आएका मुलुकहरूमा मेलमिलापमुखी अवधारणाले स्थान पाएको छ।

४.अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण

अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवमा पनि समानता छैन। मुलुक विशेष तिनका परिवेश विशेषमा भिन्नताहरू छन् र स्वयं अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू स्वीकार गर्न बाध्य छन् कि Ultimately, there is no single formula for dealing with a past marked by massive and systematic abuse. Each society should—indeed must—choose its own path. [२] अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवको विश्लेषण गर्दा निम्न आधारहरूमा विभाजन गर्न र सोही आधारमा तिनका प्राथमिकता र अपेक्षित परिणाम बारेको निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

(क) न्याय केन्द्रित आयोगहरू:

यो अवधारणा जुरिष्टहरूको साहारामा विकास गरियो। यसले सर्वत्र न्यायको कुरा गर्छ। यसले पीडितहरूको न्यायको कुरा गर्छ। पीडकहरूलाई दण्डित गर्ने कुरा गर्छ। तर पीडकहरूलाई दण्डित गर्ने हो भने पनि न्यायका मान्य सिद्धान्तबमोजिम पीडकहरूको दोष प्रमाणित गर्नु पर्दछ।[Legal scholars, as has focus the issue of justice For many, the proper response to the perpetrators of human rights abuses, violence, ethnic cleansing, or genocide, must be criminal proceedings by some sort of tribunal, a court of law][३] यसका पक्षधरहरू फौजदारी प्रक्रियाका माध्यमबाट कुनै न कुनै प्रकृतिको अदालतबाट दण्डित गर्ने र पीडितलाई न्याय दिने कुरा नै सङ्क्रमणकालीन न्याय हो भन्ने कुरा आफ्नो प्राथमिकतामा राख्दछ। तर पीडकहरूको पहिचान र उनीहरूलाई दोषी करार गर्न पनि सत्य तथ्यको सङ्कलन जरुरी पर्ने ठानेर तथ्य केन्द्रित आयोगको खाँचो पर्ने स्वीकार गर्दछ। Without any truth-telling or reparation efforts, for example, punishing a small number of perpetrators can be viewed as a form of political revenge. Truth-telling, in isolation from efforts to punish abusers and to make institutional reforms, can be viewed as nothing more than words[४] सत्य स्थापित गर्ने र पीडितहरूलाई परिपूरण दिन छाडेर न्यायको मात्र कुरा गर्नु भनेको राजनीतिक प्रतिशोध लिने बाहेक केही होइन भन्न सकिन्छ भन्ने कुरामा यसै क्षेत्रमा काम गरेर अनुभव हासिल गरेको आईसिटिजे जस्ता संस्थाहरूको आधिकारिक दस्तावेज बोल्दछ।

खास गरी द्वन्द्वरत पक्षमध्ये एक पक्षले जितेको र अर्को पक्षले हारेको अवस्थामा न्याय केन्द्रित आयोगहरूको गठन गरिन्छ। नाम जे दिए पनि यी आयोगहरूको ध्यान हार्ने पक्षलाई द्वन्द्वको जिम्मेवार ठहराउने र उनीहरूलाई दण्डित गरेपछि मात्रै पीडितले न्याय पाउँछन् भन्ने एक खालको भाष्यको विकास गरिएको हुन्छ।पेरु लगायतका मुलुकहरूको यस खालका न्याय केन्द्रित आयोगहरूको अभ्यास भएको पाइन्छ।

(ख) तथ्य केन्द्रित आयोगहरू:

यो अवधारणा द्वन्द्वरत पक्षहरूको सहमतिमा विकसित भयो। उनीहरूकै सहमतिमा तथ्यहरू सङ्कलन गर्ने कार्यदिशमा आयोगहरूलाई केन्द्रित गरेको पाइन्छ। न्याय दिनका लागि तत्पर आयोगहरू पनि तथ्यको अभावमा भौंतारिने समस्यामा फसेको पाइन्छ। पीडकलाई दण्ड दिनु नै न्याय हो भने पनि सो का निम्ति पर्याप्त तथ्य र प्रमाणको जरुरी पर्दछ। दण्डित गर्ने सर्तमा तथ्य प्राप्त नहुन सक्दछ।

---

[२] Microsoft Word - What is Transitional Justice - Background note.doc

[३] TRUTH AND RECONCILIATION / TRC COMMISSIONS (humiliationstudies.org)

[४] ictj_2008_factsheets.pdf

यस्तो अवस्थामा तथ्यको सङ्कलनका लागि पनि न्यायको प्रसंग ओझेल पार्ने वा तथ्यका लागि न्यायसँग सम्झौता गर्ने वा के भएको थियो भन्ने कुराको जानकारी पाउनु पनि एक प्रकारको न्याय नै हो भन्ने कुरामा चित्त बुझाउने भन्ने बारेका विद्धानहरूका विविध तर्क र मतहरू छन् । यिनै मध्येको एक मत हो तथ्य सङ्कलन गर्ने र सत्यको जान्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति गर्नु पनि पीडितहरूलाई न्याय दिनु हो भन्ने कुरामा एक मत हुन्छन्। होलोकष्टको प्रङ्गमा सत्य थाहा पाउने अधिकारको प्रत्याभूति सबै भन्दा ठूलो न्याय हो भन्ने निष्कर्षमा पुगेको पाइन्छ।

[In a world in which it is yet possible for many people, in the face of overwhelming evidence of every imaginable sort, still to deny the magnitude, intention, or very existence, of the Holocaust, it is not surprising that the authenticity of more poorly documented human disasters may be made objects of great contention. With respect to the "truth," many truth and reconciliation commissions find themselves operating in epistemologically relativistic and rhetorical worlds that would make the most steadfast of academic postmodernists blush.] [५] द्वन्द्वरत पक्षहरू मध्ये एकले जितेको र अर्कोले हारेको अवस्थामा न्यायका लागि तथ्यको सङ्कलन गरिन्छ। सके पीडकहरूको पहिचान गरी पीडितलाई न्याय दिने नसके तथ्यको जानकारी मात्रै दिएर भए पनि न्यायको अनुभूति गर्न आग्रह गर्ने यो मान्यताको मूल ध्यय हो। पीडकहरूको पहिचान नभए पनि सङ्कलित तथ्यले पीडकहरूलाई सार्वजनिक गर्ने, उनीहरूलाई दुत्कार्ने पर्याप्त सामग्री सङ्कलन गरिदिने समेतका काम पनि गर्दछ। अल्जेरिया अर्जेण्टिना बंगलादेश लगायतका मुलुकहरू तथ्य सङ्कलन गर्ने प्रयोजनका लागि आयोगहरू गठन भएको पाइन्छ।

विगत तीन दशकमा ४० भन्दा बढी मुलुकहरूमा यस्ता आयोगहरूको गठन भएको पाइन्छ। जसमा तथ्य सत्यको सङ्कलनमा जोड दिएका आयोगहरूमा सामान्यतः क्यानडा, चिली, इक्वेडर, घाना, ग्बाटेमाला, केन्या, लाइबेरिया मोरक्को फिलिपिन्स, रुवाण्डा, सियरालियोन दक्षिणकोरिया र दक्षिणअफ्रिका पर्दछन्। जसमा दक्षिण अफ्रिकाले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड स्थापित गरेको मानिन्छ। तथ्यमा जोड दिनेहरू सफल भएको र न्यायमा जोड दिनेहरू तथ्य सङ्कलन गर्न नसकेका कारणले असफल भएको पाइन्छ। तथ्य सङ्कलन दण्डका लागि हो भन्ने हो भने कोही पनि सही तथ्य बताउन तयार नभएको र सत्यतथ्य बताएमा दण्डबाट मुक्ति वा छुट हुन्छ भन्ने हो भने मात्रै सत्य तथ्य सङ्कलन गर्न सघाऊ पुगेका अन्तर्राष्ट्रिय अनुभवहरू छन्।

(ग) मेलमिलाप केन्द्रित आयोगहरू

द्वन्द्वको समाधान भनेको द्वन्द्वरत पक्षहरूका बिचमा फेरि द्वन्द्व होइन शान्ति हो। त्यो शान्ति मेलमिलापको माध्यमबाट मात्रै प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। द्वन्द्व समाप्त नहुँदासम्म सङ्क्रमणकालीन न्यायको आरम्भ हुँदैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायले फेरि द्वन्द्व हैन शान्तिको कुरा गर्छ। त्यो शान्ति मेलमिलापको माध्यमबाट मात्रै सभव छ भन्ने विश्वास गरिन्छ। धेरै विद्धानहरूले यसमा योगदान गरेका छन्। दक्षिण अफ्रिका मेलमिलापको एक उदाहरण बन्ने गरेको छ। दुवैपक्षले न जितको न हारेको अवस्था बरु दुवै पक्ष जितजितको अवस्थामा रहेका बखत मेलमिलापको अवस्था आई पर्दछ। सामान्यतः क्यानडा, कोलम्बिया, कङगो, चेज रिपब्लिक इक्वेडर लगायत देशमा गठन भएका आयोगहरू यस प्रकार भित्र पर्दछन्। [One of the key problems here involves the concept of transfer effects – how to move reconciliation and forgiveness, even if affected at the

[५] TRUTH AND RECONCILIATION / TRC COMMISSIONS (humiliationstudies.org)

individual level between victim and perpetrator – and the South African case featured a few dramatic instances of this – to the societal or national levels.] दक्षिण अफ्रिकाको आयोग मेलमिलाप केन्द्रित थियो जसले मेलमिलापको मान्यताका आधारमा २१ हजार भन्दा बढी पीडितहरूको परीक्षण गरेको थियो जसमध्ये ७ हजार १ सय १२ ले क्षमादानका लागि आवेदन गरेका थिए ती मध्ये ८ सय ४९ ले मात्रै क्षमादान पाएका थिए भने बाँकी ५ हजार ३ सय ९२ को आवेदन अस्वीकृत भएको थियो। अरु बाँकी आवेदन फिर्ता गरिएको थियो।[६] कमिसनको प्रतिवेदनमा द्वन्द्वको कारणका बारेमा विश्लेषण गरिएको थियो भने विगतको शासनले गरेका ज्यादतीको पनि विस्तृतमा उल्लेख थियो। अन्तिम प्रतिवेदनमा पीडकहरूको नामावली समेत समावेश थियो। जसले मेलमिलापलाई प्रोत्साहित गर्ने काममा उपयोगी होस् भन्ने आकांक्षा राखिएको थियो।

अङ्गोलामा सन् २००२ मा शान्ति सम्झौता भएको थियो । झण्डै २०११ को अन्त्यतिर आईपुग्दा १० वर्षको अनुसन्धान पश्चात् आममाफीको प्रावधान कार्यान्वयन भएको पाइन्छ भने बुरुण्डीमा पनि ठीक यसै अवधिमा आममाफी भएको पाइन्छ। यसैगरी अंगोला र बोस्निया हर्जगोभिनामा समेत सन् १९९५ देखि पाँच वर्षको अन्तरालमा मेलमिलापको प्रयोजनार्थ आममाफी कार्यान्वयन भएको पाइन्छ।

(घ) कोलम्बियाको अनुकरणीय अनुभवः

कोलम्वियाको अनुभव सबैका निमित्त नयाँ भएको छ। सन् २०१६ मा मात्रै हस्ताक्षर भएको शान्ति सम्झौतामा द्वन्द्वपीडित सत्य न्याय परिपूरण र पुनः नदोहोरिने ग्यारेण्टीका बारेमा छुट्टै भागमा उल्लेख गरिएको छ। सम्झौताले राजनीतिक द्वन्द्वलाई मान्यता दिँदै राजनीतिक उद्देश्यले भएका अपराधहरूलाई व्यवस्थापन गर्ने बारेमा समेत छुट्टै व्यवस्था गरेको छ जस अनुसारः Article 22. Criteria for politically motivated crimes.[७] Agreement को तेश्रो बुँदामा यस प्रकार उल्लेख गरिएको छ "The creation of each of the bodies of the Special Jurisdiction for Peace, as well as the number of members in each body: (i) Judicial Panel for Acknowledgement of Truth, Responsibility and Determination of Facts and Conduct (Sala de Reconocimiento de Verdad, de Responsabilidad y de Determinación de los Hechos y Conductas), (ii) Judicial Panel for Amnesty and Pardon (Sala de Amnistía o Indulto), (iii) Judicial Panel for Determination of Legal Situations (Sala de Definición de Situaciones Jurídicas), (iv) Tribunal for Peace (Tribunal para la Paz), (v) Investigation and Prosecution Unit (Unidad de Investigación y Acusación)"[८] कोलम्बियन शान्ति सम्झौताले द्वन्द्वकालका घटनालाई सम्बोधन गर्न तथ्यको रेकर्डलाई मुख्य ठानेको छ भने सत्य स्थापित गर्ने शर्तमा दण्डसजाय नै हुने रहेछ भने पनि माफी वा छुट दिने व्यवस्था राखेको छ। जसले गर्दा शान्ति सम्झौता गरेर पनि कार्यान्वयनको अभावका कारण पुनः युद्धमा फर्केका वा आयोगहरू असफल भएका वा अधुरा रहेका अनुभवहरू प्रशस्तै भएको सन्दर्भमा शान्ति सम्झौताको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि र पुनः युद्धमा नफर्कनका लागि र भविष्यमा फेरि यस्ता घटना नदोहोरिउन् भन्नका लागि मेहनत गरेको पाइन्छ यसै सम्बन्धमा अनुसन्धानहरू भन्छन्ः

The Comprehensive System for Truth, Justice, Reparations, and Non-Recurrence (SIVJRNR) contains both judicial mechanisms to investigate and sanction crimes committed

[६] Truth Commission: South Africa | United States Institute of Peace (usip.org)

[७] acuerdo-final-ingles.pdf (presidencia.gov.co)

[८] Colombain Peace Agreement 2018

in the context of the armed conflict and extrajudicial measures designed to clarify related events, search for people who have disappeared, and assure reparations for victims. The SIVJRNR creates a judicial body called the Special Jurisdiction for Peace (JEP). This body receives and reviews requests from FARCEP ex-combatants and members of the military and police forces applying for amnesty or pardon for an action committed during the armed conflict. In exchange for complete and honest testimony of their actions, applicants will receive amnesty or abbreviated sanctions, which may include reparations for their victims. If testimonies are proven to be incomplete, the JEP will investigate the evidence surrounding these cases and submit the individual to an adversarial trial.[९]

वास्तवमा कोलम्बियन शान्ति सम्झौताको ध्यान सङ्क्रमणकालीन न्याय नियमित फौजदारी न्याय पनि हैन र नियमित अदालतबाट सम्पादन हुने कार्य त झन् हुँदै होइन भन्दै यस प्रयोजनका लागि भिन्नै विशेष अदालतको परिकल्पना गरेको पाइन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई परिभाषित गर्दै भनिएको छः People who have suffered grave human rights violations have had their dignity violated, although it has not necessarily been lost. Transitional justice is an attempt to deal with violent and atrocious pasts by providing mechanisms of redress for victims. This includes truth commissions, criminal prosecutions, reparation programs, memorialization and others[१०]

वास्तवमा कोलम्बियन अनुभवले सङ्क्रमणकालीन न्यायमा नयाँ आयाम मात्रै थपेन, फौजदारी न्यायलाई पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको सहयोगी बन्न उत्प्रेरित बन्यो। अदालतमा चलिरहेका फौजदारी नै अपराध पनि यदि सङ्क्रमणकालका छन् भने र सङ्क्रमणकालीन आयोगहरूलाई सहयोग गरेका छन् भने त्यसै आधारमा पनि सजाय घटाउन र सहयोग नगरेका भए सजाय बढाउन सकिने कानुनी प्रबन्ध समेत सङ्क्रमणकालीन कानूनहरूमा गरेको पाइन्छ। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रहरूमा उपस्थित भएर सहयोग गरेको वा घटना स्वीकार गरेर सत्य तथ्य सङ्कलनमा सहयोग गरेको आधारमा सजाय माफी हुने आधार पनि कानुनी बन्दोवस्तले सिर्जना गरेको पाइन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको मान्यता विगतमा भएका घटनाको सत्य थाहा पाउने पहिलो अधिकार हो भन्ने कुरालाई आत्मसात गर्न जरुरी छ। सत्य थाह पाएपछि पीडितहरूलाई परिपूरणको बन्दोवस्त गर्ने त्यसपछिको प्राथमिकता हो। त्यसपछिको प्राथमिकता पीडकहरूलाई जिम्मेवार बनाउने र अन्त्यमा भविष्यमा यस्तो घटना नदोहोरियोस् भन्ने कुरामा संरचनागत प्रबन्ध गर्ने हो। यस सन्दर्भमा कोलम्बियन अनुभव अनुकरणीय छ।

५.अन्तमाः निष्कर्ष र सुझाव

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको द्वन्द्वका समयमा भएका घटनाहरूको न्यायपूर्ण समाधान हो र यसले न्याय, शान्ति र मेलमिलापलाई प्रोत्साहित गर्नु पर्दछ। यो फौजदारी न्यायभन्दा भिन्नै हो र नियमित अदालतको क्षेत्राधिकारभन्दा बाहिरको मामला पनि हो। यसैले यसलाई स्थायी न्याय हैन सङ्क्रमणकालीन न्यायका नामले सम्बोधन गरिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासले के बताउँछ भने जुन मुलुकले शान्ति र मेलमिलापलाई आफ्नो लक्ष्य बनाए तिनीहरू तुलनात्मक रूपमा सफल भएका छन्। यसका बदला जुन मुलुकले फौजदारी न्यायको दायरामा ल्याउने कोशिस गरे तिनले प्रतिशोध साध्ने पनि प्रयत्न गरे या त तिनिहरू

[९] Colombian Peace Agreement 2016 | SpringerLink

[१०] Human Dignity and Transitional Justice | SpringerLink

असफल भई पुनः युद्धमा फर्किए या त समझदारीको अभावमा शान्ति प्रक्रिया नै असफल भए अपुरो र अधुरो रहे। यस कुरालाई हेक्का राख्दै नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयको टुङ्गो लगाउनु पर्नेछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको न्याय खोज्नुपर्ने परिस्थिति यतिबेला आइपरेको छ। भन्ने सङ्क्रमणकालीन न्याय खोज्ने नियमित अदालतको निष्कर्ष, भन्ने मेलमिलाप र शान्ति खोज्ने मानिसहरूलाई मुद्दा चलाउने र दण्डित गर्ने उपायहरू जुन सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि घातक हुनेछ। संविधानसभाबाट संविधान जारी गरी राजतन्त्रात्मक मुलुक गणतन्त्रमा, एकात्मक मुलुक संघात्मकमा, हिन्दु अधिराज्य धर्मनिरपेक्षतामा र असमावेशी मुलुक समावेशीतामा परिवर्तन भएको र तिनलाई संविधानमा संस्थागत गरेर साथै विद्रोही सेनाको समायोजन सहितको सेनालाई राष्ट्रिय सेनामा रूपान्तरण र सेनाको लोकतान्त्रिकरण समेत गरेर विश्वका सामु नेपालको सफल शान्ति प्रक्रियाको उदाहरण समेत प्रस्तुत गर्दै विश्वभर चर्चा हुँदैछ। शान्ति प्रक्रियाका बाँकी कामका रूपमा रहेको सङ्क्रमणकालीन न्यायका यी मामला शान्ति प्रक्रियाको समग्र मर्मका आधारमा समाधान गर्न सकिएन भने राज्यद्वारा गठित आयोगहरूले नै असफलताको कलङ्कको टीका लगाउनु पर्नेछ। त्यसैले धैर्यतापूर्वक मामलाहरू सल्टाउनमा आयोगहरू लाग्नु आजको कार्यभार बन्न पुगेको छ।

६.सन्दर्भ सामग्री सूचिः

Official Documents

Comprehensive Peace Accord 2006, Government of Nepal, Ministry of Peace and Reconstruction, Singh durbar, Kathmandu, 2006

Interim Constitution of Nepal 2007, Government of Nepal, Law Book Management Company, Ministry of Law, justice and legislature-parliamentary affairs, Singh durbar, Kathmandu, 2006.

Constitution of Nepal, Government of Nepal, Law Book Management Company, Ministry of Law, justice and parliamentary affairs, Singh durbar, Kathmandu, 2072.

Final agreement to end the armed conflict and build a stable and lasting peace 2016, Government of Colombia, Bogota. Retrieved from acuerdo-final-ingles.pdf (presidencia.gov.co)

Books and Articles;

Devkota ,K.,(2012) Transitional Justice,[in Nepali] Pairavi Prakashan, Putali sadak, Kathmandu,

Echavarría Alvarez J., Ditta E., Esguerra-Rezk J., McQuestion P. (2020) Colombian Peace Agreement 2016. In: Richmond O., Visoka G. (eds) The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11795-5_128-1

Joshi M, Peter Wallensteen (eds),(2018). Understanding Quality Peace: Peacebuilding after Civil War (Routledge Studies in Security and Conflict Management) 1st Edition

Rios Oyola S.M. (2020) Human Dignity and Transitional Justice. In: Richmond O., Visoka G. (eds) The Palgrave Encyclopedia of Peace and Conflict Studies. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11795-5_56-1

Related websites;

TRUTH AND RECONCILIATION / TRC COMMISSIONS (Humiliationstudies.Org)
TRUTH AND RECONCILIATION / TRC COMMISSIONS (Humiliationstudies.Org)
Do truth and reconciliation commissions heal divided nations? (theconversation.com)
Truth Commission: South Africa | United States Institute of Peace (usip.org)
Microsoft Word - What is Transitional Justice - Background note.doc
ictj_2008_factsheets.pdf
Colombian Peace Agreement 2016 | SpringerLink
Human Dignity and Transitional Justice | SpringerLink

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारण, विकास र सङ्क्रमणकालीन न्यायको सवाल

डा. विष्णु राज उप्रेती*

१. परिचय

संयुक्त जनमोर्चा (सं.ज.मो.) को नामबाट नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (नेकपा) (माओवादी) ले २०५२ माघ २१ गते नेपाली कांग्रेस सरकारका तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवा सामु १५ दिने सर्त सहित ४० बुँदे माग प्रस्तुत गऱ्यो। सरकारले १५ दिनभित्र ती माग सम्बोधन गर्न तीन दिन बाँकी छँदै सशस्त्र द्वन्द्व घोषणा गरी २०५२ फागुन १ गते रोल्पाको होलेरी र रुकुमको थिब्सीकोट प्रहरी चौकीमा आक्रमण गरी यसको सुरुआत गऱ्यो। त्यसपछि नेपालले लगातार हिंसात्मक सशस्त्र द्वन्द्व र त्यस सम्बन्धित संकट भोग्न थाल्यो (Dixit, 2011; Upreti, 2009)।

नेकपा (माओवादी[२]) ले सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वले सयौं वर्ष पुरानो केन्द्रीकृत शासन प्रणाली भत्काउन योगदान पुऱ्यायो, जुन माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको सकारात्मक पक्ष हो। तर यसको अर्को पाटो चाहिँ अत्यन्त भयावह छ : १७,००० भन्दा बढी मानिसको मृत्यु; बिस्तारै गति लिँदै गरेको आर्थिक र सामाजिक विकासमा अवरोध; अर्बौं रूपैयाँको धनसम्पत्तिको नोक्सानी; समाजमा असुरक्षा, त्रास र मानवअधिकारको हनन्; र, बिगतमा कायम रहेको सामाजिक सम्बन्धको जगमा हलचल (Gautam, 2015; उप्रेती, २०१५क; ज्वाला, २००२)।

माओको विचार, नीति र कार्यक्रममा आस्था राख्ने तीन कम्युनिस्ट पार्टीले 'राजनीतिक मोर्चाको रूपमा सन् १९८९-९० को जनआन्दोलनमा प्रजातन्त्र पुनरस्थापना र 'राजतन्त्र बारे संविधानसभा चुनावबाट निर्णय हुनुपर्ने उनीहरूको चाहना थियो। यद्यपि नेकपा एकता केन्द्रले उठाएका यी सवाललाई प्रमुख आन्दोलनकारी शक्ति (नेपाली कांग्रेस पार्टी र संयुक्त वाम मोर्चा[३]) ले वास्ता गरेनन्। शक्ति बाँडफाँटको सहमतीय व्यवस्थामार्फत् राजा र प्रमुख आन्दोलनकारी शक्तिबिच वार्ता भई राजाले संवैधानिक राजतन्त्र र बहुदलीय प्रजातन्त्र मात्र मञ्जुर गरेपछि पहिलो जनआन्दोलन स्थगन भयो र २०४८ मा पहिलो प्रजातान्त्रिक निर्वाचन सम्पन्न भयो। असन्तुष्ट हुँदाहुँदै पनि नेकपा एकता केन्द्रले उक्त आम निर्वाचनमा भाग लिएर प्रतिनिधिसभाका २०५ सिट मध्ये ९ सिट जित्यो र नेपाली कांग्रेस र तत्कालीन नेकपा मालेपछि नेपालको तेस्रो ठूलो दल भयो (Upreti, 2009)।

* कार्यकारी निर्देशक, नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठान

[२] यसपछि यो दललाई नेकपा (माओवादी) वा माओवादी मात्र भनेर उल्लेख गरिएको छ।।

[३] जनआन्दोलनलाई सफल बनाउने उद्देश्यले नेपालका सात कम्युनिस्ट पार्टीद्वारा संयुक्त वाम मोर्चा गठन गरिएको थियो। बहुदलीय प्रजातन्त्रलाई पुनरुस्थापित गराउन संयुक्त वाम मोर्चा र नेपाली कांग्रेसले सहकार्य गरेका थिए।

नेकपा (एकता केन्द्र) नेपालको राजनीतिक, आर्थिक र सांस्कृतिक अवस्थासँग फरक माक्सवाद, लेनिनवाद र माओवादको ढाँचामा आधारित राजनीतिक योजना कार्यान्वयन गर्न चाहन्थ्यो। यसै उदेश्यको लागि एक वर्षे भूमिगत तयारी पछि २०५१ सालमा उसले नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) गठनको घोषणा गऱ्यो र २०५२ फागुन १ गतेबाट सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गऱ्यो (Phi l ipson, 2002; Nixon 2003; Upreti, 2006; उप्रेती, २०१५क)। परिणामत वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनले स्थापित गरेको राजनीतिक संरचना र शासन प्रणाली यो सशस्त्र द्वन्द्वले भत्काइदियो।

नेपालमा संकट लम्ब्याउन अदृश्य शक्तिहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कार्यरत थिए र हतियारका ठूला व्यापारी, तस्कर वा विदेशी राजनीतिक खेलाडीले यस्तो अदृश्य शक्तिलाई बढवा दिइरहेका थिए (Kumar, 2004)। यसैबिच, २०५९ असोज १८ गते जननिर्वाचित प्रधानमन्त्रीलाई अपदस्त गरी राजाले उनको निर्देशनमा चल्ने सरकार गठन गरे। त्यसपछि आन्तरिक रूपमा देखिएका द्वन्द्वका दुई पक्ष (संवैधानिक शक्ति र माओवादी) मध्ये संवैधानिक शक्ति (राजा र संसदीय दलहरु) विभाजित भए र सशस्त्र द्वन्द्व त्रिपक्षीय हुन पुग्यो।

२०६१ माघ १९ गते राजा अझ अघि बढे। मौजुदा प्रतिनिधि सभा भंग गरी राज्य संचालनको सम्पूर्ण अधिकार आफूमा केन्द्रीकृत गरी आफ्नै अध्यक्षतामा मन्त्रिपरिषद् गठनको घोषणा गरे १ माघ १९ को यो शाही कदम भने राजाका लागि फापेन। जुन अनुमानका आधारमा यो कदम चालिएको थियो - बाह्य समुदाय सामु नेकपा (माओवादी)लाई "आतंककारी" घोषित गरी अन्तर्राष्ट्रिय स्तरबाट आइरहेको सैन्य सहायता नियमित हुने; देशका सबै बर्बादीको दोष राजनीतिक दलमाथि थोपर्दा दलहरू धरातलविहीन हुने र आफ्नो पक्षमा राजनीतिक माहोल बन्ने; नागरिक समाज तथा जनताबाट बलियो सहयोग मिल्ने; र, सेनाले पूर्ण रूपमा आफूलाई सहयोग गर्ने - ती सबै गलत ठहरिए। राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दुवै तह र तप्काबाट शाही कदमको कडा विरोध भयो। राजा र राजनीतिक दलबीच टकराव पैदा भए पनि राजनीतिक दलले राजासँग मेलमिलाप होला भन्ने आशा गरिरहेका थिए तर यथार्थ त्यस्तो भएन।

प्रमुख राजनीतिक दललाई छेउ लगाउने राजाको प्रयासपछि दलहरुले प्रजातन्त्रको दुई खम्बे सिद्धान्त (बहुदलीय प्रजातन्त्र र संवैधानिक राजतन्त्र) प्रतिको आफ्नो अडान परिवर्तन गर्दै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको विकल्पमा पुगे। नेपाली कांग्रेसले उसको विधानबाट 'संवैधानिक राजतन्त्र' हटायो। नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी एकीकृत माक्सवादी लेनिनवादी (नेकपा एमाले) ले 'देशको राजनीतिक स्थिरताका लागि लोकतान्त्रिक गणतन्त्रमा जाने निर्णय गऱ्यो। यी दुवै दलहरु गणतान्त्रिक व्यवस्थाको स्थापनाका लागि नेकपा (माओवादी)सँग सहकार्य गर्न तत्पर भए। अन्य साना कम्युनिष्ट पार्टीहरु गणतान्त्रिक व्यवस्थाको पक्षमा नै थिए। बिस्तारै, नागरिक समाज, मानवअधिकारकर्मी तथा विद्वान वर्ग समेत राजाका व्यवहारबाट आजित भई गणतन्त्रको पक्षमा उभिन थाले। सशस्त्र द्वन्द्वको सही मूल्यांकन र विश्लेषण गर्न नसक्दा नेपाली राजनीति धेरै वर्षसम्म द्वन्द्व व्यवस्थापनमा निष्प्रभावी रह्यो। यथोचित विश्लेषणका अभावमा अँगालिएका रणनीतिहरु गलत सावित भए। राजनीतिमा राजाको प्रत्यक्ष हस्तक्षेप सुरु भएपछि नेपालको राजनिति झन् झन् जटिल हुँदै गयो। वि.सं. २०४६ मा पुनःस्थापित बहुदलीय प्रजातन्त्र[४]को असफलता नेकपा (माओवादी) सशस्त्र द्वन्द्वको एकमात्र कारण थिएन। यो २४० वर्षको शोषणले जन्माएको असरको परिणाम पनि थियो। लामो समयदेखि कायम रहेको गरिबी र असमानता,

[४] यसमा जनमतका आधारमा जनताले सरकारको स्वरूप निर्धारण गर्न पाउने अधिकार हुन्छ, जसमा प्रतिनिधित्व, पारदर्शिता, सहभागिता र समानताका कुरा पर्छन्।

सामाजिक र राजनीतिक बहिष्करण, लैंगिक असमानता, जातीय विभेद, भ्रष्टाचार र शासकीय कमजोरीले सशस्त्र द्वन्द्व विस्तार गर्ने आधार दियो। २०४६ सालपछिको शासन-असफलताले सशस्त्र द्वन्द्वको आधारलाई थप गहिरो बनायो। सारमा २०४६ सालपछिका सरकारहरूका जनअपेक्षा पूरा गर्ने सवालमा देखिएका असफलता, कुशासन तथा बहुदलीय प्रजातन्त्रले दिएको स्वतन्त्रता नै द्वन्द्वका थप कारण बने (उप्रेती, २०१५क; Upreti, 2010)।

वि.सं. २०४७ को संविधानले नेपाली जनतालाई अधिकार प्रयोग गर्ने धरै अवसर दियो। एकातर्फ मानिसले गरिबी, असमानता, भेदभाव, भ्रष्टाचार र रोजगारीको अवसरका कमी बारे धेरै जानकारी पाइरहेका थिए भने अर्कोतर्फ बहुदलीय प्रजातन्त्रले अन्याय, गरिबी र सामाजिक बहिष्करणविरुद्ध आवाज बुलन्द पार्न विविध तहका जनतालाई संगठित हुने, अधिकारका लागि लड्ने, संस्था खोल्ने लगायत थुप्रै अवसर प्रदान गऱ्यो। नेपाली जनताहरू साँघुरो र विभेदकारी समाजबाट खुला समाजतिर विस्तारै पाइला बढाउन थाले। यी अवसरहरूसँगै मानिसहरूको आशा र अपेक्षामा अस्वाभाविक वृद्धि भयो। २०४७ सालपछि राजनीतिक नेताहरूले मानिसका ती आशा र अपेक्षा पूरा गर्ने वाचा गरे तर राज्य तिनलाई सम्बोधन गर्न असफल भयो। उल्टै भ्रष्टाचार, कुशासन, दण्डहीनता, राज्य संयन्त्रको राजनीतीकरण र दुरूपयोग र राज्यका साधन-स्रोत र शक्तिमाथि शासकहरूको एकछत्र नियन्त्रण बढ्यो। यसले प्रजातन्त्रको जग कमजोर बनायो।यसरी एकतर्फ शासकीय कमजोरी र अर्को तर्फ प्रजातन्त्रले दिएको स्वतन्त्रताको दुरूपयोग गरी नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्वको सुरु गऱ्यो र यसको प्रभावलाई विस्तार गर्दै लग्यो।

२०४६ पछि गैरसरकारी (गैसस) क्षेत्र बलियो गरी उदायो। आमरुपमा विदेशी दाताको सहयोगमा संचालित यी गैससले अधिकार-पैरवीको कामलाई आफ्नो अभिन्न अंग बनाए। अधिकार रक्षाका लागि पहिचान-आधारित संस्थाहरू स्थापित गरिए। केही गैससहरूले अधिकारको कुरा उठाई समाजलाई उग्र बनाए तर दायित्व र जिम्मेवारीप्रति भने मौन रहे। यो असन्तुलित र एकांकी पैरवीले समाजलाई उग्रवादतिर धकेल्न भूमिका खेल्यो। प्रत्येक समाजमा यो या त्यो प्रकार र रूपमा राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक र वैचारिक विभेद रहने हुँदा कुनै पनि समाज तनाव र द्वन्द्व विहीन रहन सक्दैन। विद्यमान राज्य-व्यवस्थाले यस्ता विभेद र असमानतालाई सम्बोधन गर्न नसक्दा सामाजिक तनाव हिंसात्मक द्वन्द्वमा विकसित हुन्छ, जुन नेपालमा पनि देखियो (Gautam 2015; Upreti, 2009)। विविध पहिचानका समूह (आइडेन्टिटी ग्रुप)बिचको राजनीतिक, सामाजिक-आर्थिक र सांस्कृतिक अवसरमा असमानता, प्रभावकारी शासनशैलीको अभाव, द्वन्द्वको अहिंसात्मक व्यवस्थापनका लागि प्रभावकारी संयन्त्रको अभाव आदिले माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वलाई जन्माउन र हुर्काउन भूमिका खेले।

सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरू बहुआयामिक हुने गर्छन। नेपालको माओवादी द्वन्द्वका कारणहरू पनि धेरै छन्, विविध प्रकृतिका र बहुआयामिक छन्। तिनलाई निम्न अनुसार सूचीकृत गर्न सकिन्छ।

२. सशस्त्र द्वन्द्व द्वन्द्वका कारणहरु

२.१ सामाजिक-आर्थिक कारण

सामाजिक बहिष्करण, विभेद, पूर्ण गरिबी तथा बेरोजगारी, स्रोत माथिको पहुँचमा असमनातना र यस्ता सवालको सम्बोधन गर्ने राजनीतिक क्षमता र इच्छाशक्तिको अभाव द्वन्द्वका सामाजिक र आर्थिक कारण हुन्। जातीय, लैंगिक, क्षेत्रीय, सांस्कृतिक, भाषिक तथा धार्मिक भेदभावले द्वन्द्वलाई बढाउछन्, जटिल बनाउँछन्। २०४७ सालको प्रजातान्त्रिक परिवर्तन राजनीतिक र सामाजिक रूपान्तरण गर्न अक्षम भएपछि

नेपाली नागरिकहरूमा व्यापक असन्तुष्टि छाएको देखिन्छ (Thapa, 2002)। नेकपा (माओवादी)ले यो असन्तुष्टिलाई भरपूर उपयोग गरी सशस्त्र द्वन्द्वलाई माथिल्लो उचाइमा पुऱ्याउन सफल भयो।

२०४७ को परिवर्तनपछि पनि सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक क्षेत्रमा निश्चित समूह र नव-अभिजात वर्ग[५]को बढ्दो हैकमले शोषित-पीडितको मनमा अन्याय र बदलाको भावना जागृत भैरहको थियो। यसलाई पनि नेकपा (माओवादी)ले उसको हितमा प्रयोग गऱ्यो। आफूबाहेक अरू राजनीतिक शक्तिहरूलाई परिवर्तन विरोधी, यथास्थितिवादी र समावेशी प्रणालीका अवरोधका रूपमा प्रस्तुत गरी सामाजिक-आर्थिक रुपान्तरणका साथै जातीय र भौगोलिक परिचयको स्थापनाका लागि आफ्नो समर्थनमा जुट्न सबैलाई आह्वान गऱ्यो (Sharma, 2003; Upreti, 2009)।

राज्यसत्ताको केन्द्रीकरण र क्षेत्रीय असन्तुलन, स्रोत तथा शक्तिमाथिको असमान वितरण र तिनमा सीमित व्यक्तिको नियन्त्रण, राज्यका साधन, स्रोत, शक्ति तथा प्राकृतिक तथा अन्य उत्पादनशील स्रोतमाथि अभिजात तथा नव-अभिजात वर्गका सीमित व्यक्तिहरुको एकाधिकार र नियन्त्रण, रूढिवादी मान्यता, महिला, अल्पसंख्यक तथा दलित माथिको भेदभाव र निजीकरणको नकारात्मक प्रभावले सशस्त्र द्वन्द्वको विस्तारमा ठूलो योगदान पुऱ्यायो।

महिला प्रतिको भेदभाव, यौन शोषण र बोक्सीको आरोप लगाई गरिने अमानवीय व्यवहारमाथि राज्यको कारबाही सशक्त नहुँदा महिलाहरुमा आएको निराशाले पनि सशस्त्र द्वन्द्वलाई मद्दत पुऱ्यायो। पीडित महिलाहरू विभेद र असमानताका विरुद्ध माओवादीले उठाएको नाराप्रति आकर्षित भई सशस्त्र द्वन्द्वमा सामेल भए। माओवादीको सशस्त्र लडाकु समूहमा आवद्ध कुल छापामार मध्ये लगभग २० प्रतिशत महिलाको सहभागिता रहनु यसको प्रमाण हो (Upreti and Shivakoti, 2018; Mathew and Upreti, 2018)। महिलाहरूले माओवादीको सैन्य संरचनामा प्लाटुन, कम्पनी तथा बटालियनको नेतृत्व नै गरेका थिए।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा जातीय आयामको उपस्थिति निकै चाखलाग्दो छ। भाषा (नेपाली र जातीय भाषा), धार्मिक अभ्यास, कानुनी तथा न्यायिक व्यवस्था, आदिवासीको पहिचान, प्रतिनिधित्वका सवाल, नागरिकता तथा राज्यको सुविधा जस्ता सवाल उठाई चलाखीपूर्ण रुपले राज्य विरुद्धको लडाइँमा सीमान्तीकृत तथा तिरस्कृत जात-जातिको समर्थन लिन नेकपा (माओवादी) सफल भएको थियो (Sharma, 2003)।।

नेकपा (माओवादी)ले जातीय समूहहरुलाई सशस्त्र द्वन्द्वमा समावेश गर्ने क्रममा जातीयताको अवधारणा प्रवर्द्धन गऱ्यो। वि.सं. २०४६ को राजनीतिक परिवर्तनले दिएको खुला वातावरण उपयोग गरी खुलेका जातीय संगठनहरूका लागि नेकपा (माओवादी)को यो अवधारणाले थप मलजल गऱ्यो। यी संगठनहरूले जातीय आन्दोलनलाई विस्तार गर्न थाले। जातीय आन्दोलनहरूलाई 'आत्मनिर्णयको अधिकारसंग जोडी देशबाट अलग हुन पाउनु नैसर्गिक अधिकार हो भन्ने भाष्यको निर्माण गरी जातीय उग्रवाद प्रवर्द्धन गर्ने सम्मको अवस्था देखियो। यसलाई उपयोग गरी नेकपा (माओवादी) नेपाली समाजलाई 'जातीय माओवादी र 'गैरमाओवादी गरी दुई धारमा विभक्त गर्न सफल भयो (Sharma, 2003)।

[५] नव-अभिजात वर्ग भनेका त्यस्ता मानिस हुन्, जो पाखा पारिएका समूहहरु जस्तै दलित, जनजाति महिलाहरु भित्रैबाट उदाएर पाखा पारिएकाहरुको नाममा फाइदा लिइरहेका छन्। यस्तो अवसरले पुरानो शक्ति केन्द्रबाट नयाँ शक्तिकेन्द्रमा शक्ति स्थानान्तरित भयो र अहिले यो नियमित र सामाजिक रूपमा स्वीकारिएको सामाजिक सम्बन्धको रूपमा नै देखिएको छ।

सैद्धान्तिक रूपमा भन्नुपर्दा सामाजिक तथा आर्थिक संरचना तथा शासन-अभ्यास, र अभिजात वर्ग तथा शक्ति-केन्द्रित, शासकहरुको एकाधिकारका कारण सामाजिक तनाव श्रृजना भै हिंसात्मक द्वन्द्वमा रुपान्तरित हुन्छ। त्यसैले असमान सामाजिक सम्बन्ध र हिंसात्मक द्वन्द्व बिच गहिरो सम्बन्ध देखिन्छ। नेपालमा लामो समयदेखि बिद्यमान छुवाछुत, अन्याय, शोषण, वर्ण, धर्म, लिंग र जातमा आधारित भेदभाव जस्ता सामाजिक कुरीतिहरुलाई २०४६ सालको जनान्दोलनपछि आएका प्रजातान्त्रिक सरकारहरुले यथोचित सम्बोधन गर्न नसक्दा पनि सशस्त्र द्वन्द्वको बिस्तारमा योगदान पुगेको हो।

दबिएका मानिसमा असन्तुष्टि र विद्रोहको भावना जागृत भए सामाजिक तनाव घनिभूत बन्दछ। अनियन्त्रित गरिबी र बेरोजगारीले सामाजिक तनावमा उर्जा थप्छन् र हिंसात्मक द्वन्द्वको आधारभूमि तयार गर्दछन्। कंगो, रुवान्डा, चेच्न्या, मिन्दानाओ (फिलिपिन्स), ग्वाटेमाला, कोलम्बिया, मोजाम्बिक, अंगोलाको हिंसात्मक द्वन्द्व गरिबी, अन्याय, थिचोमिचो र भेदभावको आधारमा विकसित भएका हुन् (Armon and Car l, 1996; Upreti 2009 and 2010; Armon and Phi l ipson, 1998; Barnes, 2002; Nixon, 2003; Sharma, 2003; Hutt, 2004; Aditya et a l ., 2006)। जब विद्रोही शक्तिले आफ्नो निहित राजनीतिक स्वार्थ पूर्तिको निम्ति सामाजिक तनावका पहलुहरूलाई जातीय र सामाजिक रूपान्तरणको आवरणमा दुरूपयोग गर्छ, त्यसपछि त्यो देश वा समाजमा स्थिरता, शान्ति र सुशासन लगभग असम्भव हुन्छ।

२.२ राजनीतिक कारण

ऐतिहासिक रुपमा देशमा लगातार बढ्दै गइरहेको अस्थिरता र राजनीतिक जटिलता नेपालले अङ्गीकार गरेका विभिन्न राजनीतिक व्यवस्थाहरूको असफलताको साझा परिणामको रूपमा देखिंदै आएको छ। नेकपा (माओवादी)ले सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वको सन्दर्भमा पनि विगतदेखि वर्तमानसम्मका शासनसँग गाँसिएका नागरिकका तीव्र असन्तुष्टिहरू प्रमुख कारणहरु मध्ये देखिन्छन्। पन्चायतबाट पीडित नेपालीहरू परिवर्तन चाहन्थे। त्यसैले २०४६ को प्रजातान्त्रिक आन्दोलनलाई व्यापक समर्थन गरे र बहुदलीय प्रजातन्त्रको पुनःस्थापना गरे। यो परिवर्तनबाट जनताले ठूलो आस गरेका भए पनि २०४६ पछिको राजनीतिले नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा व्यवस्था गरिएअनुरूप प्रजातान्त्रिक मान्यतामा आधारित भई शासन चलाउन सकेन। यसले आम नागरिकलाई निकै दुःखी र असन्तुष्ट बनायो (Sharma, 2003; Karki and Seddon, 2003; Upreti, 2006)। प्रजातन्त्र स्थापनापछिका सरकारहरुले अपवादलाई छाडेर जनअपेक्षा अनुरुप काम गर्न सकेनन्। बरु उनीहरूमाथि राज्यको शासन-स्रोतको व्यापक दुरूपयोग गरेको, सांसद किनबेच गरेको, भ्रष्टाचार बढाएको सम्मका आरोपहरु लागे। यही राजनीतिक पृष्ठभूमि नेकपा (माओवादी) का लागि सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने आधार बन्यो। आफ्नो एजेन्डा कार्यान्वयन गर्न राज्यसत्ता नियन्त्रण गर्नु नेकपा (माओवादी)को उद्देश्य थियो र यसैका लागि उसले 'अग्रगामी छलाङको अवधारणा ल्यायो।

सं.ज.मो.ले २०४८ वैशाख २९ को संसदीय निर्वाचनमा ९ सिट जितेको थियो। यो कुल मतको ५ प्रतिशत थियो। राजतन्त्र र संसदीय व्यवस्था विरुद्ध उभिएको सो पार्टीको उद्देश्यअनुरूप उसले थुप्रै महत्वपूर्ण सवाल उठायो। तर, तत्कालीन सरकारले त्यसलाई खासै ध्यान दिएन बरु सं.ज.मो. विरुद्ध आक्रामक रवैया अपनायो। २०५२ माघ २१ गते असन्तुष्ट सं.ज.मो. ले सरकारसामु ४० बुँदे माग प्रस्तुत गरी दुई हप्ताभित्र उक्त माग पूरा नगरे सरकार विरुद्ध सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने घोषणा गऱ्यो। तत्कालीन सरकारले उक्त मागलाई गम्भीरतापूर्वक नलिएको भनी सं.ज.मो.ले तोकिएको समयभन्दा तीन

दिन अगावै अर्थात् २०५२ फागुन १ गते होलेरी (रोल्पा) र थिब्सीकोट (रुकुम)का प्रहरी चौकी आक्रमण गरी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गऱ्यो। यो घटनालाई तत्कालीन सरकारले यति हल्का रूपमा लियो कि तत्कालीन गृहमन्त्री “अहिले भइरहेका क्रियाकलापहरू चार-पाँच दिनमै नियन्त्रणमा लिन सकिने” भन्दै थिए (Sharma, 2003: p371)।

नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्नुभन्दा अगाडि नेपालका राजनीतिक दलहरु सत्तासंघर्षमै रुमलिएका कारण शासकीय स्वरूपलाई सुधार्न र गरिबी कम गर्न असफल भए। दलहरुबीचको द्वन्द्व झन् बढ्यो। गठबन्धन, बहुमत वा अल्पमतको सरकारको स्वरूपमा विभिन्न दलले शासन गरे पनि लोकतन्त्रको मर्म र सिद्धान्त अनुरूप राम्रो शासन गर्न सकेनन्। पजेरो, भ्रष्टाचार, कर्मचारीतन्त्रको राजनीतीकरण, सरकार बनाउन एकअर्कालाई किन्ने, पार्टी निर्णय उल्लंघन (फ्लोर क्रसिङ) गर्ने जस्ता अवाञ्छित गतिविधि व्यापक रुपमा विकसित भए। यसले आमनागरिकलाई निराश बनायो साथै तिनमा राजनीतिक दलबारे नकारात्मक दृष्टिकोण स्थापित गरायो। सरकार संचालन गर्ने दलहरु भ्रष्टाचार नियन्त्रण गरी पारदर्शी, जवाफदेही, मितव्ययी तथा स्रोत-साधनको प्रभावकारी प्रयोग सहित जनसहभागिता जस्ता लोकतान्त्रिक मान्यताअनुरूप शासन गर्नुको सट्टा पार्टी र गुटको स्वार्थमा मात्र केन्द्रित रहे। परिणामतः जनतामा राजनीतिक प्रणाली प्रति नै वितृष्णा जाग्न थाल्यो। यो नै माओवादीका लागि सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने राम्रो आधार थियो।

एकातिर सत्तासीन दलहरुको निहित राजनीतिक तथा दलगत स्वार्थ परिपूर्ति गर्न नागरिक प्रशासनको राजनीतीकरण र प्रहरी संगठनको दुरुपयोग (विपक्षीलाई धरपकड र थुनछेक गर्ने, मुद्दा लगाउने) गरियो भने अर्को तर्फ सुधारका मुद्दा कार्यान्वयन र समावेशी लोकतान्त्रिक अभ्यासमा राजनीतिक दलहरु ज्यादै कमजोर देखिए (Sharma, 2003; Karki and Seddon, 2003; Upreti, 2012)। शासकीय अभ्यासमा अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोग, निर्वाचन आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्र बैंकको गभर्नर जस्ता पदको समेत भागबण्डा गर्ने अभ्यास संस्थागत बन्दै गयो।

२०५८ मंसिर ८ बाट सशस्त्र द्वन्द्व नयाँ दिशातर्फ मोडियो। २०५८ साउनमा तत्कालीन प्रधानमन्त्रीद्वारा गरिएको एकपक्षीय युद्धविराम र शान्तिवार्ताको आह्वानलाई नेकपा (माओवादी)ले सकारात्मक रुपमा त लियो। त्यसपछि तीन चरणसम्म शान्तिवार्ताको आयोजना गरियो। तर मङ्सिर ८ गते नेकपा (माओवादी)ले अचानक एकपक्षीय रूपमा वार्ता भंग गरी जनसरकारको घोषणा गर्दै दाङस्थित तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको ब्यारेक, स्याङ्जा र सोलुखुम्बु लगायतका ठाउँमा आक्रमण गऱ्यो। वार्ताको सवालमा नेकपा (माओवादी) रणनीतिक देखिन्थ्यो भने सरकार आफ्नो दलभित्रको शक्ति सन्तुलनको खेलबाट प्रभावित देखिन्थ्यो। परिणमतः प्रत्येक वार्ता र युद्धविरामबाट नेकपा (माओवादी) आफ्नो प्रभाव विस्तार गर्न (सम्पर्क सुदृढ गर्न, लडाकु संगठित गर्न, स्रोत परिचालन गर्न, राज्यका कमजोरी नियाल्न, वैचारिक प्रशिक्षण दिन आदि) सफल भयो भने सरकार सधैँभरि रक्षात्मक मात्र रह्यो।

अठार दिनपछि (मंसिर २६ का दिन) तत्कालीन संविधानको धारा ११५ बमोजिम संकटकाल घोषणा गरी तत्कालीन राजाले नेपाली जनताका संवैधानिक अधिकार खोसे। बन्दीप्रत्यक्षीकरणको अधिकारबाहेक अभिव्यक्ति तथा विचारको स्वतन्त्रता, शान्तिपूर्ण ढंगले भेला हुन पाउने अधिकार, घुमफिर र आफूले चाहेको ठाउँमा बसोबास गर्न पाउने अधिकार, रोजेको व्यवसाय गर्न पाउने अधिकार, प्रेस तथा छापाखानाको अधिकार, निवारक नजरबन्द (प्रिभेन्टिभ डिटेन्सन) विरुद्धको अधिकार, सूचना र सम्पत्तिको हक जस्ता आधारभूत अधिकारमाथि बन्देज लगाइयो।

तत्कालीन मन्त्रिपरिषद्को सिफारिसमा आतंककारी तथा विध्वंशात्मक गतिविधि नियन्त्रण तथा कारबाहीको अध्यादेश जारी गरी नेकपा (माओवादी), त्यसका भातृ संगठन र उसलाई समर्थन गर्ने संस्थालाई आतंककारी घोषणा गरियो। लगत्तै, युद्ध मैदानमा तत्कालीन शाही नेपाली सेना उत्रियो। गम्भीर हताहतीसहित सेना र लडाकु बीच विभिन्न स्थानमा लडाइँहरू हुन थाले। मानवअधिकार उल्लंघनका घटनाहरू बढे। यी सबै अवस्थामा संसदवादी राजनीतिक शक्तिहरू रक्षात्मक अवस्थामा रहे। असोज १८ पछि शासन प्रक्रियाबाट किनारामा धकेलिएका राजनीतिक दलहरू राजाका यस्ता कदमबाट झन् टाढा हुँदै गए। विस्तारै तत्कालीन राजाको नियन्त्रणको सरकार र संसदवादी दलबीच द्वन्द्व बढ्दै गयो। राजाको प्रत्यक्ष नेतृत्वको सरकारको वैधतामाथि गम्भीर प्रश्न उठ्न थाल्यो। यी सबै कारणहरुले सशस्त्र द्वन्द्व चर्काउनलई सहयोग पुर्‍यायो ।

२.३ वैचारिक कारण

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको सुरुमा वैचारिक आयाम निकै प्रभावकारी थियो। सशस्त्र द्वन्द्वको विस्तार बढोत्तरीसँग वैचारिक पक्ष विस्थापित हुँदै गयो र अन्त्यमा लगभग निष्प्रभावी देखियो। नेकपा (माओवादी)ले माओको विचार र रणनीति पछ्याएको थियो। उत्पादन सम्बन्धसँग जरो गाडेको थिचोमिचो, सामन्ती उत्पादनसँग मेल खाने असमान शक्ति संरचना तथा पुँजीवादी प्रजातान्त्रिक व्यवस्था समस्या भएको र माओले अंगिकार गरेको कम्युनिस्ट ढाँचा समाधान भएको उसको निचोड थियो। २०५७ माघमा नेकपा (माओवादी)ले परम्परागत आन्दोलनले सम्बोधन गर्न नसक्ने एक्काइसौं शताब्दीका चुनौती सम्बोधन गर्न 'प्रचण्डपथ' नामक आफ्नै वैचारिक मान्यता पनि अगाडि सार्‍यो, जुन् नयाँ सैद्धान्तिक व्याख्या आवश्यक भएको नेकपा (माओवादी)को दाबी थियो। तर, यो अवधारणा विज्ञान, दर्शन र व्यवहारमा आधारित भन्दा पनि व्यक्तिलाई स्थापना गर्न तथा तात्कालिक फाइदाका लागि ल्याइएको भनेर कडा आलोचना पनि भएको थियो र लामो समय कायम रहन चाहि सकेन। नेकपा (माओवादी)का अनुसार परम्परागत साम्यवाद भन्दा पर गई 'प्रचण्डपथ'ले चिनियाँ मोडलको लम्ब्याइएको गाउँबाट सहर पस्ने र रसियाली सशस्त्र विद्रोहको रणनीतिको सम्मिश्रण कल्पना गरेको थियो (Sharma, 2003)। सरकार, संसदवादी दल र अन्य केही साना दलहरू पुँजीवादी बहुदलीय प्रजातन्त्र तथा संवैधानिक राजतन्त्रमा आस्था राख्थे भने नेकपा (माओवादी) यी मान्यताको विरोधी थियो। यी दुई नितान्त फरक विचारधाराले द्वन्द्वलाई मलजल गरेको थियो।

द्वन्द्वको सुरुतिर तत्कालीन श्री ५ को सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई सुशासनको लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यता नमान्ने विध्वंशात्मक शक्तिको रूपमा मात्र व्यवहार गर्‍यो। सत्तासीन र प्रमुख प्रतिपक्षी दलले नेकपा (माओवादी) सशस्त्र द्वन्द्वको विचारधारात्मक पक्षलाई वेवास्ता गरे। यसले सशस्त्र द्वन्द्वलाई बृहत् र जटिल बनाउन मद्दत गर्‍यो।

तेसैगरी नेपालको माओवादी आन्दोलनमा अन्तर्राष्ट्रिय क्रान्तिकारी आन्दोलन (रिभोल्युसनरी इन्टरनेसनल मुभ्मन्टः रिम) को विचारधाराको पनि प्रत्यक्ष प्रभाव थियो (Thapa, 2003)।

२.४ मोवैज्ञानिक कारण

नेपाली राजनीतिका निर्णायक शक्तिले नेपाली प्रजातन्त्र माथि आइपरेको चुनौती स्वीकार्न र सामना गर्न भन्दा पनि उनीहरूको व्यक्तिगत र सामूहिक राजनीतिक स्वार्थ केन्द्रित मनोवृत्तिले वास्तविक समस्याको गम्भीरतालाई उनीहरूले आत्मसात गर्न सकेनन्। नेपाली जनताले उनीहरुका नराम्रा कामहरु बारे औंल्याई तिनमा परिवर्तन जरुरी छ भनी सुझाउँदा पनि राजनीतिज्ञहरु रक्षात्मक रुपमा प्रस्तुत भए। नेपालमा

व्यक्तिगत र संस्थागत स्तरमा राजनीतिक दल, सरकार र अन्य शक्ति केन्द्रबिच अस्वीकृतिको संस्कारले जरो गाड्नु यसका मूलभूत कारण थिए। यी परिवर्तनकामी अध्याय स्वीकारिएका भए देशले १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व बेहोर्नुपर्ने थिएन।

सशस्त्र द्वन्द्व बढ्नुमा मनोवैज्ञानिक कारणले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ। एकातिर निर्दोष नागरिकहरू सशस्त्र द्वन्द्वको सिकार बनिरहेका थिए; उनीहरुमा डर, निराशा र बदलाको भावना बढ्दै थियो। अर्कोतिर राज्यबाट हेपिएका र अन्यायमा परेका नागरिकहरु नेकपा (माओवादी) को शासनमा न्याय पाइने र आफ्नो अवस्था राम्रो हुने अपेक्षामा सशस्त्र द्वन्द्वका समर्थक भएका थिए।

सैद्धान्तिक रुपमा धार्मिक, राजनीतिक, जातीय वा अन्य विचारधारालाई तनाव र द्वन्द्वको स्रोत मानिन्छ। बितेका पाँच दशकमा विश्वका २५ भन्दा धेरै सशस्त्र द्वन्द्व कम्युनिस्ट र पुँजीवादी विचारधाराकै टकरावका कारण भएका हुन्। धार्मिक अतिवादले थुप्रै देशहरुमा सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्व निम्त्याएको पाइन्छ। मिन्दानाओ र उत्तरी आयरल्यान्डको द्वन्द्व र भारतमा भएको हिन्दू-मुस्लिमको द्वन्द्वलाई यसको उदाहरणका रूपमा लिन सकिन्छ। नेपालमा पनि धार्मिक सहिष्णुतालाई यो वा त्यो तरिकाले द्वन्द्वमा प्रयोग गर्ने धृष्टता गरियो। धर्म व्यक्तिको नितान्त निजी जीवनदर्शनसँग जोडिएको हुन्छ। धर्मलाई राजनीतिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि उपयोग गर्ना साथ जटिलता थपिन्छ।

विचारधाराबाट निर्देशित एउटा क्षेत्रको द्वन्द्व अर्को क्षेत्रको सफलता वा असफलताले पनि प्रभावित भएको हुन्छ। नेकपा (माओवादी)को सशस्त्र द्वन्द्व पेरुको माओवादी द्वन्द्व - जसलाई नेकपा माओवादी सफल मोडेल मान्थ्यो - बाट प्रभावित थियो (Thapa, 2003)।

२.५ भौगोलिक कारण

नेपालको मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिमका विकट क्षेत्रको व्यापक गरिबी, शक्ति केन्द्रित स्रोतको नियन्त्रण, संरचनागत असमानता, अन्याय र विभेद नेकपा (माओवादी) सशस्त्र द्वन्द्वको एउटा आधार थियो। रोल्पा, रुकुम, सल्यान र जाजरकोटबाट सशस्त्र द्वन्द्वको सुरु हुनु यसको प्रमाण हो। भौगोलिक र राष्ट्रिय भू-राजनीतिक रुपले बिकट यी जिल्लाबाट सशस्त्र द्वन्द्वको विस्तार भई क्रमशः गाउँ, सहर, पहाड र तराई हुँदै देशका ७५ मध्ये ७३ जिल्लामा फैलिएको थियो (Thapa, 2003; Phi l ipson, 2002; Upreti, 2006)। नेकपा (माओवादी)को प्रभाव देशभर फैलिनुमा भौगोलिक विभेदको महत्त्वपूर्ण हिस्सा थियो भन्नेमा सायदै दुईमत होला।

नेपाली भौगोलिक क्षेत्र पहाड, तराइ, उपत्यका, चुरे, घना जंगल, गुफा, ग्रामीण इलाकाले बनेको छ जस्लाई नेकपा (माओवादी)ले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा सक्दो उपयोग गऱ्यो। यातायात तथा सञ्चारको अभावले पनि विद्रोहीलाई सजिलो र सुरक्षा फौजलाई गाह्रो पारेको थियो। नेपाल-भारतबीचको खुला सीमा (१८०८ कि.मि.)ले नेकपा (माओवादी)लाई हात हतियार ओसार्न, भारतमा आश्रय लिन र त्यहीँ रहेर नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व सम्बन्धी गतिविधि सञ्चालन गर्न सजिलो बनाएको थियो।

नेकपा (माओवादी) सशस्त्र द्वन्द्वको भौगोलिक विस्तार र वृद्धिका दुई मूल कारण थिएः (क) प्रभावकारी रूपमा सञ्चार, स्थानीय नेता तथा असन्तुष्ट समूह (पूर्वबँधुवा श्रमिक, बेरोजगार युवा), गरिब, पाखा पारिएका र वञ्चित समूहको प्रयोग र (ख) प्रजातान्त्रिक मान्यताअनुसार समावेशी शासन सञ्चालन गर्न संसदीय दलहरुको असफलता। संसदीय सरकार भौगोलिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित समस्या पहिचान र सम्बोधन गर्न कमजोर देखिएकोबेला राज्यको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक अवसर नपाएका जनताको अभिरुचि,

आवश्यकता र अपेक्षाको प्रतिनिधित्व आफूहरूले गर्ने आश्वासन दिन नेकपा (माओवादी) अत्यन्त सफल रह्यो। यो आश्वासन व्यवहारमा अनुदित त भएन तर तत्कालका लागि यसले माओवादीहरूलाई रणनीतिक फाइदा पुऱ्यायो।

सुदूर ग्रामीण क्षेत्रहरूमा सुरक्षा बलको उपस्थिति कमजोर थियो। नेकपा (माओवादी)को प्रभावले प्रहरी चौकीहरू पनि बिस्तारै बन्द हुँदै गए। परिणामतः विकट ठाउँहरु नेकपा (माओवादी)को नियन्त्रणमा गए। तत्कालीन श्री ५ को सरकारबाट २०५७ कात्तिकदेखि फागुनसम्म रोल्पा, रुकुम, सल्यान, कालीकोट र जाजरकोटमा सञ्चालित एकीकृत विकास कार्यक्रम र नेकपा (माओवादी)का पकडका जिल्लामा २०५८ वैशाखदेखि सञ्चालित एकीकृत सुरक्षा तथा विकास कार्यक्रम प्रभावकारी भएनन्। उल्टै यी कार्यक्रमको स्थानीय तहमा नकारात्मक प्रभाव रह्यो, जसले नेकपा (माओवादी)लाई नै फाइदा पुग्यो। बिस्तारै सुरक्षा बलको उपस्थिति मूलतः जिल्ला सदरमुकाममा मात्र केन्द्रित हुन थाल्यो।बाँकी भूभाग नेकपा (माओवादी)को प्रभावमा रह्यो। तराई-मधेसका गरिब र पाखा पारिएका मधेसी जनता शताब्दीऔँदेखि उपेक्षित थिए। उनीहरूमाथि मधेसकै अभिजात वर्गले शोषण र उत्पीडन गरिरहेका थिए तर राज्यले यो समस्याको यथेष्ट सम्बोधन गर्न सकेको थिएन। यसलाई पनि नेकपा (माओवादी) ले भरपूर उपयोग गरेको थियो।

द्वन्द्वमा भौगोलिक आयाम महत्त्वपूर्ण हुने यथार्थ नेपालमा मात्र नभएर संसारका अरू द्वन्द्वरत देशहरूको अनुभवले पनि देखाएको छ। भौगोलिक विभेद र अलग्याइले थुप्रै युद्धग्रस्त मुलुक सामाजिक तनाव र हिंसाको स्रोत बनेका छन् (Armon and Carl, 1996; Upreti 2010; Armon and Philipson, 1998; Barnes, 2002; Nixon, 2003; McCartney, 1999)। भौगोलिक विभेदले सुदूर ठाउँमा बस्ने जनताको मनमा गहिरो असन्तुष्टि सिर्जना गरी द्वन्द्व बढाउन सहयोग गर्दछ। पाकिस्तानको बोलुचिस्तान यसको ज्वलन्त उदाहरण हो। नेपालमा पनि क्षेत्रीय विभेद द्वन्द्वको एक संरचनागत स्रोत बन्यो। यस्तो विभेदले सीमान्तकृत जनतालाई समकालीन विकासको लाभबाट यसरी वञ्चित गरायो कि ती जनता दोस्रो दर्जाका ठानिए।

२.६ बाह्य वा अन्तर्राष्ट्रिय कारण

नेकपा (माओवादी) सन् १९८४ मा लन्डनमा गठन गरिएको रिमको सदस्य थियो। विश्वभरिका माओवादी पार्टीको दोस्रो अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनबाट रिमलाई स्थापित गराउन हस्ताक्षर गर्ने १९ पार्टी मध्ये नेकपा (मसाल) पनि एक थियो। यसकारण नेकपा (माओवादी)ले सुरु गरेको सशस्त्र द्वन्द्वमा रिमको प्रत्यक्ष प्रभाव परेको थियो (Thapa, 2003)। नेकपा (माओवादी)को सम्बन्ध पिपल्स वार ग्रुप र भारतीय माओवादी कम्युनिस्ट केन्द्र (माओइस्ट कम्युनिस्ट सेन्टर अफ इन्डिया)सँग पनि रहेको बताइन्छ (ज्वाला सन् २००२ पृ. १४६-१४७)। यसैगरी कोअर्डिनेसन कमिटी अफ माओइस्ट पार्टीज् एन्ड अर्गनाइजेसन्स इन साउथ एसिया (सिकम्पोसा)सँगको (माओवादी)को सम्बन्धले पनि नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा मनोवैज्ञानिक-वैचारिक प्रभाव थपेको थियो। माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको अर्को वैचारिक आयाम पेरुको कम्युनिस्ट पार्टी (साइनिङ पाथ)को सशस्त्र द्वन्द्वको बैचारिक प्रभाब पनि हो सँग पनि मेल खान्छ। विश्लेषकहरूका अनुसार साइनिङ पाथले सुरु गरेको पेरुको सशस्त्र द्वन्द्व नै नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको स्रोत हो। नेकपा (माओवादी)ले आरसीपी (अमेरिका)सँग पनि आधिकारिक सम्बन्ध गाँसेको थियो। रिमका अन्य सदस्यबाट नेकपा (माओवादी)ले वैचारिक सहायता पाएको थियो।

सन् २००१ सेप्टेम्बर ११ मा अलकायदाले अमेरिकाको न्युयोर्कस्थित ट्विन टावर र वासिङ्टनस्थित रक्षा मन्त्रालय पेन्टागनमा आक्रमण गरेपछि नेपालमा पनि अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा चासो बढ्न थाल्यो। संयुक्त राज्य अमेरिका, भारत र बेलायतका उच्चस्तरीय सरकारी अधिकृत तथा सैनिक अधिकारीहरूको भ्रमण र समकालीन द्वन्द्वप्रतिको तिनको प्रतिक्रियाले उनीहरूको प्रत्यक्ष चासो देखाउँथ्यो। नेपालका लागि तत्कालीन अमेरिकी राजदूतले नेकपा (माओवादी)प्रति गरेको कडा टिप्पणी र माओवादीलाई आतंककारीको सूचीमा राखेको घटना अमेरिकाले नेकपा (माओवादी)प्रति गरेको कठोर दृष्टिकोणको उदाहरण हो। 'आतंकवाद विरुद्धको लडाइँ' मा सहयोग गर्न संयुक्त राज्य अमेरिकाले नेपाललाई पनि पहिलो मुलुकको सूचीमा राख्यो। साथै सुरक्षा सुदृढीकरण लगायत तत्कालीन शाही नेपाली सेनालाई बलियो बनाउन प्रशिक्षण र आर्थिक सहयोग गर्‍यो।

त्यसैगरी संसदमा गम्भीर आपत्ति र मन्त्रिपरिषदमा विरोधका बाबजुद नेपाललाई हतियार बेची बेल्जियम पनि नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वसँग प्रत्यक्ष गाँसिन आइपुग्यो। संसारका सशस्त्र द्वन्द्वरत देशको अनुभवमा हतियार बिक्री अन्तर्राष्ट्रिय चासोको एउटा महत्त्वपूर्ण पक्ष हो, जुन नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा पनि देखियो। नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा भारत पनि अर्को प्रभावकारी शक्ति थियो। नेकपा (माओवादी)प्रति भारतको मानसिकता, सरकारलाई उसले गर्ने सहयोग, नेपाली राजनीतिक दलले गर्ने राजनीतिक निर्णयमा प्रभाव र सुरक्षा दृष्टिकोणले सशस्त्र द्वन्द्वमा भारतीय प्रभाव निकै हाबी भएको देखिन्थ्यो (Rae, 2021; Sharma, 2013; Adhikari, 2014; Bhattari, 2004; Dixit, 2011; Einsiede। and Pradhan 2012; Gautam, 2015; Pokhare। and Rana, 2013; Jha, 2014; Pande, 2005; Upreti, 2009 &2006; Mishra, 2004)। २००१ सेप्टेम्बर ११ अघि नेकपा (माओवादी)को भारत तथा त्यहाँका नक्सलवादी र अन्य वामपन्थीसँग सजिलो पहुँच थियो। नेकपा (माओवादी)ले त्यहाँबाट प्रशिक्षण र हतियारका लागि सहयोग पाएको थियो भने भेटघाट वा बैठक लगायत प्रचार सामग्रीका लागि उसले त्यहीँको भूभाग प्रयोग गरेको थियो। जब २००१ सेप्टेम्बर ११ पछि नेपाल सरकारले नेकपा (माओवादी)लाई 'आतंककारी' घोषणा गर्‍यो त्यसपछि भारतीय भूमिकामा अलि फरक शैली देखा पर्‍यो। सीमा सुरक्षामा सैनिक तैनाथी सहित कडाई गर्‍यो र सीमामा उनीहरुको लागि नाकाबन्दी पनि गर्‍यो। नेकपा (माओवादी)को सशस्त्र द्वन्द्व दबाउन हेलिकप्टर लगायतका सैनिक सहायता दिई तत्कालीन श्री ५ को सरकारलाई खुला समर्थन गर्‍यो।

नेपाली राजनीतिमा भारतको भूमिका सधै सशक्त नै देखिन्छ र स्वार्थअनुरुप उसले भूमिका परिवर्तन गरिरहन्छ। नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व पनि भारतले आफ्नो अनुकूल हुने गरी समाधान गर्न चाहेको थियो (Rae, 2021; Einsiede। and Pradhan 2012; Rajan, 2003)। भारतको चाहनाअनुरूप तत्कालीन राजाले सबै काम गर्न नचाहेको ठहर गरेपछि उसले राजतन्त्र विरोधी गठबन्धन निर्माण गरी राजाको प्रत्यक्ष शासन विरुद्ध लड्न सात दल र नेकपा (माओवादी) बीच १२ बुँदे सहमतिको सहजीकरण गरेको थियो (Rae, 2021; Einsiede। and Pradhan 2012; Dixit, 2011)। नेकपा (माओवादी) आफ्ना चाहना भन्दा बाहिर जान खोज्दा भारत कडा रूपमा ऊ विरुद्ध उत्रिन्थ्यो भने नेकपा (माओवादी)ले यसो नगर्दा ऊ निकै सहयोगी देखिन्थ्यो।

राजतन्त्र अन्त्य हुनुअघि नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका महत्त्वपूर्ण खेलाडीहरूको सूचिमा चीन देखिएको थिएन। तर थुप्रै अनुमान विपरीत उसले नेकपा (माओवादी)लाई समर्थन गरेन। उल्टै हिंसात्मक द्वन्द्वमा नेकपा (माओवादी)ले माओको नाम प्रयोग गरेकोमा असन्तुष्टि जनाएको थियो। नेकपा (माओवादी)ले तातोपानी

नाकाबाट हतियार ल्याउन लाग्दा चिनले पक्राउ नै गरिदिएको थियो। यद्यपि राजतन्त्रको अन्त्यतिर नेपाली राजनीतिक मामिलामा चिन निकै सक्रिय देखियो।

नेपाली सशस्त्र द्वन्द्वमा अन्तर्राष्ट्रिय शक्तिहरुको भूमिकाको आलोचना पनि भएको थियो (Sharma, 2013; Upreti, 2010; Dixit, 2011; Gautam, 2015)। नेपालको यो सशस्त्र द्वन्द्वको परिप्रेक्ष्यमा निम्न तत्वहरू अर्थपूर्ण रहेः (क) शक्ति राष्ट्रहरू (विशेषतः छिमेकी मुलुक) को निहित स्वार्थ, (ख) विश्वव्यापी रूपमा बदलिँदो सुरक्षा आयाम र त्यसमाथिको प्रतिक्रिया (आतंकवाद विरुद्धको युद्ध र विश्वव्यापी रूपमा फैलिएको हिंसा), (ग) प्राथमिकताहरूको बेमेल - अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति र गृह-मुलुक (होस्ट कन्ट्री)का फरक-फरक रुचि र प्राथमिकता, र, (घ) हतियार बिक्रीको अर्थ-राजनीति र क्षेत्रीय शक्ति सन्तुलनको प्रभाव।

२.७ उत्प्रेरक तत्त्व

२०४८ सालको संसदीय चुनावमा एकता केन्द्रको राजनीतिक संगठन सं.ज.मो. निर्वाचनमा होमियो र ९ सिट जितेर तेस्रो ठूलो दल भयो। उसले स्थानीय चुनावमा पनि भाग लिएको थियो। यद्यपि सं.ज.मो. लाई उसको दह्रो पकड भएको क्षेत्रबाट हराउन उसका समर्थकमाथि निर्मम दमनयुक्त व्यवहार भयो। 'अपरेसन रोमियो' अन्तर्गत संचालित प्रहरी कारवाहीले त्यहाँका नागरिकलाई आतंकित बनाएको तथ्य संसदीय छानबिन समितिले समेत पुष्टि गरेको छ। दमनमा परेका क्षेत्रका जनताले २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तनले पनि आफ्नो हित नगरेको महसुस गरे।

यो घटनाले एकता केन्द्रभित्र नराम्रो असन्तुष्टि पैदा गरायो र त्यसभित्रको एक समूहलाई सरकारी दमन विरुद्ध लड्ने यत्न गर्न अभिप्रेरित गऱ्यो (ज्वाला सन् २००२)। यसै परिप्रेक्षमा सुरु भएको 'नयाँ दिशा' बारेको बहसले एकता केन्द्रमा फुट ल्यायो। फुटेका दुवै पक्षले निर्वाचन आयोगमा आफ्नो वैधता र पहिचानको पक्षमा निवेदन दिए। निर्वाचन आयोगले निर्मल लामा नेतृत्वको समूहलाई मान्यता दिई अर्को पक्षलाई निर्वाचनमा भाग लिनबाट रोक्यो। निर्वाचन आयोगले स्वीकृत नगरेको समूह - नेकपा (माओवादी) - संसदीय अभ्यासमा सामेल हुने अवसरबाट बन्चित भयो र सशस्त्र द्वन्द्व सुरु गर्ने आधार निर्माणमा लाग्यो। वि.सं. २०५० मा धनुषाका नेकपा (माओवादी) केन्द्रीय सदस्य रामवृक्ष यादवको हत्या भयो। यसलाई नेकपा (माओवादी)ले हतियार उठाउनु पर्ने बाध्यताको रुपमा लियो (ज्वाला सन् २००२)।

दरबार हत्याकाण्ड, भारतका विभिन्न राज्यमा भाकपा (माओवादी)को विस्तार र नेकपा (माओवादी)सँग उनीहरूको सकृय सम्बन्ध, भारतसँगको खुला सीमा र साना हतियार ओसारपसारमा सहजता, २००१ सेप्टेम्बर ११ को अमेरिकाको पेन्टागन र टुइनटावरमा गरिएको आतंकवादी हमला र त्यसलगत्तै अमेरिकाले गरेको 'आतंकवाद विरुद्धको युद्ध'ले नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा निकै प्रभाव पारेको थियो।

नेपालमा गणतान्त्रिक समाजवादी राजनीतिक व्यवस्था स्थापना गर्नु नेकपा (माओवादी)को घोषित दीर्घकालीन कार्यनीति थियो। आमूल राजनीतिक परिवर्तनले मात्र नेपालका सबैखाले सांस्कृतिक, सामाजिक, राजनीतिक र आर्थिक समस्याका समाधान हुन सक्ने नेकपा (माओवादी)को बिश्वास थियो। छापामार युद्ध सम्बन्धी माओको अवधारणाअनुरुप नेकपा (माओवादी) गाउँको नियन्त्रण मार्फत प्रमुख शहर कब्जा गरी यो उद्देश्य प्राप्त गर्न चाहन्थ्यो। तत्कालीन श्री ५ को सरकारले भने नेकपा (माओवादी)लाई कि बल प्रयोगबाट हराउने कि त तत्कालीन राजनीतिक व्यवस्थामा सामेल गराउने उद्देश्य राखेको देखिन्थ्यो। यस्तो अवस्थामा सशस्त्र द्वन्द्वका भिन्न भिन्न कर्ताको निहित उद्देश्य पहिचान गर्न गाह्रो थियो। सशस्त्र द्वन्द्वका अदृश्य खेलाडीहरूको आर्थिक लाभ लिने निहित उद्देश्य पनि हुन सक्थ्यो।

शोषित-शोषक, शासक-शासित, धनी-गरिब, भूमिपति-भूमिहीनजस्ता भाष्य बिकास गरी समाजमा विभाजन ल्याउन नेकपा (माओवादी) सफल भएको थियो। यस्तो विभाजनले नेपालीबिच पहिल्यै जागृत अन्याय र असन्तुष्टिको भाव अझ उग्र बन्यो, जसलाई नेकपा (माओवादी)ले आफ्नो उद्देश्य र माग पूर्तिका लागि उपयोग गऱ्यो (Sharma, 2003; Karki and Seddon 2003; Upreti 2004) .

दोस्रो पटकको युद्धविराम भंग भएपछि नेकपा (माओवादी)ले काठमाडौं जस्ता सहरी केन्द्रमा आफ्नो क्रियाकलाप केन्द्रित गर्नमा जोड दियो। त्यसपछि भने सहरी अभिजात वर्ग झस्किए। पहिलो युद्धविराम भंग भएपछि आक्रमणको स्तर व्यापक भयो तर नेकपा (माओवादी) ग्रामीण भेगमै केन्द्रित थियो। त्यसैले काठमाडौंका अभिजात वर्गमा उति चासो थिएन तर, जब दोस्रो वार्ता भंग भयो त्यसपछि भने त्यो अवस्थामा परिवर्तन आयो।

नेपालको विकास क्षेत्रमा सहयोग गरिरहेका साझेदार दातृसंस्थाहरु र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको विकास सहयोगमा उल्लेख्य भूमिका भएपनि नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित सवालहरुमा भने आफ्नो सीमाको बेवास्ता गर्दै संवेदनशील जातीय मुद्दामा हात हाली यहाँको जातीय सद्भाव खल्बल्याउन अप्रत्यक्ष सहयोग पुऱ्याएको भनी निकै आलेचना भयो। कुनै पनि देशमा अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले काम गर्दा निश्चित मान्यता भित्र रहेर गर्नुपर्ने हुन्छ। तर, नेपालमा उनीहरूले त्यो मान्यतालाई लत्याउँदै आफ्नो देशमा लागु नभएका र परिस्थितिजन्य कारणबाट तत्काल सम्भव नभएका कतिपय संवेदनशील मुद्दालाई समेत सशक्तीकरण र समावेशिताको नाममा उचाली नेपालको द्वन्द्वोत्तर रूपान्तरण प्रक्रियालाई समेत जटिल बनाएको (उदाहरणका लागि संविधानसभाको विघटन) भनी व्याख्या गरिएको थियो।

निष्कर्षमा, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरुमा (क) २०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्ड र यसको प्रभाव, (ख) राजनीतिक नेतृत्वको असफलता, (ग) बदला तथा प्रतिशोधको सम्बन्ध, (घ) शक्ति तथा शासन प्राप्तिमा केही नेता, कर्मचारी प्रशासन तथा सामाजिक अगुवाको व्यक्तिगत स्वार्थ, (ङ) राजनीतिक अनुत्तरदायित्व र (च) अस्वीकारोक्तिको संस्कृति भएको पाइन्छ (Upreti 2009 and 2010)।

२.८ कानुनी कारण

संसारभरका द्वन्द्वरत देशहरूको अनुभवले भन्छ संविधान तथा कानुनले निश्चित वर्ग, धर्म र जातलाई विशेष ग्राह्यता दिई अन्य जात, जाति र धर्मप्रति विभेद गऱ्यो भन्ने भावना आममानिसहरुमा पऱ्यो भने सामाजिक तनाव र हिंसात्मक द्वन्द्वको सम्भावना बढी रहन्छ (Armon and Carl, 1996; Upreti 2009 and 2010; Armon and Phillipson, 1998; Barnes, 2002)। नेपालकै सन्दर्भमा भन्ने हो भने पनि राणाकाल तथा पञ्चायतका थुप्रै कानुनी प्रावधान (मुलुकी ऐनलगायत) नेपालको संस्कृति, जातीय र भाषिक विविधतालाई बढावा दिने खालका थिएनन् बरु 'एक भाषा एक भेषमा' जोड दिने आशयका थिए। २०४६ साल अगाडि त अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतामा पनि कानुनले बन्देज लगाएको थियो। तर नेपालको संविधान २०४७ ले मानवअधिकार र मानवीय सहायता, बालअधिकार, महिलाअधिकार, जातीय अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय व्यवस्थालाई आत्मसात गरेको थियो। तर पनि त्यो प्रावधानको कार्यान्वयन कमजोर भएकाले जनतामा निराशा फैलँदै गयो, जुन पछि सशस्त्र द्वन्द्वको कारण बन्न पुग्यो (Upreti, 2015; Onesto, 2005)।

२.९ सशस्त्र द्वन्द्वका कारणको सारांश

तालिका १ मा नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व तथा यसका प्रमुख सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक र कानुनी कारणहरु को सारांश प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १ नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरु

क.सं	कारणहरु	छोटो व्याख्या
	संरचनागत (सामाजिक-आर्थिक) कारण	गरिबी र बेरोजगारी
		वर्ग, जात, लिंग र भूगोलमा आधारित विभेद
		केन्द्रीकृत र शक्तिमा-आधारित कमजोर शासन पद्धति
		उत्पादनका स्रोतमा एकांकी नियन्त्रण; गरिब तथा उपेक्षितको आधारभूत सेवामा पहुचको कमी
		विकासमा बेमेल र विफलता
		संवैधानिक असफलता
	वैचारिक कारण	नेकपा (माओवादी)का नेताको कडा वैचारिक प्रशिक्षण
		संसदीय दलबिच अवधारणात्मक अस्पष्टता, वैचारिक भ्रान्ति र विरोधाभाष
		रिम, सिकम्पोसा र अन्य कम्युनिस्ट समूहबाट नेपाली माओवादीलाई वैचारिक समर्थन
		माओवादीले जनतामा वैचारिक द्विविधा सिर्जना गर्न सफल
	भौगोलिक कारण	भौगोलिक विकटता
		सुदूर र कम पहुँच भएका क्षेत्रप्रति उपेक्षा
		पहुँच भएका र सहरी क्षेत्रमा स्रोतको एकाग्रता
	अन्तर्राष्ट्रिय कारण	संयुक्त राज्य अमेरिका, बेलायत, भारत र युरोपियन युनियन जस्ता शक्तिशाली राष्ट्रहरूको नेपालप्रति बढ्दो रुचि (राजनीतिक, आर्थिक, प्राकृतिक, जलस्रोत, ऐतिहासिक एकाधिकार, धार्मिक, रणनीतिक र सैनिक सम्बन्धी)
		सन् २००१/०९/११ को अमेरिकामाथि आतंकवादी हमला र बदलिएको सुरक्षा आयाम
		प्रभावशाली बाह्य कर्ताहरूको विशेष अभिरुचि र स्वार्थ
		अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको चलखेल र अतिवाद चर्काउन खेलेको भूमिका
		२०६१ माघ १९ पछिको नेपालको राजनीतिप्रति बदलिँदो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिक्रिया

क्र.सं	कारणहरु	छोटो व्याख्या
	वातावरणीय कारण	वातावरणीय स्रोतमा जनसांख्यिक चाप
		प्राकृतिक स्रोतको विनाशकारी प्रयोग र बढ्दो क्षति
		प्राकृतिक स्रोतमा गरिब र उपेक्षित समूहको पहुँचको अभाव
		भूमि स्रोतको असमान वितरण, उत्पादकत्वमा ह्रास
		अभिजात वर्गद्वारा प्राकृतिक स्रोतमाथि आश्रित जनताको शोषण
६.	शासन अक्षमता	कर्मचारीतन्त्र र सुरक्षा संयन्त्रको राजनीतीकरण
		कर्मचारीमा काम नगर्ने र नकारात्मक हुने संस्कृतिको संस्थागत विकास
		शक्तिशालीहरूको निहित स्वार्थ (राजनीतिक र व्यक्तिगत)
		भ्रष्टाचार र कुशासनको व्यापकता
		नातावाद र आफन्तवादको विस्तार
		सशस्त्र द्वन्द्वलाई शक्ति हत्याउने माध्यम बनाउने दरबार र राजनीतिक दलको रणनीति
		विकासमा असफलता र निश्चित वर्गलाई बढी फाइदा दिने विकासको ढाँचा
७.	उत्प्रेरक तत्त्व	२०५८ जेठ १९ को दरबार हत्याकाण्ड
		राजनीतिक नेतृत्वको असफलता
		२०५९ असोज १८ पछि सक्रिय राजनीतिमा राजाको प्रत्यक्ष सक्रियता
		मनोवैज्ञानिक तत्त्व- बदला तथा प्रतिशोधको भावना
	२०६१ माघ १९ को राजाको सत्ता अधिग्रहण	राजनीति र समाज नियन्त्रण गर्ने पूर्वराजा ज्ञानेन्द्रको चाहना
		शक्ति तथा अधिकारको दुरूपयोग र एकाधिकार केन्द्रीयता
		प्रजातन्त्रको गलत व्याख्या तथा नीति-नियममा तोडमोड
		नागरिक स्वतन्त्रतामा नियन्त्रण
		सामाजिक-आर्थिक, राजनीतिक, सांस्कृतिक धार्मिक स्वतन्त्रता र अधिकारमा रोक
		बहुलवाद, बहुजातीयता, र बहुसंस्कृतिक पहिचानप्रति अस्वीकृति र त्यसको गलत व्याख्या
		भ्रष्टाचार नियन्त्रण शाही आयोगजस्ता असंवैधानिक संयन्त्रको स्थापना र क्षेत्रीय प्रशासकहरूको नियुक्ति र बदलाको राजनीति
		आफ्नो सत्तालाई समर्थन नगर्नेलाई डर, धम्की र असुरक्षाको स्थिति सिर्जना

क.सं	कारणहरु	छोटो व्याख्या
		राष्ट्रिय एकताको नाममा परिवर्तन र सुधार रोक्न खोज्ने राजाको चाहना

Source: उप्रेती, २०१५क, 2014; Mathew and Upreti, 2005; Thapa, 2002

माथि उल्लिखित कारणहरूको उचित सम्बोधनबाट मात्र नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको सहि समाधान हुन् सक्छ।

३. सङ्क्रमणकालीन न्यायको परिवेशः

तत्कालीन शान्ति तथा पुर्ननिर्माण मन्त्रालयको तथ्याङ्क अनुसार नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा १७,८६६ व्यक्ति मारिए, १,५३० जना बेपत्ता पारिए, ७९,५७१ व्यक्ति बिस्थाापित भए, ३,१४२ जना अपहरणमा परे, ८,९३५ जनाको अंगभंग भयो, ९,००० महिलाको सिउँदो पुछियो, ६२० बालबच्चा टुहुरो बनाइए र १७,४८४ जना व्यक्तिको भौतिक सम्पति सहित अरबौंको आर्थिक क्षति भएको थियो। यही सन्दर्भमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको आवश्यकता र औचित्य बारे यहाँ छलफल गरिएको छ।

२०६३ मङ्सिर ५ गते तत्कालीन विद्रोही ने.क.पा. (माओबादी) र तत्कालीन श्री ५ को नेपाल सरकारबिच ऐतिहासिक "एकीकृत शान्ति सम्झौता" सम्पन्न भएको १५ बर्ष नाघिसकेकोछ। २०५३ देखि २०६३ सालसम्म नेपालमा चलेको सशस्त्र द्वन्द्वबाट देशमा सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक रूपान्तरणका सवालहरु महत्वपूर्ण रुपमा उठेका छन् (उप्रेती, २०१५ख)।

द्वन्द्व रुपान्तरण, शान्ति प्रकृया, राज्य पुनर्संरचना जस्ता विषयहरु सम्बन्धी मेरो २५ बर्षको अफ्रीका, एशिया र ल्याटिन अमेरिकी देशहरुको अध्ययनको निचोड के हो भने शान्ति सम्झौताहरूमा सहमति भएका सबै प्रावधानहरु पूरै कार्यान्वयन गर्न र पूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न निकै चुनौतीपूर्ण हुन्छ। शान्ति प्रकृयाका प्रमुख पात्रहरु पूर्ण प्रतिबद्ध हुँदा र परिवेश अनुकूल हुँदा अलि धेरै प्रावधानहरू कार्यान्वयन हुने तर पात्रहरुमा प्रतिबद्धताको कमी र परिस्थितिमा आएका परिवर्तनले शान्ति सम्झौताका प्रावधानहरूको कार्यान्वयन कमजोर हुने गर्छ।

दक्षिण अफ्रिका, मोजाम्बिक, निकारागुवा, पेरु, आचे (इन्डोनेशिया), हाइटी, अंगोला, अजरबैजान, चेच्निया या तत्कालीन युगोस्लाभिया कहीं पनि शान्ति सम्झौताको पूर्ण कार्यान्वयन भएको पाइंदैन (Armon and Carl, 1996; Tate, 2004; World Bank 2011; Upreti 2009 and 2010; Armon and Philipson, 1998; Barnes, 2002; Goodhand et al., 2005; Hendrickson, 1998; lucima, 2002; Misra, 2002)। यस अर्थमा नेपालको एकीकृत शान्ति सम्झौताका सबै धारा र उपधाराहरूको पूर्ण कार्यान्वयन र संक्रमणकालीन न्यायको सवाल संसारभर नै सबैभन्दा जटिल हुने रहेछ। त्यसैले होला, नेपालको शान्ति सम्झौताको महत्वपूर्ण प्रावधानहरु मध्येको संक्रमणकालीन न्याय सबै भन्दा बढी गिजोलिएको, विभिन्न स्वार्थ अनुकूल प्रयोग भएको र खासै प्रगति हुननसकेको सवाल बन्न पुगेको हो।

सैद्धान्तिक रुपमा भन्ने हो भने संक्रमणकालीन न्यायको सवाल उपयुक्त रुपले सम्बोधन गर्न सकिएन भने यो लामो समयसम्म द्वन्द्वको दुरगामी कारण बन्न सक्छ। नेपालको शान्ति सम्झौताको परिप्रेक्ष्यमा संक्रमणकालीन न्याय भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको १० बर्षको अवधिमा राज्य र बिद्रोही पक्षले द्वन्द्वका नाममा गरेका ज्यादती

(हत्या, बलात्कार, अंगभंग, सम्पत्तिको क्षति, आदि जुन युद्धमा गरिने परिभाषित गतिविधि अन्तर्गत पर्दैनन्) बाट अन्यायमा परेका व्यक्तिहरूलाई शान्ति सम्झौताको मर्म र भावना अनुरुप न्याय दिनु हो।

नेपालको शान्ति सम्झौताका समयमा दुवै पक्ष अति उत्साहित भै संक्रमणकालीन न्यायको अव्यावहारिक समयसीमा राखे। त्यो सीमाभित्र रही सङ्क्रमणकालीन न्यायका जटिल प्रावधानहरू कार्यान्वियन गर्न सम्भव नै थिएन। त्यत्रो दश बर्षे सशस्त्र द्वन्द्व समाधानका लागि वृहत् शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्न सफल द्वन्द्वका पक्षहरुले संक्रमणकालीन न्यायको सवाल यति धेरै जटिल होला भन्ने महसुस नगरी र यसलाई सहजै सम्बोधन गर्न सकिने सवालको रुपमा लिए। सुरुमा संक्रमणकालीन न्यायको सवाल निर्णयकर्ताहरुको प्राथमिकतामा परेन; यसलाई तिनले अत्यन्त हलुका रुपमा लिए। अर्कोतिर, बाह्य शक्तिहरुले यो सवाललाई आफ्नो प्रभुत्व स्थापित र कायम राख्ने अवसरको रुपमा लिए। यी दुई स्वार्थको कारण संक्रमणकालीन न्याय जटिल बन्यो। वास्तवमा, यसले सही बाटो लिन सकेन।

समय क्रम सँगै शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ताहरुमा देखिएको अति महत्वकांक्षा र सोहीअनुरुपका चालबाजीले अविश्वासको वातावरण सृजना हुदै गयो। संक्रमणकालीन न्यायको सवाललाई आफ्नो स्वार्थको माध्यम बनाउन चाहने भित्री-बाहिरी शक्तिहरुले पक्ष र विपक्षमा तर्क-वितर्क गरी यसलाई थप जटिल बनाउँदै लागे। शान्ति सम्झौताका दुवै पक्षबिच एक आपसमा विश्वासको वातावरण बिग्रदै जाँदा र वाह्य शक्तिको चाख थपिदै जाँदा यो विषयलाई पूर्णतः राजनीतिकरण र शक्ति संग्रहको माध्यमको रुपमा प्रयोग गर्न थालियो। परिणामतः संक्रमणकालीन न्याय ओझेलमा पऱ्यो। एकातर्फ पीडितहरु असहाय बन्दै गए भने अर्को तर्फ आफ्नो स्वार्थको लागि यो मुद्दा उठाउने शक्तिको प्रभाव निर्णायक बन्न थाल्यो। राज्यले सुरक्षित राख्नु पर्ने प्रमाणहरु अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थामा पुऱ्याइए।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका मुद्दाहरू सम्बोधन गर्न गठन गर्नुपर्ने सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग लामो समयसम्म गठन नै गरिएनन्। जब यिनको गठन गरियो गठन प्रक्रियालाई निष्पक्ष, पारदर्शी र पीडितकेन्द्रित बनाइएन। आयोगहरुलाई आवश्यक पर्ने ऐन, विज्ञ जनशक्ति र साधन-श्रोत पर्याप्त रुपमा उपलब्ध गराइएन। राजनीतिक तहबाट पनि यी आयोगहरुलाई पूर्ण सहयोग भएन। परिणामतः स्तरीय ऐन बनाउन सर्वोच्च अदालतले आदेश दिनुपर्ने, विदेशीले दबाब दिने र आयोगहरूले आफ्नो काम पूरा गर्न नसक्ने अवस्था सृजना भयो। यी सबै कठिनाइको वावजुद पनि सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले ६३ हजार जति उजुरी तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले ३३ सय जति उजुरी संकलन गरी व्यवस्थित गरेको सुनिन्छ। तर जबसम्म यी आयोगहरु पीडितको विश्वास जित्न सफल हुँदैनन् त्यतिबेलासम्म संक्रमणकालीन न्यायका क्षेत्रमा खासै प्रगति हुने देखिन्न। यी आयोगहरूले संकलन गरी औपचारिकता दिएका उजुरीहरु पछि अन्तर्राष्ट्रिय शक्ति केन्द्रहरुलाई दबाब दिने माध्यमको रुपमा चाहिं प्रयोग हुने सम्भावना बढी देखिन्छ।

संक्रमणकालीन न्यायको आधारभूत सिद्धान्त र अभ्यासबाट स्थापित भएको तथ्य के हो भने यो सधैं पीडित केन्द्रित हुनु पर्दछ। यसको लागि निर्मित संरचना (आयोगहरु) का कामहरु सत्य तथ्य पत्ता लगाउनेमा सशक्त रुपले केन्द्रित हुनु पर्दछ। जब सत्य तथ्य पत्ता लाग्छ त्यसपछि मात्र मेलमिलापको प्रकृया कार्यान्वयनमा आउने हो। तर नेपालका राजनीतिक निर्णयकर्ताको मनोविज्ञान सत्य तथ्य पत्ता लगाउनेतिर नभई ('खाटा बस्न लागेको घाउ नकोट्याउने') बरु मेलमिलाप (मूलतः आर्थिक सहायता) को माध्यमबाट संक्रमणकालीन न्यायको सवाललाई टुंग्याउनेतिर केन्द्रित देखिन्छ। यो चिन्तन आंशिक रुपमा समाधानमुखी जस्तो देखिए

पनि यसले समस्याको पूर्ण र दीर्घकालीन समाधान दिँदैन। देश कमजोर हुँदा र देशमा सुशासन नहुँदा यही सवाल उठाई वाहिरी शक्तिले देशलाई अप्ठेरो पार्न सक्ने सम्भावना सधैं रहन्छ। नेपालमा संक्रमणकालीन न्यायको लागि सही बाटो भने निम्न अनुसार हुनसक्छः

३.१ संक्रमणकालीन न्याय सुनिश्चितताको लागि अबको बाटोः

शान्ति सम्झौता गर्ने बेलामा हस्ताक्षरकर्ताहरु बिच रहेको आत्मविश्वास र उत्साह संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी संरचना तयार गर्ने (बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन) र सेना र हतियार व्यवस्थापन सम्बन्धी काम गर्ने सवालमा देखिएन। वास्तवमा यी कामका लागि व्यवस्था गरिएको अवधि र कार्यसूची अति महत्वाकांक्षी भएको कुरा शान्ति सम्झौता हुने बेला नै उठेको थियो। सेना र हतियार व्यवस्थापनको काम सुरु गर्न ६ बर्ष लाग्यो। अनमिन (UNMIN) को वहिर्गमन पछि मात्र सुरु भएको सेना र हतियार व्यवस्थापन टुंगोमा पुग्यो तर संक्रमणकालीन न्याय भने सिमान्तकृत भएर रह्यो।

पार्टीहरु आफैंले हस्ताक्षर गरी प्रतिबद्धता जनाएको, विभिन्न क्षेत्रको लगातारको दबाब र सर्वोच्च अदालतको आदेश हुँदा पनि संक्रमणकालीन न्याय प्रकृया किन सहजताका साथ अगाडि बढ्न सकेको छैन यो गम्भीर प्रश्न हो। यो प्रश्नको सरल र सोझो उत्तर पनि छैन किनकि यो विषय नेपालको भू-राजनीति तथा धेरै खेलाडीहरुको स्वार्थ र अवसरसंग जोडिएको छ।

संक्रमणकालीन न्याय, त्यसमा पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, राजनीतिक र प्राविधिक दुवै विषय हो। यसको सफलताको लागि निम्न दुई पूर्व शर्तको सुनिश्चितता अपरिहार्य छः (१) पूर्ण राजनीतिक प्रतिवद्धता (स्तरीय कानुन तथा आवश्यक जनशक्ति र श्रोतको व्यवस्था) तथा (२) निष्पक्ष, अवरोधविहीन तथा भयरहित काम गर्ने वातावरणको सुनिश्चितता (आयुक्तहरू र कर्मचारिहरुका लागि)। यो विषयसंग सम्बन्धित विगत १५ बर्षका निर्णय शैली र व्यवहारले यी दुई पूर्व शर्त इमान्दारीका साथ पूरा हुने वातावरण अहिले पनि बनेको देखिंदैन।

राजनीतिक निर्णयकर्ताहरुले संक्रमणकालीन न्याय नबुझेरै यी शर्त पुरा नगरेका हुन् त ? हालसम्मको उनीहरुका सार्वजनिक अभिव्यक्तिले त्यो पनि पुष्टि गर्दैन। त्यसो हो भने यति लामो समयसम्म यो सवाल सही तरिकाले टुंग्याउन राजनीतिक निर्णयकर्ताहरु किन सक्रिय भएनन्?

संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी यी दुई अहम प्रश्नबारे मेरो निचोड निम्नानुसार छ। नेपालको शान्ति प्रक्रिया र अन्य थुप्रै देशहरुका संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी अनुभवहरुको सूक्ष्म अध्ययनको आधारमा यो निचोड निकालिएको हो।

(१) सङ्क्रमणकालीन न्याय आफैमा जटिल र मानिसको मनोविज्ञानसंग जोडिएको हुनाले पूर्ण उपलब्धि हासिल गर्न धेरै ठूलो प्रतिबद्धता चाहिन्छ।

(२) बेपत्ता छानबिन निकै जटिल प्राविधिक सवाल (खासगरी सामूहिक चिहानको छानबिन र परिचयस्थापित गर्न धेरै सक्षम फोरेन्सिक विज्ञहरु चाहिने र धेरै समय लाग्ने) भएकोले यसको यथोचित व्यवस्था विना सही समाधान निस्कन सम्भव छैन।

(३) नेपालले संक्रमणकालीन न्यायको सवाल सम्बोधन गर्न निकै ढिलो भैसकेको छ। अहिले आम रुपमा महसुस भएको “विस्तारै विर्सिंदै जान्छन, खोतल्नु हुन्न” भन्ने मनोविज्ञानबाट नै निर्देशित भै संक्रमणकालीन न्याय सम्बोधन गर्ने रणनीति लिने हो भने यसले भविष्यमा निर्णयकर्ताहरुलाई धोका

दिन सक्छ। बाहिरी शक्तिहरुले आफ्नो स्वार्थ अनुकूल नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई प्रयोग गर्न सक्छन्। फेरि संक्रमणकालीन न्यायको सवाल यति व्यापक छ कि अन्तर्राष्ट्रिय जगतले लामो समयपछि पनि यसलाई मानव अधिकारको दायराबाट पछ्याइरहन्छ,। चिली, आइभोरी कोष्ट, सुडान (डाफुर), कंगो, केनिया, लिविया, युगान्डा, बंगलादेश, म्यानमार, प्यालेस्टाइन, भेनेजुएला र बुरुण्डीका संक्रमणकालीन न्यायका केसहरुप्रति हेगस्थित अन्तराष्ट्रिय क्रिमिनल कोर्टले गरेको छानबिनले यो सवालमा अन्तर्राष्ट्रिय जगत कति सकृय छ र यसले पुराना केसहरु कसरी खोतल्छ भन्ने देखाउँछ। त्यसैले हामीले हाम्रो संक्रमणकालीन न्यायमाथि अन्तर्राष्ट्रिय चलखेल हुन नदिन तथा अन्यायमा परेका पीडितहरूलाई न्याय दिन निम्न कार्य गर्नु उपयुक्त हुन्छः

(क) सर्वोच्च अदालतको आदेश, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सिफारिस तथा मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुरुप ऐनमा संशोधन गर्ने,

(ख) आयोग र आयुक्तहरुको १ बर्ष वा ६ महिना म्याद थप्ने अभ्यास बन्द गरी निष्पक्ष, पारदर्शी र द्वन्द्वपीडितहरु समेतको परामर्शमा निर्धक्कसँग आयुक्तहरूलाई कम्तिमा ४ बर्ष काम गर्न दिने

(ग) आयोगहरुलाई चाहिने आर्थिक र मानवीय श्रोतको समयमै उपयुक्त व्यवस्थापन गर्ने,

(घ) अति प्राविधिक पक्ष (जस्तै मृत व्यक्तिको हड्डी उत्खनन् र परीक्षण) जस्ता काममा आवश्यक पर्ने विशेषज्ञको समयमै उचित व्यवस्था गर्ने,

(ङ) आयोगको कार्यमा हस्तक्षेप नगरी स्वतन्त्र रुपमा काम गर्न दिने,

(च) आयोगका पदाधिकारीहरु र कर्मचारीमाथि सुरक्षा चुनौती आउन सक्ने हुँदा सुरक्षाको पूर्ण प्रत्याभूति गर्ने,

(छ) आयोगहरुका कार्यविधि, निर्देशिका, कार्ययोजनाहरु पीडित केन्द्रित बनाई कार्यान्वयन गर्ने,

(ज) सत्य निरुपणलाई प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाई सत्य तथ्य पत्ता लगाइसकेपछि पीडितसंगको समन्वयमा मेलमिलाप कार्य सशक्त रुपमा अगाडि बढाउने,

(झ) आयोगका पदाधिकारी र कर्मचारीहरुले संक्रमणकालीन न्यायका स्थापित मान्यता र अभ्यासअनुरुप इमान्दारीका साथ यो कार्य सम्पन्न गर्नुपर्ने र नगरेमा उचित कारबाही गर्ने,

(ञ) अन्तराष्ट्रिय स्वार्थ केन्द्र र त्यसको चाहनाअनुरुप काम गर्ने पात्र र प्रबृतिलाई यो प्रक्रियामा समावेश हुन नदिने,

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वका सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, भौगोलिक र कानुनी कारणहरुको सम्बोधन गर्दै संक्रमणकालीन न्याय सम्बन्धि माथि उल्लिखित बुदाहरु इमान्दारीका साथ कार्यान्वयनमा ल्याउने हो भने नेपालको संक्रमणकालीन न्यायलाई सुनिश्चित पनि गराउने र विदेशी स्वार्थ केन्द्रको चलखेलबाट पनि बचाउन सकिन्छ। अन्यथा सशस्त्र द्वन्द्वसँग जोडिएको सङ्क्रमणकालीन न्याय नेपालको लागि दीर्घकालीन बोझको रूपमा रहिरहने छ।

४.सन्दर्भ सामग्री

१. Adhikari, A. (2014). *The Bullet and the Ballot Box: The Story of Nepal's Maoist Revolution*. New York and London: Verso Books.

२. Aditya, A., Upreti, B.R, and Adhikari, P.K. (2006). Countries in Conflict and Processing of Peace: Lessons for Nepal. Kathmandu: Friends for Peace.

३. Armon, J., & Carl, A. (Eds.). (1996). *The Liberian Peace Process 1990-1996*. Accord issue 1/1996. London: Conciliation Resources.

४. Armon, J. & Philipson, L. (Eds.). (1998). *Demanding Sacrifice: War and Negotiation in Sri Lanka*. Accord Issue 4/August 1998. London: Conciliation Resources.

५. Barnes, C. (ed.) (2002). *Owning the Process. Public Participation in Peace Making. Featuring South Africa, Guatemala & Mali*. Accord Issue 3/2002. London: Conciliation Resources.

६. Bhattarai, R. (2004). *Geopolitical Specialties of Nepal and a Regional Approach to Conflict Transformation*. Kathmandu: Friends for Peace.

७. Dixit, K. M. (2011). *Peace Politics of Nepal: An Opinion from Within.* Kathmandu: Himal Books.

८. Einsiedel von Malone, D., M., & Pradhan, S. (2012). *Nepal in Transition: From people's war to fragile peace.* New Delhi: Cambridge University Press India Ltd.

९. Gautam, K., C. (2015). *Lost in Transition: Rebuilding Nepal from the Maoist mayhem and mega earthquake.* Kathmandu: nepa~laya

१०. Goodhand, J., Klem, B., Dilrukshi F, Keethaponcalan S. I. & Sardesai S. (2005). *Aid, Conflict and peace building in Sri Lanka 2000-2005*. Colombo: The Asia Foundation.

११. Hendrickson, D. (ed.). (1998). *Safe Guarding Peace: Cambodia's Constitutional Change. Accord Issue 5*, Nov. 1998, London Conciliation Resources.

१२. Hutt, M. (ed.). (2004). *Himalayan 'People's War': Nepal's Maoist Rebellion.* London: Hurst and Company.

१३. Jha, P. (2014). *Battles of the new Republic: A contemporary history of Nepal.* New Delhi: Aleph Book Company.

१४. Karki, A., & Seddon D. (eds.). (2003). *The People's War in Nepal: Left Perspectives*. Delhi: Adroit Publishers.

१५. Kumar, D. (2004). Proximate causes of conflict of Nepal. A Paper presented at International Workshop on "Causes of Internal Conflicts and Means to Resolve Them: Case Study of Nepal organised in 22-24 February 2004

१६. Lucima, O. (ed.). (2002). Protractive Conflict, Elusive Peace: Initiatives to End the Violence in Northern Uganda. Accord Issue 11/2002. London: Conciliation Resources.

१७. Mathew, R., & Upreti, B., R. (2005). *Nepal: Environmental Stress, Demographic Changes and the Maoists.* Environmental Change and Security Programme Report, Issue 11. Woodrow Wilson International Centre for Scholars. Pp-29-39.

१८. McCartney, C. (1999). *Striking a Balance: The Northern Ireland Peace Process.* Accord Issue 8/1999 london: Conciliation Resources.

१९. Ministry of Peace and Reconstruction (MoPR). (2011). *External Monitoring of Nepal Peace Trust Fund (NPTF)*. Kathmandu, Nepal.

२०. Mishra, R. (2004). India's Role in Nepal's Maoist Insurgency. *Asian Survey*, 44 (5), 627-646.

२१. Misra, A. (2002). Afghanistan: The Politics of Post War reconstruction. *Journal of Conflict security and Development*, 2(3), 5-57.

२२. Nickson, R. A. (2003). Democratisation and Growth of Communism in Nepal. In: Thapa, D. (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 2- 33.

२३. Onesto, l. (2005). *Dispatches from the People's War in Nepal*. london: Pluto Press and Chicago: Insight Press.

२४. Pandey, N. N. (2005). *Nepal's Maoist Movement and Implications for India and China*. Regional Centre for Strategic Studies (RCSS) Policy Studies, no. 27, RCCS (Colombo). New Delhi: Manohar Publishers and Distributors.

२५. Philipson, l. (2002). "Conflict in Nepal: Perspectives on the Maoist Movement." Kathmandu.

२६. Pokharel, B. R., & Rana, S. (2013). Nepal Vote for Peace. New Delhi: Cambridge University Press India ltd.

२७. Rae, R. (2021). Kathmandu Dilemma: Resetting India-Nepl Ties. New Delhi: Penguin Ramdom House.

२८. Rajan, K., V. (2003). Nepal. In Dixit, K., N. (Ed.), *External Affairs: Cross Border Relations, (pp 97-120)*. New Delhi: lotus Collection Roli Books.

२९. Seddon, D. and Hussein, K. (2002). The Consequence of Conflict: livelihoods and Development in Nepal. london: ODI Working Paper 185.

३०. Sharma, S. (2003). The Maoist Movement: An Evolutionary perspective. In: Thapa, D (Ed.), Understanding the Maoist Movement in Nepal. Kathmandu: MartinChautari. Pp. 362-380.

३१. Sharma, S. (2013). *Prayogshala: Nepali Sankraman ma Delhi Darbar ra Maobadi* (laboratory: Delhi Darbar and Maoist in the Nepal's transition). Kathmandu: FinePrint.

३२. Tate, W. (2004). No Room for Peace: United State's Policy in Columbia, In M. Garcia-Duran (ed.). *Alternatives to War: Columbia's Peace Process (*pp. 70-73). london: Conciliations Resources.

३३. Thapa, H. B. (2002). *Anatomy of Corruption.* Kathmandu: Published by Sangita Thapa.

३४. Upreti, B. R. (2012). Nepal from War to Peace. *Peace Review: A Journal of Social Justice,* 24:1, 102-107.

३५. Upreti, B. R. (2006). *Armed Conf lict and Peace Process in Nepa l: The Maoist Insurgency, Past Negotiation and Opportunities for Conf lict Transformation*. New De l hi: Adroit Pub l ishers.
३६. Upreti, B. R. (2009). Nepa l from War to Peace: l egacies of the past and hopes for future. New De l hi: Adroit Pub l ishers.
३७. Upreti, B. R. (2010). *Po l itica l change and cha l l enges of Nepa l : Ref l ection on armed conf l ict, peace process and state bui l ding* (Vo l . 1 and 2). Saarbrucken: l ambert Academic Pub l ishing.
३८. Wor l d Bank (2011). *The 2011 Wor l d Deve l opment Report: Conf l ict, Security and Deve l opment.* Washington: The Wor l d Bank.
३९. उप्रेती, बिष्णु राज (२०१५क), नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व र यसको प्रभाव। काठमाडौंः नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पोररी रिसर्च।
४०. उप्रेती, बिष्णु राज (२०१५ख), नेपालको शान्ति प्रक्रिया र राज्य निर्माणका चुनौतिहरू। काठमाडौंः नेपाल सेन्टर फर कन्टेम्पोररी रिसर्च।
४१. ज्वाला, प्रकाश (२००२), वैचारिक भूमरीमा माओबादी आन्दोलन। काठमाडौंः संगीन - मदन प्रकाशन।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र फौजदारी दायित्व

रामप्रसाद घिमिरे*

१.परिचयः

न्यायले नैसर्गिक रुपमा प्राप्त मानिसका अधिकारलाई उपभोग गराउन समर्थ गराउँछ। यसले मानिसको जीवन सम्मान युक्त बनाउँछ। न्याय स्वतन्त्रता, स्वच्छता र उत्तरदायित्वको समिश्रण पनि हो। यसले मानिसका अधिकारको संरक्षण गर्दछ र अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई दण्डित गरी समाजमा शान्ति र सुरक्षा कायम गर्दछ। कुनै पनि मुलुकमा सामान्य वा असमान्य अवस्थामा पनि मानिसका आधारभूत मानव अधिकार हनन गर्ने छुट राज्यलाई छैन। मानिस अनवरत रुपमा न्यायपूर्ण व्यवस्थाको सङ्घर्षमा लागेको फलस्वरुप सो को प्रतिफल प्राप्त गर्दै आइरहेको छ। विगतमा राज्य र राज्यका अधिकारीहरूद्वारा व्यापक र निरङ्कुश शक्तिको प्रयोगबाट धेरै मानवीय क्षति भएको यथार्थतालाई महसुस गरी विशेषतः पहिलो र दोश्रो विश्वयुद्धपछि संसारका सवै राज्यहरु कानूनको शासनको स्थापना गर्न सहमत भए। फलस्वरुप संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापना भयो। कानून विहिनताको स्थिति अन्त्य गर्दै मानिसका आधारभूत अधिकार संरक्षण गर्ने प्रभावकारी न्याय व्यवस्था स्थापनाका लागि प्रत्येक राष्ट्रले उत्तरदायित्व वहन गर्न पर्ने गरी प्रतिबद्धता व्यक्त गरियो[२]। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ मार्फत कानुनको दृष्टिमा सबैलाई समान अधिकारको मान्यता दिइयो[३]। कानूनको समान संरक्षण पाउने अधिकारको उल्लेख भयो। त्यस्तै सक्षम अदालतबाट प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकारलाई मान्यता दिइयो। नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्धमा स्वीकार गरिएका अधिकारहरुलाई प्रभावकारी बनाउन आवश्यक कानूनी मार्ग अवलम्वन गर्ने कदम चाल्ने[४], उल्लङ्घन भएको अधिकारको उपचार पाउने व्यवस्था गर्ने कुरा सुनिश्चित गर्ने गरी हस्ताक्षरकर्ता राष्ट्रहरुबाट प्रतिवद्धता व्यक्त गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापनापछि मानवका नैसर्गिक अधिकारको संरक्षणमा उचित र प्रभावकारी न्याय पाउने कुरामा सुनिश्चितता प्रदान गरियो। यसबाट प्रष्ट के भयो भने प्रभावकारी न्याय पाउने कुरा कुनै राष्ट्रको निजी मामिला रहेन। संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट घोषणा गरिएका अधिकार र अनुवन्धमा भएका व्यवस्थालाई यसका सदस्य राष्ट्रले आफ्नो घरेलु कानुनमा समावेश गर्न बाध्यात्मक गराइयो। मानवअधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता अनुरुपका संविधान र कानून निर्माण गरेर आफ्नो मुलुकका नागरिकको आधारभूत न्याय पाउने अधिकारलाई प्रत्याभूत गरिएको छ। नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य राष्ट्र भएपछिका पारित महासन्धिहरु, घोषणापत्रमा भएका व्यवस्थालाई नेपालले पनि आफ्नो संविधान र कानून समावेश गर्न थालेको हो।

---

* बरिष्ठ अधिवक्ता, पोखरा

[२] संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्र घोषणा पत्रको धारा ८।

[३] संयुक्त राष्ट्रसङ्घको वडापत्र घोषणा पत्रको धारा ६,७

[४] नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार सम्बन्धी अनुवन्ध १९६६ धारा-२ (क)(ख)(ग)।

नेपालमा विभिन्न कालखण्डमा निर्माण भएका संविधानमा र त्यसपछि निर्माण भएका कानूनहरुमा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता समावेश गरिएका छन्। विशेष गरेर २०४६ सालको परिवर्तनपछि नेपालको संविधान, २०४७ को प्रभावकारी न्याय व्यवस्थाको प्रत्याभूत गरिएको थियो[५]। हुनत २०४६ सालको परिवर्तनपछि नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट घोषित महासन्धि तथा ऐच्छिक आलेखमा हस्ताक्षर गरेको छ। नेपालमा संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट निर्मित सन्धि र सन्धिजनित दायित्व पूरा गर्न घरेलु कानुन समेत निर्माण भएका छन्। विशेष गरी सन्धि ऐनको व्यवस्थाले भएको अन्तराष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न प्रतिवद्धता व्यक्त गरेको छ[६]। वर्तमान नेपालको संविधान, २०७२ अन्तर्गतको मौलिक हकमा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वतन्त्र, निष्पक्ष र स्वच्छ सुनुवाइको हकको प्रत्याभूत गरिएको छ[७]। संयुक्त राष्ट्रसङ्घबाट प्रतिपादित सन्धि अभिसन्धि र प्रोटोकलका अतिरिक्त १२ अगस्ट, १९४९ मा पारित मानवीय कानूनमा समेत नेपाल पक्ष राष्ट्र भएबाट त्यसबाट सृजित दायित्व समेतबाट पन्छिन सक्ने अवस्था छैन। यसरी प्रभावकारी न्याय व्यवस्थाको लागि नेपालले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायसँग गरेको वाचा र आफ्नो संविधान र कानूनमा भएका व्यवस्था कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको पाइन्छ।

२.सङ्क्रमणकालीन न्याय

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको द्वन्दोत्तर समाजको उपचारको पद्दती हो भन्दा अन्युक्ति नहोला। द्वन्दका बेला जसो गरे पनि जायज हुन्छ भन्ने त्रुटिपूर्ण मान्यताबाट अभिप्रेरित भएर राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय कानूनमा अभिव्यक्त प्रतिबद्धता विपरित भएका गम्भीर मानव उल्लङ्घनका घटनाबाट पीडितहरुको र उल्लङ्घनकर्ताको पहिचान गर्ने, तिनीहरुलाई जवाफदेही बनाउने र भविष्यमा युद्ध वा द्वन्द नदोहोरिने प्रतिबद्धता सुनिश्चित गर्ने कुराको माग गर्दछ। दोषीलाई सजायको भागीदार बनाउँदै पीडितहरुलाई परिपूरण गर्ने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्ने गरी पीडितमुखी न्यायको संयन्त्रहरु स्थापनामा जोड दिने गरिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका पद्धतिहरुले नियमित फौजदारी अदालतबाट कारबाही चलाउने कुरालाई विस्थापित गर्दैन। साधारण वा असाधारण अवस्थामा पनि संविधान कानून र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धताबाट सृजित दायित्व पालना गर्नबाट कुनै पनि मुलुकले छुट पाउन सक्दैन।[८] समाजमा कानूनको उल्लङ्घन गर्नेलाई सजाय गरिएन भने दण्डहीनताको अवस्थाले प्रश्रय पाउँछ। न्याय सम्पादन गर्ने निकायहरुको बृहत् रुपबाट सुदृढीकरण गर्नु पर्दछ। हाम्रो जस्तो सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रेको देशमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रश्नले विशेष स्थान ओगटेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका जे जस्ता पद्धतिहरु छन्, ती सबैको समष्टीगत वर्णन यस सानो आलेखमा गर्न सकिँदैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायको केही चरित्रहरुमा अभियोजनको प्रश्न प्रमुख रुपमा उठेको हुन्छ। यसैको आधारमा फौजदारी दायित्व उत्पन्न हुने हुँदा यसमा पनि राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार र मानवीय कानूनका मापदण्डहरु पालना गर्नुपर्ने हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय भन्नेबित्तिकै (१) पुर्पक्ष र अभियोजन (२) सत्य तथ्य निरुपण आयोग (३) हानिपूरण (४) मेलमिलाप (५) परीक्षण छनौट र शुद्धीकरण (६) संस्थागत सुधार पर्दछन्।

---

[५] नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा ११-१३

[६] सन्धि ऐन,२०४७ दफा ९

[७]नेपालको संविधानको धारा २०

[८] सुशिल प्याकुरेल वि. प्रधानमन्त्री २०६८ साल रिट नं. १०९४ मिति २०६८।०३।०७

१) **अभियोजनः**

द्वन्द्वको बेला भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनका उल्लङ्घनका घटनाहरुमा दोषी देखिएका उपर मुद्दा चलाउने र उनीहरुलाई दण्डित गर्ने प्रयोजनले विभिन्न अदालतहरुको स्थापना गरिन्छ र ती दोषी उपर अभियोजन गरी पुर्पक्ष गरिन्छ। स्वच्छ सुनुवाइमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमा पीडकलाई जवाफदेही बनाउनुको साथै पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने मुख्य प्रयोजन रहेको हुन्छ। यो लेख यसैसँग सम्बन्धित हुँदा तल विस्तृत विवेचना गरिएको छ।[९]

२) **सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग**

सशस्त्र द्वन्द्वको बेलामा द्वन्द्वरत पक्ष सरकारी सेना, प्रहरी र सरकारी निकाय तथा विद्रोही सेनाद्वारा भएका मानवीय कानून तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका बारेमा छानविन गर्नका लागि गठन गरिने आयोगहरुले विगतका उल्लङ्घनका घटनाहरु पत्ता लाउने र दोषीको संलग्नताको जाँचबुझ गरी पीडितमुखी न्याय प्रदान गर्ने काम गर्दछन्। यो राज्यद्वारा स्थापना गरिएको अस्थायी, गैर न्यायिक अनुसन्धान गर्ने निकाय हो। संसारका विभिन्न मुलुकहरुमा यस्ता आयोग गठन भएका थिए। नेपालमा गठन भएको थुप्रै समय वितेको छ।

३) **हानीपूरण (Reparation)**

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले सिफारिस गरेको आधारमा वा स्वतन्त्र स्वीकृति कार्यक्रमका आधारमा तय गरिने पद्धति हो। यसमा क) परिपूरण ख) क्षतिपूर्ति, ग) पुनर्स्थापना र घ) सन्तुष्टि र भविष्यमा युद्ध वा द्वन्द्व नदोहरिने प्रतिबद्धता आदि पर्दछन्। नेपालमा राज्यले सो किसिमको कार्यक्रम आफैं स्वीकृत मापदण्डका आधारमा गरी आएको छ। आजभोलि आयोगद्वारा सिफारिस गरिएका मापदण्ड अपनाउने गरी कार्यक्रम आउने कुराको आशा गर्न सकिन्छ।[१०]

४) **मेलमिलाप**

सङ्क्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण पाटो मेलमिलाप हो । विगतको द्वन्द्वको कारणले विभाजित रहेको समाजलाई अघि बढ्न प्रेरित गर्ने कार्य नगरी हुन्न। यसमा पीडक र पीडितको बिचमा पारस्परिक सद्भावको विकास गर्न सँगसँगै राख्ने र पीडकलाई विगतमा के भएको थियो बताउन लगाउने र गल्ती महसुस गर्न लगाउने र पीडितले विगत थाहा पाएपछि आफ्ना पीडाहरु बिर्सने पनि बनाउन मद्दत मिल्छ। यस्मा विभिन्न प्रकृया छन् जुन सत्य आयोगले निर्धारण गरे बमोजिम विभक्त समाज एक ठाउँमा ल्याउने काम हुनेछ।[११]

५) **संस्थागत सुधार**

विगतमा न्याय सम्पादन गर्ने निकाय र सेवा प्रदान गर्ने सरकारी निकायहरुमा कानूनी शासनको अभ्यासको कमी भएका कारणले पनि द्वन्द्वको बीजारोपणमा मद्दत पुगेको देखिन्छ। यस्ता न्याय सम्पादन गर्ने, अदालत, सुरक्षा दिने प्रहरी अन्य सेवा प्रवाह गर्ने संस्थाहरुको सवलीकरण गर्ने काम यसमा समावेश भएको हुन्छ। मानवअधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरुलाई सम्बन्धित सेवाबाट हटाउने र

---

[९] Truth and reconciliation Commission a clue for divided communities to create a better brighter future- टेक नारायण कुँवर रा.न्या.प्र.बाट प्रकाशित लेख।

[१०] सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार - डा. त्रिलोचन उप्रेती र केशवप्रसाद बास्तोला

[११] सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार - डा. त्रिलोचन उप्रेती र केशवप्रसाद बास्तोला

संस्था वा निकायलाई सुदृढीकरण गर्ने प्रकृया यसमा रहने भएकाले सङ्क्रमणकालीन न्यायको यो पनि एउटा महत्वपूर्ण पाटो रहेको छ।

६) पुर्पक्ष र अभियोजन

उल्लिखित संयन्त्र मध्ये लेख यसमा केन्द्रीत रहने भएकाले पनि विशेष रुपमा वर्णन गर्न आवश्यक छ। विगतमा भएका मानव अधिकार सम्वन्धी ज्यादतीहरु र मानवीय कानूनका गम्भीर उल्लङ्घन गर्नेहरुलाई जवाफदेही बनाउनु नै यसको मूल पक्ष हो। द्वन्दको अवस्थामा जे भएपनि बिर्सिदिऊ भन्ने मान्यताले पुनः द्वन्द्व उत्पन्न हुने खतरा रही रहन्छ। विगतमा भएका मानवअधिकार सम्बन्धी ज्यादतीको सम्बोधन गर्न सकिएन र दोषीलाई दण्ड दिने काम भएन भने समाजमा सँधै दण्डहीनताको संस्कृतिले जरो गाड्नेछ यसले गर्दा जसले जे गर्दा पनि हुने गलत सन्देश समाजमा जाने भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार, मानवीय कानुन र नेपालको संविधान र कानूनको बर्खिलाप काम जोसुकैले गरे पनि उसको भूमिका अनुसार फौजदारी दायित्व बहन गराउन पर्दछ। यसो गर्न सकिएन भने समाज सँधै असुरक्षित रही रहनेछ। अभियोजनको इतिहास हेर्दा विगतको युद्धको परिणामबाट सृजित भयावह मानवीय क्षतिको लागि जिम्मेवार रहेका विशेष गरी दोश्रो विश्वयुद्धको समाप्तिपछि जर्मनका नाजी सेनालाई १९४५ देखि १९४९ सम्म अभियोजन गर्ने पहिलो न्यूरेम्वर्ग र टोकियो ट्रायललाई लिन सकिन्छ[१२]। तर यो विजेता राष्ट्रले भूतलक्षी कसुरमा कानून बनाए, यो पनि विवादमुक्त थिएन। युद्ध पश्चात् द्वन्द्वरत मुलुकमा विभिन्न किसिमका ४ वटा न्यायाधिकरण मध्ये नेपाल जस्तो मुलुकको लागि घरेलु अभियोजनद्वारा मुद्दा चलाउने (१) नियमित अदालत (२) सैनिक अदालत (३) विशेष अदालतबाट फौजदारी दायित्व उपरमा मुद्दा चलाउन सकिन्छ। दण्डहीनता विरुद्धको प्रमुख तत्वको रुपमा अभियोजनलाई मानिन्छ। द्वन्दको बेलामा कुनै पनि अपराधको जिम्मेवार रहेको भनेर ठानिएको उपर राज्यले मुद्दा चलाउन पछि पर्न हुन्न उनीहरुलाई दण्डित गर्नु पर्ने सवै सम्भाव्य उपाय अपनाउनु पर्दछ। अभियोजनको र फौजदारी दायित्व बहन गराउने अन्तर्राष्ट्रिय थुप्रै प्रचलन भए पनि नेपालको सन्दर्भमा फरक अवस्था छ। अरु मुलुकमा जस्तो नेपालको न्याय व्यवस्था विलकुलै काम नगर्ने खालको थिएन, छैन। अन्य न्याय सम्वन्धी निकायहरु पनि क्रियाशील रहेको अवस्था छ। सशस्त्र द्वन्द सुरु भएको ०५२ साल देखि ०६३ मङ्सिर ५ गतेसम्म भएका मानव अधिकार विरुद्धका ज्यादतीहरुलाई उचित संयन्त्र मार्फत सम्बोधन गर्न दुवै द्वन्दरत पक्ष सहमत भएको र मानव अधिकारको घोषणापत्र, १९४८ अन्तर्राष्ट्रिय मानविय कानुन र मानव अधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यता विस्तृत शान्ति सम्झौता मार्फत स्वीकार गरेका छन्। (१) निष्पक्ष छानविन तथा कारबाही हुने कुरामा प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्। (२) विस्तृत शान्ति सम्झौताले दुवै पक्षबारे सशस्त्र द्वन्दको बेला बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको स्थिति सार्वजनिक गर्न सहमति व्यक्त गरिएको छ।(३) सोही सम्झौतामा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका दोषीलाई जवाफदेही बनाउने प्रयोजनले सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्न उपयुक्त संयन्त्र गठन गर्ने कुरामा भएको सहमति समेतबाट द्वन्दको दौरानमा भएका फौजदारी घटनाको दोषी उम्कन पाउन सक्ने अवस्था छैन[१३]। द्वन्दको समयमा भएका मानव अधिकारको ज्यादतीका घटनाबाट पीडित हुन

[१२] न्यूरेम्बर्ग ट्रायल,टोक्यो ट्रायल १९४५-४९

[१३] विस्तृत शान्ति सम्झौता दफा ७,७-११, ७ -१-६, ७-१३, ७-१-४,५-२-३

पुगेकाहरुलाई न्याय दिन दोषीलाई दण्डित गर्नुको साथै घटनाबाट प्रभावितहरुलाई समुचित परिपूरणको व्यवस्था गर्ने कुरामा द्वन्दरत पक्षले सहमति गरेको तथ्यले फौजदारी दायित्व बहन गराउने कुराको प्रतिबद्धताबाट दुवै पक्ष पछाडि फर्कन सक्ने अवस्था छैन।

७) फौजदारी दायित्वः

फौजदारी दायित्व बहन गराउने सम्वन्धमा अहिले नेपालमा दुईधारबाट विचारहरु सतहमा आएका छन्। पहिलो, पीडितले न्यायको निम्ति पीडक उपर दर्ता गरेको मुद्दाहरुमा सामान्य फौजदारी प्रकृयाबाट अदालतबाट निरुपण हुनु पर्दछ र विशेष प्रकृतिकोमा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग मार्फत अनुसन्धान भै दोषीलाई सजायको भागीदार बनाउन पर्दछ भन्ने छ । अर्कोतर्फ सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गरेपछि सो मार्फत मात्र विगतको मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई जवाफदेही बनाउन पर्छ भन्ने रहेको छ। दोश्रो तर्क गर्ने राजनीतिक शक्तिहरु जुन नेपालमा द्वन्द्वको समयमा संलग्न थिए, उनीहरु जवाफदेही हुनबाट बच्न चाहन्छन्, जसको फलस्वरुप विस्तृत शान्ति सम्झौतामा ६० दिनभित्र जवरजस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको स्थिति सार्वजनिक गर्ने प्रतिबद्धता गरेको ९ बर्षपछि मात्र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएको सन्दर्भलाई जोड्न सकिन्छ। द्वन्दको अवस्थामा पीडित हुन पुगेकाहरुलाई न्याय दिन ढिलाई गरी राजनैतिक दलहरु जवाफदेहीबाट बच्न चाहन्छन् भन्ने देखिएको छ। नेपालमै प्रभावकारी न्याय दिन सकिएन भने अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी क्षेत्राधिकार समेत ग्रहण हुन पुगेको तथ्य कुमार लामा प्रकरणबाट पनि पुष्टि हुन आएको छ।[१४]

६.सङ्क्रमणकालीन न्याय, फौजदारी न्याय प्रणाली एवं सर्वोच्च अदालत

सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रणालीको भूमिकालाई विस्थापित गर्न हुँदैन भन्ने सन्देश सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका विभिन्न मुद्दाका रोहमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरू समेतलाई लिन सकिन्छ। गैर न्यायिक हत्यामा संलग्न माथिको अनुसन्धान गर्ने कार्यलाई रोक्न उचित मान सकिन्न[१५]। (२) देवी सुनार वि. जिल्ला प्रशासन कार्यालय काभ्रेपलाञ्चोक समेत भएको मुद्दामा र जय किशोर लाल विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय धनुषा समेत भएका मुद्दाहरुमा अनुसन्धान गर्न सर्वोच्च अदालतले दिएका निर्देशात्मक आदेशहरु नै यस सम्वन्धमा पर्याप्त छन्।[१६] अधिवक्ता राजेन्द्र ढकालको हकमा समेत परेका बन्दीप्रत्यक्षीकरणका रिटहरुमा सर्वोच्च अदालतबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानून तथा मापदण्डको अनुसरण गर्न र जेनेभा महासन्धि पालना गर्न र गराउने दायित्व बहन गर्न राज्यलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी सर्वोच्च अदालतबाट भएका छन्।[१७] २०५५ साल माघ महिनादेखि २०६० साल पौषभित्र बेपत्ता बनाइएका व्यक्तिहरुको हकमा दायर मुद्दामा २०६४ सालमा सर्वोच्च अदालतको महत्वपूर्ण आदेशहरु जारी गर्ने सन्दर्भमा फौजदारी अनुसन्धान र कारबाही लगायतका उपचारका संयन्त्रहरु स्थापित गरी सरकारको अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्न समेत भनेको छ।[१८]

---

[१४] कुमार लामा उपर वेलायतमा चलेको मुद्दा

[१५] सुशिल प्याकुरेल विरुद्ध नेपाल सरकार मन्त्री परिषद समेत २०६८ रिट न. १०९४

[१६] जय किशोर लाल विरुद्ध जि.प्र.का. धनुषा समेत रिट नं. ०६३-००-०६८१

[१७] देवी सुनार वि. जि.प्र.का. काभ्रे समेत रिट नं.

[१८] रनित्व ढकाल वि. नेपाल सरकार

नेपालमा द्वन्द्वको बखत घटेका मानवअधिकारका ज्यादतीहरु उपर अनुसन्धान र अदालतमा मुद्दा प्रवेश गरेर फैसला समेत भएको स्थिति छ। (४) दैलेख जिल्ला अदालतले हालसालै पत्रकार डेकेन्द्र थापालाई अपहरण गरी हत्या गरेका मुद्दामा केही प्रतिवादीलाई जन्म कैद भै फैसला गरेको छ त्यस्तै चितवनबाट गोरखाका कृष्णप्रसादको गैर न्यायिक हत्या उपर मुद्दा परी फैसला समेत भएको छ र कुनै बल पूर्वक बेपत्ता बनाएको मुद्दाहरुमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट अनुसन्धान गर्न भनी भएका निर्देशात्मक आदेशले सङ्क्रमणकालीन अवस्थाका मानव अधिकार उल्लङ्घनमा दोषीले उन्मुक्ति पाउने अवस्था छैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र सत्य तथ्य निरुपण एवं बलपूर्वक बेपत्ता बनाइएका व्यक्ति सम्वन्धी आयोग गठन भएको पनि ६ बर्ष बित्न थालेका छन्। पहिलो त यो आयोगको ऐनका सम्वन्धमा सर्वोच्च अदालतले अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम संशोधन गर भनी दिएको निर्देशात्मक आदेशको सरकारले पालना गरेको छैन। आयोगको प्रभावकारी ऐनको अभावमा प्रभावकारी काम गर्न सकेको अवस्था छैन। दोश्रो कुरा, पीडितले स्वामित्व ग्रहण नगरेको आयोगबाट उनीहरु निराश छन्। तेस्रो, आयोगको छनौंट र मापदण्डमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता भएको अवस्था नहुँदा प्रभावकारी कम गर्न दुवै आयोगले नसकेको विगतको तथ्यले देखाएको छ।

७.सङ्क्रमणकालीन फौजदारी दायित्वका समस्याहरुः-

अन्तरिम संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५-२-५ मा दुवै पक्ष आपसी सहमतिमा उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको दशकौंपछि मात्र सत्य निरुपण तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरु सम्बन्धी आयोग निर्माण भएका छन्। विगतको मल्लिक आयोग, रायमाझी आयोग जस्तै नियति यो आयोगले व्यहोर्ने आशङ्का जिवितै छ।६ बर्षको गठन भएको अवधिमा उल्टै पीडितले झनै पीडा बोध गर्दै जाने पीडकले उन्मुक्ति पाउँदै जाने स्थिति बनेको छ। विगतका दोषीहरुले कारबाहीको भागीदार बनेको अनुभव गर्ने वातावरण निर्माण हुन सकेको छैन। विगतका दोषीलाई कारबाही नगरेसम्म न्यायको कल्पनासम्म गर्न सकिँदैन। पीडितलाई परिपूरणका नाममा दिने रकमबाट उनीहरुले न्यायको अनुभूति गर्न सक्दैनन्। पहिलो चुनौती भनेको राजनैतिक दलमा दण्डहीनताका संस्कृति अन्त्य गर्नका लागि चाहिने इच्छाशक्तिको अभाव हो। सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप तथा बेपत्ता आयोगको सम्बन्धमा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड बमोजिम ऐनको संशोधन गर्न दिएको आदेश पालना भएको छैन। विगतलाई नकोटयाऊ भन्ने संस्कृतिको विकास भएको छ। प्रतिनिधिसभाबाट ०६३ श्रावण ९ गते अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको मान्यतालाई अनुमोदनको संकल्प प्रस्ताव पारित भएको पनि १५ बर्ष व्यतीत भै सकेको छ। युद्ध अपराध र मानवता विरुद्धको अपराधमा हदम्यादको अनुपयुक्तता सम्बन्धी महासन्धि, १९७०, यातनाका विरुद्धको महासन्धिको स्वेच्छिक आलेख, २००२, जवरजस्ती बेपत्ताबाट सवै व्यक्तिको बचाउ गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६, जनेभा महासन्धिको ऐच्छिक आलेख १९७७ समेतका उल्लिखित सन्धि महासन्धि र ऐच्छिक आलेखको अनुमोदन गर्न नेपालले इच्छा शक्ति नदेखाउनाले पनि यसमा थप चुनौती खडा गरेको छ।

८.निष्कर्षः

सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि गठित संयन्त्रहरुले प्रभावकारी काम गर्ने वातावरण पाउन सकेका छैनन्। यसको ऐन सर्वोच्च अदालतको निर्देशात्मक आदेश अनुरुप संशोधन हुन सकेको छैन। पीडितहरुले विद्यमान कानुनको सहारामा धमाधम बेपत्ता बनाएका आफन्तहरुको घटनामा सामेल हुनेहरु उपर जाहेरी दरखास्त

दर्ता गर्ने प्रकृया सुरु गरेका छन्। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रको ऐन नै माफीमुखी रहेको र यसले दण्डहीनता अन्त्य नगर्ने र विगतका द्वन्दका घटनाका पीडितहरुलाई फौजदारी दायित्व बहन गराउन राजनैतिक इच्छा शक्ति राज्यले नदेखाएका कारण नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय समुदायमा फौजदारी दायित्वका सम्वन्धमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने सम्भावना बढ्दो छ।नेपालमा विगतको द्वन्दको कहाली लाग्दो मानव अधिकारका ज्यादतीका घटनाका दुवै पक्षका दोषीलाई उनीहरुले गरेको गलत कामका लागि जवाफदेही बनाइएन र दण्डित गर्न सकिएन भने फेरी पनि द्वन्द सृजना हुन सक्ने भएकाले सम्वन्धित पक्ष यसमा जिम्मेवार हुन आवश्यक छ र द्वन्दको बेला मानव अधिकार उल्लङ्घन गर्नेहरु उपर अभियोजन र दण्डित गर्ने र मेलमिलापको लागि अनिवार्य पूर्व शर्त हो। अतः वास्तविक शान्ति कायम गर्न पनि विगतका कसुरदारलाई उनीहरुले गरेको फौजदारी गलत कामका लागि जवाफदेही बनाउनै पर्ने सङ्क्रमणकालीन न्यायको अभीष्ट हो भन्न सकिन्छ।

संक्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध

शोभाकर बुढाथोकी♠

सारांशः सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई मानव अधिकारको अभिन्न अङगका रुपमा लिनुपर्दछ। द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा आम नागरिकको मानव अधिकार संरक्षण तथा सम्बर्द्धनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको सुनिश्चितता अत्यावश्यक हुन आउँछ। द्वन्द्व प्रभावितहरुका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्न र मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा जघन्य अपराधमा संलग्न आरोपितहरुलाई कानुनसम्मत तवरबाट अनुसन्धान तथा छानविनको दायरामा नल्याएसम्म कुनै पनि मुलुकमा शान्ति र न्याय स्थापना हुन मुस्किल पर्दछ। विधिको शासनको सुनिश्चितताका लागि पनि दण्डहीनताको अन्त्य आवश्यक हुन्छ।

द्वन्द्वकालीन अवस्थामा राज्य र विद्रोही दुवै पक्षबाट मानव अधिकार र मानवीय कानुनको उल्लङ्घन भएको हुन्छ। यसको उचित सम्बोधनका लागि द्वन्द्वको अन्त्य र शान्ति निर्माणको अवधिमा पीडितहरुलाई न्याय र परिपूरणको सुनिश्चितताका अलावा पीडकहरुमाथि न्यायोचित तरिकाले कानुनी कारबाहीका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु स्थापित गरिने गरिन्छ। यस्ता संयन्त्रहरुको दायित्व मुलुकमा जारी शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउनु र गम्भीर मानव अधिकारको उल्लङ्घन तथा जघन्य अपराधमा संलग्न आरोपितहरुलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याई यस्ता घटनाहरु पुनः दोहोरिन नदिनका लागि आवश्यक पूर्वाधार तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका अतिरिक्त विधिको शासनको संस्थागत विकासका लागि पनि द्वन्द्वकालीन सवालहरुको निरुपण हुनुपर्दछ। सामान्यतया नियमित औपचारिक न्यायिक प्रणालीबाट न्यायको सुनिश्चितता गर्न लामो समय लाग्ने भएकाले प्रभावकारी एवं छोटो अवधिमा पीडितलाई राहत एवं न्याय र परिपूरण प्रदान गर्न, र पीडकलाई जवाफदेही बनाउन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई उचित विकल्पका रुपमा लिइन्छ। यसले शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र मानव अधिकारको सम्बर्द्धन गर्नमा सहयोग पुग्दछ।

१.पृष्ठभूमि

द्वन्द्वकाल वा नियन्त्रित शासन पद्धतिका समयमा घटेका गम्भीर अपराध तथा जघन्य मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई यथाशीघ्र उचित, विधिसम्मत् तथा न्यायको सिद्धान्तका आधारमा सम्बोधन गर्ने प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको रूपमा बुझिन्छ। यसले सामान्यतया विगतमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन वा ज्यादतीहरुको स्वीकारोक्ति, पीडकमाथि कानुनसम्मत अभियोजन, पीडितलाई सम्मानपूर्वक क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र आवश्यकताअनुसार पीडितको सहमतिमा अगाडि बढाउन सकिने क्षमादान प्रक्रियालाई समेट्ने

♠ बरिष्ठ मानव अधिकारकर्मी

गर्दछ। समष्टिमा द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा प्रभावित समूह तथा पीडितका पीडाहरूलाई उचित प्रक्रियामार्फत सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण समाजको निर्माण, मानव अधिकारको संरक्षण र दिगो शान्ति स्थापनाका लागि मेलमिलाप, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रबर्द्धन गर्ने कार्यलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको दायरामा राख्ने गरिन्छ।

हिंसात्मक द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ रूपान्तरणको प्रक्रियामा रहेका देशमा न्यायपूर्ण शान्तिको स्थापना तथा जिम्मेवारपूर्ण राज्य व्यवस्था निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गतिविधिहरु सञ्चालन गरिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता उत्पन्न हुन सक्दछ र पुनः हिंसा भड्कने खतरासमेत रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका निर्विकल्प वा निरपेक्ष संयन्त्र हुन नसक्ने भएकाले यससँग सम्बन्धित सवाललाई सम्बोधन गर्न कुनै मुलुक बिशेषको द्वन्द्व वा मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृतिका आधारमा विभिन्न वैकल्पिक प्रक्रियाहरु अपनाउन सकिन्छ। सामान्यतया पीडकलाई दोष अनुसार सजायको भागिदार बनाउने र पीडितलाई न्याय दिलाउनुका साथमा पीडितको पीडा सम्बोधनका लागि द्वन्द्वको प्रकृति, मुलुकको राजनीतिक अवस्था र अनुकूलता अनुसार कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ। तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रका विश्वव्यापी रूपमा अभ्यास गरिएका स्वरूपहरुमा अभियोजन, सत्य आयोगको गठन, भेटिङ, क्षतिपूर्ति र परिपूरण रहेको पाइन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूको स्वरूप उक्त देशको अवस्था र विगतका ज्यादतीको प्रकृतिका आधारमा निर्भर गर्दछ। यस्ता संयन्त्रहरूले जघन्य अपराध वा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति, लक्षित समूह र यस्ता कार्यबाट भएका पीडित, ज्यादती तथा उल्लङ्घनको स्तर वा अपराधमा संलग्न पीडक, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधका कारणको पहिचानका अलावा पीडकमाथि कारबाही तथा पीडितलाई न्याय वा परिपूरणको सिफारिस गर्नेजस्ता सवाललाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

दीगो शान्तिको स्थापना, लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको स्थायित्व, जवाफदेही राज्य संयन्त्रहरुको आधार, मानव अधिकारको प्रत्याभूति र न्यायपूर्ण समाज निर्माणका लागि द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकहरुमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु स्थापना गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय आवश्यकता र मौलिकताका आधारमा गठन हुने आयोगहरुका नाम फरक-फरक भए तापनि उनीहरुको कार्यदिश तथा दीर्घकालिन लक्ष्य सामान्यतया मिल्दोजुल्दो छ। कार्यदिशमा पाइने समानताहरुमा द्वन्द्वकाल वा सैनिक वा तानाशाही वा निरंकुश व्यवस्था वा गृह युद्धका समयमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधको अध्ययन, अनुसन्धान तथा जाँचबुझ, बेपत्ता नागरिकहरुको खोजी तथा सार्वजनिकरण, गैरकानुनी हत्या वा आमहत्या, यातना जस्ता मानवता विरुद्धका अपराधको अध्ययन अनुसन्धानका माध्यमबाट दोषीहरुको पहिचान गर्ने र कारबाहीका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने तथा पीडितको न्यायको सुनिश्चितताका आधारहरु तयार गर्ने रहेको पाइन्छ।

आम नागरिकप्रति उत्तरदायी र कानुनको पालनामा इमान्दार राज्यका निकायहरुको स्थापना तथा संवर्द्धन नभएसम्म मानव अधिकार उल्लङ्घन वा ज्यादती र जघन्य अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुलाई कानुनको दायरामा ल्याउन, उनीहरुका गलत कार्यको जवाफदेहीता सुनिश्चित गर्न र पीडितहरुलाई न्याय एवम् राहत र परिपूरणको व्यवस्था मिलाउन असम्भव हुन्छ। भविष्यमा पुनः भड्किन सक्ने हिंसा, दमन तथा मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट प्रत्येक व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न तथा राज्यका निकायहरुबाट हुनसक्ने यस्ता

गैरकानुनी कार्यहरुमा रोक लगाउने वातावरण बनाउनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रयास अपरिहार्य मानिन्छ। साथै, हिंसात्मक द्वन्द्वबाट शान्ति वा लोकतान्त्रिक पद्धतितर्फ सङ्क्रमणमा रहेका मुलुकहरुका लागि राज्यका निकायहरुको सुधार गर्नु महत्वपूर्ण कार्य हुने गर्दछ। उक्त परिवेशमा सङ्क्रमणकालको व्यवस्थापन गर्ने, शान्ति प्रक्रियालाई सफल बनाउने, संभावित मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई रोक्ने, र कानुनी शासनका मान्यताहरुको संरक्षणमा सक्रिय रहने निकायहरुको रुपान्तरणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रयासलाई अगाडि बढाइनुपर्दछ। यसले शान्ति प्रक्रियालाई चलायमान बनाउन र मानव अधिकारको प्रबर्द्धनमा मद्दत पुग्दछ।

२.सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरूको स्थापनाका आधारहरू

द्वन्द्व पीडितका पीडाहरुलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थापना गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु न्यायका दृष्टिकोणबाट निर्माण गरिनुपर्दछ र सोही मुताविक कार्यान्वयनमा ल्याउन अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ। पीडकमुखी सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरु स्थापना भएको अवस्थामा समाजमा न्यायपूर्ण शान्तिको अपेक्षा गर्नु निरर्थक हुन्छ। यसैगरी, मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घनका घटनाहरुको अध्ययन तथा अनुसन्धान पश्चात् समाजमा शान्ति, मेलमिलाप, सहिष्णुता, सद्भाव र न्यायपूर्ण वातावरण निर्माण गर्ने रहेको हुन्छ भने प्रत्येक मानिसले मर्यादित तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु रहेको हुन्छ। साथै, पीडितहरुका लागि परिपूरणको सिफारिस गर्ने र भविष्यमा यस्ता घटनाहरु दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत सुधारका लागि सुझावहरु पेश गर्ने पनि रहेको पाइन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई शान्ति प्रक्रियाको अभिन्न अङ्गका रुपमा लिनुपर्दछ। शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र परिणाममुखी बनाउनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियालाई पारदर्शीरुपमा सञ्चालन गरिनुपर्छ। मूलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले शान्ति सम्झौताको मर्म तथा भावना अनुरुप द्वन्द्व रुपान्तरण, दीगो शान्ति र न्यायका प्रयासहरुलाई सुनिश्चितता गर्नेतर्फ उन्मुख हुनुपर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया हचुवा र राजनीतिक शक्तिहरुको नीहित स्वार्थपूर्ति गर्ने माध्यमका रुपमा मात्र कार्यान्वयनमा ल्याउने दुष्प्रयास हुन गएमा अन्ततोगत्वा देशमा द्वन्द्व पुनरागमन हुन सक्नेछ भने द्वन्द्वपीडितहरु न्यायबाट बञ्चित हुन पुग्नुका साथै उनीहरुमा बदलाको भावना विकास हुने प्रवल सम्भावना रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरुको स्थापनालाई प्राविधिक रुपमा मात्र हेरिएमा द्वन्द्व पीडितहरुका साथमा समस्त शान्ति प्रक्रियाप्रति गम्भीर षडयन्त्र भएको मान्नुपर्छ। त्यसमा पनि दलीय हस्तक्षेप तथा राजनीतिकरण हुन गएमा अपराध भएसरह ठान्नुपर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा उपयुक्त तथा स्वीकार्य विधिबाट सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता र अन्यौलता उत्पन्न हुन सक्दछ र पुनः हिंसा भड्कने खतरासमेत रहन्छ।

द्वन्द्वलाई शान्तिमा रुपान्तरण गर्ने र पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न नसक्ने आयोगले आम पीडित समुदायमा नैराश्यता ल्याउँछ भने राज्यप्रति वितृष्णा बढाउँछ। साथै, आरोपित पीडकहरुका लागि समेत जीवनभर मानसिक रुपमा शान्ति नपाउने अवस्था सृजना गर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायजस्तो संवेदनशील सवालमा यससम्बन्धी संयन्त्रहरूको स्थापनाका क्रममा मूलतः राजनीतिक शक्तिहरूका बिचमा सहमति निर्माण हुन नसकेमा र कानुनी अड्चन पन्छाउने नाममा व्यक्तिगत तथा समूहगत स्वार्थको गलत मनसायले

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरुको दुरुपयोग गर्ने प्रयत्न हुन गएमा द्वन्द्व पीडितहरूको अपमान हुन जान्छ र उनीहरुको न्यायको अधिकार कुण्ठित हुने संभावना रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया पीडितमुखी र न्यायमुखी हुन सकेमा मात्र शान्ति प्रक्रिया परिणाममुखी भएको मानिन्छ। गम्भीर अपराध तथा जघन्य मानव अधिकार उल्लङ्घनलाई यथाशीघ्र उचित, विधिसम्मत तथा सर्वव्यापी न्यायको सिद्धान्तका आधारमा सम्बोधन गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको मुलभूत उद्देश्य हुने गर्दछ। तर, यस्ता संयन्त्रहरुलाई द्वन्द्वसँग सम्बन्धित राजनीतिक, प्रशासनिक तथा सुरक्षा शक्तिहरुको प्रभाव पर्न गएमा मुलुकमा शान्ति, सहिष्णुता, स्थायित्व र आपसी सद्भाव कायम हुनुको साटो मुलुक थप द्वन्द्वको चपेटामा पर्न सक्दछ। द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा द्वन्द्व पीडितहरुलाई छिटो र सर्वस्वीकार्य मापदण्डका आधारमा न्यायको सुनिश्चितता उचित समयमा विधिसम्मत तरिकाले प्रवाह गर्न नसकेमा द्वन्द्वपीडितहरुमा प्रतिशोध बढ्न सक्दछ।

३.नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरु स्थापनाको औचित्य

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया निश्चित रुपमा द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकहरुका लागि कठिन कार्य मानिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा नेपालमा व्यापक तथा सुनियोजित रुपमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितहरुलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरुको स्थापना गर्नु बाञ्छनीय हुन आएको छ। नेकपा (माओवादी) बाट सञ्चालित दश वर्षे हिंसात्मक द्वन्द्वका समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन, ज्यादती र गम्भीर अपराधका घटनाहरुलाई प्रभावकारी तथा न्यायपूर्ण रुपमा सम्बोधन गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका रणनीतिहरु तयार गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ।

विडम्वना नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको यात्रा सहज हुन सकेको छैन र यससँग सम्बन्धित संयन्त्रहरु गठन हुन झन्डै आठ वर्षको अवधि लागेको थियो। तथापि द्वन्द्वकालको पीडा तथा क्षतिलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने राजनीतिक, नैतिक तथा कानुनी दायित्वबाट राज्य विमुख हुन सक्तैन। नेपालमा द्वन्द्वका कारण १७००० भन्दा बढी मानिसहरुले ज्यान गुमाएको राज्यको आँकडा रहेको छ भने १२ सय भन्दा बढी मानिसहरु अहिले पनि बेपत्ताको अवस्थामा रहेको र हजारौं मानिसहरु यातना तथा गिरफ्तारीको शिकार हुन पुगेको वा त्यस्तै हजारौं मानिसले द्वन्द्वको विभत्स पीडा खप्नुपरेको यथार्थतालाई स्वीकार गर्न तत्कालीन सत्तासीन राजनीतिक शक्तिहरु, सुरक्षा निकायहरु र विद्रोही नेकपा (माओवादी) तयार हुनुपर्छ। उक्त ज्यादतीपूर्ण इतिहासलाई शान्ति, न्याय र सम्मानमा रुपान्तरण गर्ने कार्यहरुको थालनीमा सम्पूर्ण निकायहरु जिम्मेवार हुनुपर्ने हुन्छ र यसको सुरुवात सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाबाट गर्न सकिन्छ।

हिंसात्मक द्वन्द्वका पीडाहरु अत्यन्त मार्मिक तथा पीडाजनक हुन्छन् भने कुनै पनि तरिकाबाट राहत दिन असम्भव हुन्छ। तर, त्यस्ता पीडा तथा घटनाहरुबाट प्रेरित भई कुनै पनि पीडितमा बदलाको भावना विकास हुन नदिन र समाजमा पुनः द्वन्द्व सृजना हुनबाट रोक्नका लागि पीडितहरुका सरोकारहरु सम्बोधन गर्नैपर्ने हुन्छ। सम्बोधनका क्रममा अपनाइने विधि तथा प्रक्रियाका बारेमा आम पीडितका बिचमा सहमति नहुन पनि सक्दछ। तथापि राज्यले उपयुक्त तथा वैधानिक प्रक्रिया मार्फत कम्तिमा सरोकारवालाहरुका बिचमा न्यूनतम तहमा स्वीकार हुनसक्ने सङ्क्रमणकालीन न्यायका विधि अपनाउनुपर्ने हुन्छ। यस परिस्थितिलाई मध्यनजर राखी नेपालमा पनि हिंसात्मक द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्यसँगै सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु स्थापना गर्ने र पीडकहरुलाई न्यायको दायरामा ल्याउने तथा पीडितहरुलाई आत्मसन्तुष्टि दिलाउने प्रक्रिया अवलम्वन गर्ने समझदारी २०६३ मंसीर ५ मा नेपाल सरकार तथा नेकपा (माओवादी) का बिचमा

हस्ताक्षरित विस्तृत शान्ति सम्झौतामा समावेश गरिएको थियो, जुन पीडित तथा सरोकारवालाहरुलाई उत्साहजनक कार्य हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा अक्षरशः लागू हुन नसक्दा पीडित समुदायमा निराशा बढ्नु स्वाभाविक मानिन्छ।

सिद्धान्ततः पीडितलाई न्यायका अलावा क्षतिपूर्ति र परिपूरण, पीडकलाई सजाय र निश्चित सीमाभित्र रहेर न्याय तथा मेलमिलापका मान्यताहरुलाई निष्पक्ष रुपमा कार्यान्वयनमा ल्याउने सहमति शान्ति सम्झौताका माध्यमबाट भएपनि यसलाई व्यवहारमा उतार्ने कार्य चुनौतीपूर्ण हुन आएको छ। तथापि नेपालले शान्ति सम्झौता मार्फत् सङ्क्रमणकालीन न्यायको गाम्भिर्यलाई आत्मसात गरेको छ भने यसले शान्ति प्रक्रियाका पक्षधरहरुबाट गम्भीर मानव अधिकार उल्लङघन तथा ज्यादतीको पीडापूर्ण इतिहासलाई सम्बोधन गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर भएको मान्नुपर्ने हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको औचित्यता हिंसात्मक द्वन्द्वका कारक पक्षहरुको पहिचान गर्न र त्यस्ता कारणहरुको सम्बोधन मार्फत् पुनः द्वन्द्व भड्किन नदिनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरु उपयोगी हुन सक्दछ। यस्ता संयन्त्रहरुको स्थापनाले देशमा बिद्यमान दण्डहीनताको स्थिति अन्त्य गर्न र जवाफदेहीताको वातावरण सुनिश्चित गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ। यसैगरी द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध वा फौजदारी अपराधको प्रकृतिका अलावा यस्ता कार्यमा संलग्न व्यक्तिहरु र वास्तविक पीडितहरुको पहिचानमा सहयोग पुऱ्याउँदछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रले दोषीहरुमाथि उपयुक्त कानुनी प्रक्रियाका माध्यमबाट कारबाही चलाउन र पीडितहरुलाई क्षतिपूर्ति वा अन्य प्रकारका परिपूरणको सिफारिस गर्न सक्दछ। साथै, शासन पद्धतिमा सुधार ल्याउन, सुशासन स्थापना गर्न र पारदर्शिता तथा जवाफदेहीताको संस्कृतिलाई बढावा दिनका लागि संस्थागत सुधारसम्बन्धी गतिविधिहरुको सिफारिस पनि गर्न सक्दछ। समस्तमा दीगो शान्तिको स्थापना, लोकतान्त्रिक संस्कृतिको बढावा र राष्ट्र निर्माणको प्रक्रियालाई अगाडि बढाउनमा सहयोगी हुन सक्दछ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया सम्बन्धी प्रावधानहरु स्पष्ट रुपमा उल्लेख गरेको छ। सम्झौताको दफा ५.२.३ मा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरुको वास्तविक विवरण ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने र परिवारजनलाई जानकारी दिने व्यवस्था गरेको छ भने यसको दफा ५.२.४ मा समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरुका लागि राहत कार्य र पुनर्स्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुर्नस्थापना आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। यसैगरी सम्झौताको दफा ५.२.५ मा सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता बिरुद्धको अपराधमा संलग्नहरुका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलामिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रावधान रहेको छ। दुर्भाग्य, शान्ति आयोगको परिकल्पना कहिल्यै कार्यान्वयनमा आउन सकेन भने अन्य दुई वटा आयोगहरुको गठन गर्न दलीय स्वार्थका कारण सरकारले करिब आठ बर्षको समय लगाउन पुग्यो। विडम्बना, यसरी गठित आयोगहरुमा नियुक्त पदाधिकारीहरु र आयोगहरुको क्षमता र कार्यशैलीका सवालमा पीडित तथा मानव अधिकार समुदायको व्यापक गुनासो रहने गरेको छ।

दलीय स्वार्थ र राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावका कारण शान्ति सम्झौता भएको आठ बर्षपछि गठन भएका बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगहरुमा व्यापक उतार-चढाव देखिएको छ। पटक-पटक म्याद थपिएका आयोगहरु दोस्रो पटक गठन भएका छन् र

पछिल्ला आयोगहरुको समेत कार्यकाल समाप्त भइसकेको छ। नीतिगत तहमा नियमावली र कार्यविधिहरुको मस्यौदा गर्ने जस्ता केही संस्थागत कार्यहरु गरेको भएपनि पीडितलाई राहत दिने र न्यायको सुनिश्चितता गर्ने कार्यमा अहिलेसम्म कुनै उल्लेखनीय प्रगति भएको महसुस गर्न सकिएको छैन। बेपत्ता नागरिक छानबिन आयोगले आफ्नो काम निष्कर्षतर्फ पुऱ्याएको दावी गरेको छ भने सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले उजुरी सङ्कलन बाहेक अन्य कुनै अर्थपूर्ण काम गर्न सकेको देखिएको छैन। दुवै आयोगहरुले जनशक्ति र स्रोतसाधनको अभावको गुनासो गर्दै आएको सुनिदै आएको छ भने उनीहरुले समेत माग गर्दै आएको ऐनको संशोधन हुन सकेको छैन। अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र सर्वोच्च अदालतको फैसलाका आधारमा ऐनको संशोधन नभएसम्म दुवै आयोगहरु चलायमान र परिणाममुखी हुन असम्भव छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणालाई मुलुकको २०६३ माघमा जारी अन्तरिम संविधानले शान्ति सम्झौतालाई यसको अनुसूचीमा समावेश गरेको थियो। यसरी अन्तरिम संविधानले शान्ति सम्झौतालाई आफ्नो अभिन्न अङ्गका रुपमा स्वीकार गर्नुले सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्यतालाई पनि आत्मसात गरेको ठहर्छ। यसैगरी अन्तरिम संविधानले आत्मसात गरेको न्यायको हक र यातना विरुद्धको हकलाई नेपालको संविधान, २०७२ ले पनि स्वीकार गरेको छ। यस अर्थमा नेपालको संविधानले मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा जवाफदेहीता सुनिश्चित गर्ने अभिप्राय राखेको पाइन्छ भने पीडितको हकको सुनिश्चितता गर्न खोजेको अनुभूत गर्न सकिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा प्रारम्भदेखि राजनीतिक दलहरुको स्वार्थ हाबी रहेको स्पष्ट रुपमा महसुस गर्न सकिन्छ र उनीहरुको स्वार्थका कारण पीडितहरुबाट व्यापक रुपमा माग गरिएको कानुन संशोधनको प्रक्रियामा अन्यौलता रहेको पाइन्छ। मुख्यतया, आयोगहरुको गठनका लागि जारी कानुनप्रति पीडित, मानव अधिकार समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय निकायको आपत्ति रहेको छ। साथै, पीडितहरुका तर्फबाट २०७१ फागुनमा दायर गरिएको रिटमा सर्वोच्च अदालतले पीडितमैत्री मान्यता अनुरुप सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कार्य सञ्चालन गर्न निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको छ। फैसला अनुसार सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधमा आममाफीको उद्देश्य राखी क्षमादानको सिफारिस गर्नसक्ने छैन भने मेलमिलाप गराउने कार्यमा कानुनी रुपमा बन्देज लगाइएको छ। साथै, अभियोजनका लागि आयोगले सरकारमार्फत् नभई सिधै महान्यायधिवक्ताको कार्यालयलाई सिफारिस गर्न सक्नेछ भने अदालतमा विचाराधीन मुद्दा आयोगको क्षेत्राधिकारमा नपर्ने पनि स्पष्ट पारेको छ। यसबाट पीडित लगायत यस क्षेत्रका सरोकारवालाहरुमा केही आशा पलाएपनि सरकारबाट सो अनुरुप कानुनको संशोधन हुन नसक्दा उनीहरुमा निराशा अद्यावधि कायम छ।

साथै, सर्वोच्च अदालतबाट गम्भीर उल्लङ्घनमा क्षमादान अस्वीकार्य र हदम्यादले व्यवधान गर्न नहुने, आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनीयतालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने, पीडित तथा साक्षी संरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने, गम्भीर उल्लङ्घनहरुलाई अपराधिकरण गर्ने बनाउनुपर्ने, गम्भीर अपराधहरुमा फौजदारी अभियोजनलाई सुनिश्चितता प्रदान गर्नुपर्ने, पीडित एवम् पीडितका परिवारलाई पर्याप्त परिपूरण दिने तथा समाजमा मेलमिलापको भावना प्रवर्द्धन गराउने र सहभागितापूर्ण तथा परामर्शमूलक कानुन निर्माण प्रक्रिया अवलम्वन गर्नुपर्ने फैसला गरेको थियो।

यसैगरी विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (Universal Periodic Review) को कार्यसमूहले मानव अधिकार परिषद्को ४७ औं सत्र (जुन २१-९ जुलाई, २०२१) मा पेश गरेको प्रतिवेदनको सिफारिसमा

सङ्क्रमणकालीन न्यायको सवाललाई अत्यन्त महत्वका साथ उजागर गरेको छ। प्रतिवेदनले क्षमा र साक्षी संरक्षणका सवालमा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यताका आधारमा र यौन हिंसाका सवालमा सर्बोच्च अदालतको फैसलाका आधारमा बिद्यमान ऐनको संशोधन गर्न सुझाव दिएको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाका संयन्त्रहरु स्वतन्त्र रुपमा चलायमान बनाउनका लागि ऐनको संशोधन हुनुपर्ने आवश्यकता औंल्याएको छ। साथै, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियामा लैंगिक संवेदनशिलता हुनुपर्ने र सत्य, न्याय एवं परिपूरण सम्बन्धी पीडितहरुको अधिकार समयमा सुनिश्चित गर्नका लागि पारदर्शी प्रक्रिया अपनाउनुपर्ने बताएको छ। सत्य-तथ्य अभिलेखन, न्याय, परिपूरण, द्वन्द्वकालको स्थिति नदोहोरिने सुनिश्चितता गर्न र संस्थागत सुधारको संयोजन हुनेगरी बृहद् सङ्क्रमणकालीन रणनीति बनाउनका लागि पारदर्शी र समावेशी परामर्श कार्यक्रम सञ्चालन गर्न पनि सुझाएको छ। यसका अलावा द्वन्द्वकालका मानव अधिकारको उल्लङ्घन र दुर्व्यवहारका पीडितहरुलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न पीडित समूहका मागहरु सम्बोधन गर्नुपर्ने पनि उल्लेख गरेको छ।
नेपालको सन्दर्भमा गठित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगहरुको गठन सम्बन्धी ऐन अस्पष्ट, पीडकमैत्री र मेलमिलापका नाममा क्षमादान उन्मुख रहेको पीडित समुदाय र मानव अधिकार समुदायको आरोप छ। यसले पीडितहरुमा नैराश्यता सृजना गर्नु र न्यायका अभियन्ताहरुमा आक्रोश देखा पर्नु स्वाभाविक मान्नुपर्ने हुन्छ। आयोगको प्रभावकारिताका लागि न्यूनतम रुपमा आवश्यक हुने कानुनी, राजनीतिक र आर्थिक स्वायत्तता हालै गठित आयोगहरुमा नभएको र यसको सिफारिस सरकारले मान्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था नभएकाले उल्लिखित आयोगहरु सरकारका लागि अन्तर्राष्ट्रिय समुदायलाई दिग्भ्रमित बनाउने माध्यमका रुपमा मात्र उपयोग गरिएको देखिन्छ।
द्वन्द्व पीडितहरुलाई उचित न्यायको व्यवस्था गर्नु र उनीहरुलाई राहतको व्यवस्था मिलाउनु राज्यको दायित्व हो भने शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता राजनीतिक शक्तिहरुले आफूले जाहेर गरेका प्रतिबद्धताहरु व्यवहारमा उतार्नु उनीहरुको राजनीतिक इमान्दारिताभित्र पर्दछ। सामुहिक प्रतिबद्धता तथा राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु स्थापना र प्रभावकारी हुन सक्तैनन् भने पीडितहरुले न्यायको अनुभूति गर्न पाउने सम्भावना पनि कमै रहन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा स्थापित मान्यता अनुसार नेपालमा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरुले जघन्य अपराध वा गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति, लक्षित समूह र यस्ता कार्यबाट भएका पीडितहरु, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधमा संलग्न पीडकहरु, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधका कारणहरुको पहिचानका अलावा पीडकहरुमाथि कारबाही तथा पीडितलाई न्याय वा परिपूरणका स्थापित मान्यताका आधारमा सिफारिस गर्ने जस्ता सवालहरुलाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।
सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरू (स्थापनादेखि कार्यान्वयनसम्म) सम्पन्न गर्न लामो समय लाग्न सक्ने भएकाले यी प्रक्रियालाई राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्य र आवश्यकताअनुसार आवश्यक रणनीतिहरू बनाई लागू गर्नुपर्ने हुन्छ। यसले द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकमा दिगो शान्ति तथा सुशासन कायम गर्ने अवसर अभिवृद्धि गर्ने, भविष्यमा हुनसक्ने मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको रोकथाम गर्ने, सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको प्रबर्द्धन गर्ने, पीडितहरूका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्ने, पीडकहरूलाई उचित कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट सजाय, क्षमादान वा सफाइको अवसर प्रदान गर्ने र सभ्य राष्ट्रको निर्माणका लागि आवश्यक सुशासन, कानुनी शासन, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिताजस्ता मापदण्डहरू व्यवहारमा उतार्ने उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्दछ।

५.सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकारको अन्तरसम्बन्ध

द्वन्द्वकाल वा तानाशाही व्यवस्थाको समयमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनमा दोषी ठहरिएका व्यक्तिहरुलाई कानुनी कारबाहीको दायरामा ल्याउन र पीडितहरुलाई न्यायको साथमा परिपूरण प्रदान गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले सहयोग पुऱ्याउँदछ। कतिपय अवस्थामा मानव अधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न भएका संस्थाहरुको संरचनामा आधारभूत परिवर्तन ल्याउन र आवश्यकता अनुसार त्यस्ता संस्थाहरुलाई सदाका लागि खारेजी गर्न समेत यसले औचित्यपूर्ण आधारहरु तयार गर्दछ। सामान्यतया विगतका कमजोरी वा गल्तीको स्वीकारोक्ति, पीडकलाई उचित प्रक्रियाका आधारमा अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र आवश्यकताअनुसार पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्नेगरी उनीहरुको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई समेट्ने गर्दछ। द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा पीडितहरूका पीडाहरूलाई उचित प्रक्रियामार्फत सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण समाजको निर्माण र दिगो शान्तिको स्थापनाका लागि मेलमिलाप, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन गर्ने प्रक्रिया नै सङ्क्रमणकालीन न्याय हो।

मानव अधिकारको ज्यादती तथा गम्भीर अपराधमा संलग्न भएका सरकारी निकायमा कार्यरत व्यक्तिहरुमा व्यक्तिगत तहमा आत्मसम्मानको अभाव हुनु स्वभाविक मानिन्छ भने उनीहरुले नागरिकको दृष्टिकोणमा विश्वसनीयता पनि गुमाएका हुन्छन्। मानव अधिकार उल्लङ्घन र गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरु तथा राज्यका निकायहरुमाथि विशेषतः पीडितहरुले विश्वास गर्ने सम्भावना अत्यन्त कम हुने गर्दछ। फलतः राज्यका निकायहरु आफ्नो जिम्मेवारी निर्वाहका सवालमा नीतिगत तथा व्यावहारिक रुपमा असफल हुने गर्दछन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य पनि विगतका जघण्य मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा संलग्न आरोपितहरुलाई कानुनको दायरामा ल्याउनु भनेको यस्ता प्रकृतिका दर्दनाक तथा अमानवीय घटनाहरु नदोहोरिने अवस्था तयार गर्नु, परिपूरणका माध्यमबाट मेलमिलापका आधारहरु बनाउनु र जवाफदेहीताका लागि स्वीकार्य संयन्त्रहरु सृजना गर्नु रहेको हुन्छ। मूलतः विगतका मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीहरुमा बाध्यतावश वा व्यक्तिगत स्वेच्छाचारी प्रकृतिका कारण यस्ता जघण्य मानव अधिकार उल्लङ्घनमा सुरक्षा निकायहरुको संलग्नता बढीजसो हुने गर्दछ। तथापि सुरक्षा निकायहरुको प्रभावकारिता तथा उनीहरुलाई जवाफदेहीताको दायरामा ल्याउनका लागि सुरक्षा तथा न्यायिक संयन्त्रहरुसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण निकायहरुमा सुधारका प्रक्रियाहरुको थालनी हुनुपर्दछ। त्यसो हुन सकेमा मात्र सङ्क्रमणकालीन न्याय र सुरक्षा क्षेत्र सुधार दुवैको उद्देश्य पूरा हुनसक्छ।

नेपालमा दश बर्षको हिंसात्मक द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घन, ज्यादती र गम्भीर अपराधका घटनालाई प्रभावकारी तथा न्यायपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका रणनीति तयार गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया निश्चित रूपमा द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकहरूका लागि कठिन कार्य मानिन्छ। द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख र सङ्क्रमणमा रहेका नेपाल जस्ता मुलुकहरूले विगतका अपराध वा उल्लङ्घनलाई न्यायिक दायरामा ल्याउने समयमा विगतका द्वन्द्वमा संलग्न पक्षबाट अवरोध सृजना हुने सम्भावना पनि उत्तिकै रहन्छ। मूलतः द्वन्द्वमा संलग्न राज्य तथा गैरराज्य पक्षका राजनीतिक तथा सुरक्षा निकाय र तत्कालीन विद्रोही समूहका नेतृत्व जवाफदेही हुनुपर्ने अवस्था आउन सक्ने भएमा उनीहरूलाई सत्य निरुपण आयोगका माध्यमबाट उन्मुक्ति प्रक्रिया बढाउन चाहन्छन्, जुन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मान्यता विपरीत हुन्छ।

द्वन्द्वकालमा राज्य तथा माओवादी पक्षबाट गम्भीर प्रकृतिका अपराध तथा मानवअधिकारको जघन्य उल्लङ्घनका प्रशस्त घटनाहरु राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग लगायत मानव अधिकारवादी संघ-संथाहरुमा अभिलिखित छन्। द्वन्द्व पीडितहरुको सरोकार तथा पीडाहरुको सम्बोधन गर्नु र मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा आरोपित व्यक्तिहरुलाई न्यायोचित रुपमा कानुनको दायरामा ल्याउनु राज्यको दायित्व हो। विडम्वना, नेपालमा द्वन्द्व पीडितहरुका सरोकारहरुको आजसम्म पनि सम्बोधन हुन नसकी पीडितहरु थप पीडा सहन बाध्य छन् भने पीडकहरुले लगातार उन्मुक्ति पाउँदै गएको अवस्था छ। यस्तो अवस्था सृजना हुनुमा शान्ति प्रक्रियाका पक्षधर राज्य (तत्कालीन सात राजनीतिक दलहरु) तथा तत्कालीन ने.क.पा. (माओवादी) को गैरजिम्मेवारीपनको पराकाष्ठा हुन आउँछ। पीडितलाई न्यायको अलावा क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको व्यवस्था र पीडकलाई कानुनी सजाय वा आममाफी प्रक्रियागत ढङ्गले प्रारम्भ गरिनुपर्दछ। फलतः मुलुकमा दिगो शान्तिको स्थापना र मानव अधिकारको प्रबर्द्धनका आधारहरु तयार गर्नमा मद्दत पुग्दछ।

६.निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु उपयुक्त तरिकाले प्रयोग गरिएमा सामाजिक सद्भाव अभिवृद्धि गर्न, नागरिकको आत्मसम्मानको पुनर्वहाली गर्न, न्याय तथा सुरक्षासँग सम्बन्धित राष्ट्रिय निकायहरुलाई सुदृढ बनाउन र दण्डहीनता अन्त्य गर्नमा उल्लेखनीय योगदान पुग्नेछ। तथापि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउने क्रममा पारदर्शिता, निष्पक्षता तथा कानूनको उचित प्रक्रिया, समावेशिता, सहभागिता, राजनीतिक इच्छाशक्ति, राष्ट्रिय संस्थाहरुको सहभागिता र नागरिकसँगको परामर्श सुनिश्चित गर्ने आफ्नो दायित्व राज्यले निर्वाह गर्न सकेमा सकारात्मक परिणामको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

शान्ति प्रक्रियालाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन र परिणाममुखी बनाउनका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियालाई पारदर्शीरुपमा सञ्चालन गरिनुपर्छ भने पीडित तथा यसका सरोकारवालाहरुको प्रत्यक्ष सहभागिता कानुन निर्माणदेखि यससँग सम्बन्धित संरचनाहरुको गठन सुनिश्चित हुनुपर्दछ। मूलतः सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाले शान्ति सम्झौताको मर्म अनुरुप द्वन्द्व रुपान्तरण, दिगो शान्ति र न्यायको भावनालाई समेट्नु पर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरुलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन लामो समय लाग्न सक्ने भएकाले यी प्रक्रियाहरुलाई राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्य र आवश्यकता अनुसार उपयुक्त रणनीतिहरु बनाउनुपर्ने हुन्छ। यसले द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकमा दिगो शान्ति तथा सुशासन कायम गर्ने अवसरहरु अभिवृद्धि गर्ने, भविष्यमा हुनसक्ने मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरुको रोकथाम गर्ने, सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको प्रवर्द्धन गर्ने, पीडितहरुका लागि न्यायको सुनिश्चितता गर्ने, पीडकहरुलाई उचित कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट सजाय, क्षमादान वा सफाइको अवसर प्रदान गर्ने र सभ्य राष्ट्रको निर्माणका लागि आवश्यक सुशासन, कानुनी शासन, पारदर्शिता तथा जवाफदेहीता जस्ता मापदण्डहरुको व्यवहारमा उतार्ने उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्दछ। द्वन्द्वलाई शान्तिमा रुपान्तरण गर्ने र पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न नसक्ने आयोगले आम पीडित समुदायमा नैराश्यता ल्याउँछ भने राज्यप्रति वितृष्णा बढाउँछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रक्रियाको सम्बोधनका लागि प्रत्येक मुलुकहरुको बिद्यमान परिस्थिति वा विगतका ज्यादती वा अपराधको स्तरका आधारमा मौलिक प्रकारका संयन्त्रहरु स्थापना गरेको पाइन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु विश्वव्यापी रुपमा नै राष्ट्रिय परिवेश, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीको सङ्ख्या एवम् गाम्भीर्य र गम्भीर अपराधको प्रकृतिका आधारमा विशेष प्रकारका पद्दतिहरु अपनाउनुपर्ने हुन्छ। कुनै पनि मुलुकले समान प्रकृतिका अनुभवका आधारमा पाठहरु सिक्न सके पनि हुबहु लागू गर्न चाहिँ सम्भव हुँदैन। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रका विश्वव्यापी रुपमा अभ्यास गरिएका स्वरुपहरुमा अभियोजन, सत्य निरुपण आयोगहरुको गठन, भेटिङ र क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणहरु रहेको अवस्थामा नेपालमा बेपत्ता नागरिक छानविन र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनको परिकल्पना सकारात्मक कदम भएपनि कार्यान्वयन पक्ष कमजोर पाइएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरुको स्थापनालाई राजनीतिक विषयमात्र ठानेर प्राविधिक बिषयमा सिमित राखिएमा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता नागरिक छानविन सम्बन्धी आयोगहरु मार्फत् द्वन्द्व पीडितहरुका अलावा समस्त शान्ति प्रक्रियाप्रति गम्भीर षडयन्त्र भएको मान्नुपर्ने हुन्छ। विडम्वना, आयोगहरुको गठनमा दलीय हस्तक्षेप तथा राजनीतिकरण हुन गएको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा उपयुक्त तथा स्वीकार्य विधिबाट सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अन्यौलता, अस्थिरता र अनिश्चितता उत्पन्न हुन सक्दछ भने समाजमा यो वा अर्को नाममा पुनः हिंसा भड्कने खतरा समेत रहन्छ र मुलुकमा मानव अधिकार तथा मानवीय कानुनहरुको उल्लङ्घन निरन्तर रुपमा भइरहनेछ।

७.सन्दर्भ समग्राहरुः

- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ https://www.lawcommission.gov.np/
- नेपालको संविधान, २०७२ https://www.lawcommission.gov.np/
- बिस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३ (अनुसूचिहरु सहित) एवं अन्य दस्तावेजहरु। नेपाल सरकार, शान्ति तथा पुर्नस्थापना मन्त्रालय। काठमाण्डुः २०६४
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०७१ http://ciedp.gov.np/downloadfile/ciedp-regulation-2071_1437817282.pdf
- सर्बोच्च अदालतको उत्प्रेशणयुक्त परमादेश ००—WS –००५०, २०७१ फागुन)
- Bloomfield, David, Barnes, Teressa and Huyse, Luc. Reconcliation After Violent Conflict: A Handbook. International Institute for Democracy and Electoral Assistance. Stolkhom: 2003
- Budhathoki, Shobhakar. Transitional Justice in Post-Conflict Societies and Nepal's Efforts. Informal. INSEC. Kathmandu: July 2014
- Budhathoki, Shobhakar. Transitional Justice in Post-Conflict Countries. Informal. INSEC. Kathmandu: July – September 2009
- Budhathoki, Shobhakar. Transitional Justice Commissions in Nepal. http://www.ssronline.org/edocs/transitional_justice_commissions_in_nepal.pdf. London: Center for Security Sector Management, 2007.
- Building Just Societies: Reconciliation in Transitional Justice Settings. https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org.peacebuilding/files/documents/12-58492_feb13.pdf
- "Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons." https://ciedp.gov.np/en/home/

- Crocker, David A. Reckoning with Past Wrongs. http://terpconnect.umd.edu/~dcrocker/Courses/Docs/Reckoning%20with%20past%20wrongs.pdf
- De Greiff, Pablo and Alexander Mayer-Rieckh. Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies. New York: Social Science Research Council, 2007.
- Doorn, Neelke. Forgiveness and Reconciliation in Transitional Justice Practices. http://www.ethical-perspectives.be/viewpic.php?LAN=E&TABLE=EP&ID=1118
- Fisher, Martina. Transitional Justice and Reconciliation: Theory and Practice. https://www.berghof-foundation.org/fileadmin/redaktion/Publications/Handbook/Articles/fischer_tj_and_rec_handbook.pdf
- Magarrell, Lisa and International Center for Transitional Justice. Reparations in Theory and Practice ICTJ, 2007, http://www.ictj.org/static/Reparations/0710.Reparations.pdf
- International Center for Transitional Justice. Truth Commissions and NGOs: The Essential Relationships, the "Frati Guidelines" for NGOs Engaging with Truth Commissions2004, http://www.ictj.org/images/content/1/0/106.pdf
- International Center for Transitional Justice. "Prosecutions." ICTJ. http://www.ictj.org/en/tj/781.html
- International Center for Transitional Justice. "Prosecutions." ICTJ. http://www.ictj.org/en/tj/781.html
- Johansson, Emma. Truth, Reconciliation and Post-Conflict Democratization. https://www.pcr.uu.se/digitalAssets/654/c_654492-l_1-k_e_johansson_081203.pdf
- Kritz, Neil J. Transitional Justice Vol. I, II and III. United States Institute of Peace. Washington DC: 1995
- McAdams, A. James. Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies. University of Notre Dame Press. Notre Dame: 2001
- Orentlicher, Diane and UN. Independent Expert to Updated the Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity. Geneva: UN, 2005, http://www2.ohchr.org/english/bodies/chr/sessions/61/lisdocs.htm
- Orentlicher, Diane. Impunity: Report of the Independent Expert to Update the Set of Principles to Combat Impunity. Geneva: UN, 2005, http://www2.ohchr.org/english/bodies/chr/sessions/61/lisdocs.htm
- Skaar, Elin. Reconciliation in a Transitional Justice Perspective. https://ir.lib.uwo.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1009&context=tjreview
- Sida: Transitional Justice and Reconciliation. https://www.sida.se/contentassets/69bb013c27e64cfcb8b6c6e05aeb71ab/transitional-justice-and-reconciliation.pdf
- Peterson, Trudy Huskamp. Final Acts: A Guide to Preserving the Records of Truth Commissions. Washington, D.C.; Baltimore: Woodrow Wilson Center Press; Johns Hopkins University Press, 2005, http://www.wilsoncenter.org/press/peterson_finalacts.pdf
- Report of the Working Group on the Universal Periodic Review https://www.upr-info.org/sites/default/files/documents/2021-08/a_hrc_47_10_e.pdf
- Sharma Bandi, Govinda Prasad. Transitional Justice in Nepal. Transitional Justice Law Committee. Nepal Bar Association. Kathmandu: 2013

- Search for Common Ground and Harvard Program on Negotiation. "Strategic Choices in the Design of Truth Commissions." http://www.truthcommission.org/
- Teitel, Ruti G. Transitional Justice Genealogy. https://www.pcr.uu.se/digitalAssets/654/c_654492-l_1-k_e_johansson_081203.pdf
- The Center for the Study of Violence and Reconciliation. "Justice in Perspective: A Website on Truth, Justice and Reconciliation in Transition." http://justiceinperspective.org.za/
- Transitional Justice Handbook (Nepali). United States Institute of Peace, 2008.
- "TRIAL: Track Impunity always." TRIAL. http://www.trial-ch.org/http://www.trial-ch.org/
- "Truth and Reconciliation Commission." http://trc.gov.np/
- United States Institute of Peace (USIP). http://www.usip.org/library/truth.html
- UN Report on Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-Conflict Societies. https://www.un.org/ruleoflaw/files/2004%20report.pdf
- UN. Office of the High Commissioner for Human Rights. Rule-of-Law Tools for Post-Conflict States: Prosecution Initiatives. New York; Geneva: UN, 2006, http://www.ohchr.org/Documents/Publications/RuleoflawProsecutionsen.pdf
- UN. Commission on Human Rights (61st sess.: 2005: Geneva). "Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law." (2005), http://www2.ohchr.org/english/law/remedy.html

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य र मानव अधिकार

डा. टीकाराम पोखरेल*

१. बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य

कुनै व्यक्ति सबैको जानकारीमा भएको अवस्थाबाट बेखबर हुनुलाई बेपत्ता भनिन्छ। बेपत्ता पारिएको व्यक्ति उसको परिवार, छरछिमेक, आफन्त, कानून व्यवसायी वा नागरिक समाजका व्यक्तिहरूबाट बेखबर हुन्छ। मानव अधिकारका दृष्टिमा कुनै व्यक्तिलाई खबर भएको वा सार्वजनिक रुपमा रहेको व्यक्तिलाई जबर्जस्ती लुकाउनु वा बेखबर बनाउनुलाई बेपत्ता पारिनु भनिन्छ। कोही पनि व्यक्ति स्वेच्छाले बेपत्ता हुँदैन। इच्छा विपरीत कोही व्यक्तिलाई अरुबाट बेपत्ता पारिँदा त्यहाँ कुनै न कुनै रुपमा बल प्रयोग भएको हुन्छ। यसकारण बेपत्तालाई बलपूर्वक बेपत्ता भनिएको हो ।

नेपालमा बेपत्ता पारिने कार्यलाई बलपूर्वक बेपत्ता भन्ने शब्दावली प्रयोग भएको छ। दश वर्षे द्वन्द्वमा गैरराज्यपक्ष खासगरी तत्कालीन माओवादीद्वारा त्यस्ता कार्य भएकोमा अपहरण शब्द प्रयोग गरिएको छ। रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (ICRC) ले बेपत्ता भएका व्यक्तिलाई हराइरहेका व्यक्तिहरू (Missing persons) भन्ने शब्दावली प्रयोग गरेको छ। यद्यपि हराइरहेका व्यक्ति र बलपूर्वक बेपत्ता व्यक्ति बिच अर्थमा केही भिन्नता हुन्छ। हराइरहेका व्यक्ति भन्दा त्यस्तो क्रियाकलाप वा घटनामा अपराध नभएको पनि हुन सक्तछ, तर बलपूर्वक बेपत्ता वा अपहरण भन्नाले त्यहाँ अपराध भएको कुरालाई इङ्गित गर्छ। शब्दावली जे प्रयोग गरे तापनि मानव अधिकारको दृष्टिमा मानिसलाई राज्य वा सङ्गठित अन्य पक्षले गिरफ्तार तथा अपहरण गरी सार्वजनिक नगर्नुलाई बेपत्ता भनिन्छ।। कसैलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन हो।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य मानव अधिकार विरोधि मात्र नभएर कानून विपरीत कार्य पनि हो। नेपाल कानूनले कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनुपर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्नुलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य हो भनी परिभाषा गरेको छ।[२] कानुनले बलपूर्वक बेपत्तामा कि त राज्य पक्ष कि त कुनै विद्रोही पक्षको संलग्नताको कार्य भनी उल्लेख गरेको देखिन्छ।

* सहसचिव एंव प्रवक्ता, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

[२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २ (ट) (१) र (२)

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ मा पनि माथिकै परिभाषा र आशयसँग मिल्दोजुल्दो र तर केही परिमार्जित परिभाषा गरिएको छ। कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष त्यसरी पक्राउ गरेको वा नियन्त्रणमा लिएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र उपस्थित नगराई वा सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिई निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने तथा कुनै व्यक्ति, सङ्गठन वा सङ्गठित वा असङ्गठित समूहको नामबाट कुनै व्यक्तिलाई अपहरण गरी, कब्जा वा नियन्त्रणमा लिई वा अन्य कुनै किसिमले निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरेकोमा त्यसरी वञ्चित गर्नुको कारण तथा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा सरोकारवालालाई जानकारी नदिने कार्य नै व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य हो भनिएको छ।[३] यो परिभाषा सोही ऐनको प्रयोजनका लागि मात्र हो भन्ने देखिन्छ। यसले बेपत्ता पारिने कार्यको व्यापक अर्थलाई भने समेट्न सकेको देखिँदैन।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले प्रकाशन गरेको शवोत्खनन् निर्देशिकामा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य भन्नाले राज्य वा राज्यको कुनै निकाय वा यसको सहयोग वा समर्थनमा काम गर्ने व्यक्ति वा व्यक्तिहरूको समूहले पक्राउ, थुना, अपहरण वा कुनै किसिमबाट स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गरी यस्ता तथ्यलाई अस्वीकार गर्न वा यस्ता तथ्य वा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको अवस्थालाई लुकाई कानूनी संरक्षणबाट बञ्चित बनाउने कार्यलाई जनाउँछ र सो वाक्यांशले गैरराज्य पक्ष वा सशस्त्र विद्रोही समेतद्वारा व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिई गरिएका बेपत्ता पार्ने कार्यलाई समेत जनाउँछ भनी उल्लेख छ।[४] निर्देशिकामा उल्लिखित परिभाषाले कानुनीभन्दा बढी मानव अधिकारको दृष्टिकोण पर्गेलेको छ।

रोम विधानले बलपूर्वक बेपत्ता भन्नाले राज्य वा राजनीतिक सङ्गठनद्वारा तिनको अख्तियारी, सहयोग वा सम्मतिमा, लामो समयावधिका लागि कानूनको संरक्षणबाट तिनलाई हटाउने नियतले, तिनको स्वतन्त्रता हरण भएको कुरा वा तिनको अवस्था वा स्थितिको जानकारी दिन इन्कार गरिने गरी गरिएको व्यक्तिहरूको गिरफ्तारी, थुना वा अपहरणलाई जनाउँछ भनी उल्लेख गरेको छ।[५] रोम विधानको यो परिभाषा बढी स्वतन्त्रता हरणप्रति लक्षित छ।

बलपूर्वक वा इच्छा विपरीत बेपत्तासम्बन्धी कार्यसमूहले बेपत्ता भएका व्यक्तिको बारेमा भनेको छ, स्पष्ट रूपमा पहिचान गरिएको व्यक्ति निजको इच्छाविपरीत सरकारको कुनै शाखा वा तहको अधिकारी वा सरकारको तर्फबाट सो कै समर्थन, अनुमति वा सम्मतिमा सङ्गठित समूहहरू वा निजी व्यक्तिहरूद्वारा थुनिएको छ, यस्ता शक्ति वा समूहहरूले सो व्यक्तिको अवस्थाको बारेमा जानकारी लुकाएका छन् वा उसको अवस्था र स्थिति खुलस्त गर्न वा सो व्यक्ति थुनिएको हो भन्ने कुरा स्वीकार गर्न इन्कार गर्दछन्।[६] कार्यसमूहले थुनिएको र लुकाएको वा थुनिएको कुरा इन्कार नगर्ने कुरालाई बेपत्ता हो भनी जोड दिएको छ।

---

[३] मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४, परिच्छेद १६, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसुर, दफा २०६

[४] शवोत्खनन मार्गनिर्देशिका, २०६९, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर, २०६९

[५] अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, धारा ७ (२) (झ)

[६] बलपूर्वक वा इच्छा विपरीत बेपत्तासम्बन्धी कार्यसमूहको प्रतिवेदन, UN Doc. E/CN.4/1988/19, अनु. १७ ÷ बलपूर्वक बेपत्ता र गैरन्यायिक हत्याः अनुसन्धान र कारबाही अभ्यासकर्ता निर्देशिका, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट्स (आईसीजे) जेनेभा स्विट्जरल्यान्ड । अनुवाद ः नेपाल बार एशोशिएसन, सन् २०१८

बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ ले बलपूर्वक बेपत्ता भन्नाले प्रकारान्तर त्यस्तो व्यक्तिलाई कानूनको संरक्षणबाट बाहिर पार्ने गरी स्वतन्त्रताको हरण गरेको सकार्नमा नामन्जुरी वा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था वा अत्तोपत्तोको दपोट गर्ने हिसाबले राज्यका एजेण्टहरू वा राज्यको अख्तियारी, समर्थन वा सम्मति साथ काम गर्ने व्यक्तिहरू वा व्यक्तिहरूको समूहद्वारा गरिने पक्राउ, थुनछेक, अपहरण वा स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने अन्य स्वरुपलाई मानिनेछ भनी परिभाषित गरेको छ।[७] यो परिभाषाले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यमा राज्यको संलग्नता हुने र त्यस्तो कार्यले व्यक्तिको कानूनी संरक्षणको अधिकार स्वतन्त्रताको हरण हुने कुरामा बढी जोड दिन्छ।

आइसीजेले भनेको छ, जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यको परिभाषाअन्तर्गत सामान्यतया तीन तत्व रहेको मानिन्छः (क) कुनै पनि प्रकारबाट हुने स्वतन्त्रताको अपहरण, (ख) जबरजस्ती बेपत्ता भएका व्यक्तिको स्वतन्त्रताको अपहरण वा अवस्थाका बारेमा अस्वीकार्यता, (ग) जबरजस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई कानून तथा मान्यताप्राप्त सम्पूर्ण अधिकारहरूको संरक्षण बाहिर राख्ने कार्य[८] आइसिजेले महासन्धिको परिभाषालाई नै विशेषतः पालना गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ।

नेपालको मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले व्यक्ति बेपत्ता पार्न आदेश दिने र आदेशको कार्यान्वयन गर्ने व्यक्ति मुख्य कसुरदार हुने, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्न वा गराउन लागेको कुरा थाहा पाएर पनि त्यसको उपेक्षा गरेमा वा त्यस्तो कार्य रोक्ने सम्बन्धमा आवश्यक उपाय नअपनाएमा त्यस्तो व्यक्ति पनि कसूरदार हुने, कसूरदारलाई पन्ध्र वर्षसम्म कैद र पाँच लाख रुपैयाँसम्म जरिवाना हुने, महिला वा बालबालिकालाई बेपत्ता पारेमा सजायमा दुई वर्ष कैद सजाय थप हुने र सरकारी साधन, भवन, हातहतियार वा मालसामान प्रयोग गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने व्यक्तिलाई थप एक वर्ष कैद हुने व्यवस्था गरेको छ। साथै, ऐनले बेपत्ता सम्बन्धी कसुर गर्दा प्रयोग भएको सामान जफत हुने, बेपत्ता पार्ने व्यक्तिबाट मनासिब क्षतिपूर्ति भराई लिन पाउने र बेपत्ता सम्बन्धी उजुरी दिन ६ महिनाको हदम्याद लाग्ने व्यवस्था समेत ऐनमा छ।[९] तर वेपत्ता पारिने कार्य मानव अधिकारको उल्लङ्घनको विषय भएकाले मानव अधिकार उल्लङ्घनका विषयमा हदम्याद तोक्ने व्यवस्था मनासिव छैन।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत अपराध मानिएको छ। त्यसैले, यसका पीडक र अन्य सहभागीहरू उपर अनुसन्धान गर्ने, अभियोजन गर्ने र सजाय गर्ने राज्यका अधिकारीहरूको कर्तव्य हो।[१०] नेपाल कानूनले पनि अब बेपत्ता पारिने कार्यलाई फौजदारी अपराधको रुपमा स्वीकार गरेको छ। यसका अतिरिक्त, सर्वोच्च अदालतले जबरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यलाई स्पष्ट शब्दमा अपराधका रूपमा व्याख्या गरेको छ र यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि रिट आदेश समेत जारी गरेको छ।[११]

---

[७] बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६, धारा २

[८] INTERNATIONAL COMMISSION OF JURISTS ले नेपालको अन्तरिम व्यवस्थापिका—संसदका सभामुखलाई लेखेको पत्रमा दिइएको सुझाव, १६ जेठ २०६४

[९] मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन, २०७४, परिच्छेद १६, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने सम्बन्धी कसुर, दफा २०६—२१०

[१०] बलपूर्वक बेपत्ता र गैरन्यायिक हत्याः अनुसन्धान र कारबाही अभ्यासकर्ता निर्देशिका, इन्टरनेशनल कमिशन अफ जुरिष्ट्स (आईसीजे) जेनेभा स्विट्जरल्यान्ड । अनुवाद ः नेपाल बार एशोशिएसन, सन् २०१८

[११] सतीशकृष्ण खरेल, नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिहरूका परिवारहरूसँग सम्बन्धित विविध देवानी कानूनी सवालहरू सम्बन्धी प्रतिवेदन

कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष त्यसरी पक्राउ गरेको वा नियन्त्रणमा लिएको मितिले बाटोको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र उपस्थित नगराई वा सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिई निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने काम नै बलपूर्वक बेपत्ता हो। यस्तै गरी गैरराज्य पक्षले बलपूर्वक नियन्त्रणमा लिनु पनि बेपत्ता नै हो। परिभाषाको कसीमा बलपूर्वक बेपत्ता कुनै पनि व्यक्तिलाई राज्य वा सङ्गठित गैरराज्य पक्षले विभिन्न बहानामा इच्छा विपरीत व्यक्तिको मानव अधिकार र मौलिक स्वतन्त्रता हरण गरी व्यक्तिलाई अज्ञात पारिने कार्य हो।

२. बलपूर्वक बेपत्ता र मानव अधिकार

कसैले पनि व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य गर्नु हुँदैन। व्यक्ति बेपत्ता पारेमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र कानून विपरीतको कार्य हुन्छ। कोही व्यक्तिलाई बेपत्ता पारिँदा व्यक्तिको कानूनका सामु व्यक्तिका रूपमा मान्यता पाउने अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता तथा सुरक्षाको अधिकार, यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको शिकार हुन नहुने अधिकार र जीवनको अधिकार समेत उल्लङ्घन हुन सक्छन्। व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यले व्यक्तिको मौलिक हकको हनन हुन पुग्दछ। नेपालको संविधानमा अपराध पीडितको हकलाई मौलिक हकको रुपमा व्यवस्था गरिएको छ। अपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको अनुसन्धान तथा कारबाही सम्बन्धी जानकारी पाउने हक हुने र कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक हुनेछ।[१२] यसैगरी यातना विरुद्धको हक अन्तर्गत पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना दिइने वा निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गरिने छैन, त्यस्तो कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुनेछ र त्यस्तो व्यवहारबाट पीडित व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था छ।[१३]

निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक अन्तर्गत नेपालको सार्वभौमसत्ता, भौगोलिक अखण्डता वा सार्वजनिक शान्ति र व्यवस्थामा तत्काल खलल पर्ने पर्याप्त आधार नभई कसैलाई पनि निवारक नजरबन्दमा राखिने छैन र निवारक नजरबन्दमा रहेको व्यक्तिका स्थितिको बारेमा निजको परिवारका सदस्य वा नजिकको नातेदारलाई कानून बमोजिम तत्काल जानकारी दिनु पर्नेछ। साथै निवारक नजरबन्दमा राख्ने अधिकारीले कानून विपरीत वा बदनियतपूर्वक कुनै व्यक्तिलाई नजरबन्दमा राखेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ।[१४] संविधानको सामाजिक न्यायको हकमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई न्याय एवं उचित सम्मान सहित शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, आवास र सामाजिक सुरक्षामा कानून बमोजिम प्राथमिकताका साथ अवसर पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था छ।[१५] संविधानमा भएका यी मौलिक हकहरु हेर्दा व्यक्ति बेपत्ता पारिने कार्य मौलिक हकको समेत उल्लङ्घन हो। संविधानमा उपचारको व्यवस्था भएर पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा गरिएका व्यवस्थाहरु व्यवहारमा भने कार्यान्वयन हुन नसकेको देखिन्छ।

[१२] नेपालको संविधान, अपराध पीडितको हक, धारा २१

[१३] नेपालको संविधान, यातना विरुद्धको हक, धारा २२

[१४] नेपालको संविधान, निवारक नजरबन्द विरुद्धको हक, धारा २३

[१५] नेपालको संविधान, सामाजिक न्यायको हक, धारा ४२

बेपत्ता बनाइने कार्य मानव अधिकारको ठाडो उल्लङ्घन हुने व्याख्या मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले गरेको छ। बलपूर्वक बेपत्ता सबै मानवअधिकारको उल्लङ्घनका स्वरुपहरू मध्ये सबैभन्दा निकृष्ट रूप हो। यो निश्चयै वास्तविक मानव अधिकारको अवधारणाको चुनौती हो। बलपूर्वक बेपत्ताले मानिसहरूको अस्तित्व र पहिचानलाई नै इन्कार गर्दछ। बलपूर्वक बेपत्ताले मानिसलाई निर्जीवमा रूपान्तरित गर्छ।[१६] जब मानिसलाई बेपत्ता पारिन्छ, तब मानिस जीवनहीन अवस्थामा पुग्दछ। मानिसलाई जीवनहीन अवस्थामा पुऱ्याउनु भनेको मानव अधिकारको चरम उल्लङ्घन हो।

बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको नेपालमा छुट्टै कानून छैन। वि. सं. २०७२ सालमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने (कसुर र सजाय) विधेयक आए पनि त्यो ऐनको रुपमा लागू हुन सकेन। तथापि केही नेपाल कानूनमा बलपूर्वक बेपत्ता विरुद्धका समान्य व्यवस्था गरिएका छन्। व्यक्ति बेपत्ता कार्यलाई नेपाल कानून र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी कानूनले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको रुपमा व्याख्या गरेको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन भन्नाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा निःशस्त्र व्यक्ति वा जनसमुदाय विरुद्ध लक्षित गरी वा योजनाबद्ध रुपमा गरिएको व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य सम्झनु पर्छ भनी परिभाषित गरिएको छ।[१७] बेपत्ता पार्ने कार्यलाई ऐनले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र निकृष्ट कार्यको रुपमा व्याख्या गरेको देखिन्छ।

रोम विधानले पनि बलपूर्वक बेपत्तालाई मानवता विरुद्धको अपराध भनी परिभाषा गरेको छ।[१८] बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६ ले बलपूर्वक बेपत्ताको व्यापक र सुनियोजित अभ्यास सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले परिभाषा गरेअनुसार मानवता विरुद्धको अपराध हुन्छ र त्यस्तो अवस्थामा सम्बद्ध अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा व्यवस्था भएअनुसारको परिणाम आकर्षित हुन्छ भनेको छ।[१९] यसरी हेर्दा घरेलु कानूनभन्दा अन्तर्राष्ट्रिय कानून बेपत्ता पार्ने कार्यका सम्बन्धमा बढी स्पष्ट छ।

बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घोषणापत्र, १९९२ अनुसार बेपत्ताको योजनाबद्ध कार्य मानवताविरोधी अपराधको प्रकृतिको हुन्छ र यसमा कानूनका सामु व्यक्तिका रूपमा मान्यता पाउने अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार र यातनाको शिकार हुन नहुने अधिकारको उल्लङ्घन समावेश भएको हुन्छ। यसले व्यक्तिको जीवनको अधिकार उल्लङ्घन गर्दछ वा जीवनको अधिकारमा गम्भीर खतरा उत्पन्न गर्दछ। राज्यहरू बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्य रोकथाम र अन्त्य गर्न, विशेषतः त्यस्ता कार्यलाई फौजदारी कानूनअन्तर्गतका अपराधका रूपमा परिभाषित गर्न र त्यसमा नागरिक उत्तरदायित्व स्थापित गर्न प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक वा अन्य कदमहरू चाल्नुपर्ने दायित्वमा बाँधिएका हुन्छन्।[२०] घोषणापत्रले बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कामलाई मानव अधिकार र आधारभूत स्वतन्त्रताको गम्भीर एवम् लज्जाजनक हनन हो भनेको छ।

जेनेभा महासन्धिले भनेको छ, सुनियोजित रुपमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन र मानवता विरुद्धको अपराध हो। जेनेभा महासन्धिले आन्तरिक सशस्त्र संघर्षको क्रममा युद्धरत पक्षले कसैलाई

[१६] नाइल म्याकडर्मोट, इन्टरनेसनल कमिसन अफ जुरिस्टका महासचिव (१९७०'१९९०)

[१७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २ (ञ) (३)

[१८] अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, धारा ७ (२) (झ)

[१९] बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६, धारा २

[२०] बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घोषणापत्र, १९९२

पनि बन्धक बनाउन नपाइने व्यवस्था गरेको छ।[२१] डब्लूजीईआईडी, आईएसीएफडीपी तथा आईसीपीईडी सिद्धान्तमा आधारित भएर अन्तर-अमेरिकी मानवअधिकार अदालतले स्वतन्त्रताको वञ्चिति, राज्यका अधिकारीहरूको प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संलग्नता र त्यस्तो वञ्चिति मान्न र सम्बन्धित व्यक्तिको अवस्था तथा स्थितिको बारेमा जानकारी दिन इन्कारी गर्नु बलपूर्वक बेपत्तालाई चित्रण गर्ने अपराधका तत्वहरू साथसाथै मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन दुवै हुन् भनेको छ।[२२] अमेरिकी अदालतको यो व्याख्याले बलपूर्वक बेपत्ता मानव अधिकारको उल्लङ्घन र अपराध दुवै भएको मान्यता स्थापित गरेको छ।

मानिसहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिने अभ्यासले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र र मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहरू एवम् प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार दस्तावेजहरूमा व्यवस्था गरिएका कैयन् मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्दछ। बेपत्ता पारिने कार्यबाट सन् १९५७ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय आर्थिक तथा सामाजिक परिषद्द्वारा पारित बन्दीहरूमाथि हुने व्यवहारका लागि विशेष न्यूनतम नियमहरूका साथै राष्ट्रसङ्घीय महासभाद्वारा क्रमशः १९७९ र १९८८ मा पारित कानून कार्यान्वयन अधिकारीहरूका लागि आचारसंहिता र कुनै प्रकारको थुनुवा वा कैदमा रहेका सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणका लागि सिद्धान्तहरूको पनि गम्भीर उल्लङ्घन हुन्छ।[२३]

बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ ले बेपत्ता पार्ने कार्यको रोकथाम र अन्त्यका क्षेत्रमा विश्वव्यापी मापदण्ड निर्धारण तथा सिद्धान्तहरू स्थापित गरेको छ। महासन्धिले बेपत्ता पारिने कार्य र मानवअधिकार उल्लङ्घनको प्रकृतिबारे वर्णन, सबै परिस्थितिमा बेपत्ता पारिने कार्यलाई अस्वीकृति, प्रत्येक राज्यले आफ्नो क्षेत्राधिकारअन्तर्गतको भू-भागमा बेपत्ता पारिने कार्यको रोकथाम तथा अन्त्यका लागि प्रभावकारी कानूनी, प्रशासनिक, न्यायिक र अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता, प्रत्येक राज्यद्वारा बलपूर्वक बेपत्ता पारिने कार्यलाई फौजदारी कानूनअन्तर्गत पर्ने अत्यन्त गम्भीर अपराधको रूपमा लिइने, कुनै पनि निर्वाचित जनप्रतिनिधि, नागरिक, सैनिक वा अरु कसैको आदेश वा निर्देशन बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कामलाई उचित साबित गर्ने कारण हुन नसक्ने व्यवस्था गरेको छ। घोषणापत्रले स्पष्ट रुपमा भनेको छ, कसैको पनि आदेशले बेपत्ता पारेको भनेर बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्तिले उन्मुक्ति पाउन सक्दैन। बेपत्ता पार्न आदेश दिने र बेपत्ता पार्ने दुवै व्यक्ति दोषी हुन्छन् र तिनीहरूलाई कानून बमोजिम कारबाही गर्नुपर्छ। बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति अरु कसैको आदेशले आफूले बेपत्ता पारेको भनी आफू निर्दोष रहेको सावित गर्न खोज्छन् भने आदेश दिने व्यक्ति पनि आफू बेपत्तामा प्रत्यक्ष संलग्न नभएको जिकिर गरी आफू निर्दोष सावित हुन खोजेको थुप्रै उदाहरणहरू छन्। तर घोषणापत्रका अनुसार बेपत्ता पार्ने व्यक्ति र आदेश दिने व्यक्ति दुवै दोषी हुन्छन् ।

यसैगरी घोषणापत्रमा सबै थुनुवाहरूलाई आधिकारिक हिरासत वा थुनुवा केन्द्रहरूमा राख्नुपर्ने र उनीहरूका परिवारलाई त्यससम्बन्धी सूचना प्रदान गरिनुपर्ने, आरोपित वा जानकारी गराइएका सबै घटनाहरूको बारेमा

---

[२१] जेनेभा महासन्धिहरू बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घको घोषणापत्र, १९९२, सन् १९४९, साझा धारा ३

[२२] Case of Gómez Palomino. v. Peru, Series C No. 136, अनु. ९७, र २६ नोभेम्बर २०१३ को फैसला, र Case of Osorio Rivera and Family v. Peru, Series C No. 274, अनु. ११३, २२ नोभेम्बर २००५

[२३] बेपत्ता नागरिकको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी आधारभूत जानकारी पुस्तिका, २०६५, मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय समिति

राज्यले अनुसन्धान गर्नुपर्ने, गम्भीर वा जटिल घटनाहरूमा प्रमाण वा अन्य महत्वपूर्ण विषयवस्तुको संरक्षण गर्नुपर्ने, बलपूर्वक बेपत्ता पारिनु जघन्य अपराध भएकाले यसलाई छुट दिने कुनै पनि खालको कानूनी व्यवस्था गर्न नहुने, बलपूर्वक बेपत्तालाई मानवता विरोधी अपराधको रूपमा लिइनुपर्ने, बेपत्ता पारेको भनी आरोपित व्यक्तिले कुनै पनि प्रकारको उन्मुक्ति/क्षमादान कानून वा त्यस्तै अन्य मापदण्डहरूबाट फाइदा लिन पाउन नहुने, बलपूर्वक बेपत्ताका घटनाहरूको सुनुवाइ सक्षम नागरिक ट्रिब्युनलहरूबाट मात्र हुनुपर्ने, पीडित र उनीहरूका परिवारहरूलाई पुनस्थापना, सुधार र परिपूरणको अधिकार हुने र पीडित बनाइएका बालबालिकाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गरिनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ।[२४] यसरी घोषणापत्रमा बलपूर्वक बेपत्ताका सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्थाहरू देखिन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी समितिले आफ्नो सोह्रौं सत्र (८-११ अप्रिल, २०१९) मा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजीका निम्ति निर्देशक सिद्धान्त पारित गर्दै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजिका सम्बन्धमा १६ वटा सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरेको छ। जसअनुसार बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजी निज जीवित छ भन्ने अनुमानका आधारमा गरिनुपर्ने, खोजी कार्यले मानवीय आत्मसम्मान र मर्यादालाई सम्मान गर्नुपर्ने, खोजी कार्य सार्वजनिक नीतिद्वारा शासित हुनुपर्ने, खोजी कार्य अलगअलग र विशिष्टीकृत व्यवहारको दृष्टिकोणको आधारमा गरिनुपर्ने, खोजी कार्यले सहभागिताको अधिकारलाई सम्मान गर्नुपर्ने, खोजी कार्य ढिलाइ नगरी सुरु हुनुपर्ने, खोजी कार्य एक निरन्तर दायित्व हुनुपर्ने, खोजी कार्य विस्तृत रणनीतिको आधारमा गरिनुपर्ने, खोजी कार्यले आप्रवासीहरूका विशेष जोखिमलाई ध्यानमा राख्नुपर्ने, खोजी कार्य दक्षतापूर्वक सङ्गठित हुनुपर्ने, खोजी कार्यले सूचनालाई उचित तरिकाले प्रयोग गर्नुपर्ने, खोजी कार्यमा समन्वय हुनुपर्ने, खोजी कार्य र फौजदारी अनुसन्धान एक अर्कासँग सम्बन्धित हुनुपर्ने, खोजी कार्य सुरक्षित रूपमा गर्नुपर्ने, खोजी कार्य स्वतन्त्र र निष्पक्ष हुनुपर्ने र खोजी कार्य सार्वजनिक नियमद्वारा सञ्चालित हुनुपर्ने कुरा उल्लेख छ।[२५] यो समितिले बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको खोजीका निम्ति स्पष्ट सैद्धान्तिक विधि र प्रक्रियाको प्रतिपादन गरेको देखिन्छ।

कुनै व्यक्ति बेपत्ता पारिँदा बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको र उसको परिवारको नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार एवम् आर्थिक सामाजिक सांस्कृतिक अधिकार हनन हुन्छ। बेपत्ता पारिने व्यक्ति महिला भए थप पीडित हुने अवस्था सिर्जना हुन्छ। बेपत्ता पारिने कार्यबाट बेपत्ता पारिएको व्यक्ति मात्र नभएर बेपत्ता पारिएको व्यक्तिका परिवार पनि त्यत्तिकै पीडत हुने हुँदा यस्तो कार्यबाट दोहोरो पीडित हुन पुग्दछन्। यसकारण पनि बेपत्ता पारिने कार्यलाई गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनका साथै गम्भीर फौजदारी अपराधका रुपमा लिनु पर्दछ।

व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य नेपालमा मात्र होइन, संसारभर हुने गरेको छ। खास गरी द्वन्द्व प्रभावित तथा राजनीतिक अस्थिरता भएका मुलुकमा बेपत्ता पार्ने कार्य भएको छ। अफ्रिका, रुवाण्डा, अफगानिस्तान, श्रीलंका, बंगलादेश, पाकिस्तान, फिलिपिन्स, म्यानमार, इण्डोनेशिया जस्ता मुलुकमा यस प्रकारका कार्य भएका छन्। बंगलादेशमा सरकारका आलोचक र प्रतिपक्षहरुलाई सुरक्षाकर्मीहरुले पक्राउ गरी गम्भीर उल्लङ्घन तथा दुरुत्साहन, यातना र गैरकानूनी हत्या जस्ता मानव अधिकारको उल्लङ्घन गरेको थियो। ह्युमन राईट्स वाचको प्रतिवेदन अनुसार बंगलादेशमा हालसम्म पनि ८६ जना बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको अवस्था

---

[२४] बलपूर्वक बेपत्ता पारिनबाट सबै व्यक्तिहरूको संरक्षणसम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२

[२५] संयुक्त राष्ट्रसङ्घ बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी समितिले आफ्नो सोह्रौं सत्र (८ देखी ११ अप्रिल, २०१९) बाट पारित गरेको बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजीका निम्ति निर्देशक सिद्धान्तहरू

सार्वजनिक गरिएको छैन।[२६] बंगलादेशका मानव अधिकारवादी संस्थाहरुका अनुसार झण्डै ६०० नागरिकलाई सुरक्षाकर्मीले सन् २००९ देखि बेपत्ता पारेको उल्लेख गरेका छन्। यसैगरी पाकिस्तानमा आतङ्क विरुद्धको युद्धका क्रममा सन् २०११ पछि ७,००० को सङ्ख्यामा बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य भएको छ। सन् २०१९ मात्र ७०० व्यक्तिहरुलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको तथ्याङ्क छ।[२७] तथापि विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरु समेतको यथेष्ट पहल हुँदाहुँदै पनि यो समस्याको सहज समाधान विरलै देशहरुमा भएको पाइन्छ।

३. नेपालमा व्यक्ति बेपत्ता बनाउने कार्य

नेपालमा बेपत्ता बनाउने कार्यको लामो इतिहास छ। पञ्चायती व्यवस्थाभन्दा अघिदेखि नै व्यक्तिहरूलाई कुनै न कुनै रुपमा राज्यबाट बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य हुने गरेको देखिन्छ। पञ्चायत कालमा यसको लामो श्रृङ्खला नै छ। बहुदलीय व्यवस्थाको स्थापनापश्चात् तत्कालीन नेकपा (माआवादी) ले २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि सशस्त्र युद्धको घोषणा गरेपछि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य अझ व्यापक मात्रामा भएको छ। खास गरी २०५८ को सङ्कटकालदेखि २०६२/२०६३ सालमा भएको दोस्रो जनआन्दोलनसम्म अत्यधिक मात्रामा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका घटनाहरू भएको पाइन्छ।[२८] अस्वेच्छिक तथा बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्य समूह (UNWGEID) ले सन् २००२ तथा २००३ मा नेपाल सबैभन्दा बढी व्यक्तिहरू बेपत्ता बनाउने राष्ट्र बन्न पुगेको भनी आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।[२९] जबसम्म द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक भई पीडितले न्याय पाउँदैनन् तबसम्म अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा नेपालमाथि सबैभन्दा बढी व्यक्तिहरू बेपत्ता बनाउने राष्ट्र भनी लागेको दाग मेटिँदैन। एकातिर पीडितको न्यायको हक सुनिश्चित गर्न र अर्कोतर्फ अन्तराष्ट्रिय मञ्चमा देशमाथि लागेको कालो दाग मेटाउन पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक र पीडित परिवारको न्याय प्राप्तिमा राज्य गम्भीर हुनु आवश्यक छ।

२९ फेब्रुवरी १९८० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय तत्कालीन मानव अधिकार आयोगले बलपूर्वक बेपत्तासम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय कार्यदल स्थापना गर्‍यो। यो कार्यदलले बेपत्ता नागरिकका परिवार र सम्बन्धित राष्ट्रको सरकारबिच सञ्चार-सम्पर्क सूत्रका रूपमा कार्य गर्नुका साथै सन् १९९२ देखि संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा पारित बेपत्तासम्बन्धी घोषणापत्रको सबै राष्ट्रहरूमा कार्यान्वयन स्थिति समेत अनुगमन गर्दै आएको छ।[३०] तर नेपालले भने महासन्धिको अनुमोदन मात्र नगरेको होइन, बेपत्ता सम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय समाधीक्षकलाई समेत नेपाल आउने अनुमति दिएको छैन। यसले गर्दा राज्य बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र तिनका परिवारको अधिकारका सवालमा त्यति जिम्मेवार छ भन्न सकिँदैन।

---

[२६] *Where No Sun Can Enter: A Decade of Enforced Disappearances in Bangladesh, page 57*

[२७] बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य छानविन आयोग, पाकिस्तान

[२८] वासुदेव बजगाईं र रेगम महर्जन, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको अधिकार सम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपरु २०६९

[२९] अस्वेच्छिक वा बलपूर्वक बेपत्ता सम्बन्धी कार्य समूहको प्रतिवेदन, *E/CN.४/२००३/७०*,, २१ जनवरी २००३ ÷ नेपालमा बेपत्ता सम्बन्धी अवस्था प्रतिवेदन, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र, २००८, झम्सीखेल, ललितपुर

[३०] बेपत्ता नागरिकको अधिकार संरक्षणसम्बन्धी आधारभूत जानकारी पुस्तिका, मानवअधिकार सन्धि अनुगमन समन्वय समिति

सशस्त्र द्वन्द्व र २०६२/६३ को आन्दोलनपछि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधानमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई सम्बोधन गर्दै सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा त्यस्ता व्यक्तिहरूका पीडित परिवारहरूलाई राहत उपलब्ध गराउने भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ।[३१] यसका अतिरिक्त सर्वोच्च अदालतले जबर्जस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यलाई स्पष्ट शब्दमा अपराधका रूपमा व्याख्या गरेको छ र यसलाई सम्बोधन गर्नका लागि रिट आदेश जारी समेत गरेको छ।[३२] नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको विश्रामबिन्दु मानिएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा सम्झौताका दुई पक्ष तत्कालीन विद्रोही माओवादी र राज्य पक्षले अपहरण/पक्राउ/थुनछेक/बेपत्ता पार्ने कार्य नगर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका छन्।[३३] यसैगरी दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको तथा युद्धको समयमा मारिएकाहरूको वास्तविक नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउन मन्जुर गरेका छन्।[३४] तर साठी दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने भनिए पनि विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको पन्ध्र वर्ष वितिसक्दा पनि प्रतिबद्धताको कार्यान्वयन भएको छैन। सम्झौतापत्रमा उल्लेख भएबमोजिम दण्डहीनतालाई प्रश्रय नदिने, बेपत्ता परिवारलाई राहतको सुनिश्चितता गर्ने[३५] र बेपत्ता पारेका र कब्जामा राखेका प्रत्येक व्यक्तिको अवस्था सार्वजनिक गर्न र तिनीहरूका परिवारजन, कानूनी सल्लाहकार र अन्य आधिकारिक व्यक्तिलाई यससँग सम्बन्धित जानकारी दिने[३६] भनी विस्तृत शान्ति सम्झौतामा उल्लेख गरिएका व्यवस्थाहरू समेत कार्यान्वयन भएनन्। अझै पनि कार्यान्वयन गर्ने जाँगर देखिएको छैन। भविष्यमा कार्यान्वयन हुने आशा गरिए पनि विगतको कार्य हेर्दा कार्यान्वयन हुनेमा आशंका गर्ने ठाउँ प्रसस्त बाँकी छ। जबसम्म राज्य उदासिन रहन्छ, तबसम्म बेपत्ताहरूको सार्वजनिक गर्ने कुरा बहसमै सीमित रहन्छ।

नेपालमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको अवस्था सार्वजनिक नहुनुको प्रमुख कारण विस्तृत शान्ति सम्झौता कार्यान्वयन नहुनु हो। सम्झौताको कार्यान्वयनमा कुनै पनि पक्ष इमान्दार हुन सकेनन्। द्वन्द्व कालमा दुवै पक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको नाम, थर र घरको ठेगाना सम्झौता भएको मितिले साठी दिनभित्र सूचनाहरू सार्वजनिक गरी परिवारजनलाई समेत जानकारी उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता व्यवहारमा कार्यान्वयन हुनै सकेन। यसले दण्डहीनतालाई प्रश्रय पुगेको छ। विगतमा मात्र कार्यान्वयन नभएका होइनन्, अझै पनि कार्यान्वयन गर्ने जाँगर देखिएको छैन। कार्यान्वयन गर्ने भन्ने मौखिक प्रतिबद्धतामा कोही पनि चुकेको छैन, तर व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्न भने सबै चुकेका छन्। समस्याको मुख्य गाँठो नै यही हो।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा सुरक्षाकर्मीहरूद्वारा हातहतियार सहित विना सूचना व्यक्तिहरूलाई पक्राउ गर्ने, पक्राउ गर्नुको कारण र थुनामा राखिएको स्थान समेत गोप्य राखी व्यक्तिहरूको हत्या गर्ने सम्मका कार्यहरू भएको पाइन्छ।[३७] द्वन्द्वको अर्को पक्ष तत्कालीन नेकपा माओवादीबाट पनि व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिई, अपहरण गरी उनीहरूको अवस्था अज्ञात बनाउने कार्यहरू भएका छन्। हतियारसहित गएर व्यक्तिहरूलाई जबरजस्ती

---

[३१] अन्तरिम संविधान, २०६३, राज्यको दायित्व ः धारा ३३ (थ)

[३२] राजेन्द्र ढकाल तथा अन्यका विरुद्ध नेपाल सरकार (रिट सङ्ख्या ३५७५ सर्वोच्च अदालतको निर्णय, १८ जेठ २०६४

[३३] विस्तृत शान्ति सम्झौता, उपधारा ५.१.१ (च)

[३४] विस्तृत शान्ति सम्झौता, उपधारा ५.२.३

[३५] विस्तृत शान्ति सम्झौता, उपधारा ७.१.३

[३६] विस्तृत शान्ति सम्झौता, उपधारा ७.३.२

[३७] वासुदेव बजगाईं र रेगम महर्जन, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको अधिकार सम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपरु २०६९

कब्जामा लिने र उनीहरूको अवस्था बारेमा परिवार तथा आफन्त समेतलाई कुनै जानकारी नदिएर अवस्था अज्ञात तुल्याउने कार्यहरू भएका पाइन्छन्। सो पक्षबाट व्यक्तिहरूलाई कब्जामा लिएको अवस्थामा हत्या गरी शवसमेत परिवारलाई नदिई गायब पार्ने कार्यहरू समेत हुन पुगेका छन्।[३८] द्वन्द्वको अवधिमा तत्कालीन बिद्रोही पक्ष पनि राज्य सँगसँगै बेपत्ता बनाउने कार्यमा प्रतिस्पर्धामा उत्रेको र अहिले बेपत्ता सार्वजनिक गर्ने कार्यमा पनि राज्यसँगसँगै उदासिन भएको देखिन्छ। यसले गर्दा आफ्ना परिवारको बेपत्ता पारिएका सदस्यको वास्तविक अवस्था जान्न पाउने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको परिवारको अधिकार समेत कुण्ठित हुन पुगेको छ। एक दशकभन्दा बढी लामो सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा कति व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारियो भन्ने बारे यकीन तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, मानव अधिकारको क्षेत्रमा कार्यरत विभित्र संघ संस्था, रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समिति (आईसीआरसी) तथा राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका परिवार, समाज समेतसँग बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको उजुरी वा जानकारीको आआफ्नो तथ्याङ्क भए पनि बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको यकीन तथ्याङ्क भन्न सकिने अवस्था छैन। तथ्याङ्कको अभाव पनि एउटा समस्या नै हो। अझै पनि बेपत्ता छानविन आयोगमा बेपत्ता पारिएका उजुरीहरू प्राप्त हुने क्रम जारी हुनुले तथ्याङ्क अझै बढ्न सक्ने देखिन्छ।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिँदा चरम यातना दिइएको पाइएको छ। शारीरिक तथा मानसिक यातना दिने, बेहोस हुने गरी कुटपीट गर्ने, होसमा आएपछि पनि पुनः कुटपिट गर्ने, बिजुलीको करेण्ट लगाउने, एकान्तबास राख्ने, शौचालय जान नदिने, नङ उखेलिदिने, आँखामा पट्टी बाँध्ने, खाल्डोमा हालेर राख्ने, यौन दुर्व्यवहार गर्ने, एउटालाई कुटपिट गरी अर्कोलाई तर्साउने, जवरजस्ती श्रम गराउने, पटकपटक ज्यान मार्ने धम्की दिने, डर त्रास देखाउने, शरीरका अङ्ग नै काटिदिने तथा गम्भीर प्रकृतिका यातनाबाट व्यक्तिहरू मरिएका जस्ता कार्यहरू सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएको पाइएको छ।[३९] सशस्त्र द्वन्द्वको समाप्तिसँगै व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता बनाउने कार्यमा कमी आए तापनि सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता भएकाहरूको अवस्था अझै सार्वजनिक भएको छैन। यसले पीडितको न्याय पाउने अधिकारमा गम्भीर आघात पुगेको छ। यो कुरा राज्यका लागि ज्यादै लज्जास्पद विषय भएको छ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा राज्य पक्षबाट बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका भनिएका व्यक्तिहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न र परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन पटकपटक सिफारिस गरेको छ। यसैगरी तत्कालीन बिद्रोही पक्षबाट बलपूर्वक कब्जामा लिई अवस्था अज्ञात पारिएका भनिएका व्यक्तिलाई पनि सार्वजनिक गर्न र परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउन पनि आयोगले पटकपटक आग्रह गरेको छ। तर आयोगको सिफारिस बमोजिम पीडितहरूले राहत पाउने क्रम जारी भए तापनि द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएकाहरूको अवस्था सार्वजनिक गर्न भनी गरिएका सिफारिसहरूको भने कार्यान्वयन हुन सकेको पाइँदैन।[४०] सिफारिस कार्यान्वयनका लागि आयोग, नागरिक समाज र स्वयम् पीडितले समेत राज्य समक्ष पटकपटक आग्रह गर्दा पनि सरकारले बेपत्ताको स्थिति सार्वजनिक गर्न र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई कारबाही गर्न जाँगर चलाएको पाइएन।

---

[३८] वासुदेव बजगाईं र रेगम महर्जन, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्धको अधिकार सम्बन्धी विषयगत पुस्तिका, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपरु २०६९

[३९] नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर

[४०] नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले २०६६ साल असार २१ गते नेपाल सरकारलाई पत्राचार गरी मानव अधिकार उल्लङ्घनमा आरोपित व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा निर्णय लिनुपूर्व मानव अधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न भए नभएको बारे आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई उचित ध्यान दिन भनेको छ। तथापि आयोगले गरेको सिफारिस विपरीत त्यस्ता आरोपित व्यक्तिहरूको पदोन्नति गर्ने, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय निकायमा सेवा गर्न पठाउने वा अन्य किसिमबाट वृत्तिविकास वा प्रोत्साहन गरिएको पाइएको छ। यस्ता गतिविधिले दण्डहीनता थप मौलाउने र मानव अधिकारप्रति राज्यको प्रतिबद्धतामा समेत प्रश्न उठ्ने आयोगले जनाएको छ।[४१] आयोगले गरेको यस्तो सिफारिस कार्यान्वयनका लागि आयोग, पीडित र नागरिक समाजको लगातारको खबरदारीका बाबजुद पनि दण्डहीनताको स्थिति ज्यूँका त्यूँ छ।

द्वन्द्वकालीन ज्यादतीबारे राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार समितिले गरेका फैसला, पीडित र राष्ट्रसङ्घ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले पटक-पटक गरेका सिफारिश कार्यान्वयनमा रुचि नदेखाएको नेपालका लागि आवधिक रुपमा हुने मानव अधिकारको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (यूपीआर) न्यायिक कठघराभन्दा कठिन हुने गरेको छ।[४२] समीक्षाका हरेक चक्रमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा धेरै सिफारिसहरू प्राप्त भए पनि कार्यान्वयन पक्ष फितलो छ। तेस्रो चक्रको विश्वव्यापी आवधिक समीक्षा (सन् २०२१) बाट मात्र सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा १२ वटा सुझावहरू प्राप्त भएका छन्।[४३] तर तेस्रो चक्रमा प्राप्त भएका सुझाव मात्र नभएर पहिलो र दोस्रो चक्रबाट प्राप्त सुझावहरूको समेत कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। राज्य देशभित्रका निकायहरूले गरेको सिफारिस मात्र होइन, राष्ट्रसङ्घीय निकायहरूले गरेको सिफारिस समेत सम्बोधन गर्न उदासिन छ भन्ने कुरा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट प्राप्त सुझावहरूको कार्यान्वयनमा सरकारले रुचि नदेखाउनुले प्रप्ट पारेको छ।

सशस्त्र द्वन्द्वको अवधिमा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएकामध्ये कतिपयलाई मारेर गाडिएको पाइएकोले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवार तथा आफन्तले आफ्नो परिवारको सदस्यको अवस्थाको बारेमा जानकारी पाउने अधिकारको सम्मान बेपत्ता पारिएका त्यस्ता व्यक्तिको पहिचान पछि मात्र हुन सक्ने हुँदा बलपूर्वक बेपत्ता पारिएका व्यक्तिलाई मारेर शव गाडिएको पाइएमा त्यस्ता व्यक्तिको पहिचानका लागि शवोत्खनन् गर्नुपर्ने अवस्था आउँछ।[४४] विगतमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोगले बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई गाडिएको संभावित स्थान पहिचान गरी शवोत्खनन् कार्य गर्दै आएका छन्। शवोत्खनन् कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ।

यतिखेर नेपालमा मानव अधिकारवादी समुदाय तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको मुख्य माग दण्डहीनताको अन्त्य हो। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने व्यक्तिहरूलाई फौजदारी न्यायका माध्यमबाट दण्डहीनताको अन्त्य गर्न सकिने परिकल्पना गरिएको छ र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनहरूमा बेपत्तासम्बन्धी मुद्दालाई प्रमुख मुद्दाका रुपमा लिइएको छ। संरचनागत तथा भौतिक दुवै किसिमको उल्लङ्घनका घटनालाई प्रश्रय दिने

[४१] नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन, २०६६, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर

[४२] तुफान न्यौपाने, संक्रमणकालीन न्याय ः फेरि अन्तर्राष्ट्रिय कठघरामा, हिमाल खबर, १८ असोज, २०७७, https://www.himalkhabar.com/news/119105

[४३] हेर्नुहोस्, विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाको तेस्रो चक्रबाट प्राप्त सुझावहरू

[४४] सशस्त्र द्वन्द्वमा मानव अधिकार र शवोत्खनन प्रतिवेदन, २०७१, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, ललितपुर

दण्डहीनतालाई नेपाली समाजको प्रमुख कमजोरीका रुपमा सही किसिमले पहिचान गरिएको छ।[४५] यो विषयमा नागरिक समाजले उठाएको आवाजलाई पनि राज्यले सम्बोधन नगरेको स्थिति छ। नागरिक समाज र मानव अधिकारकर्मीको काम मानव अधिकारका लागि आवाज उठाउने हो, त्यो आवाजलाई सम्बोधन गर्ने वा नगर्ने सरकारको ऐच्छिक विषय हो भन्ने बुझाइ सरकारको छ। मानव अधिकारको प्रत्याभूतिको विषय राज्यको ऐच्छिक विषय होइन, यो राज्यको अनिवार्य दायित्व हो भन्ने कुरा दश वर्षे द्वन्द्वपछि बनेका कुनै पनि सरकारले मनन गर्न सकेनन्।

नेपालमा द्वन्द्व कालमा बेपत्ता पारिएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्न न्यायिक निरुपण गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग स्थापना भएको छ। तर दोषीलाई कारबाही गर्ने पर्याप्त कानूनी आधार नहुँदा आयोगले दोषी पहिचान गरी कारबाहीको सिफारिस गर्न सकेको छैन। सर्वोच्च अदालतको विशेष इजलासले १४ फागुन, २०७१ मा अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड, नेपालको संविधान र विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मितिमा दिएका आदेशबमोजिम कानून संशोधन गर्नू, गम्भीर अपराधमा क्षमादान दिनसक्ने प्रावधान नराख्नू, मेलमिलाप गराउन सकिने सामान्य प्रकृतिका घटनामा पनि पीडितको सहमति लिनू, पीडितका चासोलाई केन्द्रमा राख्नू भनेको थियो। सर्वोच्च अदालतले दिएको यस्ता आदेशको पालना गर्नुको सट्टा सरकारले सर्वोच्च अदालतको उक्त फैसला पुनरावलोकनका लागि निवेदन दियो। तर १४ वैशाख, २०७७ मा सर्वोच्च अदालतले पुनरावलोकन गर्न नपर्ने आदेश दिंदै निवेदन खारेज गरिदिएको छ।[४६] अब सरकारसँग अदालतको फैसला कार्यान्वयन गर्नुको विकल्प छैन। राज्य न्याय दिने दिलाउने कुरामा जति उदासिन भयो उति समस्या बल्झने स्थिति मात्र आउँछ।

राज्य बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको न्यायका सन्दर्भमा कति उदासिन छ भने संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य विरुद्ध विशेष र्‍यापोर्टरले नेपाल भ्रमण गर्ने अनुमतिका लागि गरेको आग्रहलाई अस्वीकार गर्नुले पनि पुष्टि गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार परिषद्को समेत सदस्य रहेको नेपालले त्यही परिषद्को म्यान्डेड पाएका र्‍यापोर्टरहरूलाई अहिलेसम्म नेपाल भ्रमणको अनुमति दिएको छैन। यस प्रकारका क्रियाकलापले नेपालले मानव अधिकारका लागि अन्तर्राट्रिय मञ्चमा गरेको पटकपटकको प्रतिबद्धता समेत कार्यान्वय हुन नसकेको तीतो यथार्थ हाम्रा सामु छ। यस घटनाले नेपालमा भएको बेपत्ता बनाउने कार्य घरेलु मामिला मात्र नभएर कुनै नै कुनै रुपमा अन्तर्राष्ट्रिय चासोको विषय समेत भइसकेको पुष्टि भएको छ।

सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितलाई राज्यले समयमै न्याय नदिने हो भने द्वन्द्वमा भएका मानव अधिकार हननका घटनाहरू एकपछि अर्को गर्दै अन्तर्राष्ट्रियकरण हुनेछन्, जुन नेपालको लागि थप लज्जाको विषय हुनेछ। जसरी विगतमा भएका घटनाहरू अन्तर्राष्ट्रियकरण हुँदा लज्जाबोध भइरहेको छ। वि. सं. २०५२-०६२ सम्म चलेको दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका ज्यादतीमा देशभित्र न्याय नपाएको भन्दै विगतमा राष्ट्रसङ्घको मानव अधिकार समितिमा पच्चीस वटा उजुरी परेका थिए। विगतमा राज्य पक्षबाट भएका व्यक्ति बेपत्ता, यातना, स्वच्छ सुनुवाइ नपाएको, गैरन्यायिक हत्या, यौन हिंसासँग सम्बन्धित ती निवेदनमा समितिले निर्णय र सिफारिस दिइसकेको छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार समितिका विगतका निर्णय र सिफारिस केलाउँदा क्षतिपूर्ति र राहत पाउने अधिकार, न्यायिक व्यक्तित्वको अधिकार, यातना विरुद्धको अधिकार, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको अधिकार, जबर्जस्ती

---

[४५] नेपालमा बेपत्ता सम्बन्धी अवस्था प्रतिवेदन, संक्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र, २००८, झम्सीखेल, ललितपुर

[४६] तुफान न्यौपाने, हिमाल खबर, संक्रमणकालीन न्याय : फेरि अन्तर्राष्ट्रिय कठघरामा नेपाल, १८ असोज, २०७७

श्रममा लगाउन नपाइने अधिकार र जीवनको अधिकारको उल्लङ्घन भएको ठहर गरेको देखिन्छ। समितिले पीडित र उनीहरूका परिवारलाई शैक्षिक सहयोग गर्न, पर्याप्त क्षतिपूर्ति दिन, घटनाका सबै सत्यतथ्य अनुसन्धान गर्न तथा त्यसमा संलग्नलाई अभियोजन र दोषी पाइए सजाय गर्न नेपाल सरकारलाई भनेको छ। साथै, जबर्जस्ती बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको हकमा खोजी गर्न र के भएको थियो भन्ने सत्य स्थापित गर्न समेत भनेको छ। यसरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका हकमा मानव अधिकार समितिले प्राथमिकतापूर्वक सिफारिस गरे पनि त्यसलाई राज्यले नसुनेझैं गरेको देखिन्छ।

बलपूवर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिँदा मानव अधिकारको सवालमा गम्भीर असर परेको छ। संविधानप्रदत्त मौलिक हक मात्र होइन, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको जीवनको अधिकार र वेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारको न्याय पाउने अधिकार समेत कुण्ठित हुन पुगको छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिसँग आश्रित परिवारका सदस्यको शिक्षा, स्वास्थ्य, आवासलगायतका अधिकार कुण्ठित भएका छन्। यसले देशको मानव अधिकारको अवस्थामा आँच पुगेको मात्र नभएर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत प्रश्न उठ्ने स्थिति बनेको छ।

४. निष्कर्ष

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारलाई न्याय दिनु राज्यको दायित्व हो। खासगरी बेपत्ता पारिनबाट सबै नागरिकहरूको संरक्षण गर्ने, विगतमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको खोजी र स्थिति सार्वजनिक गर्ने, पीडित पक्षलाई राहत दिने, दोषीलाई कारबाही गर्ने तथा यस सम्बन्धी थप कानून निर्माण र संशोधन गर्ने एवम् बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोगलाई अझ सशक्त र प्रभावकारी बनाउने कार्य राज्यको जिम्मेवारीभित्र पर्दछ। तर नेपालको सन्दर्भमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको अधिकारको पुनर्स्थापनामा राज्य उदासिन देखिन्छ। तत्कालीन विद्रोही पक्षले पनि आफूले कब्जामा लिई स्थिति अज्ञात बनाएकाहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्ने र बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्नलाई कारबाही गर्न राज्यलाई सहयोग गर्नुपर्नेमा सोतर्फ ध्यान दिएको पाइँदैन।

नेपालमा राज्य पक्षबाट बेपत्ता पारिने कार्य द्वन्द्वकालपश्चात् रोकिए तापनि विगतको द्वन्द्वमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र उनका परिवारले न्याय पाउन नसक्नु दुःखद पक्ष हो। शासन सत्तामा आलोपालो हिजोका द्वन्द्वरत पक्ष रहनु नै पीडितले न्याय नपाउनुको मूल कारण हो। चाहे जुनसुकै पार्टीको सरकार बनोस्, पीडितलाई न्याय दिने पक्षमा राज्य (खासगरी कुनै पनि सरकार) जिम्मेवार हुन सकेको देखिँदैन। राज्यको उदासिनताले राम्रो संकेत गरिरहेको छैन। यदि पीडितलाई न्याय दिने हो भने बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोगलाई अधिकार सम्पन्न बनाउनुपर्छ। खास गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ लाई मानव अधिकारका अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य मान्यता, सङ्क्रमणकालीन न्यायका सिद्धान्त, सर्वोच्च अदालतको फैसला र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको सुझाव बमोजिम हुने गरी संशोधन गर्नु पर्दछ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले आफ्नो अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्यका आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा गरेका सिफारिसहरू कार्यान्वयन हुनुपर्दछ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले शवोत्खनन् कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ। यी आयोगहरूको कार्यमा राज्यले सघाउ पुऱ्याउनुपर्दछ।

शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण कार्यको रुपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनलाई लिनु पर्दछ। आयोगहरु गठन भएर कार्य पनि गरिरहेका छन्। तर कानूनी अस्पष्टता र सरकारको पर्याप्त सहयोग नपाउँदा यी आयोगहरुबाट अपेक्षाकृत कार्य हुन नसकेको हो कि भन्ने जनगुनासो पनि सुन्नमा आएको छ। द्वन्द्वपीडितले परिणाम हात नपारेसम्म यस्ता प्रश्नहरु गरिरहन्छन्। त्यसैले

परिणाममुखी कामका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगलाई अधिकारसम्पन्न र स्रोत साधन सम्पन्न बनाउनु पर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा यी आयोगहरुको विकल्प अर्को व्यवस्था हुन संभव नभएकाले पनि आयोगलाई परिणामुखी बनाउन सरकार, द्वन्द्वपीडित, नागरिक समाज र स्वयम् आयोग समेत सक्रिय भएर लाग्नु आवश्यक छ। पीडितलाई न्याय दिने दिलाउने एक मात्र विधि आयोगको सक्रियता नै हो भन्ने कुरामा कोही कसैमा द्विविधा हुनु हुँदैन।

सरकारले मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा संलग्न अधिकारीहरूको वृत्तिविकास रोक्नुपर्दछ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका सम्बन्धमा विश्वव्यापी आवधिक समीक्षाबाट गरिएका सिफारिस राज्यले अक्षरशः कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। राज्य र विद्रोही दुवै पक्षले बेपत्ताको स्थिति सार्वजनिक गर्नुपर्दछ। राज्य नागरिकले न्याय पाउने अधिकारको सुनिश्चिता गर्नबाट विमुख हुन मिल्दैन। राज्य जवाफदेही भएन भने घटनाहरूलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गरिनुपर्दछ। नागरिक समाजको खबरदारीले राज्यलाई जिम्मेवार हुन बाध्य पार्न सक्ने हुँदा नागरिक समाजको निरन्तर खबरदारी आवश्यक छ। दण्डहीनताको अन्त्यको लागि सबैजना एक ठाउँमा उभिनु पर्दछ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको न्याय प्राप्ति मूलतः राज्यको इच्छाशक्तिमा निर्भर भएकाले बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र उनका परिवारलाई न्याय दिने राज्यको प्रतिबद्धतालाई व्यवहारमा कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ। राज्यले गर्ने कार्यमा तत्कालीन विद्रोही पक्षको सहयोग आवश्यक हुन्छ। ढीला न्याय दिनु भनेको न्याय नदिनु सरह भएकाले बेपत्ता व्यक्ति र परिवारको न्याय प्राप्त गर्ने हकको प्रत्याभूतिमा राज्य, तत्कालीन विद्रोही पक्ष, अन्य राजनीतिक दलहरू, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, नागरिक समाज र बेपत्ता व्यक्तिका परिवार फरकफरक कित्तामा नरहेर सबै एक ठाउँमा उभिएर एक मतले कार्य गर्नु आवश्यक छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र पीडितमुखी अवधारणा

यज्ञ प्रसाद अधिकारी[*]

सारसंक्षेपः विस्तृत शान्ति सम्झौता भए देखि नै अहिले सम्म बाँकी रहेको र पेचिलो बन्दै गएको सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सर्वोच्च अदालतको फैसला राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट दिएका सुझावको कार्यान्वयन गरी विद्यमान ऐनको संशोधन गरी गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानून बमोजिम कारबाही, मेलमिलाप, परिपूरण तथा पीडित परिवारको भविष्य सहित जीवनयापनमा आधार स्थापना गर्ने तर्फ अविलम्ब ध्यान दिनु जरुरी छ। द्वन्दोत्तर समाजमा पीडितका पीडालाई उचित प्रक्रिया मार्फत् सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण र मानव अधिकारमैत्री समाजको निर्माण दिगो शान्तिको स्थापनाको लागि मेलमिलाप, परिपूरण, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको दायरामा राख्न सकिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय निरुपणको लागि राजनीतिक सहमतिको आधारमा विशेष अदालतको गठन गरिनु पर्दछ। द्वन्द्वपीडितलाई पीडितमुखी अवधारणाकै आधारमा न्याय नगरी नेपालको शान्ति प्रक्रिया टुङ्गिने अवस्था देखिदैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा सत्य निरुपण आयोगलाई र बेपत्ता व्यक्तिको छानविन कार्यगत स्वायत्तता, पर्याप्त श्रोत साधन जनशक्ति, परिपूरण र पीडितको सन्तुष्टिलाई सँगसँगै लैजानु पर्छ। यसबाट नेपालको मौलिक प्रकृतिको द्वन्द्वको समाधान पनि मौलिक रुपमै हुन सक्ने, दिगो शान्ति र सुशासन कायम हुने, भविष्यमा हुन सक्ने मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीको रोकथाम गर्ने सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्ने, पीडितको न्याय प्राप्ति र उचित परिपूरण हुन सकेमा नै पीडितमुखी अवधारणालाई वास्तविक रुपमा व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ।

१.पृष्ठभूमि

सङ्क्रमणकालीन न्याय भन्नाले निरङ्कुश र एकतन्त्रीय शासन प्रणालीले गरेका अत्याचार, हिंसाको विरुद्ध अझ परिस्कृत र फराकिलो प्रजातान्त्रिक न्यायिक र शान्तिपूर्ण समाज निर्माण र परिवर्तनको लागि भएका आन्दोलन, अभियानको सिलसिलामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना, राज्य र विद्रोही पक्षबाट भएका ज्यादती र अत्याचारका घटनाहरु तथा जातिहत्या, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्ध अपराध र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्न समाजले अपनाएका विभिन्न पद्धतिलाई बुझिन्छ। अर्थात् अघिल्लो शासन व्यवस्थाको सिलसिलामा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना वा गलत कार्यको सम्बोधन गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायले न्यायिक वा अर्धन्यायिक संयन्त्रको स्थापना गर्दछ जस अन्तर्गत सत्य उजागर गर्ने, संस्थागत सुधार, परिपूरण लगायतका विविध गतिविधि सहितका कार्यक्रम पर्दछन्। सशस्त्र द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन र अन्वेषण गरी समाजमा न्याय र दिगो शान्ति कायम गर्न नियमित फौजदारी न्याय प्रणालीको परिपूरकको रुपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र स्थापना भएको पाइन्छ।

---

[*] निर्देशक, सहसचिव, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग

युद्ध वा सशस्त्र द्वन्द्वको बेला देशमा विद्यमान फौजदारी कानुन अन्तर्गत हेरिने मुद्दाको अनुसन्धान तहकिकात गर्न कठिनाइ उत्पन्न हुनु स्वभाविक हो। तत्कालीन विषम परिस्थितिमा भएका ज्यादती र मानव अधिकारको उल्लङ्घनका घटनामा सम्बन्धित पक्षलाई जिम्मेवार बनाउनु जरुरी हुन्छ। मूलतः द्वन्द्वको समयमा लागू हुने मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनको उल्लङ्घनका घटनामा संलग्न दोषीलाई कानुनी दायरामा ल्याउनु मानव अधिकार संरक्षणका लागि मात्र नभई दण्डहीनताको अन्त्यका लागि समेत आवश्यक पूर्व सर्त रहेका हुन्छन्।

२.सङ्क्रमणकालीन न्यायको महत्व

सामान्य अवस्थामा व्यक्तिको स्वतन्त्रता मौलिक हक एवं मानव अधिकारको संरक्षण गर्नु राज्यको प्राथमिक दायित्व रहन्छ। द्वन्द्वको अवस्थामा व्यक्तिका आधारभूत अधिकार र स्वतन्त्रताहरु अझ बढी जोखिमपूर्ण अवस्थामा रहने हुँदा त्यस्तो विषय परिस्थितिमा राज्यको दायित्व अझ बढी संवेदनशील र जिम्मेवारीपूर्ण हुन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा पनि द्वन्द्वको समयमा मानव अधिकारको संरक्षण र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुनको परिपालनामा चुनौती रहिआएका उदाहरण देखिन्छन्। नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका ज्यादती र गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारका घटना हेर्दा गैरन्यायिक हत्या, बेपत्ता, आन्तरिक विस्थापन, यातना जस्ता मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरु भएको देखिन्छ। नेपालमा सन् २००३ र २००४ मा बन्दीहरुलाई गैरकानुनी रुपमा थुनामा राख्ने र जबर्जस्ती बेपत्ता बनाउने प्रवृत्ति संसारमै सबैभन्दा उच्च रहेको भन्ने एक अध्ययन प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइन्छ।[२]

३.सङ्क्रमणकालीन न्यायमा पीडितमुखी अवधारणाको आवश्यकता

सङ्क्रमणकालीन न्याय पीडित केन्द्रित न्यायसँग सम्बन्धित रहेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायले पीडितहरूको आवश्यकता पहिचान गर्ने, नीतिगत सुधारको लागि सुझाव दिने, राजनीतिक रुपान्तरणलाई खतरा नपुग्ने गरी दिगो शान्ति, मेलमिलाप र लोकतन्त्रलाई सवलीकरण गर्ने प्रयत्न गर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय शान्तिको समयमा फौजदारी कानून अन्तर्गत सम्पादन हुने न्यायभन्दा फरक छ। यसले फरक र विशेष अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने लक्ष्य लिएको हुन्छ। फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत अभियोजन दर्ता मात्र नभएर सत्यको खोजी, पीडितलाई न्याय र परिपूरण तथा संस्थागत सुदृढीकरण जस्ता पीडितको आवश्यकताको सङ्क्रमणकालीन न्यायले सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ। निश्चित समयावधिसम्म चलेको द्वन्द्वपछि राष्ट्रले यस्ता घटना फेरी नदोहोरियोस् भन्नका लागि आवश्यक प्रभावकारी कदम चाल्नु पर्दछ। फौजदारी न्यायको उद्देश्य शान्ति सुरक्षा र अभियोजनसँग बढी सम्बन्धित रहेको छ। यसले कानूनी शासनलाई बढी जोड दिन्छ भने सङ्क्रमणकालीन न्यायले सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा द्वन्द्वरत पक्षबाट भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको मूल कारण पत्ता लगाउने, कसरी, कसको कारणले किन कुन मानव अधिकारको हनन् पुगे भन्ने बारेमा पीडित, सरोकारवाला र आम नागरिकको जान्न पाउने हकको सुनिश्चितता गर्दछ। फलस्वरूप सत्यतथ्य जान्न पाउने हकको सुनिश्चितता हुनगई आरोपित पीडकलाई जवाफदेही बनाउन, पीडित र प्रभावित परिवारको भरणपोषणका लागि राहत, क्षतिपूर्ति लगायत स्वास्थोपचार, शिक्षा, रोजगारी, आदि जस्ता परिपूरण उपलब्ध गराउन र संस्थागत सुदृढीकरण गर्दै विगतमा द्वन्द्वरत पक्षबाट भएका ज्यादतीपूर्ण र मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना भविष्यमा पुनः नदोहोरिने कुराको सुनिश्चित गर्न अन्य उपाय अवलम्बन गर्ने जस्ता विषय इत्यादि पर्दछन्।

---

[२] Amnesty International Report, the state of the world's human rights, 2005. p.23

सङ्क्रमणकालीन न्याय अन्तर्गत पीडितमुखी अवधारणाले सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका ज्यादती र मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट पीडितका आवश्यकता र सरोकारका विषयलाई परिपूरण गर्दै प्रभावितको सम्वेदनशीलतालाई ध्यानमा राखी सेवा उपलब्ध गराउने कार्य पर्दछन्। अर्थात् पीडितमुखी अवधारणाले घटनाबाट परेको पीडालाई न्यूनिकरण गर्दै सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अन्तर्गत सेवा प्रवाह गर्ने, प्रभावित व्यक्ति र तिनको परिवारलाई सशक्तीकरण गर्ने, सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सहभागी गराउने तथा न्यायिक प्रक्रियामा सशक्त भूमिका निर्वाह गर्न अवसर प्रदान गर्ने जस्ता विषय पर्दछन्। सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका घटना बारे पीडितलाई थप पीडामा नपारी सत्य तथ्य उजागर गरी पीडितको न्याय पाउने हकको सुनिश्चितता गर्नु राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा आवश्यकता मात्र नभई दीर्घकालीन शान्ति र विकासको लागि अपरिहार्य पनि रहेको छ।

४.सङ्क्रमणकालीन न्याय पद्धतिः

सङ्क्रमणकालीन न्यायका निश्चित पद्धति यही नै हो भन्ने छैन। प्रत्येक देशको पृष्ठभूमि, घटनाको प्रकृति, मानव अधिकार उल्लङ्घनका प्रवृत्ति, तरिका इत्यादिका आधारमा बिभिन्न राष्ट्रहरुले अपनाएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका केही निश्चित पद्धति छन् जसलाई निम्नानुसार चर्चा गर्न सकिन्छ ः—

- सत्यको खोजी
- परिपूरण
- अभियोजन
- संस्थागत सुदृढीकरण

उल्लिखित पद्धति नै अन्तिम र त्यही मात्र विकल्प भने होइन। विभिन्न मुलुकले आफ्नो परिवेश, अवस्था, घटनाको प्रवृत्ति, राष्ट्रिय आवश्यकता र क्षमताका आधारमा विभिन्न समाजले विगतमा भएका उल्लङ्घनको मानवोचित सम्बोधनका लागि थप सिर्जनात्मक पद्धति विकास गर्न सक्ने देखिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको उल्लिखित आधारभूत पद्धतिको एक समग्र कार्यान्वयन (holistic implementation) बाट सङ्क्रमणकाल अवधिमा वा द्वन्द्वपछि शान्ति प्रक्रिया टुङ्गिने अवधिमा नै समाजमा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्न थप मद्दत पुऱ्याउँछ। त्यसैले शान्ति प्रक्रियामा पीडित वा प्रभावितको आधारभूत आवश्यकतालाई बढी जोड दिई लैंगिकता, बाल न्याय, एकल महिलाको सवाल जस्ता सीमान्तीकृत समुदायका अधिकारलाई बढी जोड दिइन्छ।

५.सङ्क्रमणकालीन न्याय र नेपाल

नेपालको १० वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको सिलसिलामा गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना भएका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वको सुरु २०५२ फागुन १ देखि शान्ति सम्झौतासम्म द्वन्द्वरत पक्षबाट गैरन्यायिक हत्या, यातना, बलपूर्वक बेपत्ता, अङ्गभङ्ग, आन्तरिक विस्थापन भए भने हजारौं नागरिक द्वन्द्वपीडित भई देश बाहिर शरणार्थीको रूपमा रहन बाध्य भए। सशस्त्र द्वन्द्वमा मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकारका अतिरिक्त आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक अधिकार प्रभावित भएको पाइन्छ।

सशस्त्र द्वन्द्वमा राज्यपक्ष र विद्रोही पक्षबाट मारिएका, बेपत्ता पारिएका, यातना वा सम्पत्ति कब्जा, आन्तरिक विस्थापनमा परी गम्भीर रुपमा मानव अधिकार हनन् भएका व्यक्ति र तिनका परिवारलाई थाहा पाउने, प्रतिकार गर्ने, न्याय र परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकार हुन्छ। नेपालजस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा रहेको गरिबी, बेरोजगारीको कारण मानव अधिकार उल्लङ्घनबाट पीडित अधिकांश व्यक्तिहरु शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी जस्ता परिपूरणका

अतिरिक्त न्यूनतम आवश्यकता परिपूर्तिका लागि आर्थिक सहायता, राहत र क्षतिपूर्ति चाहन्छन्। जब कि थोरै परिवारले खास गरी सहरिया तथा शिक्षित परिवारहरुले मात्र न्यायलाई प्राथमिकताको रुपमा उल्लेख गर्दछन्[३]। बेपत्ता पारिएका वा मारिएका व्यक्तिका परिवारमा मानसिक आधात बा मनोवैज्ञानिक असर भएको र कतिपय व्यक्ति मानसिक रोगबाट अशक्त भएका छन्। त्यस्ता व्यक्तिहरुमा दीर्घकालीन शारीरिक, शरीरलाई असर पार्ने भनी अनुमान गरिएका लक्षण भेटिए। त्यतिमात्र नभई धेरै बेपत्ता व्यक्तिका श्रीमतीहरुले घरमा एकदमै तिरस्कारको सामना गर्नु परेको कारण दयनीय अवस्थामा जीवन निर्वाह गर्नु परेको छ। नेपाली समाजमा घरको मूलीको कमाइबाट जेष्ठ नागरिक सहित परिवारको पालनपोषण, पढाइलेखाइ, शिक्षा, स्वास्थ्य र खानाको लागि खर्च व्यवस्थापन गरिने आम प्रचलन रहेको छ। घरको मुलीको बलपूर्वक बेपत्ता वा यातना, मृत्युको कारण परिवारको संरचनामै फेरबदल पुग्न गई थप जोखिम बढ्न गएको तथ्यबाट देखिन आउँछ। मूलतः सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित व्यक्ति वा तीनका परिवारका लागि प्राथमिकता भनेका खाना, शिक्षा, स्वास्थ्य र रोजगारी नै रहेका छन्।

यसका अतिरिक्त पीडितलाई घटनाबाट पर्न गएको पीडाको बदला थप पीडा नदिई पीडितको न्याय प्राप्तिको हक सुनिश्चित गर्दै सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितलाई नै न्याय प्रदान गर्नका लागि नेपाल सरकारको निर्णयानुसार स्वतन्त्र, निष्पक्ष, जवाफदेही र उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भएको छ।[४]

नेपालमा जारी सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा २०५२ फागुन १ गतेदेखि २०६३ मंसिर ५ गते सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्नु नै सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रको प्रमुख उद्धेश्य हो।[५] सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रहरुले घटनाको प्रारम्भिक छानविन आरम्भ गरेको, द्वन्द्वबाट प्रभावित व्यक्तिलाई परिचय पत्र वितरण, राहत परिपूरणका लागि सिफारिस गर्दै आएको भए तापनि सर्वोच्च अदालतद्वारा सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा जारी भएका आदेश तथा प्रतिपादित सिद्धान्तहरुको परिपालना नहुँदा सशस्त्र द्वन्द्वका पीडितहरुको सत्य, न्याय र परिपूरणको अधिकार प्रचलनमा अवरोध भएको भनी सरोकारवालाले चिन्ता र चासो व्यक्त गरेका छन्।[६]

६.पीडितमुखी अवधारणा

सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित परिवार वा व्यक्ति तथा समुदायलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी राज्यले हरेक प्रकारले पुऱ्याउने सहयोग, परिपूरण सहितको न्यायलाई नै पीडितमुखी अवधारणा भन्न सकिन्छ। पीडितलाई केन्द्रबिन्दुमा राखी पीडालाई मलमपट्टी लगाई, न्याय, राहत, परिपूरण सहित क्षतिको भरण वा पूर्ति गर्ने अवधारणा (Victim Centric Approach) हो। सशस्त्र द्वन्द्वको कारण भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घनको बारेमा सत्य तथ्य जान्न पाउनु पीडितको पहिलो र अनिवार्य अधिकार हो। घटनाबारे सत्य जान्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूतिले नै पीडितलाई घटनाबारे यथार्थ जानकारी प्राप्त हुन्छ। पीडितलाई लामो समयसम्म परेको पीडामा मलहमपट्टी लगाउने कार्य सत्य निरुपण आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले गर्न सक्नु पर्दछ। सत्य

[३] नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार — तिनका आवश्यकताको अध्ययन, आइसीआरसी, अप्रील २००९, पृ. ३

[४] नेपाल सरकार मन्त्रीपरिषदको मिति २०७१।१०।२७ को निर्णय।

[५] बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानवीन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग २०७१ को प्रस्तावना।

[६] ज्वाफदेहीता निगरानी समितिको २०७८ फागुन १५ गतेको प्रेश विज्ञप्ती।

निरुपण र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको मूल कार्य भनेकै सत्य तथ्य बाहिर ल्याउने, विगतमा द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाको प्रवृत्ति र शैली कस्ता थिए भनी प्रतिवेदनमा उल्लेख गर्ने र त्यस प्रकृतिका घटनाको सम्बोधनका लागि सिफारिस गर्ने बृहत् कार्यादेश पाएको हुन्छ। ती आयोगले पीडितमुखी अवधारणा अन्तर्गत कार्य गर्दा सामान्यतया देहायका कार्य गर्नु पर्दछः—

१) विगतमा भएका घटनाहरु बारे यथार्थता पत्ता लगाउने र घटनाबारे स्वीकार गर्ने।

२) पीडितको तत्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकता र चाहनाको सम्बोधन गर्ने।

३) न्याय र जवाफदेहिता सम्बन्धमा योगदान दिने।

४) संस्थागत सुदृढीकरणको विस्तृत खाका तयार गर्ने र सुधारको लागि सिफारिस गर्ने।

५) मेलमिलापलाई प्रोत्साहन गर्दै विगतका घटनाबाट उत्पन्न तनाव कम गर्ने कार्यका लागि मनोसमाजिक परामर्श उपलब्ध गराउने।[७]

उपरोक्त कार्य गर्दा सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रले पीडितमुखी अवधारणालाई केन्द्रबिन्दुमा राख्नै पर्दछ। पीडितले नै न्यायको अनुभूति गरी द्वन्द्वकालीन घटनाको समाधानबाट नै दीर्घकालीन र दिगो समाधान सम्भव छ।

७.राहत, क्षतिपूर्ति सहित परिपूरणको व्यवस्थाः

सङ्क्रमणकालीन न्याय पद्धति अन्तर्गत परिपूरणको ठूलो भूमिका रहेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित वा प्रभावितले भोग्नु परेको पीडाको लागि प्रत्यक्ष वा सामूहिक रुपमा उपचार प्रदान गरिनु पर्दछ। यसका लागि राज्यले यथोचित नीति तर्जुमा गर्दछ। पीडितलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर तर्जुमा भएका नीति र कार्यक्रमले नै मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाबाट पुगेको भौतिक, शारिरिक र मानसिक क्षतिलाई न्यूनिकरण गर्न मद्दत गर्दछ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितलाई छिटो र प्रभावकारी परिपूरण उपलब्ध गराउनु राष्ट्रिय आवश्यकता मात्र नभई अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतकै अधिकार पनि हो। परिपूरणका कार्यक्रमबाट पुनउद्धार, क्षतिपूर्ति, पुनर्स्थापना, पीडितलाई सन्तोष दिने र घटना पुन नदोहोरियोस् भन्ने उपायलाई समावेश गर्न सक्ने छ। परिपूरणका कार्यक्रम व्यक्तिगत वा सामूहिक र भौतिक वा साकेंतिक दुवै वा सबैको मिश्रित रुपमा पनि हुन मद्दत मिल्दछ। यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा नै द्वन्द्वपीडित नागरिकको मानव अधिकार सम्मान हुनेमा विश्वस्त हुन सकिन्छ।

परिपूरणको मुख्य उद्देश्य अन्य मापदण्डको साथमा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु हो। परिपूरणले हानि पुगेको तथ्यलाई स्वीकार गर्दै नागरिक अधिकारको सम्मान गर्दछ। पीडितलाई पुग्न गएको हानि बापत प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्नु पर्दछ भन्ने राज्यको दायित्वलाई अङ्गिकार गर्दछ। यसबाट राज्यले मात्र होइन सम्पूर्ण समाजले नै पीडितप्रति सहानुभूती राख्नुका साथै पीडितको पीडालाई गहिरोसँग बुझ्न मद्दत पुर्‍याउँछ। पीडितलाई द्वन्द्वबाट परेको पीडाको परिपूरण जतिसुकै राहत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराए पनि हानीपूरण हुन सक्दैन। तथापि यसले पीडितको भविष्यको मनोवैज्ञानिक शारीरिक र भौतिक पाटोहरुलाई सुधार गर्न भने महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ।

वास्तवमा परिपूरणले नै पीडित केन्द्रित पद्धतिलाई समेट्ने प्रयास गर्न सक्दछ। पीडितको सत्य तथ्य घटनाबारे जान्न पाउने, अनुसन्धान र अभियोजन सम्बन्धी माग र पीडितको तत्कालीन र दीर्घकालीन आवश्यकताको बिचमा सन्तुलन गर्न खोज्दछ। परिणाम स्वरुप पीडितको राज्यप्रति विश्वास र भरोशामा बृद्धि हुन मद्धत पुर्‍याउँछ। राहत क्षतिपूर्तिले नगद भुक्तानी र आर्थिक सहायतासँग सरोकार राख्दछ भने परिपूरणले बृहत्

[७] सङ्क्रमणकालीन न्याय सवाल जवाफको संगालो, २०६८, पृ. ८ आइसिटीजे, काठमाण्डौ।

रुपमा राहत क्षतिपूर्ति सहित पुनर्स्थापना र पीडितको सन्तुष्टि समेतलाई समेटछ। सामूहिक परिपूरणले मानव अधिकार उल्लङ्घनका पीडितको समूहलाई नै लाभ पुऱ्याउन केन्द्रित हुन्छ। तसर्थ पीडितमुखी अवधारणा अन्तर्गत परिपूरणलाई विशेष ख्याल गरिनु पर्दछ। यसको अभावमा पीडितमुखी न्याय सम्भव देखिदैन।

८.अभियोजन र न्याय

राज्यको प्रमुख लक्ष्य र उद्धेश्य नै आफ्ना नागरिक र पीडित वा प्रभावितलाई न्याय प्रदान गर्नु हो। राज्यलाई लोक कल्याणकारी राज्यको रुपमा हेर्न पीडितलाई न्यायमा पहुँच (Access to Justice) को वातावरण पुऱ्याई दोषीलाई दण्ड दिनु आवश्यक हुन्छ। द्वन्द्वकालमा भएका घटनामा फौजदारी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा द्वन्द्वपीडित लामो समयसम्म पनि न्यायको पर्खाइमा रहेका (Victims are waiting for justice) छन्। त्यसको सम्बोधन पीडितमैत्री अवधारणा अन्तर्गत पर्दछ। मूलतः सत्य निरुपण र मेलमिलाप तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले आफ्नो छानविन र अनुसन्धानको माध्यमबाट फौजदारी अभियोजनको लागि प्रमाणहरु जुटाउन सक्दछन्। तर फौजदारी न्याय प्रणालीझैं आफैं मुद्दा भने चलाउन सक्दैनन्। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रले फौजदारी न्याय प्रणालीको प्रतिस्थापना गर्ने नभई परिपूरकको काम गर्ने भएकाले पीडितको न्यायमा पहुँचका लागि यी संयन्त्रहरूको विशेष रुपमा उल्लेख्य भूमिका रहन्छ। पीडितको न्याय प्राप्ति र सन्तुष्टिका लागि सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रबाट विशेष ध्यान दिनु आवश्यक हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायभित्र द्वन्द्वमा भएका सबै घटनाको अभियोजन गरी न्याय प्रदान गर्नेभन्दा द्वन्द्वको पृष्ठभूमि, कारण र तरीका पत्ता लगाई गम्भीर प्रकृतिको मानव अधिकार उल्लङ्घन जस्तैः बेपत्ता पार्ने कार्य, कब्जा लिई हत्या गर्ने, यातना जस्ता प्रतिनिधिमूलक घटनाका दोषी वा उल्लङ्घनकर्तालाई कानूनी दायरामा ल्याउन सिफारिस गरी न्याय प्रदान गरिन्छ भने अधिकांश घटनामा बृहत् मेलमिलापकै माध्यमबाट समाजमा दीगो शान्ति र न्यायका लागि कार्य गरिन्छ।

९.क्षमादानमा पीडितको भूमिकाः

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अन्तर्गत पीडितको हरेक चरण र प्रक्रियामा सक्रिय र सार्थक सहभागिताको अपेक्षा राखिएको हुन्छ। शान्ति प्रक्रियाको महत्वपूर्ण पाटो सत्य निरुपण भएकाले सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा सबै सरोकारवाला पक्षको भूमिका रहनु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्याय फौजदारी न्याय प्रणाली जस्तो अभियोजन गर्ने विषय नभई व्यक्ति, समाज, राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय निकायको समेत विश्वासबाट मात्रै शान्ति प्रक्रिया टुङ्गोमा पुग्न सक्दछ। त्यसका लागि द्वन्द्वरत पक्ष, राजनीतिक दल, नागरिक समाज पीडित प्रभावित व्यक्ति समुदायमा नै सवैको सहभागिता सहित निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने हुन्छ। त्यसैले पनि यसलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको रुपमा देखिन्छ। यसमा हारजितको रुपमा भन्दा मेलमिलापको माध्यमबाट जितजितका] (Win win situation) अनुभूतिको अपेक्षा राखिएको हुन्छ। तथापि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्त तथा संयुक्त राष्ट्र संघको नीति अनुसार पनि देहायका विषयमा भने क्षमादान दिन मिल्दैनः—

- युद्ध अपराध, जातिहत्या, मानवता विरुद्धको अपराध वा लैङ्गिक हिसा समेत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटना।
- पीडितको परिपूरण सहित प्रभावकारी उपचार पाउने अधिकारमा हस्तक्षेप गरेमा वा मानव अधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन सम्बन्धमा सत्य जान्न पाउने पीडित वा समाजको अधिकारलाई रोक लगाएमा।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई हेर्दा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धमा राष्ट्रिय संविधान वा शान्ति सम्झौताले दिएको क्षमादानले अन्तर्राष्ट्रिय अदालत समक्ष अभियोजन गर्न रोक लगाएको वा लगाउन सक्ने देखिदैन।[८] त्यसैले पीडितको न्यायको हकको संरक्षणको लागि गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाबारे छानविन, अनुसन्धान गरी अभियोजन पीडितमुखी अवधारणाभित्रै पर्ने विषय हो। गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घन बाहेकका द्वन्द्वकालीन घटनामा भने सत्य स्थापित गरी पीडितले माफि दिन सक्ने व्यवस्थालाई विश्वका कैयौं द्वन्द्व पश्चात् गठित सत्य आयोगले अपनाएका छन्। दक्षिण अफ्रिकी मोडल अन्तर्गत माफी देउ तर नबिर्स (Forgive but not forget) मान्यतालाई अगाडि बढाए दिगो शान्ति अमनचयन कायम राख्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ। किनभने क्षमादानबाट नै पीडितलाई आत्मसन्तुष्टि दिने बलियो अस्त्रको रुपमा लिइन्छ।

९.सङ्क्रमणकालीन न्याय र सर्वोच्च अदालत

नेपालको सङ्क्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा सर्वोच्च अदालतबाट महत्वपूर्ण निर्णय भएका छन्। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र गठन हुनु पूर्व नै पीडितको न्याय, पुनरुद्धार, पुनस्थापना, पीडित संरक्षण, क्षतिपूर्ति आदि चरणको लागि विशिष्टिकृत संयन्त्र मार्फत् काम गरिनुपर्ने[९] तथ्यलाई जोड दिदै फौजदारी न्यायको प्रक्रियाका अतिरिक्त पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अन्य अवयवहरु जस्तै परिपूरण, पुनस्थापना आदिको माध्यमबाट पीडितको संरक्षण गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाइन्छ। परिपूरणलाई पीडितको अधिकारभन्दा सुविधा, सहुलियतको रुपमा लिने जस्ता कार्यले पीडितको न्याय पाउने हकमा आघात पार्दछ। द्वन्द्व पीडितका आधारभूत अधिकार परिपूर्ति नहुँदा पीडितलाई पुनः पीडामा धकेल्ने प्रवल सम्भावना रहेको हुन्छ। अझ बेपत्ता नागरिकको सन्दर्भमा त राज्यद्वारा बेपत्ता बनाइएका हुन् वा अरु कसैद्वारा वा स्वयं नै बेपत्ता भएका नै किन नहुन् ती सबैको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कानूनी दायित्व सरकारको हो। यस दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था नहुने[१०] भन्दै प्रत्येक व्यक्तिको अवस्थाबारे राज्यलाई थप जवाफदेही बनाउने प्रयास भएको देखिन्छ।

द्वन्द्वकालीन घटना सम्बोधन गर्ने कानूनी व्यवस्था नै नभएको अवस्थामा समेत द्वन्द्व पीडितमा अझ बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सन्दर्भमा लामो समयदेखि परिवारले भोग्नु परेको पीडा असरको अतिरिक्त सामाजिक, आर्थिक एवं मानसिक क्षति निरन्तर रुपमा भोगी रहनु परेको, बेपत्ता मानिसको खोजविन गर्नका लागि लामो समय, श्रम र सो सिलसिलामा आफूले गुमाएको शान्ति र व्यहोरेको भार सबै बेपत्ता पारिएको भनिएको व्यक्तिको अनुपस्थितिले श्रम, उत्पादकत्व तथा सुरक्षा लगायतमा परेको असरको मूल्याङ्कन गरियो भने यसको दूरगामी सामाजिक तथा आर्थिक परिमाणहरु देखिन थाल्ने, यसको पीडा पीडितमा निरन्तर हुने हुनाले पीडित परिवारलाई न्यायमा पहुँच खोज्दा व्यहोर्नु परेको दायित्व वहन गर्न सघाउने सीमित उद्देश्यले अदालतले अन्य उपर्युक्त आदेश जारी गरेको पाइन्छ। मूलतः जीवनको सुरक्षा र स्वतन्त्रताको अधिकार उल्लङ्घनको घटनालाई कुनै मौद्रिक वा आर्थिक रुपमा क्षतिपूर्ति हुन सक्ने अवस्था नै रहँदैन। त्यस्तो भए पनि पीडितको परिवारलाई

---

[८] सङ्क्रमणकालीन न्याय संगालो, २०६८ पृ. २५ ऐ.ऐ.

[९] अधिवक्ता माधव कुमार बस्नेत समेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, नेकाप २०७० निर्णय नं. ९०५१

[१०] मानव अधिकार संगठनको तर्फबाट महासचिव बाबुराम गिरि विरुद्ध मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय समेत, नेकाप २०६६ निर्णय नं. ८०९६

सहयोग गर्न राज्यको उत्तरदायित्व भएको र अधिकारहरु उपचारको प्रभावकारी व्यवस्थाविना अर्थहिन हुने हुनाले उपचार खोज्ने पीडित परिवारको हकलाई सम्मान गर्न अन्तरिम प्रकृतिको तत्कालीन राहत स्वरुप सहायता दिनुपर्ने भन्दै बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएको हकमा जनही १ लाख रुपैया तत्कालीन राहत स्वरुप अविलम्ब उपलब्ध गराइदिनु भनी नेपाल सरकारका नाउँमा परमादेशको आदेश जारी भएको पाइन्छ।[११]

१०.सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानव अधिकार कार्ययोजना

मानव अधिकारलाई शान्ति र विकासको मूल आधारको रुपमा स्वीकार गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरेपछि त्यसले आधुनिक मानव अधिकारको विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खोलेको पाइन्छ।[१२] उक्त घोषणापत्रकै आधारमा मानव अधिकार सम्बन्धी महासन्धि जारी गर्दै विषयगत मानव अधिकारको विकासमा मद्दत पुग्न गयो। अष्ट्रियाको राजधानी भियनामा सन् १९९६ मा सम्पन्न संयुक्त राष्ट्रसंघको तत्वावधानमा अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार सम्मेलनले संयुक्त राष्ट्रसंघका सदस्यहरुलाई विश्वमा मानव अधिकार संस्कृति विकासका लागि सहकार्य गर्न र मानव अधिकारको सम्बर्धन र संरक्षणका लागी राष्ट्रिय कार्ययोजना तयार गरी प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयन गर्न आग्रह गऱ्यो। नेपाल संयुक्त राष्ट्रसंघको सक्रिय सदस्य भएको नाताले अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतालाई कार्यरुप दिन आ.व. ०६१।६२ देखि आ.व. २०७५।७६ सम्म चार वटा राष्ट्रिय कार्ययोजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन भइसकेका छन्। पूर्ववत कार्ययोजनाको अनुभव समीक्षा गर्दै पाँचौं मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजना जारी गरेको छ।[१३] मानव अधिकार सम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजनाले १७ वटा विषयगत मानव अधिकारलाई प्राथमिकतामा राखेको देखिन्छ।[१४] कार्ययोजनाको बुँदा नं. ३.२.१४ मा सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई समेटेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका उद्देश्य देहाय बमोजिम हुने छन्ः—

१. सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने।

२. सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउने।

३. द्वन्द्वपीडितको संरक्षण गर्ने, पीडितलाई परिपूरण उपलब्ध गराउने।

उपरोक्त उद्देश्य परिपूर्तिका लागि नेपालको संविधान (२०७२), सम्मानीत सर्वोच्च अदालतको फैसला, नेपालले स्वीकार गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता, विस्तृत शान्ति सम्झौता समेतका आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थालाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउने कार्यक्रम समावेश गरेको छ। त्यसका लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई प्रभावकारी तुल्याउन नेपाल सरकारले आवश्यक सहयोग पुऱ्याउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। द्वन्द्वपीडित तथा विस्थापितहरुको अभिलेख व्यवस्थित गर्ने र उनीहरुलाई आवश्यक सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्दै सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रद्वारा गरिएको सिफारिसको आधारमा पीडितलाई परिपूरण लगायतका सेवा सुविधा उपलब्ध गराउने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ। त्यसका अतिरिक्त बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप

[११] अधिवक्ता राजेन्द्र प्रसाद ढकाल समेत विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय सिंहदरबार काठमाण्डौ समेत, नेकाप २०६४ निर्णय नं. ७८१७

[१२] मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ डिसेम्बर १०

[१३] नेपाल सरकारको मन्त्रीपरिषद् कार्यालय २०७७ असोज २७ गतेको निर्णय।

[१४] मानव अधिकार सम्बन्धी पाँचौ राष्ट्रिय कार्ययोजना, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, पृ. १०

आयोगबाट भएको सिफारिस बमोजिम पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने समेत कार्यक्रम समावेश भएको पाइन्छ। [१५] यसरी नेपाल सरकारले द्वन्द्वपीडितका अधिकार संरक्षण गर्न राष्ट्रिय रुपमा प्राथमिकता तोकेको छ भन्न सकिन्छ।

११.नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय र परिपूरणमा चुनौती

नेपालको दश वर्षे द्वन्द्वको अन्त्य गर्ने महत्वपूर्ण दस्तावेज विस्तृत शान्ति सम्झौता[१६] को महत्वपूर्ण अङ्गको रुपमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगलाई लिन सकिन्छ। जसलाई विस्तृत शान्ति सम्झौता, मानव अधिकार सम्बन्धी नेपालको अन्तराष्ट्रिय प्रतिबद्धता तत्कालीन समाज र द्वन्द्वविद्ले समेत उपयुक्त संयन्त्रको रुपमा व्याख्या गरेको थिए। ती आयोगबाट नै सशस्त्र द्वन्द्वको सिलसिलामा भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको उल्लङ्घन गर्ने र मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न गम्भीर खालका मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानूनी दायरामा ल्याई द्वन्द्वपीडितलाई परिपूरण सहितको न्याय हुने आशा थियो। मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरुको छानविन गरी त्यसमा संलग्न दोषीलाई कारबाही गर्ने, पीडितलाई परिपूरण सहितको न्यायको अनुभूति दिलाउन सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रमुख कार्य तर्फ अझै पनि सरकार संवेदनशील हुन सकेको छैन। [१७]

नेपालमा २०५२ फागुन १ गते देखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा १३ हजार २ सय ४८ जनाको मृत्यु र ९३२ जना बेपत्ता भएको तथ्याङ्क देखिन्छ। शान्ति प्रक्रिया आरम्भ भएकै १६ वर्ष पूरा हुँदा समेत द्वन्द्वको कारण भएको मानवीय र भौतिक क्षतिको व्यवस्थित र आधिकारिक अभिलेख तयार भएकै देखिदैन । द्वन्द्वको क्रममा के कति मानिसको के कारणले कहा मृत्यु भयो पीडितको जान्न पाउने पहिलो र आधारभूत अधिकारको जवाफ प्राप्त हुन सकेको छैन। अर्कातर्फ विद्रोही पक्ष तत्कालीन नेकपा (माओवादी) स्वयं आफ्ना लडाकु कुन ठाउँमा कसरी र कहिले मारिए भन्ने पूर्ण विवरण प्रकाशमा ल्याएको छैन। पर्याप्त र विश्वसनीय तथ्याङ्कको अभावले गर्दा पीडित पक्षलाई न्याय प्रदान गर्ने भरपर्दो आधार तयार हुन सकेको छैन[१८]।

सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र गठन सम्बन्धी ऐनलाई पीडितमुखी बनाउन सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न मुद्दामा स्पष्ट निर्देशन गरेको संयुक्त राष्ट्रसंघ लगायत नेपालका कुटनीतिक नियोगहरुले पटक पटक नेपाल सरकारको ध्यानाकर्षण गराएको, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बन्धमा नेपाल सरकारलाई स्पष्ट सुझाव दिएको, द्वन्द्वपीडित तथा मानव अधिकारसंग सम्बन्धित संस्थाहरुले सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई कानूनी र तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन यस सम्बन्धी कानून संशोधन गरी पीडितमुखी अवधारणालाई अगाडि बढाउन भएका प्रयासको सकरात्मक परिमाणको लागि द्वन्द्वपीडित अझै पर्खाइमा रहेका छन्।

नेपाल सरकारले नीतिगत रुपमा मानव अधिकार राष्ट्रिय कार्ययोजनामा समावेश गरेको कारण र विश्वव्यापी आवधिक समीक्षामा मित्र राष्ट्रहरुले नेपाल सरकारलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धमा दिएका सुझावको कार्यान्वयन हुन सकेमा पीडितमुखी अवधारणाको कार्यान्वयन कोसेढुङ्गा हुन जाने देखिन्छ।

---

[१५] मानव अधिकार सम्बन्धी पाँचौ राष्ट्रिय कार्ययोजना, प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय, पृ. ५६

[१६] नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) विच २०६३ मंसिर ५ गतेको शान्ति सम्झौता

[१७] मानव अधिकार वर्ष पुस्तकको त्रैमासिक प्रकाशन स्थिति सूचक वर्ष २७ अंक ४ पृ. ११, इन्सेक, काठमाण्डौ।

[१८] ऐ.ऐ.।

१२.निष्कर्ष:

निचोडमा भन्नुपर्दा सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाका विभिन्न अनुभव रहेका छन्। हरेक राष्ट्रपिच्छे फरक फरक मोडल अपनाएको पनि देखिन्छ। कुनै पनि देशको द्वन्द्वका कारण, प्रकृति र प्रवृति अर्को देशको द्वन्द्वसँग मिल्दैन। हरेक देशको राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षिक स्तर र अवस्था अनुसार द्वन्द्वको पनि फरक– फरक कारण देख्न सकिन्छ। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्र मार्फत् मेलमिलापको माध्यमबाट द्वन्द्वको समाधान गरी दिगो शान्तिका लागि राष्ट्रिय मेलमिलापको विकल्प देखिदैन।

नेपालको सन्दर्भमा पनि द्वन्द्व समाधानमा विभिन्न पीडितको आ-आफ्नै आवश्यकता र भनाइ रहेको पाइन्छ। ती सबैको आवश्यकतालाई बृहत् अवधारणाभित्र राखी पीडित केन्द्रित न्यायलाई प्राथमिकता दिनु अनिवार्य आवश्यकता भएको छ। त्यसका लागि पीडित, प्रभावित व्यक्ति, समाजका विभिन्न क्षेत्रमा रहेका व्यक्ति, नागरिक समाज, राजनीतिक दल समेतले सबै सरोकारवाला पक्षको सहभागितामा सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रमा विचाराधीन उजुरीको छानबिन र जाँचबुझ गरिनु पर्दछ। समग्र राज्य नै जित्ने गरी विश्वासिलो वातावरणमा कार्य अगाडि बढाउनु जरुरी देखिन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता भएदेखि नै अहिलेसम्म बाँकी रहेको र पेचिलो बन्दै गएको सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई तार्किक निष्कर्षमा पुऱ्याउन सर्वोच्च अदालतको फैसला एवं राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट दिएका सुझावको कार्यान्वयन गरी विद्यमान ऐनको संशोधन गरी गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्तालाई कानून बमोजिम कारबाही, मेलमिलाप, परिपूरण तथा पीडित परिवारको भविष्य सहित जीवनयापनमा आधार स्थापना गर्नेतर्फ अविलम्ब ध्यान दिनु जरुरी छ। विगतका कमी कमजोरी स्वीकार्दै मेलमिलाप पीडितलाई सम्मानजनक र पर्याप्त क्षतिपूर्ति परिपूरण तथा पीडितको सम्मानमा चोट नपुग्ने गरी पीडितकै सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई नै सङ्क्रमणकालीन न्यायले समेट्ने गर्दछ। द्वन्द्वोत्तर समाजमा पीडितका पीडालाई उचित प्रक्रिया मार्फत् सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण र मानव अधिकारमैत्री समाजको निर्माण दिगो शान्तिको स्थापनाको लागि मेलमिलाप, परिपूरण, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन गर्ने कार्यलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको दायरामा राख्न सकिन्छ।[१९]

सङ्क्रमणकालीन न्याय निरुपणको लागि राजनीतिक सहमतिको आधारमा विशेष अदालतको गठन गरिनु पर्दछ। द्वन्द्वपीडितलाई पीडितमुखी अवधारणाकै आधारमा न्याय नगरी नेपालको शान्ति प्रक्रिया टुङ्गिने अवस्था देखिदैन। सङ्क्रमणकालीन न्यायका सन्दर्भमा सत्य निरुपण आयोग र बेपत्ता व्यक्तिको छानविन आयोगको कार्यगत स्वायत्तता, पर्याप्त श्रोत, साधन, जनशक्ति, परिपूरण र पीडितको सन्तुष्टिलाई सँगसँगै लैजानु पर्छ। यसबाट नेपालको मौलिक प्रकृतिको द्वन्द्वको समाधान पनि मौलिक रुपमै हुन सक्ने, दिगो शान्ति र सुशासन कायम हुने, भविष्यमा हुन सक्ने मानव अधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीको रोकथाम गर्ने, सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको वातावरण तयार गर्ने, पीडितको न्याय प्राप्ति र उचित परिपूरण हुन सकेमा नै पीडितमुखी अवधारणालाई वास्तविक रुपमा व्यवहारमा उतार्न सकिन्छ।

१३.सन्दर्भ सामग्री:

- नेपालको संविधान (२०७२)
- नेपालमा बेपत्ता पारिएका परिवार र तिनको आवश्यकताको अध्ययन, आइसीआरसी, नेपाल।

---

[१९] मानव अधिकार वर्ष पुस्तकको त्रैमासिक प्रकाशन स्थिति सूचक वर्ष २७ अंक ४ पृ. १७, इन्सेक, काठमाण्डौ।

- सङ्क्रमणकालीन न्याय सवाल जवाफको संगालो, २०६८, आइसिटीजे, काठमाण्डौ, नेपाल।
- नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ताः संक्षिप्त विवरण, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) काठमाडौं।
- मानव अधिकार सम्बन्धी पाँचौं राष्ट्रिय कार्ययोजना, (आ.व. २०७७—२०८२), प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, काठमाडौं।
- सङ्क्रमणकालीन न्याय र सर्वोच्च अदालतको फैसला, जवाफदेहिता निगरानी समिति, काठमाडौं, नेपाल।
- Shiva Dutta Bhandari, Impunity of Conflict Related Human Rights Violations, Kathmandu.

साक्षी संरक्षण तथा परीक्षणः सिद्धान्त तथा कानुनी व्यवस्था

रेवतीराज त्रिपाठी [♠]

१.प्रमाणको अर्थ र प्रकारहरु

हामीले जीवनमा हरेक दिन कुनै न कुनै बिषयमा कुनै न कुनै किसिमको निष्कर्ष (Inference) निकाल्नु पर्दछ। यस्तो निष्कर्ष कुनै सुराक, तथ्य वा संकेतमा आधारित हुन्छ। यो बिन्दु बिन्दुहरु जोडेर अर्थ लगाएजस्तै हो। कुकुर भुक्यो, बालुवामा पाइला देखियो वा हराएको बस्तु नजिकै औंठाछाप देखियो भने ती सवैले कुनै न कुनै कथा भन्दछन् (they tell tales)। यस्ता संकेतहरुको आधारमा केही निष्कर्ष (Inference) निकालिन्छ। इतिहासकार, वैज्ञानिक र पुरातत्वविद् सवैलेसम्बन्धित बिषयमा निष्कर्ष (Inference) निकाल्छन्। तर कानुन बमोजिम कुनै घटनाको जाँचबुझ र न्यायिक प्रकृतिको कार्यमा निकालिने निष्कर्ष अरुमा निकालिने निष्कर्ष भन्दा फरक छ। न्यायिक प्रक्रियामा प्रमाणमा लिन हुने र नहुने कुराहरुको निर्धारण कानुनले नै गरेको हुन्छ। सारभूत कानुनले नै कुन अनुमान (hypothesis or generalization) परीक्षण गर्ने हो, कुन दावी वा प्रस्तावना (proposition) प्रमाणित गर्नुपर्ने हो, सो प्रमाणित गर्न कस्ता कुरा प्रमाणको रुपमा ग्राह्य हुन्छन् भन्ने कुरा परिभाषित गरेको हुन्छ। कानुनले निर्धारण गरेको विषय र कार्यविधिभन्दा बाहिर गएर कुनै तथ्य बुझिँदैन र त्यसरी बुझिएको वा त्यसको आधारमा निकालिएको निष्कर्ष मान्य हुँदैन। यस्तो प्रकृतिको जाँचबुझ विगतका घटनाहरुको सम्बन्धमा जाँचबुझ (an inquiry into the past events) हो जसको उद्देश्य घटनाको सम्बन्धमा स्वीकार्य निष्कर्ष स्थापित गर्नु हुन्छ। त्यस्ता धेरै निष्कर्षहरु स्थापित गरेर तथ्य प्रमाणित गरिन्छ। प्रत्येक निष्कर्षको समूह (set) को कुनै न कुनै आधार (foundation) हुन्छ।यस्ता आधारहरुलाई प्रमाण भनिन्छ। ब्ल्याकस्टोनका अनुसार प्रमाणको अर्थ कुनै कुरालाई प्रदर्शित गर्नु, स्पष्ट गर्नु वा विवादित तथ्यको सत्यताको निश्चित गर्नु वा त्यसको विपरीत सिद्ध गर्नु हुन्छ ("Evidence signifies that which demonstrates, make clear or ascertains the truth of the facts in issues either on one side or other"[२])

फिप्सनका अनुसार कुनै कुरा वा परिस्थितिको अन्वेषकलाई सो को अस्तित्व वा अनस्तित्वका सम्बन्धमा मनाउने (विश्वाश दिलाउने) कुनैपनि कुरा प्रमाण हो। Evidence is anything which tends to persuade an inquiror of the existence of some fact or situation which he is inquiring about.[३]

♠ पूर्व सहन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल ।

[२] प्रकाश वस्ती(२०७४), प्रमाण कानुन, पाँचौ संस्करण, पैरवी प्रकाशन, पृष्ठ २

[३] Michael V Argyle et al (1963), Phipson on Evidence 10th ed. p. 2

प्रमाण भनेको विवादका पक्षहरूले आफूले अदालतबाट स्थापित गर्न चाहेको तथ्यको सत्यता स्थापित गर्न वा सो तथ्य अर्को पक्षले लिएको दावी वा जिकिरभन्दा सम्भाव्यताका हिसावले श्रेष्ठ छ भन्ने कुरा अदालतलाई मनाउन वा विश्वाश दिलाउन प्रस्तुत गर्ने भौतिक चिजवस्तु र साक्षी तथा तर्कसम्मत निष्कर्षमा पुग्न मद्दत गर्ने परिस्थिति हो।

मुद्दामा प्रमाणित गर्न प्रस्तुत गरिएको विषयलाई स्थापित अर्थात प्रमाणित गर्न वा अर्को पक्षको दावी खण्डन गर्न प्रस्तुत गरिने तथ्य, चिजवस्तु र साक्षीसमेतलाई प्रमाण भनिन्छ। यतिमात्र नभएर यसभित्र कतिपय संयोग वा परिस्थितिसमेत पर्दछन्। यस्ता निष्कर्ष निकाल्ने आधार तीन किसिमका हुन्छन् ती हुन् साक्षीको भनाई, भौतिक प्रमाण र संसारमा चिजवस्तु रहने तरिका (testimony of witness,item of real evidence, the way things are in the world)।न्यायाधीशले साक्षीले गरेको बकपत्र हेर्न र सुन्न सक्दछन्, भौतिक प्रमाण देख्न अवलोकन गर्न सक्छन् र प्रस्तावित परिकल्पनालाई स्वीकार गर्ने वा नगर्ने भन्ने न्यायाधीशको विगतको अनुभवमा भर पर्दछ। तेस्रो अर्थात संसारमा चिजवस्तुहरु रहने तरिका हो जसलाई परिस्थिति भनिन्छ। यी तीन आधारहरु मध्ये यहाँ मौखिक प्रमाण वा साक्षीको संरक्षण र परीक्षण सम्बन्धी विषयमा छलफल गरिन्छ।

२. साक्षीको संरक्षण

२.१ साक्षीको अर्थ र योग्यता

साक्षी भन्नाले सामान्यतः कुनै कुरा, घटना वा अवस्था देख्ने वा सो कुरा, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रुपमा आफ्नै इन्द्रियले थाहा पाउने व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ।साक्षीको समकक्षी अंग्रेजी शब्द witness को अर्थ नै देख्नु भन्ने हुन्छ। न्यायिक प्रकृतिको कारवाईको सम्वन्धमा साक्षी भन्नाले निर्णय गर्नुपर्ने वा सो संग सम्वन्धित घटना, स्थिति वा अवस्था बाट पीडित वा सो तथ्य देख्ने वा तत्सम्बन्धी अनुभवबाट वा अपवादस्वरुप सुनेर थाहा पाउने ब्यक्तिसमेतलाई जनाउँछ।

कस्तो व्यक्ति साक्षी हुन सक्छ भन्ने सम्बन्धमा प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ३८ मा उल्लेख गरिएको छ। जस अनुसार कलिलो उमेर, अति बृद्धावस्था वा शारीरिक वा मानसिक रोग वा अरु त्यस्तै कारणले गर्दा आफूलाई सोधिएको प्रश्न फैसला नसक्ने वा त्यसको युक्तियुक्त जवाफ दिन नसक्ने भनी अदालतले ठहराएको व्यक्ति बाहेक मतियार वा सहअभियुक्त लगायत जुनसुकै व्यक्ति साक्षी हुन सक्छ। यसरी हेृदा साक्षी हुन सक्ने व्यक्तिमा ती सवै व्यक्तिहरु पर्दछन् जसले सत्य स्थापित गर्नको लागि कुनै तथ्यको परीक्षण गर्न मद्दत गर्दछन्। तर कतिपय व्यक्तिहरुलाई साक्षी हुन कर नलाग्ने गरी छुट दिइएको पाइन्छ। यो छुटको दावी गर्न वा waive गर्न पनि सकिन्छ। तर साक्षीको अयोग्यताका सम्वन्धमा भने अदालतले निर्णय दिन्छ।

विशेषज्ञ साक्षीको भने योग्यता निर्धारण गरिएको पाइन्छ। विशेषज्ञ भन्नाले त्यस्ता व्यक्तिहरु पर्दछन् जसले विवादको विषयलाई प्रत्यक्ष देखेको वा अनुभव गरेको नभएतापनि घटनासँग सम्बन्धित चिजबस्तुलाई परीक्षण र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकाल्न मद्दत गर्ने विशेषज्ञता राख्दछन्। अर्को शव्दमा विशेषज्ञ भनेको तालिम, अध्ययन वा अनुभवको आधारमा विशेष ज्ञान प्राप्त व्यक्ति भन्ने बुझिन्छ।

कुनै खाश क्षेत्रमा पर्याप्त ज्ञान, क्षमता, तालिम वा अनुभव भएको व्यक्ति विशेषज्ञ मानिन्छ। भारतीय प्रमाण ऐनको दफा ४५ ले अदालतले कुनै विदेशी कानुन, विज्ञान वा कला, कसैको हस्ताक्षर वा

हस्तरेखाको विषयमा राय बनाउनु परेमा त्यस्तो विदेशी कानुन, विज्ञान, कला वा हस्ताक्षर वा हस्तरेखाको सम्बन्धमा विशेष क्षमता भएको व्यक्तिको राय लिन सक्ने छ र त्यस्तो व्यक्ति विशेषज्ञ मानिन्छ भनेको छ। त्यस्तै प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ५२ मा हस्ताक्षर, ल्याप्चे, विदेशी कानून, विज्ञान, रीतिरिवाज, कला वा बैज्ञानिक वा प्राविधिक रुपमा परीक्षण हुनुपर्ने विषय वा यस्तै अन्य विषय सम्बन्धी कुरा यकीन गर्नु पर्ने हुन आएमा अदालतले त्यस सम्बन्धमा विशेष दक्षता, अनुभव वा तालिम प्राप्त व्यक्तिलाई साक्षी सरह उपस्थित गराई बकाउन हुन्छ। यसरी सम्बन्धित विषयको विज्ञ समेतलाईसाक्षी सरह मानिन्छ र विशेषज्ञ साक्षी भनिन्छ।

२.२.साक्षी संरक्षणको अर्थ, क्षेत्र र उद्देश्य

फौजदारी मुद्दाको कारबाहीमा साक्षीलाई अनुसन्धानको क्रममा तथा अदालतमा वारदात वारेको सत्य तथ्य कुरा व्यक्त गर्न उनीहरुलाई पीडकको तर्फबाट हुने धम्की र प्रतिशोधवाट संरक्षण गरिनु आवश्यक छ। साक्षी भन्नाले कुनै घटना घटेको देख्नु, थाहा पाउने, अनुभूति गर्ने वा घटनाबाट पीडित व्यक्ति समेतलाई जनाउँछ। साक्षीको संरक्षणको प्रभावकारी व्यवस्था पीडित र साक्षीको अधिकारको संरक्षण, कसूरदारलाई सजाय दिलाउने तथा पीडितलाई पुगेको क्षतिको परिपूरण र पुनरुस्थापना समेतको पूर्वशर्त हो।

पीडित तथा साक्षी संरक्षण कार्यक्रम साक्षी र पीडितहरुलाई दवाव र प्रभावबाट जोगाउन अपनाइने कार्यक्रम हो। यस भित्र पीडित र साक्षीले कसूरको वारेमा सही तथ्य जानकारी गराएको कारणवाट पीडित, साक्षी र उनीहरुका नजिकका नातेदारको जीउ ज्यानमा हुने खतरावाट वचाउन प्रदान गरिने सुरक्षा संयन्त्र हो। यसको उद्देश्य अपराध सम्बन्धी महत्वपूर्ण सूचनाको सरक्षण गर्ने तथा स्वच्छ र सफल अभियोजनको प्रत्याभूति दिनु हो। यो सुरक्षा सुनुवाई अगाडि, सुनुवाईको समयमा वा सुनुवाई पछि पनि हुनसक्छ (This protection shall cover the protection before, during and to some extent after a trail.)[४]साक्षी संरक्षण कार्यक्रम अन्तर्गत पर्ने विषयहरुलाई मोटामोटी चार प्रकारबाट हेर्न सकिन्छः

(अ) साक्षीको गोपनीयताको सुरक्षाः यसभित्र नाम, ठेगाना, परिचय र बन्द इजलाशमा सोधपुछ जस्ता कुराहरु पर्दछन्,

(आ) साक्षीको भौतिक तथा मानसिक सुरक्षाः यसभित्र उसको शारीरिक सुरक्षा, मानसिक हैरानी वा हतोत्साहबाट सुरक्षा, पुनरुस्थापना र जोखिमको संवोधनकाकुराहरु पर्दछन्,,

(इ) साक्षीलाई सुविधाः यसभित्र भत्ता, पुनर्वास र रोजगारीका कुराहरु पर्दछन्,

(ई) सम्मानः यसभित्र साक्षीको मानव मर्यादाको सम्मान र मानव अधिकारको सम्मानको प्रत्याभूतिका कुराहरु पर्दछन्।

संयुक्त राज्य अमेरिकाको संघीय साक्षी संरक्षण कार्यक्रम अन्तर्गत साक्षीहरुलाई नयाँ परिचय सहित नयाँ स्थानमा बसोवास गराउने र रोजगारी दिने समेतका कार्यहरु पर्दछन्। अपराधको सूचना दिएको बदलामा साक्षीलाई संरक्षण प्रदान गरिन्छ र यस्तो संरक्षण कार्यक्रममा सहभागी व्यक्तिहरु

---

[४]Mabunga, R.G., 2011, “Comparative Study of the Witness Protection Programmes of Canada, South Africa and the Philippines”.

आफ्नो हुलिया र परिचय बदल्नु आवश्यक हुन्छ। यसको लागि गंभीर प्रकृतिका अपराधमा महत्वपूर्ण प्रमाण उपलब्ध गराएको हुनुपर्छ। साक्षीलाई यो कार्यक्रममा संलग्न गराउने निर्णय महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयले गर्दछ।[५]

हाम्रो सन्दर्भमा साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी पर्याप्त कानुनी व्यवस्था तथा एकीकृत र व्यवस्थित कार्यक्रमको अभाव भएकोले सरकार वादी हुने मुद्दामा हुने कसूर ठहरमा प्रतिकूल असर परेको छ। नेपाल सरकार, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालयले गरेको अपराध सम्बन्धी बेसलाइन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२ अनुसार सरकार वादी हुने फौजदारी मुद्दामा मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष बकपत्र गर्दा ६९.५ प्रतिशत उत्तरदाताले दवाव पर्ने गरेको जवाफ दिएका र ७४.१ प्रतिशतले सरकारी साक्षीको सुरक्षामा असर पर्ने गरेको, सरकारी साक्षीको रुपमा बकपत्र गर्न जाँदा आउँदा यातायात खर्च प्राप्त नहुने जवाफ ६३.२ प्रतिशत उत्तरदाताले दिएको पाइएको छ। त्यसैगरी साक्षीले झुठ्ठा बकपत्र गर्नुको कारण आर्थिक प्रलोभन हो भन्नेमा ४३.१ प्रतिशत र अभियुक्तको दवाव र प्रभाव हो भन्नेमा ३५.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ।[६]

२.३ साक्षी संरक्षण सम्बन्धी.अन्तर्राष्ट्रिय कानूनी व्यबस्था

फौजदारी मुद्दामा सबैभन्दा महत्वपूर्ण साक्षी सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिहरु, घटनाबाट प्रत्यक्ष प्रभावित भएका व्यक्तिहरु, घटना प्रत्यक्ष देख्ने र आफ्नै इन्द्रियले थाहा पाउने व्यक्तिहरु हुन्। तसर्थ साक्षीको संरक्षणको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको पीडितको संरक्षण हो। परम्परागत फौजदारी न्याय प्रणाली शंकित र अभियुक्तको अधिकार संरक्षण तथा स्वच्छ सुनुवाईको विषयमा केन्द्रित थियो। सन् १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणपत्र जारी भएपछिका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि तथा महासंन्धीहरुले जीवन, मर्यादा र सम्मानजनक रुपमा बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था गरेका छन्। यी अधिकारको उल्लंघनबाट असर पर्ने व्यक्ति पीडित हुन्। कतिपय दस्तावेजहरुले अपराध पीडितको हक अधिकारका सम्बन्धमा प्रत्यक्ष व्यवस्था समेत गरेका छन्। यस सम्बन्धमा निम्न दस्तावेजहरु महत्वपूर्ण छन्।

(क) अपराध र अख्तियारको दुरूपयोग पीडितका लागि न्यायसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तको घोषणापत्र, १९८५

संयुक्त राष्ट्रसंघबाट जारी यस घोषणापत्रले पीडितको विस्तृत परिभाषा गर्नुको साथै यस घोषणापत्रमा उल्लेख गरिएका प्रावधानहरू जाति, वर्ण, लिङ्ग, उमेर, भाषा, धर्म, राष्ट्रियता, राजनीतिक वा अन्य विचार, सांस्कृतिक विश्वास वा अभ्यास, सम्पत्ति, जन्म वा पारिवारिक हैसियत, जातीय वा सामाजिक उत्पत्ति र असबलता जस्ता कुनै किसिमका भेदभाव विना सबैका लागि लागू हुने व्यवस्था गरेको छ। यस घोषणापत्रले पीडितको निम्न चार प्रकारका अधिकारहरू संरक्षित हुनुपर्ने मान्यता अगाडि सारेको छः

(अ) न्यायमा सहज पहुँच एवम् स्वच्छ व्यवहारको अधिकार,

(आ) अपहरित वा नोक्सान भएको सम्पत्तिको पुनःप्राप्ति वा पिडकवाट क्षतिपूर्ति भराई पाउने सम्बन्धी अधिकार,

(इ) पीडकवाट क्षतिपूर्ति दिलाउन नसकेको अवस्थामा राज्यवाट क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार,

(ई) भौतिक, स्वास्थ्योपचार, मनोवैज्ञानिक, सामाजिक सहयोग सम्बन्धी अधिकार।

---

[५] https://www.criminaldefenselawyer.com/resources/criminal-defense/defendants-rights/what-witness-protection-program.

[६] अपराध सम्बन्धी वेसलाईन सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०७२, नेपाल सरकार, कानुन, न्याय तथा संसदीय मामला मन्त्रालय, पृष्ठ १०५

(ख) भ्रष्टाचार विरूद्धको राष्ट्र संघीय महासन्धि, २००३

यस महासन्धिले साक्षी र विशेषज्ञ एवं उनीका नातेदार र अन्य निकटस्थ व्यक्तिलाई संभावित दुव्र्यवहार वा त्रासबाट प्रभावकारी सुरक्षा प्रदान गर्न समुचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने, उनीहरुको भौतिक सुरक्षामा आवश्यक पर्नेसम्म र सम्भव भएसम्म उनीहरूलाई अन्यत्र पुनरुस्थापित गर्ने र यस्ता व्यक्तिको गोप्यता कायम राख्ने तथा उनीहरूको पहिचान र अवस्थितिको खुलासा गर्न सीमा तोक्न अनुमति दिने कार्यविधि स्थापित गर्ने, कसूरदार विरूद्धका फौजदारी कारबाहीका प्रत्येक उपयुक्त चरणमा प्रतिवादीका अधिकारमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्ने तरिकाबाट, पीडित व्यक्तिका दृष्टिकोण र सरोकारलाई प्रस्तुत गर्न दिने तथा कुनै व्यक्तिले सूचना पेस गरेकोमा निज विरुद्ध कुनै अन्यायपूर्ण व्यवहार हुनबाट सुरक्षा प्रदान गर्न समूचित उपाय अवलम्बन गर्ने व्यवस्था गरेको छ।

(ग) अन्तरदेशीय संगठित अपराध सम्बन्धी महासन्धि, २०००

यस महासन्धिको धारा २४ र २५ ले अपराधबाट पीडित र साक्षीको संरक्षण र सहयोग सम्बन्धमा पक्ष राष्ट्रले उचित उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। यस अन्तर्गत त्यस्ता व्यक्तिको शारीरिक संरक्षण, तिनीको पहिचान र बसोबासको सूचनाको गोपनीयता कायम गर्ने, भिडियो वा अन्य माध्यमबाट साक्षीको बकपत्र वा परीक्षणको व्यवस्था गर्न अनुमति दिने, साक्षीको सुरक्षाको उचित व्यवस्था गर्ने, यस्तो सुरक्षा र संरक्षण पीडितको हकमा पनि लागू हुने व्यवस्था गरेको छ। त्यसैगरी यस महासन्धिले सूचिकृत गरेका अपराधबाट पीडित भएका व्यक्तिको संरक्षण र सहायताका लागि खास गरी प्रतिशोधको धम्की वा डर, धाकको अवस्थाका पीडितको सुरक्षा र संरक्षणका लागि उचित उपाय अवलम्बन र फौजदारी कारबाहीको चरणमा अभियुक्तको अधिकार प्रतिकूल नहुने गरी क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको व्यवस्थाको लागि उचित कार्यविधिको निर्माण र स्थापना गर्नुपर्छ।

(घ) अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतको रोम विधान, १९९८

यस विधानको धारा ६८ ले पीडित र साक्षीको संरक्षण र तिनीको फौजदारी मुद्दाको कारबाहीको क्रममा सुरक्षा, शारीरिक र मनोवैज्ञानिक भलाई र गोपनीयता कायम गर्ने, यसका लागि अदालतले पीडित वा साक्षीको उमेर, लिंग, स्वास्थ्य, अपराधको प्रकृति जस्ता संवद्ध तत्वलाई ध्यान दिनु पर्ने र अभियोजनको क्रममा अभियोजनकर्ताले समेत यस्ता उपाय अवलम्बन गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै सार्वजनिक सुनुवाइको अपवादको रूपमा अदालतले पीडित र साक्षीको संरक्षणका लागि मुद्दाको कारबाहीका क्रममा बन्द इजलासमा सुनुवाइ गर्ने वा विद्युतीय अन्य विशेष उपायको प्रयोगद्वारा प्रमाण प्रस्तुतीकरण गर्ने जस्ता उपायलाई अनुमति दिन सक्छ। यस्तो प्रक्रिया वा कार्यविधिको प्रयोग यौन हिंसा वा बालबालिका पीडित वा साक्षी भएको मुद्दामा गरिनेछ।

माथि विवेचित दस्तावेजहरुले अपराध पीडित साक्षीहरुलाई न्यायमा पहुँचको लागि देहायका अधिकार रहने कुरालाई पीडित न्याय शास्त्रको आधुनिक मान्यताले स्वीकार गरेको पाइन्छ।

(१) सम्मानजनक व्यवहार र फौजदारी न्यायिक प्रकृयामा भेदभाव विरूद्धको अधिकार,

(२) कसुरको अनुसन्धान, अभियोजन र अदालती कारबाहीको सिलसिलामा गोपनीयताको अधिकार,

(३) अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारबाही सम्बन्धी सूचनाको अधिकार,

(४) शंकित व्यक्ति, अभियुक्त वा कसुरदार वा निज सम्बद्ध व्यक्ति वा अभियुक्तका साक्षीबाट पीडित वा पीडितको नजिकको नातेदार वा पीडितमा आश्रित व्यक्ति विरुद्ध हुन सक्ने असुरक्षा, डर, त्रास, धम्की, अनुचित प्रभावबाट सुरक्षित हुन पाउने अधिकार,
(५) फौजदारी कारबाहीको क्रममा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्ने अधिकार,
(६) छुट्टै कानून व्यवसायी राख्न पाउने अधिकार,
(७) सुनुवाइभर अभियुक्त वा निज सम्बद्ध व्यक्ति वा निजका साक्षीबाट पृथक रहने गरी छुट्टै कक्षमा रहन पाउने अधिकार,
(८) अदालतको आदेश वा निर्णयमा चित्त नबुझेमा सो उपर सरकारलाई प्रचलित कानून बमोजिम माथिल्लो अदालतमा निवेदन वा पुनरावेदन दिने अधिकार भएमा सो आदेश वा निर्णय विरूद्ध पुनरावेदन दिन सम्बन्धित निकाय वा अधिकारी समक्ष लिखित अनुरोध गर्न सक्ने अधिकार,
(९) पीडित प्रभाव प्रतिवेदन पेश गर्न पाउने अधिकार,
(१०) पीडितलाई राज्यले उपलब्ध गराएको सेवा सुविधा सम्वन्धमा जानकारी पाउने अधिकार,
(११) आफुलाई पुगेको क्षति वापत सम्वन्धित कसुरदार वा निजबाट उपलब्ध हुन नसकेमा राज्यबाट क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार।

२.४ साक्षी संरक्षण सम्वन्धी नेपालको कानुनी व्यवस्था

नेपालको संविधानको धारा २१ लेअपराध पीडितलाई आफू पीडित भएको मुद्दाको कारबाहीको जानकारी पाउने हक हुने तथा कानून बमोजिम सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय पाउने हक सुनिश्चित गरेको छ। माथि नै चर्चा गरिसकिएको छ कि फौजदारी मुद्दामा पीडित नै सवैभन्दा महत्वपूर्ण साक्षी हो र पीडितको अधिकारको संरक्षणको प्रत्याभूतिले फौजदारी न्याय प्रशासनमा महत्वूर्ण अर्थ राख्दछ। त्यस्तै संविधानले प्रत्याभूत गरेका समानताको हक, सूचनाको हक, गोपनीयताको हक लगायतका हकहरुको पनि यस सन्दर्भमा उत्तिकै महत्व छ।

साठीको दशक पछि पीडित तथा साक्षीको संरक्षणको सम्बन्धमा थुप्रै कानुनी व्यवस्थाहरु भएका छन्। पछिल्लो समयमा जारी भएका फौजदारी अपराध सम्बन्धी विशेष ऐनहरुले तत्तत् अपराध सम्बन्धी मुद्दाहरुका पीडित र साक्षीको संरक्षण सम्बन्धी व्यवस्था गरेका छन् भने सामान्य कानुन्को रुपमा रहेको मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५ ले साक्षीको संरक्षणको सम्बन्धमा व्यवस्था गरेका छन्। अपराध पीडितको संरक्षणको लागि अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ र अपराध पीडित संरक्षण नियमावली, २०७७ जारी भएका छन्। अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ ले घटनाको लगत्तै, अपराधको अनुसन्धानको क्रममा, मुद्दाको कारबाहीको क्रममा तथा मुद्दा फैसला हुँदाको अवस्थामा पीडितको सुरक्षा तथा हक अधिकारको संरक्षणको सम्बन्धमा विस्तृत व्यवस्था गरेको छ। ऐनको दफा १० ले आक्रमण क्षति, डर त्रास र धम्कीबाट सुरक्षा पाउने अधिकारको व्यवस्था गरेको छ। त्यस्तै दफा १९ ले पीडितको समाजिक पुनःस्थापनाको लागि नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले पारस्परिक समन्वयमा उपलब्ध स्रोत साधनको आधारमा आवश्यक योजना तथा कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्ने व्यवस्था

गरेको छ। त्यससम्बन्धमा विस्तृत चर्चा यसलेखका संभव छैन। यो लेख विशेष गरी साक्षीको सुरक्षा र बकपत्रमा केन्द्रित रहेको छ।

(क) साक्षी संरक्षण सम्बन्धी सामान्य कानुनी व्यवस्था

माथि चर्चा गरिसकिएको छ कि साक्षीको संरक्षण भित्र साक्षीको गोपनीयताको संरक्षण, साक्षीको शारीरिक र मानसिक सुरक्षा, साक्षीले पाउने सुविधा तथा साक्षीको मानव मर्यादाको सम्मानका कुराहरु पर्दछन्। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताले साक्षीको सरक्षण सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ। उक्त संहिताको दफा ११३ मा साक्षीलाई दैनिक तथा भ्रमण भत्ता तथा सुरक्षा दिनु पर्ने व्यवस्था छ। उक्त दफामा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतका मुद्दामा नेपाल सरकारका तर्फबाट अदालतमा उपस्थित भएका साक्षीलाई राजपत्र अनंकित प्रथम श्रेणीका सरकारी कर्मचारीले प्रचलित कानून बमोजिम पाए सरहको दैनिक तथा भ्रमण भत्ता सम्वन्धित प्रहरी कार्यालयले उपलव्ध गराउनु पर्नेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ। कुनै सरकारी कर्मचारी साक्षी वा विशेषज्ञको हैसियतले त्यस्ता मुद्दामा अदालतमा उपस्थित भएमा निजलाई प्रचलित कानून बमोजिम निजले पाउने दैनिक तथा भ्रमण भत्ता निज बहाल रहेको कार्यालयले उपलव्ध गराउनु पर्नेछ। साक्षीको आवश्यक सुरक्षाको व्यवस्था नेपाल सरकारले गर्नुपर्नेछ।

त्यसैगरी उक्त संहिताको दफा ११४ मा अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ अन्तर्गतको कुनै मुद्दामा साक्षी रहेको कुनै व्यक्तिलाई अदालत समक्ष उपस्थित हुन वा अदालतमा वकपत्र गरिसकेपछि आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको छ भन्ने लागेमा निजले सोको कारण खुलाई सुरक्षाको प्रबन्ध गरिदिन अदालत समक्ष निवेदन दिन सक्नेछ। सो बमोजिमको अनुरोध भएमा अदालतले त्यस्तो साक्षीको सुरक्षाको प्रवन्ध गर्न सम्बन्धित निकायलाई आदेश दिन सक्नेछ। यसरी अदालतले आदेश दिएमा त्यस्तो सुरक्षाको प्रबन्ध गर्ने कर्तव्य त्यस्तो निकायको हुनेछ। यस दफा बमोजिम साक्षी संरक्षण गर्न अदालतले गरेको आदेश बमोजिम अपनाइएको कुनै विषयका सम्बन्धमा कुनै अदालतमा प्रश्न उठाउन पाइने छैन।

त्यस्तै उक्त संहिताको दफा १८३ मा पीडित वा साक्षीको परिचय गोप्य राख्न सकिने व्यवस्था छ। जस अनुसार कुनै खास कसूरबाट पीडित व्यक्ति वा साक्षीको परिचय सार्वजनिक गर्दा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको सामाजिक प्रतिष्ठा वा इज्जत उपर प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने वा निज उपर अभियुक्त वा अन्य कुनै पक्षबाट अनुचित डर, त्रास वा भय हुन सक्ने वा निजको जीउ, ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल असर पर्न सक्ने देखिएमा त्यस्तो व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, वतन वा निजको वावुको नाम वा निजको परिचय हुन सक्ने अन्य कुनै हुलिया गोप्य राख्न अनुसन्धान अधिकारीले सरकारी वकील मार्फत अदालतलाई अनुरोध गर्न सक्नेछ। सो बमोजिम अनुरोध भएकोमा अदालतले त्यस्तो पीडित व्यक्ति वा साक्षीको नाम, थर, वतन, निजको वावुको नाम वा निजको परिचय गोप्य राख्ने गरी आदेश दिन सक्नेछ। कुनै खास कसूरबाट पिडीत व्यक्ति वा कुनै मुद्दाको साक्षीको रुपमा रहेका व्यक्तिले साक्षीका रुपमा रहेको कारणले आपूmलाई पक्षबाट अनुचित डर त्रास वा भय हुन सक्ने वा आफ्नो जिउ ज्यानको सुरक्षामा प्रतिकूल प्रभाव पर्न सक्ने भनी प्रहरी एवं अदालतमा सूचना दिएमा प्रहरीले त्यस्ता साक्षीको संरक्षण गरि दिनु पर्नेछ।[७] यसरी गोप्य राखिएको व्यक्तिको नाम, थर, वतन वा

[७] मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४, दफा ११४(५)

वावुको नाम सम्बन्धित मुद्दाको सुनुवाईका वखत वा सो सम्बन्धी विवरण प्रकाशन गर्दाका वखत अदालतको आदेश बमोजिम छद्म नाम, थर, वतन वा वावुको छद्म नाम राखी प्रकाशन गर्नु पर्नेछ।

त्यस्तै फौजदारी कार्यविधि नियमावली, २०७५ को नियम ६१ मा ऐनको दफा ११४ को उपदफा (१) बमोजिम आफ्नो सुरक्षामा खतरा रहेको कारण देखाई सुरक्षा प्रबन्ध गरिदिन पीडित वा साक्षीको तर्फबाट परेको निवेदनमा उल्लेख गरिएको कारण मनासिब देखिएमा अदालतले देहाय बमोजिम गर्ने गरी सम्बन्धित निकायलाई आदेश गर्न सक्नेछः-

(अ) पीडित वा साक्षीलाई सुरक्षित रुपमा अदालतमा ल्याउने वा अदालतबाट निजको बसोबास रहेको स्थानसम्म पुऱ्याउने प्रबन्ध मिलाउने,

(आ) पीडित वा साक्षीलाई संरक्षण गृह वा त्यस्तै प्रकारका संस्थामा सुरक्षित रुपमा बसोबास गर्ने प्रबन्ध मिलाउने,

(इ) पीडित वा साक्षीको व्यक्तिगत एवं बासस्थानको सुरक्षा गर्ने,

(ई) पीडित वा साक्षीको सुरक्षामा खलल पुऱ्याउने व्यक्तिलाई आवश्यक कानूनी कारबाही गर्ने,

(उ) पीडित वा साक्षीलाई सुरक्षित रुपमा राख्ने अन्य आवश्यक व्यवस्था गर्ने

त्यस्तै नियम ६४ मा कसूरबाट पीडित वा साक्षीको व्यक्तिगत परिचय गोप्य राख्ने सम्बन्धी व्यवस्था छ। ऐनको दफा १८३ बमोजिम कुनै खास कसूरबाट पीडित व्यक्तिको वा साक्षीको व्यक्तिगत परिचय गोप्य राख्न अदालतले आदेश दिएको मुद्दामा कसूरको अनुसन्धान, अभियोजन, मुद्दाको कारबाही, सुनुवाई, फैसला, फैसला कार्यान्वयन र फैसला कार्यान्वयन पश्चात्समेत त्यस्तो पीडित वा साक्षीको नाम, थर, वतन, हुलिया लगायतका निजको परिचय हुन सक्ने अन्य सम्बद्ध विवरणहरू गोप्य राख्नु पर्नेछ। तर स्वच्छ सुनुवाईको लागि आवश्यक देखी अदालतले अनुमति दिएमा वा परिचय गोप्य राखिएको पक्ष वा साक्षीले लिखित निवेदन दिएमा त्यस्तो विवरण गोप्य राख्नुपर्ने छैन। अनुसन्धान अधिकारीले अनुरोध नगरेको अवस्थामा पनि अदालतले आवश्यक देखेमा पक्राउ पूर्जी जारी गर्ने अनुमति दिँदा वा अनुसन्धानको लागि अभियुक्तलाई हिरासतमा राख्न म्याद थप गर्दा पीडित वा साक्षीको व्यक्तिगत परिचय गोप्य राख्ने आदेश दिन सक्नेछ। यसरी पक्ष वा साक्षीको परिचय गोप्य राखिएको विवरण थाहा पाउने कुनै पक्ष वा निजको कानून व्यवसायी, विशेषज्ञ, साक्षी, न्यायाधीश, कर्मचारी, पत्रकार लगायत अन्य कसैले पनि त्यस्तो गोप्य राखिएको विवरण प्रकाशमा ल्याउन वा प्रचार-प्रसार गर्न पाईने छैन। सर्वोच्च अदालत नियमावली, २०७४ को नियम ८१, उच्च अदालत नियमावली, २०७३ को नियम १०८ समेतमा बालबालिका, जबरजस्ती करणी, मानव बेचविखन लगायतका मुद्दा बन्द इजलाशबाट सुनुवाई हुने व्यवस्था गरिएको छ।

(ख) साक्षी संरक्षण सम्बन्धी विशेष कानुनी व्यवस्था

साक्षी संरक्षणको सम्बन्धमा माथि उल्लेख गरिए बमोजिम सामान्य कानूनको अलावा अन्य विशेष कानूनहरुले समेत आवश्यक व्यवस्था गरेका छन्। बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३५ ले बालबालिका उपरको मुद्दा बाल अदालतले अन्यथा आदेश दिएमा बाहेक बन्द इजलासमा सुनुवाई गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ। मानब बेचविखन तथा ओसारपसार नियन्त्रण ऐन, २०६४ को दफा २७ मा मानब बेचविखन तथा ओसारपसार सम्बन्धी मुद्दा वन्द इजलासबाट सुनुवाइ हुने र

दफा १० मा पीडितले चाहेमा छुट्टै कानुन व्यवसायी राख्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ। घरेलु हिंसा (कसूर र सजाय) ऐन, २०६६ को दफा ७ मा यस ऐन अन्तर्गतका मुद्दाको सुनुवाइ बन्द इजलासमा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा बन्द इजलासबाट (पक्षको निवेदनको आधारमा वा अदालत आपैmले आदेश गरी) सुनुवाइ हुने व्यवस्था रहेको छ। बोक्सीको आरोप (कसूर र सजाय) ऐन, २०७२ को दफा १८ मा बन्द इजलासबाट सुनुवाइ कारबाही हुने व्यवस्था छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा बन्द इजलासबाट (पक्षको निवेदनको आधारमा वा अदालत आपैmले आदेश गरी) सुनुवाइ कारबाही हुने व्यवस्था गरिएको छ। संगठित अपराध निवारण ऐन, २०७० मा साक्षी अदालतमा उपस्थिति हुँदा वा बकपत्र पछि घर फर्कदा निज तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाको प्रवन्ध प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

त्यस्तै बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा १७ मा साक्षी अदालतमा उपस्थित हुँदा वा बकपत्र पछि घर फर्कदा तथा निजको तथा परिवारका सदस्यको सुरक्षाको प्रवन्ध प्रहरीले गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

३. साक्षीको परीक्षण

३.१ साक्षी प्रमाणको परीक्षण आवश्यक पर्ने र नपर्ने अवस्था

साक्षी परीक्षण भन्नाले मुद्दाको विवादित विषयका सम्वन्धमा जानकारी राख्ने व्यक्ति (साक्षी) अदालत समक्ष उपस्थित गराई निजले देखे जाने वा अनुभूति गरेको कुरा स्थापित गराउने प्रक्रिया हो। मुद्दामा अभियोग लगाईएको, दावी गरिएको वा जिकिर लिइएको कुनै कुरा पुष्टी गर्न सो कुरा देखेको वा थाहा पाएको व्यक्तिलाई साक्षीको रुपमा प्रस्तुत गरी निजको भनाईबाट त्यस्तो कुरा सिद्ध गर्ने प्रक्रिया साक्षी परीक्षण हो।

माथि नै चर्चा गरिसकिएको छ कि फौजदारी मुद्दामा अदालत वा निर्णय गर्न्े अधिकारीले निर्णय गर्ने आधारहरुमा साक्षीको वकपत्र पहिलो र प्रमुख आधार हो। साक्षीको बकपत्र मौखिक प्रमाण हो र साक्षीको भनाई प्रमाण ग्राह्य हुन अदालत समक्ष उपस्थित भई बकपत्र गरेको हुनुपर्छ र विपक्षीले जिरह गर्न पाएको हुनुपर्छ। त्यसैले मौखिक प्रमाण प्रत्यक्ष हुनु पर्दछ अर्थात जसले घटना प्रत्यक्ष देखेको, सुनेको वा अनुभव गरेको छ त्यस्तो व्यक्तिले व्यक्त गरेको हुनु पर्दछ र उक्त व्यक्तिले अदालतभन्दा बाहिर व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणग्राह्य हुन निज अदालतमा आएर परीक्षण गरिनु पर्दछ। टेलरकाअनुसार सुनीजान्ने प्रमाण ग्राह्य नुहुनका कारण निम्न अनुसार छन।[८] :"*For it is deemed indispensable to the proper administration of justice,—first, that every witness should give his testimony under the sanction of an oath, or, its equivalent, a solemn affirmation, and, secondly, that he should be subject to the ordeal of a cross-examination by the party against whom he is called, so that it may appear, if necessary, what were his powers of perception, his opportunities for observation, his attentiveness in observing, the strength of his recollection, and his disposition to speak the truth."- यो ठिक ढंगले न्याय प्रशासन गर्नको लागि आवश्यक छ। पहिलो कुरा साक्षीको भनाई ग्राह्य हुन साक्षीले सपथ लिएर*

[८] John Pitt Taylor(1848). "*Treaties on the Law of Evidence As Administered in England and Ireland, With Illustration of American and Other Foreign Laws"*, 1st ed. Maxwell & Sons Law Books Seller and Publisher, London, p. 140

बकपत्र गर्नु पर्दछ, गंभीरतापूर्वक निश्चततासाथ व्यक्त गरेको हुनु पर्दछ, दोस्रो कुरा उसलाई जुनपक्षका विरुद्ध वोलाइएको छ उ उपस्थित भएमा निजलाई जिरह गर्ने अधिकार प्रदान गरिनु पर्दछ, आवश्यक परेमा साक्षीको बुझाइको क्षमता, उसको अवलोकनको अवसर, अवलोकनमा उसको ध्यान, संझने क्षमता र सत्य वुझने क्षमता समेतलाइ विचार गरिनु आवश्यक हुन्छ।")

सुनीजान्ने प्रमाणलाई प्रमाणमा नलिनुको प्रमुख कारणमा जसले बास्तविक रूपमा देखेको वा अनुभूति गरेको हो उसलाई जिरह गर्न सकिँदैन। जसले प्रत्यक्ष देखेको वा अनुभव गरेको हो उसले सपथ लिएर झुठो बोलेमा झुठा बकपत्र गरे बापत सजाय समेत गर्न सकिन्छ, विपक्षीले जिरह गर्न सक्दछ र उसले बकपत्र गरिरहँदा न्यायाधिशले उसको हाउभाउको अवलोकन गर्न सक्दछन् उक्त भनाई जसले भनेको उसले सपथ गरेको हुँदैन, उसलाई जिरह गर्न पाइँदैन र झुठ्ठा बकेमा साजाय गर्न पनि संभव हुँदैन।

सुनीजान्ने प्रमाण प्रमाण होइन भन्ने सिद्धान्तका केही अपवादहरू छन्। मर्फीका अनुसार कुनै घटनाको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरिएको कुरा (res gestae) जसलाई उनी उत्तेजित अवस्थामा व्यक्त कुरा भन्दछन त्यस्ता कुरा सुनीजान्ने प्रमाणको अपवादको रुपमा प्रमाण ग्राह्य हुन्छन।[९]

सर्वोत्तम प्रमाण पेश गर्नु पर्छ भन्ने प्रमाण कानुनको सिद्धान्तको अपवाद पनि छन् र यो सुनीजान्ने प्रमाणको हकमा पनि आकर्षित हुन्छ। विशेष गरी मृत्युकालीन घोषणा, मरेको व्यक्तिले होसछँदै व्यक्त गरेको कुरा, बकपत्रको लागि अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने अवस्थाका व्यक्तिले व्यक्त गरेका कुराहरू प्रमाण ग्राह्य हुने सम्बन्धमा माथि नै चर्चा भइसकेको छ। मरेको व्यक्तिले निजको आर्थिक हित विपरीत हुने गरी व्यक्त गरेको कुरा, कुनै घटना वा अवस्थाबाट प्रभावित व्यक्तिले सो घटनाका वारेमा भनेको वा उत्तेजित भएको अवस्थामा भनेको कुरा त्यस्तो व्यक्तिलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिएपनि प्रमाणमा लिइन्छ।

फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १२३ मा अभियुक्तले कसूर स्वीकार गरे मुद्दाको फैसला तत्काल गर्नु पर्ने व्यवस्था छ। तर साविती साँचो होइन भन्ने विश्वास गर्ने कुनै कारण भएमा फैसला नगरी पर्चा खडा गरी प्रमाण वुझ्न आदेश दिनसक्ने समेत व्यवस्था छ। त्यस्तै अभियुक्तले सजायमा छूट वा कमी हुनु पर्नेे जिकीर लिएमा सो सम्वन्धी सबै कुरा खुलाई निजको वयान लिई तत् सम्बन्धी प्रमाण बुभ्mन पर्छ। अभियुक्तले अदालतमा वयान गर्दा अनुसन्धान अधिकारी समक्ष गरेको भन्दा फरक जिकिर लिएमा निजले पेश गरेको प्रमाण वा जिकिरको विषयमा वादी पक्षले पुनः अनुसन्धान गरी वा गराई अदालतमा थप सवुद प्रमाण पेश गर्न माग गरेमा अदालतले त्यस्तो थप सवूद प्रमाण पेश गर्न अनुमति दिने आदेश दिनेछ।

उक्त संहिताको दफा १२४ अनुसार अभियुक्तले कसूर स्वीकार नगरेको अवस्थामा अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा यकिन गर्नको लागि वादी तथा प्रतिवादीको बैठक गराउने आदेश दिन सक्नेछ। त्यसरी बैठक हुने दिन वादी, प्रतिवादी र नेपाल सरकार वादी हुने मुद्दाको हकमा अभियुक्त समेत अदालतमा उपस्थित हुनु पर्ने र अभियुक्तले चाहेमा निजको कानून व्यवसायी समेत उपस्थित हुन सक्छन्। बैठकमा वादीले दावी र प्रतिवादीले प्रतिवाद र तत्सम्बन्धी प्रमाण प्रस्तुत गर्न सक्नेछन्। वादी प्रतिवादीले पेश गरेको दावी, प्रतिवाद तथा प्रमाणबाट अदालतले मुद्दामा ठहर गर्नु पर्ने कुरा

[९] Peter Murphy(1990), Evidence and Advocacy, 5th ed. p. 35

यकिन गर्न सक्नेछ। यो व्यवस्थाले मुद्दाको विवादित विषयको दायरा घटाउन (narrow down the issues), र अनावश्यक विषयमा र अनावश्यक प्रमाण नबुझी विवादको विषयमा मात्र र आवश्यक र ग्राह्य प्रमाणको छनौट गरी छिटो छरितो मुद्दाको निर्णय गर्न मद्दत पुग्दछ।

३.२ प्रमाण वुझ्ने आदेश पर्चा खडा गर्नु पर्ने

संहिता को दफा १२५ ले प्रमाण वुझ्नुपर्ने अवस्था निर्धारण गरेको छ। जसअनुसार अभियुक्तले वयान गर्न इन्कार गरेमा, प्रतिउत्तरपत्र दाखिल नगरेमा, पूरै वा आंशिक रुपमा इन्कार गरी बयान वा प्रतिउत्तर दिएमा, साविती भएमा पनि दफा १२३ को उपदफा (१) को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशको खण्ड (क) वा (ख) बमोजिम प्रमाण वुभ्mन आवश्यक ठानी आदेश पर्चा खडा गरेमा वा अदालतले उपयुक्त ठह¥याएको अन्य अवस्थामा अदालतले प्रमाण बुझ्ने आदेश पर्चा खडा गरी प्रमाण बुझ्ने तारिख तोक्ने व्यवस्था छ। प्रमाण बुझने तारिख तोक्दा अदालतले साक्षीहरु उपस्थित हुन र प्रमाणका लिखत तथा वस्तुहरु पेश हुन सक्ने समयको अनुमान गरी संभव भएसम्म चाडो प्रमाण सङ्कलन हुन सक्ने गरी तोक्नु पर्दछ। थप सबूद प्रमाण पेश गर्नको लागि समय माग गरेमा अदालतले तारेख तोक्दा सामान्यतया मुद्दा दायर भएको दुई महिना भित्र प्रमाण वुभ्mने तारेख तोक्नु पर्दछ। आदेश गर्दा मुद्दामा बुभ्mनु पर्ने सवै प्रमाणहरु संभव भएसम्म एकै चोटि वुभ्mने आदेश गरी तारेख तोक्नु पर्दछ। तारेख तोक्ने आदेश गरेपछि सम्वन्धित पक्षले तोकिएको दिन पेश गर्नु पर्ने प्रमाण वा उपस्थित गराउनु पर्ने साक्षी अदालतमा तोकिएको तारेखका दिन पेश वा उपस्थित गराउनु पर्दछ।

संहिताको दफा १२६ मा कैद वा थुनामा रहेको पक्ष वा साक्षीलाई उपस्थित गराउने सम्बन्धी व्यवस्था छ। यसका लागि अदालतले सम्बन्धित कार्यालयलाई आदेश दिने र सम्वन्धित कार्यालयले सुरक्षाकर्मीको साथ लगाई त्यस्तो पक्ष वा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था छ। सुरक्षाको कारणले वा शारीरिक अशक्तताको कारणले अदालत समक्ष उपस्थित गराउन नसकिने मनासिव कारण भए त्यस्तो कार्यालयले अदालतको अनुमति लिई श्रव्य दृष्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत निजलाई अदालत समक्ष उपस्थित गराउने व्यवस्था गर्न सक्छ। भडियो कन्फरेन्स मार्फत अदालतमा उपस्थित गराइएकोमा निजले भनेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्दछ।

३.३ साक्षी उपस्थिात गराउने र परीक्षण गर्ने प्रक्रिया

फौजदारी मुद्दामा विगतका घटनाको वर्तमानमा न्यायिक निरोपण गर्नुपर्ने हुन्छ। कुनै घटना घटेपछि सो घटनासंग सम्बन्धित तथ्यहरुलाई पुष्टि गर्ने प्रमाणहरुको उपलब्धता र अनुसन्धानको प्रभावकारितामा सत्य तथ्य पत्ता लाग्ने नलाग्ने कुरा निर्भर गर्दछ। कुनै घटना वा वारदात घट्नु, सो घटना वा वारदातलाई देख्नु आफैमा तथ्य हो। तथ्यहरु आफै अदालतमा जाँदैनन्। सो वारदात तथा त्यससंग सम्बन्धित तथ्यहरुलाई सही ढंगले संकलन, संरक्षण र प्रस्तुत गर्न सकियो भने सही निष्कर्ष निस्कन्छ। त्यसरी पुष्टि गर्ने प्रमाण मौखिक, लिखित वा दशीको रुपमा तथ्यहरुको जानकारीको लागि अदालतमा प्रवेश गर्दछन्।

अभियोजनात्मक पद्धतिको सिद्धान्त अनुसार जसको साक्षी हो उसैले उपस्थित गराउनु पर्ने तथा अदालतले तोकेको दिन साक्षी उपस्थित गराउनु पर्ने व्यवस्था कार्यविधि संहितामा गरिएको छ। तर

केही खास मुद्दामा भने त्यस्तो मुद्दा दायर गर्दा कै बखत प्रतिवादीहरु उपस्थित भएमा वादी, प्रतिवादी वा दुवै पक्षले मुद्दा दायर गर्दा कै बखत आ-आफनो साक्षी प्रमाणहरु अदालतमा पेश गर्न सक्छन्। यसरी साक्षी पेश गर्दा अनुसूची-१ र २ अन्तर्गतका कसूर सम्बन्धी मुद्दाका सरकारी पक्षको साक्षीलाई सम्बन्धित अनुसन्धान अधिकारी वा निजको कार्यालयले सरकारी वकिल कार्यालय मार्फत उपस्थित गराउनु पर्दछ। साक्षी बुभ्mन तोकेको तारिखका दिन उपस्थित नहुने साक्षीलाई वातेल गरिदिनु पर्छ। तर काबू बाहिरको परिस्थिति परी उपस्थित हुन नसकेकोमा पक्षले सोही व्यहोरा खुलाई निवेदन दिएमा अदालतले त्यस्तो साक्षी बुझ्ने अर्को तारिख तोक्न सक्छ।

मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताको दफा १०१ मा संहिताको अनुसूची-१ वा अनुसूची-२ मा उल्लिखित कुनै कसूर सम्बन्धी मुद्दामा सबै प्रतिवादीहरु उपस्थित नभएको कारण साक्षी परीक्षणको प्रकृया शुरु नभएकोमा कुनै पक्षले आफूले दिएको साक्षी तत्काल उपस्थित नगराएमा पछि उपस्थित गराउन नसकिने कारण देखाई त्यस्ता साक्षीहरु तत्कालै उपस्थित गराई वकपत्र गराउन अनुरोध गर्न सक्नेछ। त्यस्तो अनुरोध भएकोमा र त्यस्तो कारण मनासिब भएमा अदालतले सोको कारण खुलाई त्यस्तो साक्षीको तत्कालै वकपत्र गराउन सक्छ। साक्षीले गरेको वकपत्रमा उपस्थित भएसम्मका मुद्दाका पक्ष विपक्षलाई जिरह गर्न दिनु पर्छ र त्यस्तो अवस्था रहेनछ भने त्यस्तो वकपत्रको व्यहोराको हकमा सम्म पछि उपस्थित पक्षले खण्डन गर्न सक्छ।संहिताको दफा १०६ मा अदालतले साक्षी बुभ्mन तोकिएको तारिखको दिन उपस्थित भएसम्मको सबै साक्षीहरुको वकपत्र गराउनु पर्दछ र त्यस दिन उपस्थित सवै साक्षीहरुको वकपत्र गराउन समय अभावको कारणले नभ्याएमा मात्र त्यसपछि अदालत खुल्ने अर्काे दिन वकपत्र गराउनु पर्ने व्यवस्था छ।

सो बमोजिम वकपत्र गर्न उपस्थित भएको साक्षीले बकपत्र गर्नुअघि निजले सत्य कुरा मात्र व्यक्त गर्ने उद्घोषण गरी अनुसूची-३७ बमोजिमको ढाँचामा अरुले सुन्ने गरी शपथ लिनु पर्दछ र त्यस्तो शपथ सम्बन्धित मिसिलमा संलग्न गर्नु पर्दछ। साक्षीले गरेको वकपत्र अनुसूची-३८ बमोजिमको ढाँचामा अभिलेख गर्नु पर्नेछ।

नबुझी नहुने तर अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीलाई बन्दसवालबाट फैसला सकिने व्यवस्था संहिताको दफा १०७ मा गरिएको छ। नवुझी नहुँने तर अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीलाई मुद्दाको गम्भीरता हेरी बन्दसवालद्वारा बुभ्mनु पर्ने भएमा अदालतले सोको सूचना मुद्दाका पक्षहरुलाई दिनु पर्दछ। मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवालमा आपूmले साक्षीसँग सोध्न चाहेको प्रश्नहरु समावेश गरियोस भनी कारण खुलाई अदालतमा निवेदन दिन सक्दछ। त्यस्तो निवेदन परेमा र अदालतले त्यस्तो प्रश्न त्यस्तो बन्दसवालमा समावेश हुनु मनासिब ठानेमा त्यस्तो प्रश्न समेत त्यस्तो वन्दसवालमा समावेश गर्न आदेश दिन्छ र सोही बमोजिम बन्द सवालको प्रश्नहरु तयार गरिन्छ। (बन्दसवालको ढाँचा संहिताको अनुसूची-३९ मा राखिएको छ) बन्दसवालद्वारा साक्षी बुभ्mदा मुद्दाको कुनै पक्षले चाहेमा बन्दसवाल पठाइएको अदालतमा उपस्थित भै प्रमाण सम्बन्धी प्रचलित कानून बमोजिम साक्षी परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्छ।

साक्षीको वकपत्र गराउँदा न्यायाधीशको इजलासमा गराउनु पर्ने व्यवस्था मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०८ ले गरेको छ। तर शारीरिक असमर्थताले गर्दा अदालतमा उपस्थित हुन नसक्ने साक्षीको वकपत्र गराउनु पर्दा त्यस्तो साक्षी रहे वसेको ठाउँमा न्यायाधीश आफैं गई वा

आफ्नो मातहतको अधिकृत कर्मचारी खटाई वकपत्र गराउन लगाउन सक्छन। तर त्यसरी वकपत्र गराउँदा मुद्दाका सम्बन्धित पक्षहरुलाई त्यस्तो कुराको सूचना दिई कानुन बमोजिम परीक्षण, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्ने मौका समेत दिनु पर्दछ।

श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत साक्षी बुझ्न सकिनेः

सबै अवस्थामा साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराई बकपत्र गराउनु संभव हुँदैन। कतिपय अवस्थामा सुरक्षाको कारण साक्षी उपस्थित गराउन समस्या रहन्छ भने कतिपय अवस्थामा अशक्तताको कारण साक्षीलाई अदालतमा उपस्थित गराउन सकिँदैन। यस्तो अवस्थामा श्रव्य दृष्य मार्फत साक्षीको बकपत्र गराउन सकिने व्यवस्था संहिताले गरेको छ। मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता जारी हुनु भन्दा अगाडि केही विशेष ऐन बमोजिमका कसूरमा मात्र भिडियो कन्फरेन्स मार्फत साक्षी फैसला सकिने व्यवस्था भएकोमा संहिताले खासखास अवस्थाका साक्षीलाई भिडियो कन्फरेन्स मार्फत फैसला सकिने व्यवस्था गरेको छ। भिडियो कन्फरेन्स मार्फत साक्षी बुझ्ने आदेश पक्षको निवेदनबाट वा अदालतको आदेशबाट पनि हुनसक्दछ। मुलुकी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०९ को उपदफा (१) मा यस परिच्छेद बमोजिम बुझ्नु पर्ने साक्षी शारीरिक रुपमा अशक्त वा बालबालिका भएको वा सुरक्षाको कारणले गर्दा निजलाई अदालतमा उपस्थित गराउन नसकिने भएमा सम्बन्धित पक्षले सोही व्यहोरा खोली श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत त्यस्तो साक्षी बुझ्नको लागि अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ भन्ने व्यबस्था गरिएको छ। त्यस्तै सोही दफाको उपदफा (२) मा कुनै खास प्रकृतिको साक्षीको परीक्षण श्रव्य दृश्य सम्वाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत गराउन अदालतले आदेश गरेमा सोही बमोजिम साक्षी परीक्षण गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

श्रव्यदृष्य मार्फत साक्षी बुझीपाउन पक्षको निवेदन परेमा र निबेदनमा उल्लिखित कारण मनासिब देखिएमा वा अदालतले आदेश दिएमा यस ऐनमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि अदालतले त्यस्तो साक्षी श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) मार्फत फैसला सक्छ। यस बमोजिम श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) गर्दा अदालतको अनुमति लिई मुद्दाको सम्बन्धित पक्ष त्यस्तो सम्वाद स्थलमा उपस्थित भई सोधपुछ, जिरह वा पुनः सोधपुछ गर्न सक्छ। यसरी साक्षी बुझ्दा त्यस्तो साक्षीले व्यक्त गरेको कुरा अभिलेख हुने व्यवस्था गर्नु पर्ने र अदालतले श्रव्य-दृश्य संवाद (भिडियो कन्फरेन्स) को अभिलेख राख्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ। साक्षी बुझेको अभिलेखको ढाँचा संहिताको अनुसूची-४० मा दिइएको छ।

३.४ साक्षी परीक्षणका चरणहरु

साक्षी परीक्षणका चरणहरुमा सोधपुछ, जिरह र पुन सोधपुछ पर्दछन्। सोधपुछ र पुनः सोधपुछ जसको साक्षी हो उसैले गर्दछ भने जिरह विपक्षबाट गरिन्छ। मुद्दा हेर्ने अधिकारीको रोहवरमा मुद्दा हेर्ने अधिकारीले साक्षीको व्यवहार, मुखाकृति समेतको अध्ययन गरी साक्षीले कुनहदसम्म सत्य कुराको बकपत्र गरेको छ भन्ने कुराको आधारमा साक्षीले बकेको कुरालाई प्रमाणिक मूल्य दिन पाउने गरी साक्षीको बकपत्र गराउने प्रक्रिया कानुनले निर्धारण गरेको छ। संहिताको दफा ११० मा न्यायाधीशले कुनै साक्षीलाई वकपत्र गराउँदा निजको व्यवहार र मुखाकृति कस्तो थियो, निजसँग सोधिएको प्रश्नहरुको जवाफ दिंदा निज उत्तेजित भएको, हडवडाएको वा डराएको थियो वा थिएन,

निजको मुखाकृतिबाट निजले दिएको जवाफ सांचो वा झुठ्ठो के कस्तो झल्कन्थ्यो जस्ता कुरा र अन्य आवश्यक कुराको सम्बन्धमा आपूmलाई लागेको कुराहरुको टिपोट बनाउन सक्छ। सो बमोजिम बनाइएको टिपोटमा न्यायाधीशले सहीछाप गरी मिसिल संलग्न राख्नु पर्दछ। साक्षीको वकपत्रलाई प्रमाणको रुपमा मूल्यांकन गर्दा उक्त टिपोटलाई आधार लिन सक्नेछ भन्ने व्यवस्था पनि उक्त दफामा गरिएको छ।

क) सोधपुछ वा मूल परीक्षण (Examination-in-chief)

साक्षी परीक्षणको पहिलो चरण सोधपुछ हो र यो जसको साक्षी हो उसले गर्ने मूलभूत परीक्षण (Examination-in-chief) हो। सोधपुछमा मुद्दाको पक्षले आफ्नो तथ्यलाई साक्षीको माध्यमबाट स्थापित गराउने प्रयास गर्दछ। यसलाई प्रत्यक्ष परीक्षण पनि भनिन्छ। साक्षी बकाउँदा सो साक्षी जुन पक्षको हो, सो पक्षले सोधपूछ गर्दछ। यस परीक्षणबाट मुद्दाको सन्दर्भमा पक्षलाई जे कुरा स्थापित गर्नुपर्ने हो त्यससंग सान्दर्भिक विषयमा प्रष्ट र निर्विवाद प्रमाण ब्यक्त गराउने प्रयास गरिन्छ। साक्षीबाट आवश्यक प्रमाण ब्यक्त गर्न लगाइन्छ। तसर्थ साक्षीबाट के स्थापित गराउन खोजेको हो त्यस सम्वन्धी प्रश्न सोध्नु पर्छ। सोधपुछ वा मूल परीक्षणमा सूचक प्रश्न सोध्न पाइदैन। साक्षीले अपेक्षा गरे अनुकूलको उत्तर नदिएमा त्यस्तो साक्षीलाई प्रतिकूल साक्षी घोषित गराउनु पर्छ। प्रतिकूल घोषित भएको साक्षीलाई सूचक प्रश्न सोध्न सकिन्छ।

ख) जिरह (cross-examination)

अ) अभियुक्तको जिरह

जिरह जसलाई अंग्रेजीमा Cross examination भनिन्छ, को मूख्य उद्देश्य सोधपुछ वा मूल परीक्षणको प्रभावलाई निस्तेज पार्नु हो। सोधपूछको प्रक्रिया पुरा भए पछि मुद्दाको अर्को पक्षले सो साक्षीको जिरह गर्न पाउने व्यवस्था प्रमाण ऐनको दफा ५० मा रहेको छ। साक्षीको जिरह अनिवार्य प्रक्रिया होईन मुद्दाका पक्षले आवश्यकता अनुसार अर्को पक्षको साक्षीको जिरह गर्ने गर्दछन। साक्षीलाई जिरह नगरेको कारणबाट मात्र साक्षीको बकपत्र अपुरो भने हुँदैन।

जिरहको प्रक्रियाले विवादको सत्य तथ्य कुरालाई पुष्ट्याउने प्रयास गर्दछ। जिरह अत्यन्तै शीपमूलक प्रक्रिया (Skillfull Process) मानिन्छ। किनकी जिरह प्रभावकारी हुन सकेन भने आफ्नै विरुद्ध प्रतिउत्पादक हुन सक्ने प्रवल सम्भावना रहन्छ।

Timothy A. Pratt का अनुसार जिरहका दसबटा निर्देशनहरु उल्लेख गरेका छन् ती निम्नअनुसार छन्:[१०]

(१) *The first Commandment: Thou Shalt Prepare* (तपाईं पूर्ण तयार हुनु पर्छ अर्थात मुद्दाको विषयबस्तुका सम्बन्धमा पूर्ण जानकार हुनुपर्छ)

[१०] Timothy A. Pratt, Ten Commendments of Cross-examination, https://cdn.lawlytics.com/law-media/uploads/1054/75958/original/Ten%20Commandments%20of%20Cross-Examination%20copy.pdf?1561555737, visited on 5-01-2022

(२) *The second Commandment: Thou Shalt Know Thy Objective (*तपाईंलाई आफ्नो उद्देश्य थाहा हुनु पर्दछ अर्थात जिरह किन गर्ने भन्ने सम्बन्धमा स्पष्ट हुनुपर्दछ)

(३) *The Third Commandment: Thou Shalt Take Baby Steps (* विर्स्तारै अगाडि बढनुहोस)

(४) *The Fourth Commandment: Thou Shalt Lead the Witness (Usually) (*साक्षीलाई नेतृत्व गर्नुहोस अर्थात जहाँ जाने हो त्यतातर्फ डोर्याउनुस) *The Fifth Commandment: Thou Shalt Know Thy Style and Adapt It to the Occasion: It means* be flexible to be adapt in changing circumstance in the court room. *(*अदालतमा परिस्थिति अनुसार चल्नुहोस।)

(५) *The Sixth Commandment: Thou Shalt Know When to Quit* (आफू कतिवेला रोकिने हो भन्ने कुरा थाहा पाउनुहोस। आवश्यकता भन्दा बढी प्रश्न सोध्न नलाग्नुहोस)

(६) *The Seventh Commandment: Thou Shalt Know What to Take to the Podium (make outline)* (पोडियममा उभिएपछि के बोल्ने वा के गर्ने भन्ने बुझ्नुहोस)

(७) *The Eighth Commandment: Thou Shalt Know Thy Audience (be simple)* (आफू जोसँग कुरा गर्रिंदैछ उसको स्तर सुहाँउदो कुरा गर्नुहोस अर्थात सुहाउँदो प्रश्न सोध्नुहोस)

(८) *The Ninth Commandment: Thou Shalt Know the Rules of Evidence* (प्रमाणका नियमहरू बुझ्नुहोस)

(९) *The Tenth Commandment: Thou Shalt Know Thy Judge* (आफूले बहस गर्नुपर्ने न्यायाधीशलाई बुझ्नुहोस, ध्यान दिनुहोस,)

आ) सहअभियुक्तको जिरह

फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ को दफा १०३ मा प्रमाण परीक्षण गर्दा कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेमा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्ने व्यवस्था छ। सोही व्यवस्था अनुरुप हुने गरी प्रमाण ऐन, २०३१ को दोस्रो संसोधनले प्रमाण ऐनको दफा ५० मा उपदफा (५) थप गरेको छ। उक्त व्यवस्था अनुसार कुनै अभियुक्तले कुनै सहअभियुक्तलाई पोल गरेको अवस्थामा प्रमाण परीक्षण गर्दा त्यसरी पोलेको कुराको हदसम्म त्यस्तो सहअभियुक्तले जिरह गर्न सक्छ। त्यसरी पोल गर्ने अभियुक्त साधारण तारिख, धरौटी वा पूर्पक्षको निमित्त थुनामा रहेको भए फैसला हुनुभन्दा अघि निजलाई उपस्थित हुनेगरी तारिख तोकी सोही तारिखका दिन त्यस्तो सहअभियुक्तलाई जिरह गर्ने अवसर दिनुपर्ने व्यवस्था दफा ५०(५) मा गरिएको छ। यो व्यवस्थाले यसभन्दा अगाडि रहेको सहअभियुक्तको पोलको प्रमाणिक मूल्यका सम्बन्धमा रहेको अन्यौललाई अन्त्य गरेको छ। जिरहबाट स्थापित भएको पोलावटको प्रमाणिक मूल्य स्वभाविक रुपमा बढी हुने कुरामा विवाद छैन। तर सहअभियुक्तको पोल आफैमा स्वतन्त्र

प्रमाण होइन। यसको प्रमाणिक मूल्य अन्य प्रमाणहरुबाट समर्थित भएको अवस्थामा मात्र रहन्छ।

ग) पुनः सोधपुछ *(Re-examination)*

साक्षी परीक्षणको अन्तिम चरण पुनः सोधपुछ हो। यो जुन साक्षीले शुरुमा सोधपुछ गरेको हो उसलाई केही थप प्रश्न सोध्ने अवसर हो। तर ती प्रश्नहरु केलव जिरहमा उठाइएका विषयसम्म मात्र सीमित हुनुपर्छन। पुनः सोधपुछको उद्देश्य साक्षीले मूल परीक्षण अर्थात सोधपुछका क्रममा बकेका कुराहरु र जिरहमा सोधिएको प्रश्नको उत्तर दिने क्रममा कुनै असंगति रहेको भए त्यसलाई सुधार्ने अवसर दिनु जिरहको सन्दर्भमा उठाइएका प्रश्नको उत्तरदिँदा बोलेका कुराहरुलाई आवश्यक व्याख्या गर्ने अवसर दिनु हो। यसको उद्देश्य जिरहको असरलाई निष्प्रभावी बनाउने हो।

३.५ प्रमाण ऐन, २०३१ मा साक्षी बकाउने सम्बन्धी व्यवस्था

प्रमाण ऐन, २०३१ को दफा ४७ देखि ५३ सम्म साक्षी पेश गर्ने र बकाउने सम्बन्धी व्यवस्था छ। दफा ४७ ले साक्षीलाई अदालतमा सोधिएको प्रश्नको जवाफ दिन करलाग्ने व्यवस्था गरेको छ। दफा ४८ मा साक्षी पेश गर्ने र बकाउने क्रमको व्यवस्था छ। जसअनुसार प्रचलित नेपाल कानूनका अधिनमा रही अदालतले निर्धारित गरेको क्रम अनुसार साक्षी उपस्थित गराई बकपत्र गराउनु पर्छ। साक्षी बकाउँदाको कार्यविधि दफा ४९.मा छ। उक्त दफामा साक्षी बकाउँदा आफूले देखे, जाने वा सुनेको कुरा ईमान धर्म सम्झी साँचो बयान गरुँला भन्ने व्यहोराको शपथ लिन लगाई बकाउनु पर्छ। त्यस्तै साक्षी बकाउँदा मुद्दाका सबै पक्षहरुको रोहबरमा बकाउनु पर्ने, तर अदालतद्वारा साक्षी बकाउन तोकिएको तारीख र समयमा कुनै पक्ष अदालतमा उपस्थित भएसम्मका पक्षको रोहबरमा साक्षी बकाउनु हुन्छ। यसरी साक्षी बकाउँदा एउटा साक्षीले बकेको अर्को साक्षीले सुन्न नपाउने गरी बकाउनु पर्ने व्यवस्था छ। उक्त दफामा एक पटक बकाई सकेको साक्षीलाई कुनै मनासिब कारणबाट फेरी नबकाई नहुने देखिएमा अघि स्पष्ट नभएका कुराहरुका सम्वन्धमा मात्र ततिम्बा गरी बकाउनु हुन्छ भन्ने व्यवस्था छ। साक्षीको बकपत्र भइसकेपछि बकपत्रमा मुद्दाका पक्षहरुको पनि सहिछाप गराउनु पर्छ। कुनै पक्षले सहिछाप नगरे न्यायाधीशले सो व्यहोरा जनाई आफ्नो सहिछाप गर्नु पर्छ।

दफा ५० मा सोधपुछ, जिरह र पुनः सोधपुछ सम्बन्धी व्यवस्था छ। उक्त दफाको व्यवस्था अुनसार कुनै साक्षी बकाउँदा सो साक्षी जुन पक्षको हो, सो पक्षले निजसँग सोधपूछ गर्न सक्छ। त्यसपछि अर्को पक्षले चाहेमा सो साक्षीसँग जिरह गर्न सक्छ। सो बमोजिम अर्को पक्षले जिरह गरी सकेपछि जुन पक्षको साक्षी हो सो पक्षले सो साक्षीसँग पुनः सोधपूछ गर्न सक्छ। तर सो बमोजिम कुनै पक्षले आफ्नो साक्षीसँग पूनः सोधपूछ गर्दा विपक्षले गरेको जिरहसँग सम्वन्धित कुरामा मात्र सोधपूछ गर्न सक्छ। तर अदालतले अनुमति दिएमा कुनै पक्षले आफ्नो साक्षीसँग पूनः सोधपूछ गर्दा कुनै नयाँ कुराका सम्वन्धमा प्रश्न सोध्न सक्छ। सो बमोजिम कुनै नयाँ कुराका सम्वन्धमा प्रश्न सोधिएकोमा सो पक्षको विपक्षीले त्यस सम्वन्धमा सो साक्षीसँग फेरी जिरह गर्न सक्ने व्यवस्था छ। कुनै पक्षले आफ्नो साक्षीसँग सोधपूछ वा पुनः सोधपूछ गर्दा आफूले इच्छा गरेको जवाफ सुझाउने सूचक प्रश्न विपक्षीले आपत्ति गरेमा सोध्न पाउने छैन।

४. निष्कर्ष

प्रतिद्धन्द्धातमक पद्धतिमा अदालतको काम सत्यको खोजी गर्ने नभएर विवादका पक्षहरुले प्रस्तुत गरेको सत्यको बर्णनका बीच निर्णय दिनु हो। विवादका पक्षहरु मध्ये जसको भनाई वा वर्णन प्रमाण सम्बन्धी नियमले निर्धारण गरेको स्तर अनुरुप विश्वसनीय स्थापित भएको भन्ने न्यायाधीशलाई लाग्दछ अदालतले त्यसैलाई सत्य ठहर गर्दछन्। यो सत्य भन्दा पनि कुनैपनि घटनाको सम्बन्धमा निकालिएको चित्त बुझ्दो निष्कर्ष हो। यस्तो निष्कर्ष प्रमाणको आधारमा निकालिन्छ। यस्तो निष्कर्ष निकाल्ने आधारहरुमा साक्षीको वकपत्र, भौतिक चिजबस्तु र परिस्थिति हुन्। फौजदारी मुद्दामा साक्षीको बकपत्रको महत्व देवानी मुद्दामा भन्दा बढी हुन्छ। साक्षीले आफूले देखे, भोगे र जानेको कुराको बकपत्र गर्ने वातावरण भएमा न्याय निरोपणमा मद्दत पुग्दछ। यसको लागि साक्षीको संरक्षणको आवश्यक पर्दछ। डर, धाक, धम्की र प्रलोभन विना गरेको साक्षीको बकपत्रबाट चित्त बुझ्दो निष्कर्षमा पुग्न अदालतलाई सघाउ पुग्दछ।

नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्व र त्यसको व्यवस्थापनका उपायहरु

गम्भीर बहादुर हाडा*

सारांश (Abstract)

सामान्यतया द्वन्द्वलाई सामान्य एंव व्यक्तिगत एवं समूहगत अभीष्ट पूरा गर्नका लागि उठान भएको विषय वस्तुका रुपमा हेरिन्छ र साथै जुनसुकै सकय, अवस्था, परिस्थिति र मूल्यमा संगठनमा द्वन्द्वको जन्मलाई वैधानिकता दिनुहुदैन भन्ने मान्यता हाबी रहेको छ। त्यसैले वर्तमान समयमा द्वन्द्व व्यवस्थापन राज्यकै चुनौतीका रुपमा देखापरिरहेको परिप्रेक्षमा द्वन्द्वलाई बेवास्ता गनु भन्दा यसलाई समयमा नै समस्याको पहिचान गरी निदानका लागी पहल गर्ने पक्षमा लाग्न सके संगठनमा विकराल रुपमा देखा परेको द्वन्द्वको निवारणमा कमी आउने देखिन्छ। संगठनको किसिम, संगठनमा काम गर्ने कर्मचारी, कार्यप्रक्रिया, संथागत संरचना आदिका आधारमा द्वन्द्वको मात्रा फरक पर्न जान्छ। कुनै पनि घर परिवार, संगठन, समाज र राज्यमा द्वन्द्व सिर्जना हुन सामान्य मानिन्छ। प्रजातान्त्रिक पद्धति र व्यवहारको अनुशरण हुने समाजमा द्वन्द्वले सम्मानजनक स्थान पाउँदछ।

नेकपा माओवादी निरंकुश राजतन्त्रको विरोधमा खडा भएको र नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्व २०५२ फागुन १ गते देखि शुरु भएर २०६३ मङ्सिर ५ मा नेकपा माओवादी र सरकारबीचमा शान्ति सम्झौता भएको हो। ऐतिहासिक जनआन्दोलन २०६२/०६३ ले सामन्तवादी अवशेषहरुलाई समाप्त गरेर राज्य पुनःसंरचना मार्फत वर्गीय, जातीय, भाषिक, सांस्कृतिक एवम् क्षेत्रीय समस्याहरुलाई सम्बोधन गर्दैं लोकतन्त्रलाई अघि बढाउने जनादेश दिएको छ। सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी) बीच सम्पन्न बाह्र बुँदे समझदारी र आठ बुँदे सहमतिले पनि यो कुरा प्रष्ट गरेकै छन्। (स्रोतः नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीको तर्फबाट २०६३।८।५ मा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र प्रचण्ड (अध्यक्ष नेकपा माओवादी) द्वारा हस्ताक्षरित प्रकाशित विज्ञप्ति जारि गरिएको)। सशस्त्र द्वन्द्वमा के कति क्षति भयो त्यसको वास्तविक मूल्यांकनमा प्राविधिक लगायत अन्य किसिमका कठिनाईहरु रहेका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावितहरुलाई राहत दिने कार्य अर्को एउटा मूल चुनौती बन्न पुगेको छ। निःस्वार्थ र बिना राजनीतिक भेदभाव राहत वितरण हुन सकेको छैन। सशस्त्र द्वन्द्वमा मारिएका, अपांग भएका र बेपत्ता हुन पुगेका व्यक्तिहरुका बारेमा हालसम्म पनि भरपर्दो विवरण र जानकारी प्राप्त हुन सकेको छैन। बेपत्ता नागरिकहरु खोजबिन गर्ने कार्य आयोगले गरिराखे पनि सन्तोषजनक रुपमा काम गर्न सकेको छैन। सशस्त्र द्वन्द्वले सबैभन्दा ज्यादा क्षति पुर्याएको क्षेत्र दुर्गम र विकट स्थानहरु नै हुन्। त्यस किसिमका खास खास स्थानमा कुनै खास किसिमको कार्यक्रम लैजान सकिएको छैन। फेरि यस्तो सशस्त्र द्वन्द्व आगामी वर्षहरुमा नहोस् भन्नाका लागि हामी

* सह—प्राध्यापक, अर्थशास्त्र, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस(अवकाशप्राप्त)

सबैले प्रयास गरिनु अति आवश्यक छ। करिब १० वर्षसम्म नेकपा माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व भएको देखिन आउँछ।

द्वन्द्व व्यवस्थापन भन्नाले द्वन्द्वले व्यक्तिहरू वा समाजमा नकरात्मक प्रभाव पार्ने अवस्था आउन लाग्यो भने त्यस्तो द्वन्द्वलाई थप नकरात्मकता तिर जान नदिई, उचित प्रक्रियाको माध्यमबाट सकरात्मक बाटोमा डोऱ्याउने रणनीति, सिद्धान्त र गतिविधिको समग्र व्यवस्थापन हो। त्यसैले द्वन्द्व व्यवस्थापन भनेको द्वन्द्व समाधान होइन तर समाधानमा पुऱ्याउने दिशातर्फ डोरऱ्याउने विधि हो। यो प्रक्रियामा सूचना र प्रविधिको प्रयोगको भूमिका अत्यान्तै महत्वपूर्ण हुन्छ। द्वन्द्वरत देशमा विभिन्न समयमा भएका द्वन्द्व व्यवस्थापनको सिकाइको निचोड के हो भने सञ्चार सिपले द्वन्द्वरत पक्षलाई सकारात्मक सोच बनाउन, सञ्चारको विषयवस्तुले समस्याको गहिराई बुझाउन र सञ्चारको शैलीले द्वन्द्वरत पक्षबीच सम्बन्ध सुर्धान अत्यान्त महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ। तर सूचना र सञ्चार प्रविधिको गलतप्रयोगले द्वन्द्वलाई थप जटिल बनाउँछ। र बनाएको पनि छ। सूचना प्रविधिको सहि प्रयोगले द्वन्द्वरत पक्षबीच वार्तामा तथ्य निरूपण गर्न, विकल्प खोज्न, अडान प्रष्ट पार्न, सामुहिक विश्लेषणको आधारमा निर्णय लिन सहयोग पुग्दछ।

सामान्य अर्थमा शान्तिको अवस्था निर्माण गर्नु नै शान्ति निर्माण हो। विस्तृत रुपमा द्वन्द्वको अवस्थाबाट पार गरी शान्तिको अवस्था प्राप्ति गर्ने दिशातर्फ उन्मुख प्रक्रिया नै शान्ति निर्माण हो। अर्को शब्दमा शान्ति कायम राख्न गरिने प्रयत्न पनि यसको एक रुप हो। विकासको चरणमा शान्ति एक अनिवार्य सर्त हो। त्यसैले विकास र शान्ति निर्माणलाई एकै साथ लैजानु विकासको एक कला हो। वर्तमानबाट सुरु भइ भविष्यसम्म चलिरहने प्रक्रियाबाट आर्थिक वृद्धिदर गरी मुलुकमा उपलब्ध जैविक तथा प्राकृतिक स्रोत र साधनमा हानी, नोक्सानी हुन र त्यसलाई कमि हुन नदिने, त्यसबाट अधिकतम लाभ आर्जन गर्ने उद्देश्यको विकासले शान्ति निर्माणमा अत्यन्त ठुलो भूमिका खेल्न सक्दछ। त्यस्ता स्रोत र साधनहरुको परिचालन एवं व्यवस्थापन गर्न र लक्ष्यमा अघि बढ्न शान्ति निर्माण प्रक्रियालाई पनि सँगसँगै अघि बढाउन सकिन्छ।

शान्ति र विकास एकै सिक्काका दुईपाटा हुन। जहां शान्ति हुन्छ विकासको दिगोपना त्यही हुन्छ। जहाँ समतामुलक विकास हुन्छ शान्तिको स्थायित्व त्यही हुन्छ।

१.परिचय

द्वन्द्वको शाब्दीक अर्थ झगडा, मनमुटाव, मनोमालिन्य हो। कुनै विषय वा प्रसङ्गमा रहने फरक मतलाई कार्यस्थलमा विभिन्न रुपमा प्रस्तुत गर्ने नै द्वन्द हो। द्वन्द विशेषतः स्रोत र साधनको अपर्याप्तता वा तिनकोअविवेकी वितरण, अधिकारको अस्पष्टता, सरोकारवाला व्यक्ति वा समूहको व्यक्तिगत वा सामूहिक दवावको स्थितिमा सृजना हुन्छ। अभाव, कुण्ठा, इष्र्या जस्ता नकारात्मक अवस्थामा मूलरुपमा द्वन्दको सृजना हुने भए तापनि द्वन्द परिवर्तित संस्कार, मान्यता र विचारको उपज पनि हो। संगठनात्मक विकासको दृष्टिकोणले द्वन्द सृजनात्मक शक्ति हो। द्वन्द मूल्य र लक्ष्यबीचको वस्तुपरक असंगतताको स्थिति हो र अरुको लक्ष्य प्राप्तिमा जानाजात हस्तक्षेप गर्ने आचरण हो। तसर्थ द्वन्द संगठनको हकमा मात्र नभई समाजको लागि अवसम्भावी रोग हो। तथापि यस्तो रोग सकारात्मक परिस्थितिको निर्माणतर्फ केन्द्रीत हुनु पर्दछ। परिवर्तित मूल्य, मान्यता, विचार, संस्कार र पद्धतिको परिदृश्यमा व्यक्तिगत, सामूहिक तथा सांगठनिक आधिपत्य, वर्चस्व वा प्रभाव राख्ने क्रममा देखिने प्रतिद्वन्दीता नै द्वन्द हो। संगठन वा समाजमा मानवीय विशेषता अनुसार नै अरुको अगाडि तुलनात्मक रुपमा सवल, सक्षम, प्रभावकारी, वैभवशाली बन्ने चाहना

मानिसभित्र हुर्कीरहेको हुन्छ। त्यस अवस्थामा ती तत्वहरुको प्राप्तिका निमित्त एकअर्कामा विभिन्न क्रियाकलाप सञ्चालन हुनु स्वभाविक पनि हो।

केही परिभाषाहरू निम्न अनुसार छन् :

1- Joe Kelliey
"Conflict is opposition or disputer between persons, groups or ideas."

2- S.P. Robbins
"Conflict consists of all kinds of opposition or antagonistic interaction. It is based on scarcity of power, resources or social position and differing values structures."

3- Richarcd :. Steers
"Conflict is the process by which a person or group feels frustrate in the pursuit of certain goals, plans or objectives."

4- Raiph H. Hil:ann & Kenneth WE. Tho:es
"Conflict between values or goals as the behavior of deliberately interfering with another's goal achieve:ent."

5- :ary Parket Follett
"Conflict is a :o:ent of interaction of desires."

7- :adhur:an Acharya
"Conflict is a situation where individuals or groups having differences in views or needs are trying to satisfy their own needs by causing disco:fort and hindrance to each other. It is a situation of opposition or antagonistic interaction based on scarcity of power, resources, social position and differing values structures. :ost conflicts are due to different for:al and infor:al values."

समाज संगठन र व्यक्तिमा देखिने द्वन्दहरुलाई दुईप्रकारबाट विश्लेषण गर्न सकिन्छ।

(क)द्वन्द्वका सकारात्मक पक्षहरुः

सामान्य अवस्थामा द्वन्द्व अनावश्यक विषमकारी, आवेशपूर्ण भए तापनि सबै अवस्थामा द्वन्द्व अनावश्यक हुदैन। कुनै निचोडमा पुगनका लागि उत्पन्न द्वन्द्व संगठनको प्रभावकारिताका लागि जरुरी हुन्छ। कुण्ठा र असन्तुष्टिलाई समयमा नै निदान गर्न सूचनाको स्रोतका तथा गुनासोको समाधान संयन्त्रका रुपमा द्वन्द्वलाई उपयोग गर्नु नै द्वन्द्वका सकारात्मक पक्ष हुन।

(ख)द्वन्द्वका नकारात्मक पक्षहरुः

द्वन्द्व संगठनको अनिवार्य पक्ष हो। यस अर्थमा कि संगठनकै गतिशीलता भविष्य र स्वस्थ प्रतिस्पर्धाका लागि संगठनमा द्वन्द्व हुन अनिवार्य मानिन्छ। तर, वास्तविक अर्थमा संगठनमा द्वन्द्व सबै अर्थमा फाइदाजनक हुन्छ भन्ने मान्नेता राखिदैन। संगठनको प्रभावकारी सञ्चालन र निरन्तरताका लागि द्वन्द्वले विभिन्न समस्याहरु सिर्जना गरेको हुन्छ। जस्ले संगठनका दैनिक क्रियाकलापमा नकारात्मक प्रभाव पार्दछ यस्ले गर्दा स्वस्थ कार्य वातावरणको अभाव हुने र व्यक्तिगत स्वार्थ र हितमा तल्लीन प्रवृत्तिबढ्दै जान सक्दछ।

द्वन्द्व त्यस्तो अवस्था हो जहाँ विचारधारा र फरक किसिमको आवश्यकता भएका मानिसहरू समूहरू वा संगठनहरू एउटा पक्षले अर्को पक्षलाई असुविधाको सिर्जना गरेर आफ्नो आवश्यकताको पूर्ति गर्दछ वा गर्ने कोशिस गर्दछ। यो त्यस्तो प्रक्रिया पनि हो जसमा एक पक्षले अर्को पक्षबाट नकारात्मक असर परेको महसुस गर्छ वा नकारात्मक असर पर्न लागेको अवस्थाको रुपमा ग्रहण गर्छ। जसको प्रतिक्रिया स्वरुप

दोस्रो पक्षको भन्दा फरक विचार वा अवस्था हुनुपर्ने मान्यता राख्छ। मानवीय नैसर्गिक गुण नै पृथकता हो। मानिस मानिसबीच रुची, प्रवृत्ति, आनीवानी, सोचाइ र व्यवहारमा फरक देखिनु स्वाभाविक हो। एउटै घटनालाई पनि मनिसहरूले फरक फरक किसिमले बुझेको र ग्रहण गरेको पाइन्छ। सचेत व्यक्तिले आफैंभित्र पनि मष्झि:ब को बीचमा एउटा निर्णय रोज्नुपर्ने अवस्था पटक पटक आउँछ। त्यसैले द्वन्द्व मानवीय जीवनको शास्वत लक्षण हो।

१.१ द्वन्द्वका दृष्टिकोणहरू

क) परम्परागत दृष्टिकोण :

द्वन्द्वको परम्परागत दृष्टिको अनुसार यसलाई नकारात्मक रुपमा हेरिन्छ। द्वन्द्व सदासर्वदा हानीकारक रहन्छ, त्यसैले जस्तासुकै स्थितिमा पनि द्वन्द्वलाई व्यवस्थापनले दवाउनुपर्दछ वा संगठनमा देखिन दिनुहुदैन भन्ने मान्यता रहन्छ। यसका अन्य मान्यताहरूमा :

द्वन्द्व जन्मिनुको कारण व्यवस्थापनको अक्षमता र संगठनमा देखिने नराम्रो प्रवृत्ति हो। कमजोर सञ्चार, खुलापन र विश्वासको अभाव, व्यवस्थापनको कर्मचारहरूलाई बुझ्ने क्षमताको कमीले द्वन्द्व जन्माउँछ। द्वन्द्व ध्वंशात्मक, अविवेकी र हिंसाप्रवद्र्धक क्रियाकलाप हो। यी दृष्टिकोणहरूले द्वन्द्वलाई व्यवस्थापन भन्दा समाधान गरिनुपर्ने कुरामा जोड दिनन्छन्। यो अवधारणाले सन् १९३० सम्म मान्यता पायो।

ख) मानव सम्बन्धवादी दृष्टिकोण :

यो दृष्टिकोणले द्वन्द्वलाई स्वभाविक प्रक्रियाको रुपमा ग्रहण गर्दछ। द्वन्द्व उब्जिन सक्छ, कतिपय अवस्थामा यस्तो द्वन्द्वलाई लाभमा रुपान्तरण गर्न पनि सकिन्छ र यसलाई उचित किसिमले समाधान गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यता यो दृष्टिकोणले राखेको पाइन्छ। यो दृष्टिकोणका अन्य मान्यताहरूमा :

- विवाद स्वभाविक भएकोले यसलाई वजरजस्ती दवाउन र उजागर हुनै नदिन सकिदैन।
- सिर्जनात्मक र प्रभावोत्पादक विवादले उपलब्धी हासिल हुन्छ।
- विपक्षीको फरक मत र पृथकतालाई स्वभाविक रुपमा सामना गर्नुपर्छ।
- द्वन्द्वरत पक्षको मानवीय व्यवहारले win–win destination मा पुग्न सकिन्छ।
- यो धारणाले सन् १९७० समम जनमत पायो।

ग) अन्तरक्रियात्मक दृष्टिकोण :

यो दृष्टिकोण सन् १९७० पश्चात मान्यतामा आयो। यो दृष्टिकोणका अनुसार :

- Opti:u: level को द्वन्द्वलाई सांगठनिक गतिशिलतालाई ज्यूँदो राख्छ, नयाँ प्रयोग हुन पाउँछ र नयाँ प्रविधि एवम् व्यवस्थापन शैली र विषयवस्तुलाई हेर्ने नयाँ दृष्टिकोण उजागर हुनपाउँछ।
- पूर्ण सद्भावयुक्त, शान्तिपूर्ण, फरक मत नै नभएको संगठनमा कि त एकाधिकारवादी मान्यता हावी हुन्छ वा गैर सिर्जनशील, अकर्मण्य, यथास्थितिवादी र हदभन्दा बढी सहिष्णु हुन्छ।

- जुनसुकै कारण भएपनि त्यस्तो संगठन परिवर्तित अवस्थाको नयाँ चुनौती सामना गर्न र आफूलाई नौलो परिस्थितिसँग समायोजन गर्न असफल रहन्छ।
- तसर्थ कतिपय पक्षमा द्वन्द्व बढाउने अवसर दिनुपर्ने हुन्छ भने द्वन्द्वले Chaotic Situation निम्त्याउनु हुँदैन भन्ने कुरामा सतर्क पनि हुनुपर्दछ।

घ)अवसरका रुपमा द्वन्द्वः

द्वन्द्वलाई परिवर्तित सन्दभमा सूचना प्रवाहको स्रोतका रुपमा सहि ढङ्गबाट उपयोग गर्न सके समयमा नै गुनासो समाधान भई संगठनमा स्वस्थ कार्य वातावरण सिर्जना भई प्रत्येक कार्य शंकाको घेरा भन्दा बाहिर रहन गई व्यक्तिगत हित र स्वार्थ भन्दा संगठानिक हितमा लाग्न प्रेरित गर्दछ।

सामान्यतया द्वन्द्वलाई सामान्य एंव व्यक्तिगत एवं समूहगत अभीष्ट पूरा गर्नका लागि उठान भएको विषय वस्तुका रुपमा हेरिन्छ र साथै जुनसुकै सकय, अवस्था, परिस्थितिर मूल्यमा संगठनमा द्वन्द्वको जन्मलाई वैधानिकता दिनुहुदैन भन्ने मान्यता हाबी रहेको छ। त्यसैले वर्तमान समयमा द्वन्द्व व्यवस्थापन राज्यकै चुनौतीका रुपमा देखापरिरहेको परिप्रेक्षमा द्वन्द्वलाई बेवास्ता गनु भन्दायसलाई समयमा नै समस्याको पहिचान गरी निदानका लागी पहलगर्ने पक्षमा लाग्न सके संगठनमा विकराल रुपमा देखा परेको द्वन्द्वको निवारणमा कमी आउने देखिन्छ। संगठनको किसिम, संगठनमा काम गर्ने कर्मचारी, कार्यप्रक्रिया, संथागत संरचना आदिका आधारमा द्वन्द्वको मात्रा फरक पर्न जान्छ। कुनै पनि घर परिवार, संगठन, समाज र राज्यमा द्वन्द्व सिर्जना हुन सामान्य मानिन्छ। प्रजातान्त्रिक पद्धति र व्यवहारको अनुशरण हुने समाजमा द्वन्द्वले सम्मानजनक स्थान पाउँदछ।

२.सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरु

नेपालमा २०५२ साल फाल्गुण १ गते देखी भएको सशस्त्र द्वन्द्व अर्थात् जनयुद्धको शुरुवात किन भयो ? यसको विश्लेषण गर्न जरुरी छ। २०५२ साल फाल्गुण १ गते भन्दा अघि पनि नेपालमा जन आन्दोलन, संघर्ष, सशस्त्र द्वन्द्व समेत भएका थिए जसको यहाँ चर्चा गरिएको छैन। तत्कालिन नेकपा माओवादी पार्टीले जनयुद्ध शुरु गर्नुभन्दा अघि नेपाल सरकार समक्ष पेश गरेको ४० बुँदे मागमा जनताको जनजीविकाको सवाल, निरंकुश राजतन्त्रको अन्त्य, गणतन्त्रको स्थापना, राष्ट्रियताको सवला, देशको विकास र उन्नतिको विषय आदि समेटिएकोमा सो मागका सम्बन्धमा सरकारले कुनै चासो नराखेको कारण जनयुद्ध शुरु गर्नुपर्ने कारण दर्शाएको छ।

नेपालमा द्वन्द्वका मुख्य कारणहरु १० वटा रहेको कुरा 'नेपालमा द्वन्द्वका कारण तथा अवस्था' भन्ने २०६२ मा प्रकाशित राष्ट्रिय विकास सञ्जालको प्रतिवेदनमा १० सूत्रमा उल्लेख गरिएको छ। यसले उल्लेख गरेका कारणहरु निम्न रहेका छन् :

(१) माओवादीको विचारधारा
(२) नेपालमा सदियौंदेखि विद्यमन गरिबी
(३) विकासमा क्षेत्रीय असमनता
(४) राज्य संरचनामा जातयि असमनता
(५) समाजमा वर्गीय शेषण

(६) रोल्पामा गरिएको रोमियो अप्रेसन

(७) महिला, अल्पसङ्ख्यक र जनजातिमाथि विभेद

(८) भूमिको असमान वितरण

(९) विदेशी सहयोग

(१०) स्रोतमाथिको पहुँच तथा भेदभाव।

माओवादी द्वन्द्व हुनुमा २०५१ सालमा सशस्त्र युद्धद्धारा राज्यसत्ता प्राप्त गर्ने र पुरानो सत्ता ध्वस्त पारी नयाँ जनजाति सत्ता स्थापना गर्ने भनी राजनीतिक विचारधारा नै मुख्य सैद्धान्तिक आधार देखिन्छ। नेकपा माओवादी समूहका अध्यक्ष प्रचण्डले २०५१ सालमा ग्रामीण संघर्ष उठाउनुपर्छ भनी राखेको प्रस्तावलाई पारित गरेअनुसार रणनीति तयार गरी सशस्त्र युद्ध सुरु भएको हो। माओवादीले सशस्त्र विद्रोह सुरु गर्दा विद्यमान रहेको गरिबीले यो द्वन्द्वलाई तीव्र पार्ने आधार प्रदान गरेको देखिन्छ र माओवादीले विपन्न क्षेत्रबाट नै आफ्नो युद्ध प्रारम्भ गरेको थियो। (स्रोतः सत्यको खोजी जर्नलको विभिन्न अंकहरु, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल)

ने.क.पा.(माओवादी) पार्टीले राखेको लक्ष्य, उद्देश्य र उक्त माग पुरा गर्न तथा सरकारले उक्त लक्ष्य र उद्देश्य पुरा हुन नदिनका लागि नै दुई पक्ष बचिमा संघषृ भएको थियो भन्ने तथ्य दुई पक्ष बीच भएको २०६३ सालको विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट देखिन्छ। मुलुकमा उक्त सशस्त्र द्वन्द्व हुनको कारणमा मुख्यतः निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

(क)आर्थिक असमानता, गरिबी एवं बेरोजगारी :

सन् १९९६ मा नेपालमा गरिबीका रेखामुनी रहेको जनसंख्या ४२ प्रतिशत थियो। मानव विकास प्रतिवेदनले नेपाललाई मानव विकासको अवस्था न्यून रहेका तल्लो १२ मुलुकहरुको सूचीमा राखेको थियो। चरम आर्थिक र गरिबी नै गाउँघरको विशेषता बन्यो। गाउँका मानिसहरु आर्थिक लाभ र अवसरबाट बन्चित रहे। वि.सं. २०५० सालमा नेपालको ग्रामीण क्षेत्रको गरिबी ४३ प्रतिशत रहेको (हाल २१.६%), ग्रामिण र शहरी क्षेत्र बीचमा चरम आर्थिक असमानता रहेको, दुर्गम क्षेत्रहरुमा विकासका लागि राज्य र शासकबाट पर्याप्त ध्यान पुग्न नसकेको विभिन्न आवधिक प्रतिवेदनहरुले देखाएका छन्। तराई मधेश, मध्य पश्चिमको पहाडी क्षेत्र र सुदूर पश्चिममा अद्यापि चरम गरिबी र असमानता विद्यमान रहेको तथ्यांकले देखाउँछ। मध्यपश्चिमको पहाडी क्षेत्रमा बढ्दो गरिबी र बेरोजगारी द्वन्द्वको लागि उर्वर भूमिको रुपमा रहन पुग्यो। त्यसैगरी पश्चिम तराईमा थारु समुदायमा चरम गरिबी र जिमिदारीप्रथम देखिन आयो। राज्यको सीमित स्रोतसाधनको न्यायोचित वितरण हुन सकेन।

(ख)सामाजिक/सांस्कृतिक विभेद :

सामाजिक/सांस्कृतिक असमानता र विभेद द्वन्द्वको अर्को प्रमुख कारणको रुपमा रहेको छ। जातीय, भाषिक, धार्मिक सांस्कृतिक रुपमा विविधतापूर्ण मुलुक भएपनि लामो समयदेखि जातिय र भाषिक विभेद सिर्जना गरेको अवस्था रह्यो। विशेष धर्म र विशेष भाषालाई मात्र अहम् मान्यता दिनु भनेको सामाजिक विभेदलाई निरन्तरता दिनु हो। अन्य जातजातिको पहिचानलाई स्वीकार नगरिनु, जातीय छुवाछुत एवं भेदभाव, शोषण, बहिष्करण र विभेद प्रमुख कारकका रुपमा रहे। बहिष्करणमा परेका जनताहरुमा विद्रोही भावना पैदा हुन पुग्यो र द्वन्द्वले झन् गति लिन थाल्यो। तत्कालीन संविधान एवं राज्य प्रणालीप्रतिको अविश्वासले हिंसातर्फ उन्मुख गरायो।

(ग)लैंगिक विभेद :

अर्को प्रमुख कारण मिहला उपर हुने भेदभाव रहेको पाइयो। पितृसत्तात्मक समाजको कारणले हिंसामा परेका, घर परिवार र समाजबाट अपहेलित र अपमानित महिलाहरु अन्तिम सहाराको रुपमा विद्रोहमा सामेल भएको उदाहरणहरु प्रशस्तै पाइयो।

(घ)राजनीतिक अस्थिरता :

जनताको अधिकार जनतामै स्थापित गर्न विगत लामो समयदेखि राज्य र आम जनताबीच द्वन्द्वात्मक अवस्था आएको हाम्रो इतिहासले देखाउँछ। यसै क्रममा २०४७ सालको संविधानमा भएको विशेष संरक्षण प्रावधान कार्यान्वयनमा आउन नसक्दा सबै जातजाति, वर्ग, क्षेत्रको अपनत्व हुन सकेन। ब्याप्त भ्रष्टाचारले राजनीति प्रदुषित भई संवत् २०४६ पछिको परिवर्तन संस्थागत हुन सकेन। मुलुकमा लामो समयसम्म राजनीतिक अस्थिरता रह्यो। आम जनता झन् झन् प्रताडित हुन पुगे। प्रणाली जति नै उत्तम भएपनि यसलाई संचालन गर्ने पात्र उत्तम नभएसम्म अपेक्षित परिणाम नआउँदो रहेछ भन्ने कुरा यस बीचमा देखिन आयो।

(ङ)बढ्दो भ्रष्टाचार :

बढ्दो राजनीतिक अस्थिरताले भ्रष्टाचार मौलाएको भनी राष्ट्रिय एवं अन्तर्राष्टिय रुपमा प्रकाशित प्रतिवेदनहरुले देखाएका छन्। नौ नौ महिनामा सरकार परिवर्तन हुँदा नीतिगत सुधारतर्फ राजनीति केन्द्रित हुन सकेन। जसरी पनि चुनाव जितेर शक्ति केन्द्रमा पुग्नुपर्छ भन्ने मान्यता दरिलो हुँदै गयो। द्वन्द्वको क्रममा प्रेस लगायत जवाफदेही संयन्त्र कुण्ठित हुँदा राज्य झन् झन् जवाफदेहीविहीन प्राधिकारयुक्त संयन्त्रका रुपमा परिणत हुन पुगेको महसुस गरियो।

(च)केन्द्रीकृत प्रशासनिक संरचना :

विगतको राज्य संयन्त्र अधिक केन्द्रिकृत रहनुले सेवा प्रवाह प्रभावकारि हुन सकेन। विविध जातीय, भाषिक एवं धार्मिक उपस्थिति रहेको मुलुकमा सार्वजनिक सेवा प्रभावमा विविधता व्यवस्थापन हुन सकेन। मुलुकमा २०१९ सालदेखि नै विकेन्द्रीकरणको प्रयास गरिए पनि प्रजातन्त्र स्थापना पश्चातसम्म समेत आम नागरिकले स्थानीय स्वायत्तताको अनुभूति पाउन सकेनन्। यसले केन्द्रीय राज्इसत्ताप्रतिको अपनत्व हुन नसकी असन्तोष बढ्दै गयो। सरकारले प्रतिबद्धता गर्दै जाने तर नतिजा दिन नसक्दा पनि आम नागरिकमा असन्तोष पैंदा हुने रहेछ। मुलुकमा ब्याप्त भ्रष्टाचारले यस किसिमको भावनालाई मलजल गरी बिद्रोहमा परिणत हुने अवस्था आएको पाइन्छ।

(छ)भौगोलिक विषमता :

माओवादी शसस्त्र युद्ध २०५२ साल फागुनबाट मध्य पश्चिमाञ्चलको दुर्गम जिल्लाहरुबाट सुरुवात भएको थियो। यस क्षेत्रमा चरम गरिबी रहनु, रोजगारीका अवसरहरु उपलब्ध नहुनु सार्वजनिक सेवा प्रभाव कमजोर हुनु र राज्यकै उपस्थिति कमजोर रहनुले आम मानिसमा रहेको राज्यप्रतिको असन्तोष कालान्तरमा शसस्त्र विद्रोहमा परिणत हुने अवस्था आएको देखिन्छ।

(ज)दण्डहीनता :

न्यायमा आधारित समाजमा हिंसात्मक द्वन्द्वको अवस्था न्यून देखिन्छ। द्वन्द्वका अन्तरनिहित कारणहरुको पहिचान नै नगरी हिंसात्मक अपरेशनहरु (जस्तोः किलो शेरा टु, रोमियो अपरेसन) लगायत अपरेसनबाट रुकुम रोल्पामा धेरै सर्वसाधारण नागरिकहरुको हत्या हुन गयो। यस्ता गैरन्यायिक हत्याले

द्वन्द्वलाई अझ चर्काएको पाइन्छ। तत्कालीन आतंककारी तथा विध्वंसात्मक गतिविधि नियन्त्रण ऐनले आतंककारीको परिभाषाले जवाफदेहीविनाको प्राधिकारको अवस्था ल्याएकोले गरिब किसान र आम मानिस नै बढी हिंसाको चपेटामा परेको देखिन्छ। सुरक्षा निकायमा रहेका मानव अधिकार सम्बन्धी सेलले राम्रा कार्य गर्न मानव अधिकार आयोगले दिएका सुझावहरु पनि कार्यान्वयन भएनन्।

(झ)भूराजनीतिक अवस्थिति र बाह्य प्रभाव :

भिन्न भिन्न राजनीतिक प्रणालीबाट निर्देशित दुई विशाल मुलुकहरुको बीचमा रहेको नेपाल पश्चिमा मुलुकहरुको पनि उत्तिकै चासोको रुपमा रहेको पाइन्छ। विश्व शक्ति राष्ट्रका विभिन्न स्वार्थ र रुचीका विषयहरुलाई एक साथ व्यवस्थापन गर्नुपर्ने चुनाति रहेको छ। चीन तर्फ भौगोलिक कठिनाई भएपनि नेपाल र भारत बीच १७५८ किमि खुला सीमाना रहेको छ। विद्रोहको समयमा चीनबाट हतियार ल्याउने र विद्रोही नेताहरु भारत शेल्टरमा रही नेपालमा युद्ध गर्ने अवस्था रह्यो। त्यसैगरी पश्चिममा मुलुक एवं केही संस्थाहरुले धर्म प्रचार लगायत अवान्छित प्रभावमा लागेको कुराले पनि द्वन्द्वमा बाह्य प्रभाव प्रशस्तै परेको देखिन्छ।

३.नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका असर, प्रभावहरु तथा समाधानका प्रयासहरु

(क)नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका असर, प्रभावहरु

नेपालमा दशवर्षे जनयुद्धपछि राज्यप्रणालीमा गुणात्मक परिवर्तन र विद्रोही पक्ष सरकारमा समेत गइसकेको अवस्था भए पनि अहिलेसम्म शान्ति र पुनर्निर्माणले गति लिन सकेको देखिँदैन। बृहत् शान्ति सम्झौताले ६ महिनाभित्र सेना समायोजन, ६० दिनभित्र कब्जा भएका सम्पत्ति फिर्ता तथा विस्थापितहरुको पुनस्र्थापना, बेपत्ता पारिएकाहरुको खोजतलास सार्वजनिक गर्ने भनिए तापनि यो कार्यहरु पूरा हुन सकिरहेको छैन। शान्ति प्रक्रियामा सहयोग गर्न र हतियार तथा सेनाको रेखदेख र समायोजन गर्न आएको अनमिन चार वर्षपछि २०६७ सालको माघ महिनाबाट फिर्ता गएको र लडाकुहरु सेना समायोजन समन्वय समितिअन्तर्गत राखिए पनि समायोजनको प्रक्रियाले गति लिन नसकेको अवस्था छ। यसो हुनुमा आपसी अविश्वास नै मुख्य रुपमा रहेको देखिएको छ। माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व पछि तराई क्षेत्रमा जन्मेका अनेक खालका सशस्त्र समूहले गर्दा शान्ति प्रक्रिया अरु गम्भिर भएको हो। यता सशस्त्र समूहहरुको संख्या एक चोटि १ सय ९ सम्म पुगेको थियो भने पूर्वी पहाडी भेगमा समेत अनेक नामका सशस्त्र समूहबट कारबाही भए पनि स्थितिमा सुधार आउन सकेको पाइँदैन। नेपाल भारतबीचको खुला सिमानाबाट अनियन्त्रित रुपमा भित्रिने हतियारहरुले गर्दा पनि बारम्बार हिंस्रक घटनाहरु दोहोरिने अवस्था कायम छ। राजधानीमा समेत विभिन्न विस्फोटन, हत्या, हिंसाको शृंखला नियन्त्रणमा आइनसकेको अवस्था छ। चन्दा आतंक र अपहरण जस्ता घटनासमेत बढिरहेको अवस्था छ। (स्रोतः प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी, द्वन्द्व, शान्ति र विकास, पैरवी प्रकाशन, प्रथम संस्करण २०६८, पेज नं. ३७१—३७२)।

नेपाली समाज समग्रमा धार्मिक र सामाजिक सहिष्णुतामा आधारित छ। त्यसैकारण सयौं वर्षसम्म् अन्याय, अत्याचार, भेदभावसँग सम्झौता गरेर नेपाली समाज चलेको देखिन्छ। तर जब सूचना प्रणालीको विकास भयो, जनचेतना जाग्न थाल्यो, बाहिरी देशका जानकारीहरु आउन थाले नेपाली समाजले पनि परिवर्तन खोज्न थाल्यो। तर सामन्ती संस्कार बोकेको, राज्य शक्तिकेन्द्रहले संरक्षण गरेको सामन्तहरुको क्लबको रुपमा स्थापित सरकारहरुले समाज परिवर्तनको अपरिहार्यतालाइ बुझ्न कोसिस गरेनन्।

परिणामतः देश युद्धको ज्वालामा डढ्न पुग्यो। अब यो देश यस्तो अवस्थामा पुगेको छ कि समजमा रहेका सकारात्मक पक्षहरु जस्तै —सद्भभाव, सम्बन्ध, मानवीय मूल्य–मान्यता समूल नष्ट भएका/गराइएका छन् भने नकारात्मक पक्षहरु जस्तै–रिस–इबी, शत्रुता, शङ्का, बदलाको भावना, हीनताबोध दशकौंसम्म नहट्ने गरी स्थापित गराइएका छन्।

द्वन्द्वको क्रममा कतिपय महिलाहरु बेपत्ता भए जसका कारण उनीहरुके परिवारले क्षित बेहोर्नु पर्यो। अर्को तर्फपुरुष प्रधान समाजका कारण उनीहरुका घरमूलीका रुपमा रहेक पुरुषहरुले ज्यान गुमउँदा वा छोरा, नाती, श्रीमानको ज्यान जाँदा न महिलालाई नै चोट बढी परेको पाइन्छ। द्वन्द्वले नेपालका महिलाहरुलाई नै बढी प्रभावित पारेको पाइन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वकै कारण सर्वसाधारण आफ्नो गाउँमा बस्न नसकी व्यपक विस्थापन सुरु हुन्छ र विस्थापितमध्ये ठुलो संख्या नजिकको सहरमा केन्द्रित हुन थाल्छ। यो विस्थापित हुने पहिला घरमूलीको पीडा पुरुषको तुलनामा बढी नै पाइन्छ। जसले गर्दा त्यस्ता सहरहरुका उपलब्ध स्रोतहरु –खानेपानी, शौचालय, सार्वजनिक स्थल, विद्यालय, श्रम बजार आदि) मा अत्याधिक चाप बढी त्यहाँ सामाजिक तनाव समेत सिर्जना हुन्छ। सीमित रोजगारीका अवसरमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा भई कार्यरत श्रमिकको रोजगारी विस्थापित भएपछि त्यहाँ ठूलो समस्या पैदा हुन्छ।

सशस्त्र जनयुद्धद्वारा सृजित द्वन्द्व अर्थतन्त्रको अनुमानयोग्य लागत हेर्दा त्यसले सबैभन्दा पहिला सरकारद्वारा विनियोजित बजेट खर्च गर्ने कार्यमा मात्र अवरोध खडा नगरी आपूर्ति र यातायतमा समेत बाधा उत्पन्न गराइदियो। कतिपय भौतिक पूर्वाधारहरु क्षतिग्रस्त बन्न पुगे भने हड्ताल, तालाबन्दी, चक्काजाम, नेपाल बन्द आदि विरोधका कार्यक्रमहरुले सम्पूर्ण आर्थिक क्रियाकलापहरुमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपले नकारात्मक प्रभाव विस्तार गर्दै लग्यो। जस्तैः सन् १९९० देखि २००० सम्मको अवधिमा कुल गार्हस्थ उत्पादन सरदर ४.८ प्रतिशतले बढ्न पुगेको थियो भने उक्त सरदर बृद्धिदर सन् २००१ देखि २००५ सम्मको अवधिमा केवल २.६ प्रतिशत मात्र रहेको हुँदा सन् २००१ देखि अर्थतन्त्रमा द्वन्द्वले गर्दा प्रतिवर्ष सरदर २.२ प्रतिशत कुल गार्हस्थ उत्पादन घट्न गयो (केशव आचार्य, सन् २००५)। सन् २००१ देखि २००५ सम्मको कुल ग्रार्हस्थ्य उत्पादनमा विगतको प्रवृत्तिअनुसार अनुमान गर्दा जम्मा नोक्सानी देहायअनुसार रहेको देखिन्छ :

तालिका नं. १

द्वन्द्वद्वारा भएको नोक्सानी अनुमान (सन् २००१—२००५)

(विलियन रु.)

वर्ष	**वास्तविक**	**प्रवृत्ति नोक्सानी**	**कुल गार्हस्थ**	**उत्पादन प्रतिशत**
२००१	२८०.१	२७९.९	—०.१९	—०.१
२००२	२७९.२	२९३.४	१४.२	५.१
२००३	२८७.८	३०७.४	१९.५	६.८
२००४	२९७.२	३२२.२	२४.९	८.४
२००५	३०३.३	३३७.६	३४.४	११.३
कुल नोक्सानी			९२.८	३१.५

स्रोतः केशव आचार्य, "इकोनोमिक कस्ट अफ आर्म कन्फ्लिक्ट इन नेपाल" कस्ट अफ आर्म कन्फ्लिक्ट इन नेपाल श्रेष्ठ, उप्रेती (सम्पा.) निफास, एफइएस, काठमाडौं, सन् २००५।

सन् २००१ देखि २००५ सम्मको अवधिमा ३१.५ प्रतिशत कुल गार्हस्थ उत्पादन क्षति भएको अनुमान गर्न सकिन्छ। सशस्त्र द्वन्द्वमा कसैको सम्पत्ति कब्जा गर्ने, कसैलाई गाउ निकाला गर्ने आदि कार्य जे जति सजिलो थियो अब विस्थापितहरुलाई पुर्नस्थापित गर्ने कार्य त्यति सहज छैन। कुनै पनि कुरा बिगार्न जे जति सजिलो हुन्छ बनाउन भने धेरै कठिन हुन्छ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वले देहायअनुसारका नकारात्मक प्रभाव उत्पन्न गरेको छ :–

१.सामाजिक एकीकरणमा विचलन,
२. अधिकाधिक आर्थिक सामाजिक दुर्बलता,
३. राजनीतिक तथा अर्थिक अन्योल र चौतर्फी अराजकता,
४. मनोसामाजिक असर तथा चौतर्फी निराशा,
६. आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक अस्थिरता,
७. कमजोर राष्ट्रिय सुरक्षा र भ्रष्टाचार,
८. सीमाभन्दा बाहिरको बाह्य हस्तक्षेप,
९. वैदेशिक सहायताको अत्यधिक निर्भरता
१०. चरम नैतिकहीनता, गैरजिम्मेवारी र लापरवाही,
११. अनावश्यक सुरक्ष खर्च र राष्ट्रिय कोषको चरम दुरुपयोग,
१२. गिर्दो राष्ट्रिय स्वाभिमान र हराउँदै गएको पहिचान,
१३. राष्ट्रिय बौद्धिक क्षमता विदेश पलायन इत्यादि।

(स्रोतः डा.नीलमकुमार शर्मा, नेपालको अर्थशास्त्र, पैरवी प्रकाशन, पुतलीसडक, काठमाडौं, पेज नं. ४६१)। नेपालमा भएको १० बर्षे सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा कयौ व्यक्ति र समुदायहरु अफनो वासस्थान थाकथलो छोडि आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएको अवस्था छ। आफु सुरक्षित ठानेका ठाउमा यस्ता व्याक्ति परिवार रहे बसेको अवस्थाअझै विद्यमान छ। आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएका व्यक्ति परिवार सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति २०६३ एवम् आन्तरिक रुपमा विस्थापित भएका व्यक्ति परिवारलाई उपलब्ध गराइने राहतनिर्देशिका २०६३ अनुरुप यस्ता व्यक्तिहरुलाई आफ्नो पूर्व वसोवासको थाकथलोमा फर्काउने कार्यक्रम रहेको छ। विस्थापित व्यक्ति पहिचान गरी विवरण पठाउने सम्बन्धित तोकिए बमोजिमको राहत सुविधा दिने गरिएको छ। यस अनुरुपका जिल्लाका २५००० जति व्यक्तिहरुले यस प्रकारको सुविधा बुझिलिएको अवस्था छ। विस्थापितहरु पूर्णरुपमा पुर्नस्थापना हुन सकिरहेका छैनन्। युद्धकालको घाउलाई मलम लगाउनुको साटो सम्पति कब्जा, चन्दा र अपहरण लगायतका क्रियाकलापहरुको निरन्तरताले स्थितिलाई जटिल बनाउदै लगेको छ।

(ख) नेपालमा द्वन्द्व समाधानमा गरिएका प्रयासहरू

सन् २००५ नोभेम्बरमा सात राजनैतिक दल र ने.क.पा.माओवादी बिच सम्झौता भए पश्चात् वि.सं. २०६३ वैशाख ११, गते संयुक्त जनआन्दोलन सफल भइ प्रजातन्त्रको पुर्नबहाली भएको थियो। यसरी २०५२ सालदेखि चल्दै आएको सशस्त्र द्वन्द्वको अवस्था अन्त्य गरी शान्ति कायम गर्नका लागि वि.सं. २०६२ देखि सुरुवात भइ हालसम्म्को अवस्थाका महत्वपूर्ण घटनाहरुलाई तल बुँदागत रुपमा प्रस्तुत गरिएको छ।

अ. माओवादी सशस्त्र द्वन्द्वको समस्या समाधान गर्न शान्ति सम्झौता कार्यक्रम

नेपाली जनताले २००७ साल पहिलेदेखि हालसम्म पटक पटक आएका ऐतिहासिक संघर्ष र जनआन्दोलन मार्फत प्राप्त लोकतन्त्र, शान्ति र अग्रगमनका पक्षमा प्रकट भएको जनादेशको सम्मान विस्तृत शान्ति सम्झौता गरिएको थियो।त्यसैगरी तत्कालीन राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी)बिच सम्पन्न १२ बुँदे समझदारी ८ बुँदे सहमति, नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बिच सम्पन्न बुँदे आचारसंहिता, २०६३ साल कार्तिक २२ गते सात (स्रोतः नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीको तर्फबाट २०६३।८।५ मा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र प्रचण्ड (अध्यक्ष नेकपा माओवादी) द्वारा हस्ताक्षरित प्रकाशित विज्ञप्ति जारि गरिएको)। राजनीतिक व्यवस्था नेकपा माओवादीका शीर्ष नेताहरुको बैठकका निर्णयहरु लगभग नेपाल सरकार र नेकपा (माओवादी) बिच सम्पन्न सबै सम्भावना, सहमति, आचार संहिता र संयुक्त राष्ट्रसंघलाई प्रेषित समान धारणा पत्राचारप्रति पूर्ण प्रतिबद्धताको पुनर्पुष्टि गर्दै यो सम्झौता गरिएको थियो। देशमा विद्यमान वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लैंगिक समस्याहरुलाई समाधान गर्न राज्यको अग्रगामी पुनर्संरचना संकल्प गर्दै प्रतिस्पर्धात्मक बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्था नागरिक स्वतन्त्रता, मौलिक अधिकार, मानव अधिकार, पूर्ण स्वतन्त्रता तथा कानुनी राज्यको अवधारणा लगायत लोकतान्त्रिक मान्यताप्रतिको पूर्ण प्रतिबद्धताका लागि समेत यो सम्झौता भएको थियो।

सेना र हतियार व्यवस्थापनः संविधानसभाको निर्वाचनलाई शान्तिपूर्ण, निष्पक्ष र भयरहित वातावरणमा सम्पन्न गर्न र सेनाको लोकतान्त्रीकरण तथा पुनसं)रचना गर्न विगतमा भएका बाह्र बुँदे समझदारी, आठ बुँदे सहमति, पच्चीस बुँदे आचार संहिता, संयुक्त राष्ट्र संघलाई पठाइएको पाँच बुँदे पत्र र कात्तिक २२ गते सम्पन्न शीर्षक नेताहरुको बैठकका निर्णयहरु अनुरुप विभिन्न कार्यहरु गर्न सहमति भएको थियो। त्यसै गरी माओवादी सेनाका लडाकुहरुको रेखदे, समायोजन र पुनस्थापना निम्ति अन्तरिम मन्त्री परिषद्ले विशेष कमिटी बनाएर काम गर्ने। नेपाली सेनाको सम्बन्धमा संयुक्त राष्ट्र संघलाई प्रेषित पत्रमा व्यक्त प्रतिबद्धता अनुसार नेपाली सेना ब्यारेकभित्र सीमित रहने। उसका हतियारहरु कसैको पनि पक्ष या विपक्षमा प्रयोग नहुने कुराको प्रत्याभूति गर्ने व्यवस्था गरिएको थियो।

आ. युद्ध बिराम

सैन्य कारबाही र सशस्त्र परिचालनको अन्त्य गर्न दुवै पक्षले देहायमा उल्लिखित कार्य नगर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका थिए .

(क) प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रुपमा एक अर्कोप्रति लक्षित कुनै पनि किसिमको हात हतियारको प्रयोग वा आक्रमण गर्ने कार्य,

(ख) दुवै पक्षको सहमतिले हातहतियार भण्डारण गरिएको स्थापना हातहितयार सहित या रहित रुपमा अर्को पक्षको हातहतियार खानतलासी वा बरामदी गर्ने कार्य,

(ग) कुनै व्यक्तिलाई नोक्सानी गर्ने वा मानसिक दबाब पुर्याउने।

(घ) एक अर्कालाई लक्षित गरी धराप (एम्बुस) थाप्ने कार्य,

(ङ) हत्या तथा हिंसात्मक कारबाहीहरु

(च) अपहरण,पक्राउ, थुनछेक र बेपत्ता पार्ने कार्य,

(छ) सार्वजनिक,निजी,सरकारी वा सैनिक सम्पत्ति नोक्सानी,

(ज) हवाई आक्रमण बमबारी,

(झ) जमिनमुनि बारुद बिछ्याउने कार्य (माइनिंग) र विध्वंसात्मक कार्य (स्याबोटेज),

(ञ) एक अर्काको सैनिक गतिविधिको सुराकी गर्ने कार्य।

इ. युद्ध समाप्ति

२०६३ कात्तिक २२ गते सात राजनीतिक दल र नेकपा (माओवादी) बिच सम्पन्न ऐतिहासिक सहमतिको आधारमा सरकार माओवादी बिच चालु युद्धविरामलाई स्थायी रुप दिँदै २०५२ सालदेखि चलिआएको सशस्त्र युद्ध समाप्त भएको घोषणा गरिएको थियो। (स्रोतः नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीको तर्फबाट २०६३।८।५ मा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र प्रचण्ड (अध्यक्ष नेकपा माओवादी) द्वारा हस्ताक्षरित प्रकाशित विज्ञप्ति जारि गरिएको)।नेपाली सेना व्यारेकमा र माओवादी सेनाका लडाकुहरु अस्थायी शिविरमा आइसकेपछि सहमति, सम्झौता र कानुन प्रतिकूल हतियार राख्न, प्रदर्शन, डर त्रास र कुनै पनि रुपमा हिंसा र हतियारको प्रयोग गर्न कानुनतः दण्डनीय हुने व्यवस्था गरिएको थियो। मानव अधिकार, मौलिक अधिकार र मानवीय कानुनको परिपालना: मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र, १९४८ तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानुन र मानव अधिकार सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र मान्यताहरू प्रति प्रतिबद्ध रहँदै दुवै पक्षले व्यक्तिको बाँच्न पाउने आधारभूत अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्दछन्।

४.द्वन्द्व व्यवस्थापनका उपायहरू

(क) समाजमा प्राप्त हुने अधिकार, सामाजिक क्रियाकलापबाट प्राप्त हुने लाभ, सामाजिक विकृतिका परिणाम, सामाजिक सद्भाव, धर्म, संस्कृति जस्ता विषयमा चेतना जरुरी हुन्छ। जसमा चेतना छैन, उनीहरुलाई चेतना प्रवाह गर्नु सामाजिक अभियन्ताहरुको जिम्मेवारी हुन्छ। विभिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक, विकास निर्माण, सेवा प्रवाह, सामुदायिक क्रियाकलापका विषयमा समाजका विभिन्न पक्षका मानिसहरुबीच छलफल, बहस र अन्तरक्रिया हुनु जरुरी छ, यस्तो Social Dialogue का समयमा सामान्य विवाद वा द्वन्द्व हुनु स्वभाविक हुन्छ जसलाई सकारात्मक रुपमा लिनुपर्दछ। यसमा सामाजिक धारणाको जन्म हुन्छ।

(ख) समाजमा के कारणले कस्तो किसिमको वा विषयको द्वन्द्व वा विवाद भएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ। विवादमा द्वन्द्वको अवस्था कस्तो छ, कति प्रभाव पर्न सक्छ वा परिणाम के हुन सक्छ भन्ने विषय लेखाजोखा गरिनु जरुरी छ। द्वन्द्व वा विवाद व्यवस्थापकहरुले एक आपसमा सूचना वा जानकारीको सञ्चार गर्ने र विवादबाट पर्ने असरलाई न्यून गर्ने विषयमा मतैक्य कायम गर्ने र व्यवस्थापकहरुले नै आपसमा विवाद नगर्ने।

(ग) विवाद वा द्वन्द्व नचर्काउन समाजका सबै पक्षलाई आग्रह गर्ने र विवादमा संलग्न व्यक्ति समूहलाई छलफल वा वार्ताका लागि आग्रह गर्नुको साथै मध्यस्थकर्ता वा सहजकर्ता नियुक्ति गर्नु पनि आवश्यक रहन आउँछ। विवाद वा द्वन्द्वमा संलग्न व्यक्ति वा समूहलाई त्यस्तो कार्यमा संलग्न नहुन चेतावनी दिने, सामाजिक संघ संस्था, धार्मिक, जातीय समुदाय मार्फत् हुने द्वन्द्वलाई निरुत्साहित गर्ने। त्यस्तो कार्यमा संलग्नलाई आवश्यकता अनुसार नियन्त्रणमा लिन

प्रशासनलाई आग्रह गर्ने। कानूनको उल्लंघन गर्ने, सामाजिक हिंसामा संलग्न भई द्वन्द्व चर्काउनेलाई कानुनी कारवाहीको लागि प्रशासनिक निकायको जिम्मा लगाउनु आवश्यक छ।

(घ) राजनीति समाजको पनि नेतृत्व गर्ने क्षेत्र हो। सामाजिक क्षेत्रका बुद्धिजीवी, अगुवाहरु, सामाजिक कार्यकर्ताको नजिक रहने स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व एवम् राजनीतिक दलहरुले द्वन्द्व व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नुपर्ने। राजनीतिक आस्था, विचार, कार्यक्रमका आधारमा पनि सामाजिक विवाद वा द्वन्द्व सिर्जना हुन सक्ने भएकोले यसतर्फ सचेत रहनुपर्दछ। सामाजिक विवाद वा द्वन्द्व बढ्ने गरी राजनीतिक क्रियाकलाप गर्नुहुँदैन।

(ङ) स्थानीय सरकार सामाजिक द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने सशक्त माध्यम हो। स्थानीय तहको न्यायिक समितिले सामाजिक द्वन्द्वका विषयको सुनुवाई र निर्णय गर्न सक्छ। स्थानीय विवाद/द्वन्द्व नआउने गरी विकास आयोजना तर्जुमा तथा सञ्चालन गर्न सकिन्छ। स्थानीय विकास कार्यमा हुने जनसहभागिता, सहकार्य र लाभको वितरणले द्वन्द्व न्यूनिकरण गर्दछन्।

(च) समाजको सामाजिक संरचना र त्यसका प्रभावप्रति प्रशासनले जानकारी राख्नुपर्दछ। विकास निर्माणका कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सामाजिक सहभागिता प्रबद्र्धन गरी द्वन्द्वको सिर्जना नहुने अवस्था सिर्जना गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक सेवाको वितरणमा विभेदपूर्ण नीति लागू गर्न हुँदैन। विकास र सेवा वितरणका कार्यहरुको अनुगमन गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक र प्राकृतिक स्रोतहरुमा सामाजिक पहुँचको निगरानी जरुरी छ।

(छ) सामुदायिक संस्थाहरुले सामाजिक विवाद र द्वन्द्वबारे सचेत रही यस्ता गतिविधिहरुको जानकारी राख्नुपर्ने। नेपालमा राजनीतिक कारणले पनि सामाजिक द्वन्द्व हुने अवस्था देखिएको छ। राजनीतिक धारणा, विचारमा रहेको फरक राजनीतिक मात्र नभई समाज विभाजनको तहसम्म पुगेको देखिन्छ। राजनीतिक कारणले नै एउटै समाजमा बस्ने मानिसहरुमा एक अर्काप्रति वैरभाव प्रकट भएका उदाहरणहरु छन्। सामुदायिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा धार्मिक, जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक विभेद नहुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

(ज) समाजमा के कारणले कस्तो किसिमको वा विषयको द्वन्द्व वा विवाद भएको हो भन्ने कुरा बुझ्नुपर्दछ। विवादमा द्वन्द्वको अवस्था कस्तो छ, कति प्रभाव पर्न सक्छ वा परिणाम के हुन सक्छ भन्ने विषय लेखाजोखा गरिनु जरुरी छ। द्वन्द्व वा विवाद व्यवस्थापकहरुले एक आपसमा सूचना वा जानकारीको सञ्चार गर्ने र विवादबाट पर्ने असरलाई न्यून गर्ने विषयमा मतैक्य कायम गर्ने र व्यवस्थापकहरुले नै आपसमा विवाद नगर्ने।

(झ) विवाद वा द्वन्द्व नचर्काउन समाजका सबै पक्षलाई आग्रह गर्ने र विवादमा संलग्न व्यक्ति समूहलाई छलफल वा वार्ताका लागि आग्रह गर्नुको साथै मध्यस्थकर्ता वा सहजकर्ता नियुक्ति गर्नु पनि आवश्यक रहन आउँछ। विवाद वा द्वन्द्वमा संलग्न व्यक्ति वा समूहलाई त्यस्तो कार्यमा संलग्न नहुन चेतावनी दिने, सामाजिक संघ संस्था, धार्मिक, जातीय समुदाय मार्फत् हुने द्वन्द्वलाई निरुत्साहित गर्ने। त्यस्तो कार्यमा संलग्नलाई आवश्यकता अनुसार नियन्त्रणमा लिन प्रशासनलाई आग्रह गर्ने। कानूनको उल्लंघन गर्ने, सामाजिक हिंसामा संलग्न भई द्वन्द्व चर्काउनेलाई कानुनी कारवाहीको लागि प्रशासनिक निकायको जिम्मा लगाउनु आवश्यक छ।

(ञ) राजनीति समाजको पनि नेतृत्व गर्ने क्षेत्र हो। सामाजिक क्षेत्रका बुद्धिजीवी, अगुवाहरु, सामाजिक कार्यकर्ताको नजिक रहने स्थानीय राजनीतिक नेतृत्व एवम् राजनीतिक दलहरुले द्वन्द्व व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नुपर्ने। राजनीतिक आस्था, विचार, कार्यक्रमका आधारमा पनि सामाजिक विवाद वा द्वन्द्व सिर्जना हुन सक्ने भएकोले यसतर्फ सचेत रहनुपर्दछ। सामाजिक विवाद वा द्वन्द्व बढ्ने गरी राजनीतिक क्रियाकलाप गर्नुहुँदैन।

(ट) **स्थानीय तहबाट न्यायिक समाधान गर्नेः** स्थानीय सरकार सामाजिक द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्ने सशक्त माध्यम हो। स्थानीय तहको न्यायिक समितिले सामाजिक द्वन्द्वका विषयको सुनुवाई र निर्णय गर्न सक्छ। स्थानीय विवाद/द्वन्द्व नआउने गरी विकास आयोजना तर्जुमा तथा सञ्चालन गर्न सकिन्छ। स्थानीय विकास कार्यमा हुने जनसहभागिता, सहकार्य र लाभको वितरणले द्वन्द्व न्यूनिकरण गर्दछन्।

(ठ) **स्रोतहरुमा सामाजिक पहुँचको निगरानी गर्नेः** समाजको सामाजिक संरचना र त्यसका प्रभावप्रति प्रशासनले जानकारी राख्नुपर्दछ। विकास निर्माणका कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सामाजिक सहभागिता प्रबद्र्धन गरी द्वन्द्वको सिर्जना नहुने अवस्था सिर्जना गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक सेवाको वितरणमा विभेदपूर्ण नीति लागू गर्न हुँदैन। विकास र सेवा वितरणका कार्यहरुको अनुगमन गर्नुपर्दछ। सार्वजनिक र प्राकृतिक स्रोतहरुमा सामाजिक पहुँचको निगरानी जरुरी छ।

(ड) **सामुदायिक विभेदको अत्य गर्नेः** सामुदायिक संस्थाहरुले सामाजिक विवाद र द्वन्द्वबारे सचेत रही यस्ता गतिविधिहरुको जानकारी राख्नुपर्ने। नेपालमा राजनीतिक कारणले पनि सामाजिक द्वन्द्व हुने अवस्था देखिएको छ। राजनीतिक धारणा, विचारमा रहेको फरक राजनीतिक मात्र नभई समाज विभाजनको तहसम्म पुगेको देखिन्छ। राजनीतिक कारणले नै एउटै समाजमा बस्ने मानिसहरुमा एक अर्काप्रति वैरभाव प्रकट भएका उदाहरणहरु छन्। सामुदायिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्दा धार्मिक, जातीय, वर्गीय, लैङ्गिक विभेद नहुने गरी सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

(ढ) **द्वन्द्व पीडित स्मृति उद्यान बनाउनेः** उक्त उद्यानमा द्वन्द्वको घटना एवं परिणतिका विषयमा उपलब्ध तथ्यको अडियो/भिजुअल प्रस्तुति सहितको संग्रहालय रहने गरी व्यवस्था मिलाउनुपर्ने। राजनीतिक क्षेत्रमा गरिनुपर्ने सुधारः राजनीतिक पार्टीको दर्शन, दस्तावेज, नामाकरण आदि हिंसात्मक दर्शनमा आधारित नबनाउने। यस सम्बन्धमा निर्वाचन आयोगले अनुगमन गर्नुपर्दछ। भ्रष्टाचारप्रतिको शून्य सहनशिलता, सदाचारिता, नैतिटकता, पार्टीभित्रको आन्तरिक लोकतन्त्र, निष्ठामा आधारित राजनीतिक प्रणालीको अभ्यास शुरु गर्ने।

(ण) **समावेशी विकास नीति अवलम्बन गर्ने :** सार्वजनिक मामलाहरुमा सबै समुदायको समान सहभागिता गर्ने, सबैलाई समानुपातिक प्रतिनिधित्वद्धारा नीति निर्माण गर्ने र कार्यान्वयनमा समान अवसर उपलब्ध गराउनुपर्दछ। नेपालका अल्पसंख्यक समुदायका समस्याहरु गणितीय हिसाबले नभई शासकीय विभेदका उपज हुन्। जातीय ध्रुवीकरणलाई न्यूनीकरण गर्दै लैजाने र अन्तर घुलनशिलता बढाउने नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ। दिगो शान्ति स्थापनाका लागि सहभागितात्मक विकास कार्यलाई प्रबद्र्धन गर्ने नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ।

(त) **दिगो विकासको अवधारण अबलम्बन गर्नेः** समृद्धि सुखको आधार हो। समृद्धिले न्यायोचित, जैविक र मानवीय आवश्यकताहरुको सहज उपलब्धता भएको अवस्थालाई इंगित गर्दछ। उच्च र दिगो उत्पादन, उत्पादकत्व, आधुनिक पूर्वाधार र सघन अन्तरआवद्धता, मानवीय पूँजी निर्माण तथा त्यसको पूर्ण उपयोग, उच्च र समतामूलक राष्ट्रिय आय समृद्धिको सूचक हो। दिगो शान्ति र विकासका लागि समृद्धि अपरिहार्य विषयको रुपमा रहेको छ। दिगो शान्ति र विकासलाई समृद्धिका हिस्साको रुपमा पनि मान्न सकिन्छ। दिगो शान्ति र विकासको लक्ष्य जनताको जीवनलाई सहज र सुखी बनाउन तथा धर्तीलाई सुरक्षित राख्नतर्फ केन्द्रित हुनुपर्छ। दिगो शान्ति र विकासको अवधारणाले प्राकृतिक संसाधनको दिगो उपयोग, सामाजिक नय, सामाजिक सद्भाव, दिगो उत्पादन वृद्धि लगायतका विषयको प्राप्तिलाई जोड दिने गर्दछ। यी विषयहरु प्राप्त गर्ने हेतुले नागरिकको निम्ति सरकारले निर्धारण गरेका नीति तथा कार्यक्रमहरुको सहज, समयबद्ध र प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी उच्चतम प्रतिफल प्राप्त गर्न सकेमा दिगो शान्ति र विकास सहित समृद्धिको लक्ष्य हासिल गर्नमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

५.सन्दर्भ सामग्री

- प्रा.डा.गोपाल शिवाकोटी, द्वन्द्व, शान्ति र विकास, पैरवी प्रकाशन, प्रथम संस्करण २०६८।
- सम्पादकः दिलराज खनाल, सशस्त्र द्वन्द्वमा सामुदायिक वन, वि.सं. २०६३, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ, नेपाल, राष्ट्रिय कार्यसमितिको सचिवालय, काठमाडौं, नेपाल।
- विष्णुराज उप्रेती, द्वन्द्व व्यवस्थापनका सिद्धान्त र विधिहरु : एक परिचय, इनेब्लिङ्ग स्टेट प्रोग्राम, २०६० चैत्र, काठमाडौं, नेपाल।
- महेश शर्मा पौडेल, सार्वजनिक प्रशासनमा निहित स्वार्थ द्वन्द्व : अवधारणा र यसको व्यवस्थापन, सोपान (मासिक), २०७४ भदौं, वर्ष १४, अंक ४, पूर्णांक १५९)।
- प्रा.डा.रामकुमार दाहाल, २०६२/६३ सालको राजनीतिक परिवर्तन र त्यसपछि विकसित भएका घटनाक्रमको विश्लेषण, सोपान (मासिक), २०७४ भदौं, वर्ष १४, अंक ४, पूर्णांक १५९)।
- ज्ञानहरी पन्थी, नेपालमा मानवअधिकार र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगको भूमिका, सोपान (मासिक), २०७४ भदौं, वर्ष १४, अंक ४, पूर्णांक १५९)।
- दलित समुदायको मानव अधिकारको अवस्था प्रतिवेदन (आ.व.२०७६/७७), राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, हरिहरभवन, पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल, प्रकाशन मिति, २०७७ असोज)।
- सामाजिक न्याय शिक्षा, त्रि.वि.वि. शिक्षाशास्त्र संकाय, डीनको कार्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल, प्रथम संस्करण २०५९ वैशाख, पुनःमुद्रण २०६४।
- बाबुराम अर्याल, द्वन्द्व, शान्ति र विकास, अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन प्रा.लि., अनामनगर, काठमाडौं, संस्करण २०७६।
- राजकुमार राजभण्डारी, लोकतन्त्र, विविधता र असमानताको समाजशास्त्र, जुपिटर प्रिन्टिंग एण्ड पब्लिसिंग हाउस प्रा.लि., बागबजार, काठमाडौं, प्रथम संस्करण २०१९, काठमाडौं, नेपाल।
- संक्रमणकालीन न्यायः सर्वोच्च अदालतद्वारा स्थापित सिद्धान्तहरु (प्रश्नोत्तर), नेपाल बार एशोसिएसन, रामशाहपथ, काठमाडौं,नेपाल, २०७३।

- महेश शर्मा पौडेल, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- किरण पौडेल, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगबाट गरिने कारवाहीको सिफारिस र खुलाउनुपर्ने कुराहरु, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- प्रेमकुमार श्रेष्ठ, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबीन आयोगको कार्य प्रकृया, समस्या र चुनौतीहरु, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- यज्ञप्रसाद अधिकारी, बेपत्ता व्यक्तिको शव उत्खनन प्रकृया, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुभव, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- कुमुद प्रसाद शर्मा, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको छानबिन प्रक्रिया र यसका समस्याहरु, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- निराजन घिमिरे, नेपालमा द्वन्द्वका कारण र दोहोरिन नदिने उपायहरु, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- टीकाभूषण घिमिरे, भविष्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिन पुनःस्थापकीय न्याय, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- मीना गुरुङ्ग, दिगो शान्ति, विकास र समृद्धिका लागि सामाजिक मेलमिलाप र सद्भाव प्रवर्द्धन, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- हरिहर पौड्याल, द्वन्द्व पीडितको अधिकारको सन्दर्भमा परिचयपत्र व्यवस्थापन, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- सुनिता श्रेष्ठ, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सन्दर्भमा मनोसामाजिक सहयोगको सान्दर्भिकता, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- चन्द्रकला उप्रेती, द्वन्द्वले महिलामाथि पारेको असर, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- विष्णु प्रसाद आचार्य, सूचना प्रविधि र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोग, सत्यको खोजी, वर्ष १, अंक १, असार, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- डा.हरिहर वस्ती, हराएका व्यक्तिहरु पत्ता लगाउने प्रकृयामा विधि विज्ञानको भूमिका तथा उपयोग, सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १, पुस, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।

- ईश्वरीप्रसाद ढकाल, नेपालमा बलपूर्वक व्यक्ति बेपत्ता पारिने कार्यको अपराधिकरण, सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १, पुस, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- रुपेश शाह, बेपत्ता पीडित परिवारको पीडा, सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १, पुस, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- निराजन घिमिरे, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन आयोगको काम कारवाही र आगामी रणनीति, सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १, पुस, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- मनीराम ज्ञवाली, बेपत्ता पीडित परिवारको लागि राज्यबाट प्रदान हुने परिचयपत्र र यसबाट प्राप्त हुन सक्ने सुविधा तथा सहुलियतहरु, सत्यको खोजी, वर्ष २, अंक १, पुस, २०७६, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- युवराज सुवेदी, नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वका कारणहरु, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- विश्वप्रकाश भण्डारी, द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नुर्ने भूमिका, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- प्रकाश वस्ती, द्वन्द्वकालीन समस्या र आयोगहरुको अपेक्षित भूमिका, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- प्रा.डा.लक्ष्मीप्रसाद मैनाली र बिष्णुप्रसाद सोती, द्वन्द्वको कारण बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र यसको निरुपण, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- कृष्ण कँडेल, मानव अधिकार, संक्रमणकालिन न्याय र नेपाल, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- मैना कार्की, विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको चौध (१४) वर्षसम्म न्याय नपाउँदा निरास पीडित र पीडित परिवार,सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- सुशिला चौधरी, सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि परेको समस्या र यसको समाधान, सत्यको खोजी, वर्ष ३, अंक १, माघ, २०७७, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, पुल्चोक ललितपुर।
- नेपाल सरकार र नेकपा माओवादीको तर्फबाट २०६३।८।५ मा तत्कालिन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र प्रचण्ड (अध्यक्ष नेकपा माओवादी) द्वारा हस्ताक्षरित प्रकाशित विज्ञप्ति।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भमा आरोपित व्यक्तिको बयान र कारबाही सिफारिस

कुमुदप्रसाद शर्मा*

सारांशः द्वन्द्वकालीन घटनामा मूलतः दुई पक्ष सम्मुख हुन्छन्ः पीडित र पीडक। यसैगरी यसको आयाम पनि दुई वटै भएको मानिन्छ ।पहिलो, विगतमा घटाइएका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाका दोषीलाई दण्डीत गर्ने र दोस्रो, समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने। घटनाको प्रत्यक्षदर्शी समेत हुने भएकाले यस्ता घटनाहरूको छानविनमा पीडित, साक्षी, उजूरीकर्ता वा आयोगलाई सहयोग गर्ने व्यक्तिको कागज गराउने तथा घटनाबारे जानकारी भएको व्यक्ति र पीडकको बयान लिने काम गरिन्छ।
बयानको मुख्य उद्देश्य घटनामा संगलन रहेको व्यक्तिलाई जिम्मेवार बनाउनु र निर्दोष व्यक्तिलाई शङ्काको घेराबाट वाहिर राख्नु भएकोले बयानलाई अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण चरणको रुपमा लिइन्छ।
अन्य फौजदारी कसूरहरूमा जस्तो द्वन्द्वकालीन घटनाहरूमा भौतिक प्रमाणहरू सङ्कलन हुन सक्ने अवस्था अत्यन्त न्यून भएकोले द्वन्द्वबाट गुज्रिएका अन्य मुलुकहरूमा पनि छानविनमा बयान र वकपत्रकै अभ्यास रहेको पाइन्छ। व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनामा संलग्न रहेको भनी आरोप लागेका व्यक्तिहरूले सफाइमा आफ्नो भनाई अभिलेख गराउन पाउने अवसर भएकोले बयानलाई स्वच्छ सुनुवाईको मानकको रुपमा पनि लिइन्छ।
पीडकले दिएको बयानलाई पछ्याउँदै सत्यको अन्वेषण, पीडक तथा पीडितको पहिचान, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको हालको अवस्था, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको प्रवृत्ति तथा प्रकृति तथा बेपत्ता पार्ने कार्यमा संलग्न व्यक्ति, अधिकारी, संस्था तथा संगठनको पहिचान गरी तिनले उल्लङ्घन गरेको कानून पत्ता लगाउन सहज हुन्छ। द्वन्द्वकालीन घटना सन्दर्भ र विषयको हिसावले निकै जटिल र पेचिला हुने भएकाले आरोपित व्यक्तिसँग लिइने बयान कार्यमा खटिने जोसुकैमा सो सम्बन्धी विषयमा विशेष ज्ञान, सीप र कौशल चाहिँ हुनै पर्छ। बयानको प्रमाणिक महत्व हुने भएकोले हाम्रो कानून प्रणालीमा घटनाको छानविन र अदालती प्रकृयामा समेत स्वीकार्य हुँदै आएको छ।
द्वन्द्वकालीन घटनामा दुबै पक्षले आफूले गरेको कार्यलाई सही मानेको अवस्था देखा पर्दछ। नेपालमा दस वर्षदेखि चलिआएको द्वन्द्व जीत हारमा नभई सम्झौतामा टुङ्गिएको फरक अवस्था र परिस्थिति भएकोले समेत त्यसमा संलग्न व्यक्तिहरूसँग लिइने बयान नियमित फौजदारी मुद्दाका अभियुक्तहरूसँग लिइने बयानभन्दा स्वभाविक रुपमा फरक हुन्छन्।
सङ्कलित प्रमाणहरूको आधारमा घटना भएको हो होइन, हो भने दोषी को को हुन्, को कस्को के कस्तो

* पूर्व सहन्यायाधिवक्ता एवं विज्ञ, बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोग

भूमिका रह्यो भन्ने यकिन गरी दोषी देखिएकाहरू उपर कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने सम्बन्धमा महत्वपूर्ण कडी भएकोले व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाको छानविनमा बयानलाई अन्य मुलुकहरूमा पनि महत्वका साथ हेर्ने गरेको पाइन्छ।

१.विषय प्रवेश

सशस्त्र द्वन्द्वकाल कुनै पनि राष्ट्रको इतिहासको कालखण्डमा असाधारण अवस्था हो। त्यतिखेर विद्रोही पक्ष हिंसात्मक गतिविधि सञ्चालन गरेर भएपनि आफ्नो माग पूरा गराउन लागीपरेको हुन्छ भने राज्य पक्ष त्यस्तो स्थितिलाई सामान्य बनाउन कठोर भएको हुन्छ। यस्तो अवस्थामा राज्यका विद्यमान कानून तथा संयन्त्रहरूले समुचित रुपमा काम गर्न सकिरहेका समेत हुँदैनन्। कानूनी राज्यको अवधारणाको उपहास भएको हुन्छ, दण्डहीनताले प्रश्रय पाएको हुन्छ। तर द्वन्दरत दुबै पक्षहरूले आफूले गरेको काम कारबाहीलाई सही मानिरहेको अवस्था देखा पर्दछ। द्वन्द्वकालको यो एक आम प्रवृत्ति हो। त्यसैले त्यस्तो खास अवधिमा घटेका मानव अधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूको न्याय निरुपण नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली अन्तर्गत नगरी सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रणाली अनुरुप गर्ने गरिएको पाइन्छ।

नेपालमा पनि सशस्त्र द्वन्द्वकालमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका थुप्रै घटनाहरू भए। विद्रोही र राज्य पक्षबाट थुप्रै मानिसहरू बेपत्ता पारिए। यसरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या अझै यकिन हुन सकेको छैन, उनीहरूको अवस्था अद्यापि अज्ञात नै छ। सरकार र द्वन्द्वरत पक्षबिच मिति २०६३ साल मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता[१] भएपछि एक दशकदेखि जारी सशस्त्र द्वन्द्व विधिवत् रुपमा अन्त्य भयो। उक्त सम्झौतामा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने[२] प्रतिबद्धता जाहेर भई नेपालको अन्तरिम संविधानमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा त्यस्ता व्यक्तिका पीडित परिवारलाई राहत उपलव्ध गराउने[३] कुरा उल्लेख भएको देखिन्छ।

विस्तृत शान्ति सम्झौता पश्चात् संविधान सभाबाट बनेको नेपालको संबिधानले मौलिक अधिकार, मानव अधिकार तथा कानूनी राज्यको अवधारणाप्रति प्रतिबद्धता[४] जनाउँदै यसका निर्देशक सिद्धान्तमा नागरिकको जीउ, धन, समानता र स्वतन्त्रताको संरक्षण गरी कानूनको शासन, मौलिक हक तथा मानव अधिकारको मूल्य, मान्यता तथा राष्ट्रिय जीवनका सबै क्षेत्रमा न्यायपूर्ण व्यवस्था कायम गर्दै लोककल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्ने राजनीतिक तथा उद्देश्य[५] राखेको देखिन्छ। यसैगरी मानव अधिकारको संरक्षण र सम्बर्धन गर्दै विधिको शासन कायम राख्ने[६] तथा नेपाल पक्ष रहेका अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि सम्झौताहरूको कार्यान्वयन गर्ने राजनीतिक तथा शासन व्यवस्था सम्बन्धी नीति[७] लिएको पाइन्छ। राज्यका निर्देशक सिद्धान्त तथा नीतिहरू अदालतबाट

[१] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ अनुसूची- ४ मा नेपाल सरकार र ने क पा (माओवादी) का बिच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताको पूर्ण पाठ उल्लेख भएको।

[२] विस्तृत शान्ति सम्झौता दफा ५.२.५

[३] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ धारा- ३३ को देहाय (थ)

[४] नेपालको संविधानको प्रस्तावना।

[५] नेपालको संविधान धारा ५० को उपधारा (१)

[६] नेपालको संविधान धारा ५१(ख) (२)

[७] नेपालको संविधानको धारा ५१(ख) (३

कार्यान्वयन गराउन नसकिने[८] भए तापनि यी केवल देखाउनको लागि मात्र राखिएको नहुँदा[९] राज्यले यिनको उपेक्षा गर्न सक्ने देखिँदैन। यिनै सम्झौता, प्रतिवद्धता र नीतिहरू अनुरुप नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा सम्लग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने[१०] समेतका जिम्मेवारी सहित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भई बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग सोही वर्षको माघ २८ गते[११] गठन भयो। आयोग गठनको पृष्ठभूमि र यसको काम कर्तव्य हेर्दा सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि अन्य मुलुकमा स्थापना भएका आयोगहरूलाई जस्तै जिम्मेवारी यस आयोगलाई पनि प्राप्त भएको देखिन्छ। उक्त ऐनमा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी परिभाषा गर्ने क्रममा हत्या लगायतका विभिन्न ९ वटा कार्यहरूमा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने[१२] कार्य पनि समावेश छ।

२. परिचय

घटनामा संलग्न व्यक्ति जानकारीको श्रोत हो। घटनासँग साक्षात्कार हुने भएकोले त्यस्ता व्यक्तिलाई सो बारे इतिवृतान्त थाहा हुन्छ। त्यसैले घटनाको सत्य तथ्य पत्ता लगाउन, सबुद प्रमाण एकत्रित गर्न, त्यस्तो कार्यमा संलग्न प्रत्येक व्यक्तिहरूको भूमिका यकिन गर्न तथा घटना घटाइनुको कारण, अवस्था र आधार बारे जानकारी लिन समेत बयानको महत्वपूर्ण स्थान रही आएको छ। बयानमा उजागर भएको तथ्यलाई आधार बनाएर घटनाको गहिराइसम्म पुग्न सकिन्छ। अभियुक्तको अनुसन्धान अधिकारी समक्षको बयानलाई वारदातको यथार्थता पत्ता लगाउने, अनुसन्धान पद्धतिलाई दिशा निर्देश गर्ने र न्याय निरुपणलाई तार्किक निस्कर्षमा पुर्याउने आधार[१३]को रुपमा समेत लिइ आएको पाइन्छ। मुद्दाका कुनै पक्षले व्यक्त गरेको कुनै कुरा निजका विरुद्ध प्रमाणमा लिन हुन्छ।[१४] कुनै काम घटना वा अवस्थाका सम्बन्धमा सो काम गर्ने वा सो काम, घटना वा अवस्था प्रत्यक्ष रुपमा देख्ने वा थाहा पाउने व्यक्तिले मौकामा वा त्यसको तत्काल अघि वा पछि व्यक्त गरेको कुरा प्रमाणमा लिन हुन्छ[१५]।

अभियुक्तले घटनाको सम्बन्धमा व्यक्त गरेको कुराले अपराधमा निजको संलग्नता थियो, थिएन भन्ने कुराको सत्यता छुट्याउन सहयोग हुने भएकोले बयानलाई अनुसन्धानको एक महत्वपूर्ण पाटोको रुपमा लिने गरिएको हो। सामान्यतयाः मानिसले आफूलाई अहित हुने कुरा बोल्दैन र यदि बोल्छ भने त्यसमा सत्यता हुन्छ। अनुसन्धानको अर्थ कुनै घटनाको वास्तविकता पत्ता लगाउने भएको र सो बारे सत्य कुरा प्रकट वा व्यक्त हुन्छ भने निजको त्यो भनाई प्रमाण ग्राह्य मानिन्छ। जति कुरा आफ्नो अहित हुनेगरी व्यक्त गर्ने व्यक्तिले आफूले व्यक्त गरेको कुराको विषयमा थाहा पाउँछ, त्यति अरूले थाहा पाउँदैनन्। त्यसैले त्यस्तो कुरामा

---

[८] नेपालको संविधान धारा ५५

[९] निवेदक योगी नरहरीनाथ वि. श्री ५ को सरकार, ने.का.प. २०५३, अङ्क १, नि. नं. ६१२७

[१०] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा ३

[११] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले मिति २०७४।१०।२६ मा सम्माननीय प्रधानमन्त्रीसमक्ष पेश गरेको दोस्रो अन्तरिम प्रतिवेदन, २०७४

[१२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा २ को देहाय (ञ)

[१३] कोशेलीदेवी महतो विरुद्ध नेपाल सरकार, ने का प २०७५, अंक-७, नि नं १०५९

[१४] प्रमाण ऐन, २०३१ दफा ९

[१५] प्रमाण ऐन, २०३१ दफा १०

विश्वास गर्न हुन्छ र त्यो कथन बढी विश्वासिलो पनि हुन्छ।[१६] यही मान्यतामा आधारित भएर हाम्रो फौजदारी न्याय प्रणालीको अनुसन्धान र अदालती प्रक्रियामा समेत बयानले सदैव महत्वपूर्ण स्थान ओगटी आएको पाइन्छ। आरोपित व्यक्तिको बयानको आधारमा घटनाबारे यथार्थता पत्ता लगाई कसूरदारलाई सजाय, पीडितलाई न्याय र सर्वसाधारण जनतालाई शान्ति सुरक्षाको प्रत्याभूति दिलाउन सकिने हुन्छ। प्रस्तुत लेखमा सशस्त्र द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनालाई केन्द्रबिन्दुमा राखी आरोपितको बयान र कारबाही सिफारिस सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छ।

३.व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य कसूर हो होइन भन्ने सवालः

मानव अधिकारको विश्वब्यापी घोषणापत्रले व्यक्तिको जीवन र स्वतन्त्रताको अधिकारलाई आधारभूत मानव अधिकारको रुपमा स्वीकार गरी अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले सो अधिकारको सम्मान र संरक्षण गर्नुपर्ने कुराको घोषणा गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घले बेपत्ता बनाउने कार्यलाई मानवता विरुद्धको अपराध मानी १८ डिसेम्बर १९९२ मा जवर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै ब्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी घोषणापत्र जारी गर्यो। सो घोषणापत्रले राज्य पक्षलाई निर्धारण गरेको दायित्व अनुकूल नै संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभाले २० डिसेम्बर २००६ मा जवर्जस्ती बेपत्ताबाट सबै ब्यक्तिलाई बचाउ गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि जारी गरेको छ। उक्त महासन्धि हालसम्म नेपालले अनुमोदन नगरेको भए तापनि बेपत्ता भएका ब्यक्तिहरूको सुरक्षाका सम्बन्धमा यस महासन्धिले राज्यले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वका सम्बन्धमा एउटा आधारभूत मापदण्ड निर्धारण गरेको र यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले स्वीकार समेत गरिसकेका छन्।[१७]

सशस्त्र द्वन्द्वकालमा बहाल रहेको नेपाल अधिराज्यको संबिधान, २०४७ मा तत्काल प्रचलित कानूनले सजाय नहुने काम गरे बापत कुनै व्यक्ति सजायभागी नहुने र कसूर गर्दाको अवस्थामा कानूनमा तोकिएभन्दा बढी सजाय नदिइने[१८] प्रत्याभूति दिइएको पाइन्छ। साविकमा भएको यस किसिमको व्यवस्थालाई तत् पश्चात् जारी भएको नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ र तत्पश्चात् बनेको नेपालको संविधान[१९]मा पनि निरन्तरता दिइएकोले यी प्रावधानहरू साबिकदेखि नै मौलिक हकको रुपमा स्थापित छन्। मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गरी त्यस्तो कसूर गर्ने कसूरदारलाई सजाय र कसूर पीडितलाई क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गरेको छ।[२०] यसअघि व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कुनै पनि नेपाल कानूनले कसूरको रुपमा लिएको अवस्था देखिँदैन।

अन्तर्राष्ट्रिय कानून र फौजदारी कानूनमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको कार्यलाई निरन्तरताको कसूर[२१]को रुपमा लिइएको पाइन्छ। निरन्तरताको कसूर अपहरणको चरणबाट सुरु हुन्छ र अपराध पूरा नभएको सम्पूर्ण

---

[१६] प्रा डा रजितभक्त प्रधानाङ्ग, नेपाली प्रमाणकानूनको सामान्य परिचय, २०७६, काठमाडौंः पंरवी बुक हाउस, पृष्ठ. १११

[१७] राजेन्द्रप्रसाद ढकालको हकमा रविन्द्र ढकाल विरुद्ध नेपाल सरकार, गृह मन्त्रालय समेत, ने का प २०६४, अङ्कः २, निर्णय नं. ७८१७

[१८] नेपाल अधिराज्यको संबिधान, २०४७ धारा १४ को उपधारा (१)

[१९] नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, धारा २० को उपधारा (४) र नेपालको संविधान धारा २० को उपधारा (४)

[२०] किरण पौडेल, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोगबाट गरिने कार्वाहीको सिफारिस र खुलाउनु पर्ने कुराहरू, सत्यको खोजी, २०७६ प्रकाशकः बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग, पृष्ठः २०

[२१] Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances General Comment on Enforced Disappearance as a Continuous Crime page 1, 2: https://www.ohchr.org.

अवधिको लागि अर्थात् राज्यले पक्राउ गरेको स्वीकार नगरेसम्म वा त्यस्तो व्यक्ति कहाँ के कुन अवस्थामा छ भन्ने जानकारी नदिएसम्म विस्तार हुन्छ।[२२] यसले गर्दा कानूनको अगाडि व्यक्तिको रूपमा मान्यता पाउने पीडितको अधिकार, व्यक्तिको स्वतन्त्रता र सुरक्षाको अधिकार, यातना र अन्य क्रूर अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजायको सिकार नहुने अधिकारसहित धेरै अधिकारहरू उल्लङ्घन हुन पुग्ने भन्दै पश्चात्दर्शी कानून बनाउन सकिने मान्यता समेत रहेको पाइन्छ।[२३]

नेपालमा जारी भएका संविधानहरूले व्यक्तिलाई पक्राउ भएको कारण सहितको सूचना नदिई थुनामा नराखिने, चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने र त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ गरिएको व्यक्तिलाई पक्राउ भएको समय तथा स्थानबाट बाटाको म्याद बाहेक चौबीस घण्टाभित्र मुद्दा हेर्ने अधिकारीसमक्ष उपस्थित गराउनु पर्ने, त्यस्तो अधिकारीबाट आदेश भएमा बाहेक पक्राउ भएको व्यक्तिलाई थुनामा नराखिने[२४], पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई शारीरिक वा मानसिक यातना नदिइने, निजसँग निर्मम, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार नगरिने तथा थुनामा रहेका व्यक्ति विरुद्धका त्यस्ता कार्य कानून बमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो व्यवहारबाट पीडित व्यक्तिले कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हकहरूको प्रत्याभूति[२५] दिएको छ। यी व्यवस्थाहरूले व्यक्तिलाई कानून बिपरीतका थुनाबाट तथा थुनामा राखेको अवस्थामा गरिने अमानवीय व्यवहारबाट समेत संरक्षण गर्दै आएको पाइन्छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरूको छानविन गरिसकेपछि नेपाल सरकारसमक्ष प्रतिवेदन दिनु पर्ने[२६] व्यवस्था रहेको छ। जसमा अन्य कुराहरूको अलावा सो प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न कुनै कानून बनाउन आवश्यक भएमा सो विषय समेत खुलाउनु पर्ने[२७] हुन्छ। यस किसिमको प्रावधान भएबाट आयोगको सिफारिस अनुसार नेपाल सरकारले आवश्यक कानून बनाई आयोगको प्रतिवेदन कार्यान्वयन गर्न सक्ने अवस्था देखिन्छ।

४.द्वन्द्वकालीन घटनाहरुमा न्यायिक दृष्टिकोण

सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न रिट निवेदनको सुनुवाइको क्रममा द्वन्द्वकालमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटना एवं सङ्क्रमणकालीन न्यायका विविध पक्षहरुमा व्याख्या विवेचना भएको पाइन्छ। द्वन्द्वकालीन घटनाहरु, त्यसमा पनि व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनाहरुको छानबिन, अभियोजन तथा न्याय निरुपण हामीकहाँ त्यति प्रयोगमा नआएको विषय भएकोले ती व्याख्या विवेचनाहरु सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई बुझ्न तथा पीडकहरुलाई गराइने बयान लगायतका छानबिनका प्रकृया एवं दोषीलाई कारबाहीको लागि सिफारिस तथा अभियोजनमा समेत मार्गदर्शक हुने देखिन्छ।

यसै क्रममा निवेदक रविन्द्र ढकाल विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत[२८] भएको रिट निवेदनमा अदालतले द्वन्द्वकालीन घटनाको छानबिनलाई राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वको रुपमा स्वीकार गरेको

---

[२२] ऐजनको पृष्ठ २ र ३

[२३] ऐजनको पृष्ठ ३ र ४

[२४] नेपालको संविधानको धारा २०

[२५] नेपालको संविधानको धारा २२

[२६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २७

[२७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २७ को देहाय (छ)

[२८] ने. का. प. २०६४, अङ्क २, नि नं ७८१७

देखिन्छ। आदेशले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरुका पीडकले द्न्द्वकालमा घटेको भन्ने बहानामा छुट पाउन नसक्ने, छानबिनबाट दोषी देखिएको व्यक्तिलाई कानूनको दायरामा ल्याउनु पर्ने मान्यतालाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ।

राज्यको दायित्वको बारेमा चर्चा गर्दै सीमा सुरक्षा गरी आफ्ना नागरिकहरुको हक हितको संरक्षण गर्नु राज्यको पहिलो कर्तव्य भएको र राज्य संचालनको क्रममा सहज वा जटिल परिस्थितिमा पनि आफ्ना नागरिकहरुको जीउ धनको सुरक्षा गर्ने प्रमुख दायित्व स्वीकार गर्दै सो बाट राज्य विमुख हुन नसक्ने र बिगतको द्वन्द्वबाट सृजित परिस्थितिप्रति राज्यको दायित्व हुने कुरामा जोड दिएको देखिन्छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी ऐन, बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्था बारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रुपमा छानबिन गर्ने अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी छानविन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पूरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार संबन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतका निर्णय गर्नू गराउनू भनी आदेश भएको पाइन्छ।

यसैगरी बाबुराम गिरी विरुद्ध मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत[२९] भएको रिट निवेदनमा राज्यद्वारा बेपत्ता बनाइएका हुन वा अरु कसैद्वारा वा स्वयं नै बेपत्ता भएका नै किन नहुन्, यी सबैको स्थिति सार्वजनिक गर्ने कानूनी दायित्व सरकारको हो। यस दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति प्राप्त गर्न नसक्ने भन्ने आदेश भएको देखिन्छ।

माधवकुमार बस्नेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय समेत[३०] को रिट निवेदनमा व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटनालाई मानव अधिकारसम्बन्धी गम्भीर अपराधको रुपमा लिइने अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको दृष्टिकोण, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई विशुद्ध फौजदारी कार्यको रुपमा लिनु पर्ने, गम्भीर प्रकृतिका अपराध र मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको कसूरलाई जवरजस्ती राजनीतिक द्वन्द्वसँग जोडेर क्षमादान गर्दा दण्डहीनताले प्रश्रय पाउने मात्र होइन, विधिको शासन कायम नरहने हुन्छ भन्ने दृष्टिकोण रहेको पाइन्छ। प्रस्तुत रिट निवेदनमा छुट्टै छानबिन आयोग गठन गर्न आवश्यक व्यवस्था सहित अविलम्ब अर्को अध्यादेश जारी गर्ने वा जो चाहिने प्रवन्ध गर्नु भन्ने आदेश भएको समेत देखिन्छ।

यसै गरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्यनिरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भएपछि दायर भएको सुमन अधिकारी विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय[३१] समेत भएको रिट निवेदनमा सो ऐनको दफा २६ को उपदफा (२) मा प्रयुक्त.....आयोगको छानबिनबाट क्षमादान दिन पर्याप्त आधार र कारण नदेखिएका .... भन्ने शब्दावली र दफा २९ को उपदफा (१) मा प्रयुक्त ...नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस भएमा मन्त्रालयले त्यस्तो पीडक उपर मुद्दा चलाउन ... भन्ने व्यवस्थाहरु बदर घोषित गरिदिएको पाइन्छ।

यता विदुरप्रसाद अधिकारी विरुद्ध नेपाल सरकार समेत[३२] भएको रिटमा संक्रमणकालीन न्यायमा मुद्दा अभियोजनको माध्यमबाट मात्र पीडितले न्याय प्राप्त गर्ने होइन । समान प्रकृतिका घटनाहरू पुनः दोहोरिन नदिन सत्य अन्वेषण गर्ने निकायको सुधार, प्रभावकारी तथा पीडित सन्तुष्ट हुने प्रकृतिको

[२९] ने. का. प. २०६६, अङ्कः ३, नि. नं. ८०९६

[३०] ने. का. प. २०७०, अङ्कः ९, नि. नं. ९०५१

[३१] ने. का. प. २०७१, अङ्कः १२, नि. नं. ९३०३

[३२] ने. का. प. २०७५, अङ्कः ५, नि. नं. १०००२

परिपूरणको व्यवस्था, गल्ती गर्ने व्यक्तिको औपचारिक जानकारी र जिम्मेवारी संक्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाका अनिवार्य र विचारणीय पक्षका रूपमा रहेका हुन्छन् । अभियोजन मात्रले मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाका पीडितको मागलाई पूरा गर्न सक्दछ भन्न सकिँदैन। त्यसैले निर्णय गर्दा पीडित र सम्बन्धित पक्षको चासोलाई केन्द्रमा राख्नु पर्दछ । सत्य उदघाटित नगरिकन र परिपूरणको प्रयास नगरिकन पीडकको सानो हिस्सालाई मात्र दण्डित गर्ने कार्यले राजनीतिक प्रतिशोधलाई दर्शाउने भनिएको पाइन्छ ।

५.बयान सम्बन्धी कानूनी प्रवन्धः

बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ मा पीडकको परिभाषा गरिएको छ, जस अनुसार सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा संलग्न व्यक्ति र त्यस्तो अपराध गर्न आदेश दिने व्यक्तिलाई [३३] पीडकको रुपमा लिइएको पाइन्छ। आयोगले आफूसमक्ष पर्न आएका उजूरीहरू उपर प्रारम्भिक जाँचबुझको कारबाही, प्रारम्भिक छानविन [३४] र विस्तृत छानविन [३५] गर्ने व्यवस्था छ।घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई आफू समक्ष उपस्थित गराई जानकारी लिने वा बयान गराउने सम्बन्धमा आयोगले अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न सक्ने व्यवस्था ऐन [३६]ले गरेको छ। सो क्रममा बयान लिनु पर्ने व्यक्तिलाई आफूसमक्ष उपस्थित गराउन आयोगले मनासिव समय तोक्न [३७] सक्छ। त्यसरी आयोगले तोकेको मिति वा समयमा उपस्थित भई बयान दिनु सम्बन्धित व्यक्तिको कर्तव्य मानेको छ । [३८] यसैगरी आयोगमा उपस्थित गराउन नसकिने व्यक्तिलाई श्रव्यदृष्य सम्वाद वा अन्य कुनै माध्यमबाट बयान गराउन [३९] तथा कार्यालय समय बाहेक वा सार्वजनिक बिदाको दिनमा समेत बयान लिन सक्ने गरी समय व्यवस्थापन गर्न सक्ने [४०] व्यवस्था छ।

बयानको लागि आयोग समक्ष उपस्थित गराउँदा निजको गोप्यता भङ्ग नहुने गरी टेलिफोन वा अन्य कुनै माध्यम मार्फत उपस्थित गराउनु पर्ने [४१] बोलाउँदा नआउने व्यक्तिलाई आयोगले निजको कार्यालय, घर ठेगानामा सूचना पठाउने, तथा सो बमोजिम उपस्थित गराउन नसकिएमा वा निजको नाममा सूचना तामेल हुन नसकेमा आयोगले कुनै राष्ट्रिय दैनिक पत्रिकामा सूचना प्रकाशन वा सार्वजनिक सञ्चारको माध्यमबाट सूचना प्रसारण गरी त्यस्तो व्यक्तिलाई आफू समक्ष उपस्थित गराउन सक्छ। [४२]

यी बाहेक आयोगमा बयान दिन आउने व्यक्ति वा निजको परिवारका सदस्यले आयोग समक्ष सुरक्षाको लागि अनुरोध गरेमा वा नगरेमा पनि सुरक्षा दिन आवश्यक देखिएमा सो को उचित व्यवस्था गर्नु पर्ने [४३] कुनै

---

[३३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा २ को (छ)

[३४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, आयोग नियमावली, २०७२ नियम १० को उपनियम (१)

[३५] ऐजनको नियम ११ को उपनियम (१)

[३६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १४

[३७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १४ को उपदफा (३)

[३८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १५ को उपदफा (१)

[३९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १४ को उपदफा (२)

[४०]बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, आयोग नियमावली, २०७२ नियम १५ को उपनियम (५)

[४१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, आयोग नियमावली, २०७२ को नियम १५ को उपनियम (२)

[४२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, आयोग नियमावली, २०७२ को नियम १५ को उपनियम (३) र (४)

[४३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १७ को उपदफा (१)

व्यक्तिले आयोगमा बयान गरेको कारणले मात्र निजका विरुद्ध कुनै मुद्दा नचलाइने, कानूनी कारबाही नगरिने[४४] आयोगमा बयान दिन आउँदा र जाँदा तथा खान तथा बस्दा लाग्ने वास्तविक खर्च माग गरेमा आयोगले त्यस्तो व्यक्तिलाई मनासिव खर्च उपलब्ध गराउन सक्ने[४५] तथा आफू कार्यरत निकायमा रही आयोगमा बयान दिन सुरक्षाका कारण नसक्ने जनाएमा आयोगले त्यस्तो कर्मचारीलाई निज सरुवा हुन सक्ने निकायमा सरुवा गर्न लेखी पठाउन सक्ने[४६] अधिकार समेत आयोगलाई उपलब्ध छ।

६. आरोपित व्यक्तिको अधिकार

आरोपित वा शङ्कित व्यक्तिहरूलाई केही हकहरू प्राप्त छन्, जो आयोगबाट लिइने बयानको सन्दर्भमा समेत आकर्षित हुन्छन्। बिभिन्न राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनले व्यवस्था गरेका शङ्कित व्यक्तिका अधिकारहरूलाई छानविनको क्रममा अनुसन्धानकर्ता र अभियोजनकर्ता समेतले सम्मान गर्नु पर्छ।[४७] हाम्रो संविधानले पनि नागरिकहरूलाई बिभिन्न हकहरू प्रदान गरेको छ। ती मध्ये केही हकहरू आरोपित व्यक्तिसँग समेत सम्बन्धित छन्, यी हकहरूमाः

- स्वतन्त्रताको हक,
- समानताको हक,
- यातना विरुद्धको हक,
- आफू विरुद्ध गरिएको कारबाही बारे जानकारी पाउने हक,
- आफू विरुद्ध साक्षी हुन कर नलाग्ने हक,
- तत्काल कानूनी सहायता प्राप्त गर्ने हक
- कानून व्यवसायीद्वारा पूर्पक्ष गर्न पाउने हक, तथा
- निःशुल्क कानूनी सहायताको हक रहेका छन्।

७. छानविनको क्रममा लिइने बयानमा गरिने अपेक्षा

द्वन्द्वकालीन घटनाहरूमा पीडित तथा निजका आफन्तहरूलाई घटना घट्नुका कारण, तथ्य र परिस्थितिहरू बारे जान्न पाउने लगायत सत्यबारे यकिन विवरण जान्न पाउने हक[४८] हुने र यस किसिमको हकलाई सूचनामा समाजको पहुँच स्थापना गर्ने सामूहिक अधिकार[४९]को रूपमा समेत लिइएको पाइन्छ। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा भएको छानविनको ठहर प्रतिवेदन निजहरूको परिवार तथा आफन्तहरूलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने तथा सो सार्वजनिक समेत गर्न अपरिहार्य[५०] मानिएको छ। यस प्रकारको जानकारीले परिवारलाई अनिश्चितताको सन्तापबाट मुक्त गराउँछ। आफ्ना पृय पतिपत्नी, मातापिता तथा छोराछोरी जिउँदो छउञ्जेल निजहरूको रेखदेख लालन पालनको अभिभारा परिवारमा रहन्छ। मृत्यु भएको अवस्थामा आफ्नो रीत परम्परा अनुसार दाह संस्कार गर्न पाउने हक उल्लङ्घन हुन्छ। छोराछोरी बालबालिकाको पहिचानको हकमा असर

---

[४४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १७ को उपदफा (३)

[४५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १७ को उपदफा (४)

[४६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १७ को उपदफा (७)

[४७] अपराध अनुसन्धान निर्देशिका, २०७१, प्रकाशकः प्रहरी प्रधान कार्यालय।

[४८] Commission on Human Rights, Resolution 2005/66, Right to the Truth, 20 April 2005

[४९] नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय, सम्पादकः गोविन्दप्रसाद शर्मा बन्दी, प्रकाशकः Transitional Justice Law Committee, Nepal Bar Association. पृष्ठ १५,

[५०] ने. का. प. २०६४, अङ्क २, नि नं ७८१७

गर्छ र सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा पीडितको स्वच्छ सुनुवाईको हकमा असर पर्न जान्छ।[५१] हाम्रो कानूनमा पनि आयोगको काम कर्तव्य तोक्दा अन्य कुराहरूको अलावा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाको छानविन र सत्य अन्वेषण गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने[५२] र पीडितलाई छानविन पछिको जानकारी उपलब्ध गराउने[५३] कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। बयानमा गरिने अपेक्षा पीडित र समाजले प्राप्त गरेको त्यही हक र जिम्मेवारी प्रतिको सम्मान हो।

ऐनले गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने[५४] उद्देश्य लिएको देखिन्छ।आयोगको गठन[५५] र काम कर्तव्य र अधिकार[५६] बारे उल्लेख गर्दा पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने कुरा उल्लेख छ। द्वन्द्वलाई शान्तिमा रुपान्तरण गर्ने क्रममा संविधानसभाबाट संविधान निर्माण, हतियार व्यवस्थापन तथा सेना समायोजनको काम सम्पन्न भइसकेका छन्। बाँकी रहेको द्वन्द्व व्यवस्थापनको काम हो। घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानूनको दायरामा नल्याई त्यत्तिकै छाडिदिने हो भने दण्डहीनता प्रोत्साहीत हुने भई समाजमा यस किसिमका घटनाहरूको पुनरावृत्ति हुने आशङ्का र भय रही रहन्छ। अभियोजनलाई द्वन्द्वका अवधिमा घटेका मानव अधिकार उल्लङ्घन, ज्यादती वा फौजदारी अपराधहरूमा संलग्न व्यक्तिलाई जिम्मेवारी बहन गराउने प्रकृयाका रुपमा लिइन्छ।[५७] आम मानिसको चाहना शान्तिको स्थापना नै हो। तसर्थ बयानमा तत्कालीन द्वन्द्वरत पक्षहरूले गरको सम्झौता, प्रतिवद्धता र समझदारीको कार्यान्वयनमा इमान्दारीको समेत अपेक्षा गरिन्छ।

८. बयानको लागि आयोगले गर्नु पर्ने तयारी

सङ्क्रमणकालीन न्यायमा आरोपित व्यक्तिको बयान लिने काम जटिल, सम्वेदनशिल, जोखिम र चुनौतीपूर्ण मानिन्छ। द्वन्द्वरत पक्षहरूसँग आयोगको सम्पर्क, समन्वय, समय व्यवस्थापन र सहकार्यले मात्र यो प्रकृयालाई सहज रुपमा अघि बढाउन सकिन्छ। बयान सुरु हुनुअघि नै कानूनी, सैद्धान्तिक र व्यावहारिक उल्झनहरू पनि निस्कन सक्छन्, यस्ता विषयहरूको पहिले नै आँकलन गरी सो को निकास खोजिनु पर्दछ। बयानको तयारीमा ठूलो लगन, मिहिनेत, छलफल र दूरदृष्टि चाहिन्छ। सानो तिनो कमी कमजोरीले पनि बयानको वातावरण बिग्रन सक्छ, त्यसतर्फ सजग रहनु पर्छ। यी बाहेक बयानको लागि गर्नुपर्ने तयारीलाई देहाय बमोजिम हेर्न सकिन्छः

(क) छुट्टै एकाइको व्यवस्था

बयानको लागि आयोगमा एक छुट्टै इकाइ खडा गरी व्यक्ति बेपत्ता पार्ने घटना सम्बन्धी विषयमा

---

[५१] नेपाल कानून पत्रिका, २०७३, अङ्कः १२ निर्णय नं. ९७३२

[५२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १३ को उपदफा (१) को देहाय (क)

[५३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १३ को उपदफा (१) को देहाय (च)

[५४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को प्रस्तावना र दफा ३ को उपदफा (१)

[५५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा ३ को उपदफा (१)

[५६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ दफा १३ को उपदफा (१)

[५७] सङ्क्रमणकालीन न्याय, सूचनामूलक निर्देशिका, अनुवाद/सम्पादनः शोभाकर बुढाथोकी, प्रकाशकः युनाइटेड स्टेट्स् इण्टिच्यूट अफ पिस, चौथो संस्करण, २०६९

विशिष्टीकृत तालीमको व्यवस्था गर्नु पर्छ। तालीम प्राप्त जनशक्तिलाई छानविनको काममा मात्र संलग्न गराउने र बयान लिने जिम्मेवारी पूरा नहुन्जेल अन्यत्र सरुवा नहुने तथा सो सम्भव नभएमा आयोगले खोजेको बखत उपलब्ध हुन सक्ने गरी मात्र सरुवाको व्यवस्था मिलाउनु पर्छ।

(ख) मिसिल अध्यावधिक राख्ने

आरोपित व्यक्तिको बयान लिनुअघि मिसिलमा बुझ्नु पर्ने देखिएका सबै प्रमाणहरू बुझिसक्नु पर्छ। कुनै व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराउनु पर्दा कुन कुन प्रमाण कागज र विषयको सन्दर्भमा निजको बयान लिनु पर्ने हो त्यसको पूरा तयारी गरेर मात्र बोलाउनु पर्छ। बारम्बार बोलाएर हैरानी दिनु हुँदैन।

(ग) गोपनीयता कायम राख्ने

बयानको लागि कसलाई कहिले बोलाइयो भन्ने कुरा गोप्य राख्नु पर्छ। यसका लागि कार्यालय समयभन्दा अघि या पछि अथवा सार्वजनिक बिदाको दिनलाई पनि उपयोग गर्न सकिन्छ। यथाशक्य बयानको लागि तोकिएको दिन अन्य व्यक्तिलाई आयोगमा बोलाउनु हुँदैन। बयानको लागि तय गरिएको ठाउँमा सो काम नसकिएसम्म सम्बन्धित व्यक्ति बाहेक अरू कसैले पनि प्रवेश गर्न नपाउने व्यवस्था गर्नु पर्छ। बयानमा खुलाएको कुराहरूको गोपनीयता कायम रहने विश्वास सम्बन्धित व्यक्ति वा पक्षलाई दिलाउनु पनि त्यत्तिकै आवश्यक हुन्छ।

(घ) सुरक्षाको प्रवन्ध

बयानमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई हिंसा, त्रास, दुरुपयोग तथा बदलाको धम्की लगायतका कुनै पनि कार्य हुन नदिई संरक्षण गर्न आवश्यक उपाय अवलम्बन गर्नु पर्छ। यस्तो सुरक्षा बयान अघि, बयानको क्रममा र बयान पश्चात पनि आवश्यक हुन्छ। पीडकलाई बयानमा बोलाइएको कारण पीडित तथा निजको परिवार असुरक्षित हुन सक्नेतर्फ सतर्कता अपनाउनु पर्छ।

(ङ) बयान कक्षको तयारीः

बयान कक्षमा आवश्यक पर्ने कानूनको पुस्तक, मसलन्द सामान, उपकरणका अतिरिक्त विद्युत आपूर्तिको बैकल्पिक व्यवस्था समेत गर्नु पर्छ। बयान कक्षमा आवश्यक परेको अवस्थामा बाहेक अन्य व्यक्ति वा कर्मचारी प्रवेश गर्न नपाउने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ। एउटा बयान कक्षमा एक पटकमा एक जनाको मात्र बयान लिने व्यवस्था मिलाउनु पर्छ।

(च) सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन

बयानको काममा तोकिएको व्यक्तिले नेपाल सरकारबाट सशस्त्र द्वन्द्वसँग सम्बन्धित विषयमा जारी भएका निर्णय, आदेश, ऐन, अध्यादेश बारे जानकारी राख्नु पर्छ। बयान लिन लागेको घटनाको सम्बन्धमा कुनै अदालतबाट निर्णय वा फैसला भएको भए सो बारे पनि जानकार हुनु पर्छ। बयान लिन लागेको व्यक्ति कुनै कार्यालयमा कार्यरत भए निज कार्यरत पदको सेवा, शर्त, काम कर्तब्य र अधिकारबारे थाहा पाएको हुनु पर्छ। राज्य पक्ष र बिद्रोही पक्षतर्फको माथिदेखि तलसम्मको तहगत संरचना, सुरक्षा निकायमा लागू हुने Chain of Command, कानूनको मान्य सिद्धान्तहरू, सङ्क्रमणकालीन न्यायका मान्यताहरू तथा अदालतबाट सो विषयमा प्रतिपादित सिद्धान्तहरूबारे समेत जानकार रहनु पर्छ।

(छ) सम्भावित प्रश्नहरूको खाका तयार गर्ने

मिसिल अध्ययन गरी आरोपित व्यक्तिसँग सोध्नु पर्ने विषयवस्तुको पहिचान गरी प्रश्नको तयारी गर्नु पर्छ। सो क्रममा घटना बारे उल्लेख भएका समकालीन पत्र पत्रिका, लेख रचना कसैको अन्तरवार्ता र तत्सम्बन्धमा कुनै पुस्तक प्रकाशन भएको वा कुनै व्यक्ति, संस्था वा निकायले कुनै प्रतिवेदन दिएको भए त्यसको अध्ययन पनि उपयोगी हुन आउँछ।

(ज) अन्य तयारी

बयान लिनु पर्ने व्यक्ति नेपाली भाषा बोल्न वा बुझ्न नसक्ने भएमा दोभाषेको प्रवन्ध गर्नु पर्ने हुन्छ। यस सम्बन्धमा पहिले नै सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गर्नु पर्छ। श्रव्य दृष्य मार्फत बयान लिनु पर्ने अवस्थामा सो को लागि आवश्यक पर्ने उपकरण र जनशक्ति तयार गरी राख्नु पर्छ।

९. कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने व्यवस्था

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगलाई तोकिएका कामहरू मध्ये कारबाहीको सिफारिस पनि एक हो। आयोगले छानविनको काम सकिएपछि तोकिएका कुराहरू खुलाई नेपाल सरकार समक्ष प्रतिवेदन पेश गर्नु पर्छ[५८]। आयोगले आफूले छानविन गरिसकेको विषयमा समय समयमा आफ्नो सिफारिस सहित अन्तरिम प्रतिवेदन[५९] पनि दिन सक्छ। यस किसिमको प्रतिवेदन हालसम्म आयोगले चार पटक[६०] पेश गरेको भए तापनि तिनमा कसैउपर कारबाहीको लागि सिफारिस गरेको अवस्था चाहिँ देखिँदैन।

व्यक्ति बेपत्ता पारिएका घटनाका सम्बन्धमा तीन किसिमको कारबाहीको व्यवस्था रहेको पाइन्छ। यी मध्ये पहिलो चाहिँ प्रमाणको सुरक्षा गर्ने र छानविनको काममा सहयोग लिने विषयसँग सम्बन्धित छ। यस किसिमको सिफारिस छानविनको क्रममा गरिन्छ। दोस्रो र तेस्रोचाहिँ अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य सम्पन्न भइसकेपछि गरिने प्रकृया हुन्।

क. **छानविनको क्रममा गरिने सिफारिसः**

यी व्यवस्थाहरू छानविनको क्रममा मात्र सीमित हुन्छन्। अनुसन्धान कार्यलाई चुस्त, दुरुस्त र सहज बनाउन यस किसिमका व्यवस्थाहरू आवश्यक हुन्छन्। यस अन्तर्गत छानविन गर्नु पर्ने सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्तिलाई पदमा राखिरहँदा निजले प्रमाण लोप गर्ने सम्भावना देखिएमा निलम्बन गर्न सम्बन्धित निकायमा लेखी पठाउन सक्ने[६१] व्यवस्थाहरू पर्दछन्। छानविनको क्रममा आयोगमा उपस्थित भई बयान दिनु वा बकपत्र गर्नुलाई सम्बन्धित व्यक्तिको कर्तव्य तोकिएको[६२] छ। यसै गरी कुनै व्यक्तिलाई उपस्थित गराउन आयोगले सहयोग मागेकोमा आयोगलाई सहयोग गर्नु पनि स्थानीय प्रशासनको कर्तव्य[६३] तोकिएको छ। आयोगले बोलाउँदा अटेर गर्ने कर्मचारी, संस्था वा निकायको प्रमुख, सरकारी निकाय वा सार्वजनिक संस्थाको पदाधिकारी वा कर्मचारीलाई पदीय जिम्मेवारी पूरा नगरेको आरोपमा

[५८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २७

[५९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २७ को उपदफा (२)

[६०] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले सम्माननीय प्रधानमन्त्री समक्ष २०७७।१०।२५ मा पेश गरेको प्रतिवेदन।

[६१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको दफा १४ को उपदफा (५)

[६२] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १५ को उपदफा (१)

[६३] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को दफा दफा १५ को उपदफा (२)

विभागीय कारबाही गर्न आयोगले अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउन समेत सक्छ।[६४]

ख. छानविनपछि गरिने सिफारिसः

छानविनपछि गरिने सिफारिस दुई किसिमका छन्। पीडक हो भन्ने खुल्न आएको व्यक्तिलाई कारबाहीको लागि गरिने सिफारिस र मुद्दा चलाउन गरिने सिफारिस।

अ. **कारबाहीको लागि गरिने सिफारिसः** छानविनबाट कुनै व्यक्ति मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधमा संलग्न देखिएमा आयोगले त्यस्तो व्यक्ति वा पीडकउपर कानून बमोजिम कारबाही गर्न नेपाल सरकारसमक्ष सिफारिस गर्न सक्छ।[६५] यसैगरी छानविनबाट मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा सार्वजनिक पद धारण गरेको कुनै व्यक्ति दोषी देखिएमा निजलाई विभागीय कारबाही गर्न सम्बन्धित अख्तियारवाला समक्ष लेखी पठाउनु पर्छ।[६६]

आ. **मुद्दा चलाउन गरिने सिफारिसः** मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्तिउपर मुद्दा चलाउन आयोगबाट महान्यायाधिवक्तासमक्ष लेखी पठाउनुपर्छ।[६७] त्यसरी मुद्दा चलाउनका लागि लेखी आएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो पीडकउपर मुद्दा चल्ने वा नचल्ने बारे निर्णय गर्नुपर्ने हुन्छ।[६८] आयोगबाट मुद्दा चलाउनका लागि सिफारिसमा गरिएको घटनाको सम्बन्धमा सरकारी वकीलबाट मुद्दा चलाउने निर्णय भएमा त्यस्तो मुद्दा विशेष अदालतमा दायर गर्नु पर्छ।[६९] त्यसरी निर्णय गर्दा सम्बन्धित सरकारी वकीलले कारण र आधार खुलाउनु पर्छ।[७०]

१०. आयोगले कारबाहीको सिफारिस गर्दा खुलाउनुपर्ने कुराहरूः

आयोगले कुनै पीडक उपर कारबाहीको सिफारिस गर्दा खुलाउनुपर्ने कुरालाई देहाय बमोजिम दुई भागमा बाँडेर हेर्नुपर्ने हुन्छः

(अ) कारबाहीको लागि सिफारिस गर्दा खुलाउनु पर्ने कुराहरूः

यस सम्बन्धी सिफारिस साथ आयोगले निम्न लिखित विवरणहरू समावेश गर्नु पर्छः[७१]

- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको विवरण
- सो सम्बन्धमा आयोगले प्राप्त गरेको प्रमाण
- छानविनबाट खुल्न आएको सत्य तथ्य र
- आयोगको राय तथा सिफारिस।

(आ) मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्दा खुलाउनु पर्ने कुराहरूः

आयोगले कुनै व्यक्ति उपर मुद्दा चलाउन लेखी पठाउँदा देहाय बमोजिमका विवरण र कागजातहरू

---

[६४] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १५ उपदफा (४)

[६५] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २५ को उपदफा (१)

[६६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २५ को उपदफा (४)

[६७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा २९ को उपदफा (१)

[६८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, उपदफा (२)

[६९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, उपदफा (४)

[७०] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, उपदफा (३)

[७१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन नियमावली, २०७२ को नियम २७ को उपदफा (१)

समावेश गर्नु पर्ने[७२] भए तापनि आयोगको ऐन तथा ऐन तथा नियमावलीमा प्रष्ट उल्लेख भएको पाइदैनः

- पीडित/उजूरीकर्ता सम्बन्धी विवरण,
- पीडकको नामथर, ठेगाना, हुलिया विद्युतीय सम्पर्क माध्यम आदि,
- उजूरी/घटना सम्बन्धमा छानविनबाट खुल्न आएको सत्य तथ्य व्यहोरा,
- सम्बन्धित उजूरी/घटना सम्बन्धमा ऐन (बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१) को दफा २५ बमोजिम आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गरेको भए सो को संक्षिप्त व्यहोरा,
- निजलाई ऐनको दफा १५ को उपदफा (४) र दफा २५ को उपदफा (४) बमोजिम विभागीय कारबाहीको लागि समेत लेखी पठाएको भए सो व्यहोरा,
- छानविनको क्रममा ऐनको दफा १४ बमोजिम बुझिएका प्रमाणहरूको विवरण,
- व्यक्ति बेपत्ता पार्ने अन्य घटनाहरूमा पनि पीडक संलग्न रहेको देखिए सो र त्यसबारे आयोगबाट कुनै निर्णय भएको रहेछ भने सो को व्यहोरा,
- घटनासँग सम्बन्धित कुनै भौतिक प्रमाण परीक्षणको लागि प्रयोगशालामा पठाइएको तर प्रतिवेदन प्राप्त भै नसकेको भए सो कुरा,
- ऐनको दफा १८ तथा नियमावलीको नियम ३७ बमोजिम आयोगसमक्ष प्राप्त सार्वजनिक सुनुवाइ सम्बन्धी प्रतिवेदनमा खुल्न आएको तथ्य एवं उजूरीमा उल्लिखित प्रमाणको व्यहोरा,
- ऐनको दफा १४ को उपदफा (५) बमोजिम कसैलाई निलम्बनको लागि लेखी पठाएको भए सो व्यहोरा,
- आयोगले आवश्यक ठानेका अन्य कुराहरू।

(इ) मुद्दा चलाउन लेखी पठाउँदा संलग्न गर्नुपर्ने कागजात/प्रमाणहरूः

- आयोगमा प्राप्त हुन आएका उजूरी र सो सँग सम्बन्धित कागजात,
- ऐन नियम बमोजिम तोकिएको अनुसन्धान अधिकारीबाट नियमावलीको नियम २५ बमोजिम पेश गरिएको प्रतिवेदनको प्रमाणित प्रतिलिपि,
- लगाउको घटना/उजूरी सम्बन्धी कागज/प्रमाण वा सो को व्यहोरा,
- मुद्दा चलाउन सिफारिस गर्ने भनी आयोगबाट भएको निर्णयको प्रमाणित प्रतिलिपि,
- छानविनको क्रममा प्राप्त भौतिक प्रमाण वा सो को नमुना र तत्सम्बन्धी मुचुल्का वा कागजात,
- आयोगले आवश्यक ठानेका अन्य कागजात/प्रमाणहरू।

---

[७२] बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको छानविन आयोगबाट गठित कारबाही सिफारिस सम्बन्धी कार्यविधि विषयक कार्यदलको प्रतिवेदनः २०५६

११.व्यक्ति बेपत्ता पारिएको घटना र हदम्यादको प्रशङ्ग

हाल प्रचलनमा रहेको मुलुकी अपराध संहितामा व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कसूर कायम गरेको[७३] देखिए तापनि उक्त संहितामा भएको मुद्दा दायर गर्ने हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था न्यायको मार्गप्रशस्त गर्न र राज्यले सक्षमतापूर्वक अभियोजन लगाउन सक्ने गर्नको लागि खुकुलो हदम्याद अपेक्षित मानिने[७४] भनी सर्वोच्च अदालतबाट प्रतिपादित सिद्धान्त अनुकूल देखिँदैन। उक्त संहितामा भएको व्यवस्था अनुसार व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कसूर भएको थाहा भएको वा बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सार्वजनिक भएको वा गरिएको मितिले छ महिना नाघेपछि उजुर नलाग्ने, तर उजूर गर्न सकिने परिस्थिति नभएको कुरा खुलाई अदालतको अनुमति लिई प्रमाणसहित उजूर गरेमा जहिलेसुकै लाग्न सक्ने[७५] देखिए तापनि विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको आठ वर्षपछि मात्र आयोग गठन भई उजूरी आव्हान गरिएकोले सो प्रावधान अनुसार मुद्दा दायर हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। तसर्थ हाल बहाल रहेको कानूनमा नै संशोधन गरी द्वन्द्वकालमा घटेका घटनाहरूलाई समेत समेट्ने गरी हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था गर्नु वा यस सम्बन्धमा उदार हदम्यादको व्यवस्था भएको छुट्टै विशिष्टीकृत कानून निर्माण गर्नु पर्ने देखिन्छ।

१२.अन्य केही सवालहरूः

पीडकलाई बयान गराउन सक्ने व्यवस्था ऐनमा रहेको छ।[७६] यस क्रममा आयोगले अदालतलाई भए सरहको अधिकार प्रयोग गर्न पाउँछ।[७७] यस बाहेक आयोगले बयानको लागि बोलाएकोमा नआई आफ्नो कर्तव्य पालन नगर्ने व्यक्ति र सो कार्यमा सहयोग नगर्ने संस्थाका प्रमुखलाई पटकै पिच्छे पन्ध्र हजार जरिवाना गर्ने[७८] पत्रिकामा नाम निकाल्ने[७९] जस्ता बाध्यकारी प्रावधानहरू कानूनमा छन्। यति हुँदा हुँदै पनि छानविनको सिलसिलमा बयान गराउन पर्ने देखिएको व्यक्तिलाई आयोगमा उपस्थित गराइदिने कुरामा विद्रोही पक्ष र राज्य पक्षलाई नै कानूनले जिम्मेवार बनाएको अवस्था भने देखिदैन। त्यसैले घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बयान लिने कुरा धेरै हदसम्म द्वन्द्वरत पक्षहरूले विस्तृत शान्ति सम्झौतामा जनाएको प्रतिवद्धता, आपसी समझदारीमा जारी भएको कानूनको कार्यान्वयनमा उनीहरूले देखाउने अभिरुची र तत्परतामा भरपर्ने देखिन्छ। घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई कसूर स्वीकार गर्न प्रोत्साहित गर्ने कुरामा पनि कानून मौन नै रहेको देखिन्छ।

आयोगले मुद्दा चलाउन लेखी पठाएकोमा अनुसन्धान मिसिल अध्ययन गर्दा अन्य व्यक्तिको बयान लिनु पर्ने वा थप प्रमाण बुझ्नु पर्ने देखिएमा महान्यायाधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकीलले त्यस्तो गर्न पाउने वा नपाउने, पाउने भए त्यसको प्रकृया के हुने भन्ने सम्बन्धमा पनि कानून मौन रहेको छ।

१३.उपसंहार

आरोपित व्यक्तिले आफ्नो कुरा भन्न पाउने र कुनै पनि न्यायिक अधिकारीले निर्णय गर्नु पूर्व दुवै पक्षका कुरा सुनेर मात्र निष्कर्षमा पुग्नु पर्ने प्राकृतिक न्यायको सिद्धान्त हो। यिनै पृष्ठभूमिमा बयानलाई घटनाको छानविनमा

---

[७३] मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २०६

[७४] ने.का.प. २०७० अङ्क ९, नि नं. ९०५१

[७५] मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २१०

[७६] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १४ को उपदफा (१) (क)

[७७] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १४ को उपदफा (१)

[७८] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १५ को उपदफा (३)

[७९] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१, दफा १५ को उपदफा (४)

एक विशिष्ट र मौलिक मान्यताको रुपमा स्वीकार गरिएको पाइन्छ। यसलाई निश्चित शर्त र बन्देजको आधारमा प्रमाणमा ग्रहण गरिने र अन्य संकलित तथ्य एवं प्रमाणका आधारमा आरोपित उपर कारबाही वा अभियोजन गरी न्याय निरोपण गरिने भएकोले बयानको कानूनी बैधता र विश्वसनीयतालाई हाम्रो न्याय प्रणालीमा आत्मसात गरिएको देखिन्छ।

बयानबाट अनुसन्धानकर्तालाई बाँकी अनुसन्धानको भावी कार्यदिशा निक्यौंल गर्न, थप प्रमाण र तथ्यहरूको खोजी गर्न, आरोपित व्यक्तिको मनोवृति र मनोदशा निक्यौंल गर्न, अनुसन्धानको निष्कर्ष निकाल्न तथा कारबाहीको लागि सिफारिस गर्ने वा नगर्ने कुराको निर्णय गर्न आवश्यक सूचना र तथ्यहरू प्राप्त हुन्छन्।

आरोप लागेको व्यक्तिलाई दोषी प्रमाणित नभएसम्म निर्दोष मानिने भएकोले बयान लिने क्रममा कानूनको शासन, कानूनद्धारा स्थापित प्रक्रिया तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तहरूलाई विना अपवाद आत्मसात गर्नै पर्ने हुन्छ। धेरै वर्ष अघि घटेका घटनाहरूको छानविन कार्य निश्चय पनि सजिलो छैन। अर्को तर्फ पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्न नसकिएमा वा मुद्दै चलेको अवस्थामा पनि अदालतबाट सफाइ पाएमा आयोगको अहिलेसम्मको मिहिनेत व्यर्थ हुने र पीडितहरूको अपेक्षा विपरित हुन जान्छ। तसर्थ द्वन्द्वरत पक्षहरू र सङ्क्रमणकालीन न्यायका सबै सरोकारवालाहरूलाई विश्वासमा लिई सारभूत एवं कार्यविधिगत कानूनी प्रकृयालाई पालना गर्दे स्वतन्त्र र निर्भिक भएर सङ्क्रमणकालीन न्यायमा दखल भएका दक्ष जनशक्तिबाट घटनाको सबै पक्ष उजागर हुने गरी मिहिनताका साथ आरोपित व्यक्तिसँग घटना सम्बन्धी अन्य प्रमाणहरूको तादात्म्यता पुष्टि हुने गरी बयान लिन सकिएमा त्यस किसिमको बयानले प्रमाणको रुप ग्रहण गर्ने र आरोपित व्यक्तिको घटनामा संलग्नता पुष्टि गर्न ठूलो भूमिका हुने देखिन्छ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालिकाको अवस्था: एक विवेचना

विष्णुमाया भुसाल*

सारांशः नेपालमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला र बालिकाहरु माथि गम्भीर रुपमा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु भएको थियो भन्ने कुराको पुष्टि विभिन्न मानव अधिकारसँग सम्बन्धित संघ संस्थाले अध्ययन गरी सार्वजनिक गरेका प्रतिवेदनहरुले पुष्टि गरेको छ। विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम सशस्त्रद्वन्द्वका अन्य पीडितहरुले अन्तरिम राहत स्वरुप आर्थिक सहायता समेत राज्यबाट लिएका थिए भने यौनजन्य हिंसाका पीडितहरुलाई कुनै पनि किसिमको सहायता तथा अन्तरिम राहत प्रदान नगरी राज्यले विभेदपूर्ण व्यवहार गरेको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि निर्मित आयोगहरुले समेत ३०० जना पीडित महिलाको उजुरी पर्दा पनि हालसम्म आयोगले प्रभावकारी रुपमा यौनजन्य हिंसाका घटनाको विषय विज्ञ मार्फत छानविन गरी सरकारलाई परिपूरणको लागि सिफारिस गर्न सकेको छैन। प्रस्तुत लेखमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकाले भोग्न परेको अवस्थाको विवेचना गरी पीडितको न्याय प्राप्तिमा देखिएका चुनौतीहरु औंल्याई समाधानका उपायहरु समेत उल्लेख गरिएको छ।

१. भूमिका

विश्वका अधिकांश मुलुकहरुमा सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकाहरु बढी जोखिमका रहेका हुन्छन्। द्वन्द्वरत पक्षहरुबाट महिला तथा बालिका विरुद्ध यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु योजनाबद्ध रुपमा घटाइएका हुन्छन्। द्वन्द्वरत जुनसुकै देशमा पनि मानव अधिकारको व्यापक रुपमा उल्लङ्घन भएको हुन्छ। त्यसमा पनि महिला तथा बालिकाहरु बढी जोखिममा परेका हुन्छन्। युद्ध हतियारको रुपमा महिला तथा बालिकामाथि थुप्रै यौनहिंसाका घटनाहरु भएका हुन्छन्, जस्तैः विद्रोही सेनाका महिलाहरुमाथि नियन्त्रण देखाएर विपक्षी सेनालाई अपमान गर्ने, सेनाको लागि लडाईंको मैदानमा उत्साहको रुपमा प्रयोग गर्ने, बलपूर्वक गर्भवती बनाउने, जवर्जस्ती करणी तथा यौनजन्य कार्य गर्न बाध्य बनाउने कार्यहरु गरिएको पाईन्छ। युद्धको क्रममा शत्रुपक्षलाई सजिलैसँग कमजोर बनाउन सकियोस् भन्ने उद्देश्यका साथ शत्रु पक्षका श्रीमती तथा परिवारका अन्य महिला सदस्यमाथि यस्ता निन्दनीय घटनाहरु घटाईएका हुन्छन्।

द्वन्द्वको समयमा सामान्यतया यौन हिंसाका घट्ना अत्यन्त कम रिर्पोटिङ्ग भएको पाइन्छ। यस्ता घट्नाहरुमा परेर बचेकाहरु घट्नाका बारेमा बोल्न चाहदैनन्। यसका थुप्रै कारणहरु रहेका हुनसक्छन्। जस्तै, आफैंप्रति दोष आइलाग्ने डर, बदलाको डर, अन्य निकायबाट अविश्वास वा पुनःपीडित हुने डर तथा पीडित परिवार तथा समुदायबाट अपहेलित हुने डर भएका कारण पीडितहरु मौनता साध्न बाध्य भएका हुन्छन्। जसका कारण उनीहरु दीर्घकालीन रुपमा गम्भीर मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्य समस्याको खतरामा हुन्छन्। घाउचोटका

* अधिवक्ता एवं उपप्रध्यापक, नेपाल ल क्याम्पस, एलएलएम (अन्तर्राष्ट्रिय कानून एवं मानवअधिकार कानून) तथा एमए (समाजशास्त्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाण्डौ।

कारण उनीहरुको मृत्यु हुनसक्छ वा आत्महत्या गर्न सक्छन्। आफैंले असुरक्षित गर्भपतन गर्न सक्छन्। त्यसैगरी मानसिक रुपमा पीडित हुन पुग्छन्। यस्ता पीडितहरुमा रहेको मौनतालाई तोड्न सकेको खण्डमा मात्र उनीहरुले न्याय प्राप्त गर्न सक्छन्।

नेपालमा भएको १० बर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला र बालिकाहरु पनि यसबाट अछुतो रहन सकेनन् उनीहरुमाथि गम्भीर रुपमा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु घटेका थिए। माओवादीको सुराकी गरेको आशङ्कामा सुरक्षाकर्मीको ज्यादती र माओवादीको सुराकीको आरोपमा माओवादी लडाकुहरुको ज्यादतीका कारण द्वन्द्वको समयमा कुनै पनि पीडितले न्यायिक निकायमा उजुरी गरी न्याय पाउने विषय अत्यन्त जोखिमपूर्ण थियो। २०६३ साल मङ्सिर ५ गते द्वन्द्वरत पक्षबिच विस्तृत शान्ति सम्झौता भएपछि विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी संघ संस्थाहरुको सहयोगमा पीडितहरुले न्यायिक निकायमा उजुर गर्ने क्रमको सुरुवात भए तापनि यौनजन्य हिंसाका पीडितले तत्कालीन मुलुकी ऐन, २०२० को जवर्जस्ती करणीको महलमा भएको व्यवस्था अनुसार ३५ दिनको हदम्यादभित्र उजुरी गरिसक्नुपर्नेमा म्याद गुज्रिएको कारण उजुरी लिने निकायले उजुरी दर्ता गर्न इन्कार गरेका कारण यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालिकाहरुको न्यायमा पहुँच पुग्न सकेको छैन। पीडितहरु एकातिर मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्य उपचारबाट समेत बञ्चित हुनुपर्ने अवस्था रहेको छ भने अर्कोतिर विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधान, २०६३ को भावना अनुरुप राहत, क्षतिपूर्ति तथा आर्थिक सहायता सम्बन्धी नागरिक राहत, कार्यविधि, २०६८ जारी गरी द्वन्द्व पीडित मध्ये यातना, बेपत्ता पारिएका परिवार, मृत्यु भएका परिवार लगायतका केही पीडित तथा निजका परिवारले सरकारको तर्फबाट अन्तरिम क्षतिपूर्तिस्वरुप आर्थिक सहायता प्राप्त गर्दा यौनजन्य हिंसा पीडितले कुनै पनि किसिमको राहत सहयोग नपाउँदा आफू राज्यबाट नै विभेदपूर्ण व्यवहार गरी अन्तरिम राहत नदिएका कारण पीडितहरुले झनै शारीरिक तथा मानसिक तनाव झेलिरहेको अवस्था रहेको छ। तसर्थ प्रस्तुत लेखमा यौनजन्य हिंसा पीडित महिला तथा बालिकाले न्याय प्राप्तिका लागि हालसम्म भएका प्रयासहरु तथा न्याय प्राप्तिमा देखिएका चुनौती र समाधानका लागि आवश्यक सुझाव प्रस्तुत गरिएको छ।

१० बर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा विद्रोही समूहको तर्फबाट युद्ध मैदानमा अग्रिम मोर्चामा रही महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको कारण तत्कालीन राज्य पक्षले पनि नेपाली सेनामा महिला भर्ना गरी महिलाहरुलाई युद्ध मैदानमा उतारेको तथ्य समेत स्थापित भइसकेको सन्दर्भमा पनि अझै द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि भएका बलात्कार, यौनजन्य दुर्व्यवहार, यातना जस्ता घटनामा संलग्न भएका महिलाको न्यायको अधिकारप्रति तत्काल द्वन्द्वरत पक्ष नै पटक पटक सरकारमा सहभागी हुँदा समेत पीडित महिला तथा बालिकाको न्यायप्रति सम्वेदनशील हुन सकिरहेको छैन।

२. सशस्त्र द्वन्द्वमा यौन हिंसामा परेका महिला तथा बालिकाको अवस्था

नेपालमा २०५२ सालदेखि २०६३ सालसम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा विशेष गरी महिला तथा बालिकाहरु मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरुबाट पीडित भएको अवस्था थियो। तर महिला तथा बालिकामाथि भएका यौन हिंसाका घटनाको बारेमा हालसम्म सरकारी निकायबाट पीडितको पहिचान समेत हुन नसकेको भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी क्रियाशील संघ संस्था तथा गैरसरकारी संघ संस्थाहरुले सार्वजनिक गरेका अध्ययन प्रतिवेदनहरुले नेपालमा भएको १० बर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि यौनजन्य हिंसा भएको भन्ने तथ्यहरुलाई पुष्टि गरेको छ। नेपाली समाजको संरचना अनुसार ग्रामीण क्षेत्रमा महिलाहरु घरेलु काममा सीमित हुने, पुरुष सदस्यहरु घरबाहिर आर्थिक उपार्जनका काममा

संलग्न हुने वा तत्कालीन अवस्थामा विद्रोही पक्षमा लागेका कारण घरमा रहेका महिला तथा बालिकाहरुमाथि द्वन्द्वको अत्यन्त नकारात्क असर परेको थियो। द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु भएको तथ्य विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी संघ संस्थाहरु तथा मानव अधिकारको उच्च आयुक्तको कार्यलयले नेपालमा गरेको अध्ययनको आधारमा तयार गरिएको नेपालको द्वन्द्व प्रतिवेदन २०१२[१], मानव अधिकार वाचको प्रतिवेदन २०१४[२], ओरेक नेपाल, इन्सेक बर्ष पुस्तक, इरिकन नेपाल लगायतले सार्वजनिक गरेका अध्ययन प्रतिवेदनले पनि यौनजन्य हिंसाको तथ्यलाई पुष्टि गरेको छ। सन् २००९ मा मानव अधिकार सम्बन्धी गैरसरकारी संस्था एडभोकेसी फोरम तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्रले[३] संयुक्त रुपमा १६ वटा द्वन्द्वप्रभावित जिल्लाको स्थलगत अध्ययन भ्रमण गरी सशस्त्र द्वन्द्वले नेपाली महिलामाथि पारेको असरको बारेमा प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेको थियो। उक्त प्रतिवेदन अनुसार भौगोलिक रुपमा कालीकोट, रोल्पा, अछाम, वाग्लुङ्ग, कन्चनपुर, बर्दिया, लगायतका जिल्लामा धेरै महिला तथा बालिकामाथि यौनजन्य हिंसा भएको पाइएको छ। सुरक्षाफौजबाट माओवादीको सुराकी गरेको आरोपमा घरमा पुरुष सदस्य नभएको अवस्थामा घरमा गएर महिलामाथि केरकार गर्ने, गाली गलौज तथा यौनजन्य हिंसा गर्ने गरेको र माओवादी विरुद्ध सेनालाई सुराक गरेको वा परिवारको सदस्य सुरक्षा निकायमा काम गरेको आधारमा माओवादी लडाकु घरमा जाने महिला तथा बालिकामाथि यौनजन्य हिंसा गर्ने त्यसैगरी नेकपा माओवादीलाई सहयोग गरेको वा पति वा छोरा माओवादीमा संलग्न भएको आधारमा महिलाहरुलाई लक्षित गरी हिंसा गरिएको थियो[४]। सरकारी कर्मचारी तथा सुरक्षाफौजका श्रीमती तथा नातेदारहरुलाई पनि माओवादीहरुले कब्जामा लिई कुटपिट गर्ने, गाली गलौज गर्ने तथा यौनजन्य हिंसा गर्ने गरेका थिए। एकजना महिलालाई माओवादीको सुराकी गरेको आरोपमा माओवादी लडाकुले ३ दिनसम्म अपहरण गरी जङ्गलमा लगी जवर्जस्तीकरणी गरी फलामको डण्डीले खुट्टामा हिर्काएर भाँचिदिएर गाउँमा ल्याएर छोडिदिएको अवस्था थियो[५]। जवर्जस्ती करणीबाट गर्भ रहन गएको अवस्थामा जवर्जस्ती प्रहरीको गर्भ हो भन्न लगाउने, जवर्जस्ती श्रम शिविरमा राख्ने, कपाल मुन्डन गरिदिने, सार्वजनिक रुपमा बेइज्जतीपूर्ण व्यवहारहरु गर्ने[६] जस्ता घटनाहरु भएका थिए। एडभोकेसी फोरमले विभिन्न जिल्लामा स्थलगत रुपमा गरेको अध्ययनले १२८ जना महिला तथा बालिका उपर यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु अभिलेखिकरण गरेको थियो भने जसमा ७३ प्रतिशत घटना राज्यपक्षबाट भएका छन् भने २७ प्रतिशत घटनाहरु गैरराज्य पक्षबाट भएको पुष्टि भएको छ।[७] सन् २००९ मा उच्चायुक्तको कार्यालयले सुदूरपश्चिमाञ्चल क्षेत्रस्थित एक

---

[१] https://www.ohchr.org/Documents/Countries/NP/OHCHR_Nepal_Conflict_Report2012.pdf An analysis of conflict-related violations of international human rights law and international humanitarian law between February 1996 and 21 November 2006 p,158-167.

[२] https://www.hrw.org/news/2014/09/23/nepal-conflict-era-rapes-go-unpunished(Silenced and Forgotten Survivors of Nepal's Conflict-Era Sexual Violence 2014).

[३] http://advocacyforum.org/_downloads/across-the-lines-the-impact-of-nepal-conflict-on-women.pdf

[४] द्वन्द्वले नेपाली महिलामा पारेको असर एक चित्रण, एडभोकेसी फोरम र सक्रमणकालिन न्यायका लागि अन्तर्राष्ट्रिय केन्द्र(आइसीटीजे) २००९, पेज नम्बर ४२।

[५] ऐ.ऐ.पेज ४३।

[६] ऐ.ऐ.।

[७] http://www.advocacyforum.org/downloads/pdf/press-statement/2013/promoting-access-to-justice-english.pdf(visited 14 Jan.2022.)

गैरसरकारी संस्थाबाट अछाम जिल्लाको भाटकाटिया गाउँ विकास समिति (गाविस) को कुनै गाउँको स्थलगत अध्ययन भ्रमण गर्दा सन् २००२ मा जिल्ला सदरमुकाम मङ्गलसेनमाथि माओवादीको आक्रमणपछि माओवादीहरु सोही ठाउँमा लुकेर बसेको सूचनाको आधारमा सुरक्षा फौज गस्तीमा जाँदा पुरुषहरु घरमा कोही नभेटिएकोले घरमा भएका महिला तथा बालिकाहरुमाथि कुटपिट, गर्ने गाली गलौज गर्ने, बलात्कार भएको जानकारी प्राप्त गऱ्यो[८]। त्यहाँका धेरै महिलाहरुमा प्रजनन स्वास्थ्य सम्बन्धी गम्भीर समस्या भएको जानकारी प्राप्त भएकोले मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयको सहयोगमा २००९ फेब्रुअरीमा सोही ठाउँमा पुनः ३ दिनको प्रजनन् स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गरी उपचारको लागि आएका ३२२ महिलाहरुको स्वास्थ्य जाँच गर्दा १४ जना महिलाहरु द्वन्द्वको समयमा यौनजन्य हिंसामा परेको जानकारी गराइएको थियो[९]।

उक्त घटनाको जानकारी पश्चात् सन् २०१० मा UNFPA(यूएनएफपीए) र UNICEF संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय बालकोष (युनिसेफ) को संयुक्त परियोजना अन्तरगत सर्वाधिक द्वन्द्व प्रभावित जिल्लाहरू मध्ये १४ जिल्लाका सम्भावित ठाउँहरुको पहिचान गरी महिलाको प्रजनन् स्वास्थ सेवा, अभिलेखिकरण, मनोसामाजिक परामर्श सेवा र कानूनी सहायताको व्यवस्था सहितको प्रजनन् स्वास्थ्य शिविर सञ्चालन गरी द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका केही पीडितहरुको पहिचान गरिएको थियो[१०]। माथि उल्लिखित तथ्यहरुले पनि द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकाप्रति गम्भीर रुपमा यौनजन्य हिंसा भएको तथ्य स्थापित भएको छ। तर हालसम्म सरकारको कुनै पनि निकायबाट द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका घटनाको कुनै पनि आधिकारिक तथ्याङ्क प्रस्तुत नभएका कारण गैरसरकारी तथा विभिन्न मानव अधिकार संघ संस्थाले अनुसन्धान गरी सार्वजनिक गरेका तथ्याङ्कलाई नै आधार मान्नु पर्ने लेखकको बाध्यता रहेको छ

३. सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा अदालतबाट भएको फैसला र मानव अधिकार समितिमा विचारधीन रहेका पीडितको अवस्था

क.बालिकामाथि बलात्कार

विगतको १० बर्षको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका कुनै पनि यौनजन्य हिंसाका घटनामा पीडकको विरुद्धमा एउटा पनि मुद्दामा उजुरी तथा अभियोजन गरिएको छैन भन्ने विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी संस्थाहरुले सार्वजनिक गरेका प्रतिवेदनले उल्लेख गरे तापनि २०५६ सालमा द्वन्द्वको समयमा माओवादीको खोजीमा गस्तीमा गएका प्रहरीले नै रातीमा घरमा पसी बालिकामाथि गरेको बलात्कारको विरुद्धमा पहिलो किटानी जाहेरी परी दोलखा जिल्ला अदालत हुँदै सर्वोच्च अदालतले समेत विभिन्न देशमा बलात्कारका मुद्दामा भएका व्याख्यालाई समेत सन्दर्भ सामाग्रीको रुपमा प्रयोग गरी पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति तथा पीडकलाई सजायको व्यवस्था गरेको छ। यो फैसला अत्यन्त महत्वपूर्ण फैसलाको रुपमा लिन सकिन्छ।राकेश कुमार सिंह विरुद्ध हिमाली गोलेको जाहेरीले नेपाल सरकार[११] दोलखा जिल्ला अदालतले प्रतिवादी राकेश कुमार सिंहले जाहेरीमा लेखिएका रितसँग वर्ष १८ की पीडितलाई डर धाक देखाई बोल्न चल्न समेत नदिई जबरजस्ती करणी गरेको सिद्ध हुन आएकोले निज प्रतिवादीले मुलुकी ऐन, २०२० को जबरजस्ती करणीको १ नं. विपरीत अभियोग दावीको कसूर गरेको

---

[८] OHCHR, Conflict Report 2012,(Nepal version), p 174.

[९] ऐ.ऐ.।

[१०] ऐ.ऐ.।

[११] ने.का.प.,२०६४ अंक १, नि.नं ७८१०।

देखिँदा निजलाई सोही महलको ३ नं. बमोजिम कैद बर्ष ४ हुने तथा सोही महलको १० नं. बमोजिम प्रतिवादीको आधा अंश जाहेरवाली पीडितलाई दिलाई दिने ठहर्छ भन्ने दोलखा जिल्ला अदालतको मिति २०५७।११।९ को फैसला भई उच्च अदालत पाटनबाट सुरु सदर समेत गरेको अवस्थामा प्रतिवादीले सर्वोच्च अदालतमा दोहोऱ्याईपाउन निवेदन दिएकोमा सर्वोच्च अदालतले समेत महत्वपूर्ण व्याख्या गरेको छ। जस अनुसार "नागरिकहरूको जीउ, धन, ज्यानको सुरक्षाको लागि, अपराधी पक्रनको लागि, अनुसन्धान गर्नको लागि प्रहरी कानून बमोजिम नागरिकहरूको घरभित्र प्रवेश गर्न सक्छ त्यसमा विवाद हुँदैन। तर विना कारण नागरिकको घरमा प्रवेश गरी आफैंले अपराध गर्ने अधिकार प्रहरीलाई प्राप्त नहुने र आफ्नो ओहदाको र uniform को आडमा पीडित जाहेरवालीको परिवारको मानव अधिकारको गम्भीर हनन् गरेकोले पुनरावेदकलाई मानव अधिकारको हनन्को अपराधमा प्रहरी ऐन बमोजिम कारबाही गर्नू भनी महान्यायाधिवक्ता र प्रहरी महानिरीक्षकलाई यो फैसलाको एक प्रति पठाई दिने"[१२]। भन्ने अत्यन्त महत्वपूर्ण फैसला भएको थियो। सुरक्षाकर्मीलाई आफ्नो पदीय जिम्मेवारी पूरा नगरेकोमा कारबाहीको लागि समेत सिफारिस गरेको छ। तर पीडितलाई हालसम्म पनि सरकारबाट क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण भने प्राप्त हुन सकेको छैन।

ख.पुर्णमाया (नाम परिवर्तन गरिएको)

अर्को महत्वपूर्ण घटनाको रुपमा २००४ को नोभेम्बर २३ मा दिउँसो करीब ३ बजे लेफ्टिनेन्ट जे.टी. निवेदिकाको घरमा पसे, उनलाई कोठाबाट घिसार्दै बाहिर निकाले, उनलाई माओवादी भएको आरोप लगाए अनि थप सोधपुछका लागि भवानी बक्स ब्यारेकमा लगे। ब्यारेक पुगेपछि उनलाई आँखामा पट्टी बाँधेर एउटा कोठामा लगियो। एकजना सैनिक अधिकारीले उनलाई उनको श्रीमान्को माओवादीहरूसँगको कथित सम्बन्धका विषयमा करिब एक घण्टा सोधपुछ गरे। गालीगलौज गरी उनले आँखामा बाँधेको पट्टी निकाल्न खोज्दा जे.टी.ले उनलाई एक अज्ञात वस्तुले हिर्काए जसका कारण उनको दाहिने हातको माझी औंला र देब्रेतिरको आँखीभौंबाट रगत आयो। जे.टी.ले उनलाई बूट लगाएको खुट्टाले लात्तीले हाने र उनको पेट, ढाड, गोडा र घुँडामा मुट्ठीले हिर्काए। त्यसपछि उनले निवेदिकाको सारी च्यातिदिए। जे.टी.ले निवेदिकालाई जबरजस्ती समातेर बलात्कार गर्ने कोसिस गरे तर उनले जे.टी.लाई लात्ताले हानिन्। त्यसपछि उनले निवेदिकालाई कोठाभरि घिसारे र ढोकामा लगेर टाउको बजारिदिए जसका कारण उनको निधारबाट रगतको भल बग्यो। त्यसपछि उनलाई घोप्टो बनाए र दुई चोटि बलात्कार गरे। थप अन्य तीन जना सैनिकहरु भित्र पसे र निवेदिकालाई उनी बेहोस नहुन्जेलसम्म पालैपालो बलात्कार गरे। साँझ ८ बजे राती ब्यारेक बाहिर एउटा पसल नजिक छोडियो र निजलाई पसलको मानिसहरुले एम्बुलेन्समा अस्पताल लगे । उपचार गरिन् तर डरले कतै पनि उजुर गरिनन् । पछि एडभोकेसी फोरमको सहयोगमा स्वास्थ उपचार गराई न्यायिक उपचारको लागि पनि सहयोग गरी २०६७ सालमा पीडकको पहिचान खुलाई दैलेख जिल्ला प्रहरी कार्यालय तथा जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा जाहेरी दरखास्त दिइन् । तर हदम्यादका कारण उनको उजुरी दर्ता भएन, दरपीठ भयो। त्यसपछि उक्त दरपीठ उपर सर्वोच्च अदालतमा २०६८ पौष महिनामा उत्प्रेषणको निवदेन दर्ता गरे पनि सरकारले पनि ३५ दिने हदम्याद गुज्रिसेकको कारण रिट खारेज भयो। त्यसपछि एडभोकेसी फोरम तथा रिड्रसको सहयोगमा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार

[१२] ऐ.ऐ।

समितिमा उजुरी गरिसकेपछि उक्त समितिले पीडकलाई कानूनी कारबाही गरी पीडितलाई पूर्ण क्षतिपूर्ति सहितको परिपूरण दिने नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ।[१३]।

ग. फुलमति (नाम परिवर्तन)

कैलाली जिल्लाकी १४ बर्षकी बालिकालाई २०५८ साल चैत्र २० गते माओवादी खोज्दै तत्कालीन शाही नेपाली सेना र सशस्त्र प्रहरीले उनलाई उनको दिदी ठानेर पक्राउ गरी सैनिक व्यारेकमा एकबर्ष १० दिनसम्म सेनाको हिरासतमा कसैलाई जानकारी नदिई थुनामा राख्यो। आँखामा पट्टी बाँधेर सोधपुछ गरी सेनाले बलात्कार गऱ्यो। कुटपिट गरी व्यारेकमा इट्टा बालुवा बोक्ने जस्ता बलपूर्वक श्रममा लगाएको केही समयपछि थुनाबाट मुक्त गरियो तर सामाजिक लाञ्छनाको डरले कतै पनि उजुरी नगरी बसिन् । सन् २०१४ मा बलात्कार तथा यातना विरुद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय तथा जिल्ला प्रहरी कार्यलयमा उजुरी लिएर जाँदा ३५ दिनको हदम्याद गुज्रेको कारण उजुरी दरपीठ गरियो। सो उपर २०७० सालमा सर्वोच्च अदालतमा परमादेशको निवेदन दर्ता गरिन् तर सर्वोच्च अदालतले समेत ३५ दिनको हदम्याद समाप्त भएको कारण रिट खारेज गऱ्यो। त्यसपछि उनले ट्रायल इन्टरनेसनलको सहयोगमा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार समितिमा उजुर गरेपछि २०७५ मा फुलमतिको पक्राउ, हिरासतमा बालात्कार र उनले भोगेका दुर्व्यवहारको विस्तृत र प्रभावकारी अनुसन्धान गर्दै दोषीलाई कारबाही र संजायको सिफारिसका साथै पीडितलाई प्रभावकारी क्षतिपूर्ति उपचार र सन्तुष्टिको लागि उपचार प्रदान गर्न नेपाल सरकारलाई सिफारिस गरेको छ।[१४] ।

घ. वागेश्वरी (नाम परिवर्तन)

बर्दिया जिल्लामा २०५९ सालमा माओवादी खोज्दै गाउँमा पसेको नेपाली सेनाले वागेश्वरीको घरमा गई गाली गलौज गरी निजलाई छोराछोरीको अगाडि बलात्कार गऱ्यो।[१५]। श्रीमानलाई जिउँदै देख्ने हो भने शारीरिक सम्बन्ध राख्न दिनुपर्ने सर्त राखेर बलात्कार गऱ्यो। द्वन्द्वको समयमा उजुर गर्न सक्ने अवस्था नभएकोले विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि जाहेरी दरखास्त लिएर जिल्ला प्रहरीमा जाँदा हदम्यादको कारण देखाइ जाहेरी दरखास्त दरपीठ गऱ्यो। उक्त दरपीठ उपर बाँके उच्च अदालतमा अदालतमा रीट निवदेन दर्ता गरे पनि हदम्यादका कारण निवेदन खारेज भएपछि मानव अधिकार सम्बन्धी संस्थाको सहयोगमा संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार समितिमा विचाराधीन रहेको छ।

द्वन्द्वको समयमा भएका महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका माथि उल्लिखित पीडितहरुको पहिचान भईसकेको अवस्था रहे तापनि हालसम्म राज्यका तर्फबाट कुनै पनि किसिमको राहत, शारीरिक तथा मानसिक उपचार समेत प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। द्वन्द्वको समयमा भएका गैर राज्यपक्षबाट महिला तथा बालिकामाथि यौनजन्य हिंसा तथा ज्यादतीका घटनाहरु पनि भएको कुराको पुष्टि विभिन्न गैरसरकारी संस्था तथा मानव अधिकारसम्बन्धी संघ संस्थाले सार्वजनिक गरेका संस्थाहरु तथा Human Right Watch Report 2014[१६] को प्रतिवेदनले गरेता पनि औपचारिक रुपमा न्यायिक निकायमा पीडितको तर्फबाट उजुरी

[१३] https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/PR_May2019_HRC_NepaliVersion.pdf visited 14/01/2022.

[१४] https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CCPR/PR_May2019_HRC_NepaliVersion.pdf visited 14/01/2022

[१५] https://epaper.nagariknetwork.com/nagarik/src/epaper.php?id=5193#pageरद्दनागेन्द्र उपाध्याय द्धन्दकालीन बलात्कार घटनाः राष्ट्रसंघको सिफारिस कार्यान्वयन भएन,नागरिक दैनिक, पौष ३०, २०७८,पेज ३।

[१६] https://www.hrw.org/report/2014/09/23/silenced-and-forgotten/survivors-nepals-conflict-era-sexual-violence

परेको भन्ने घटनाहरुको बारेमा यकिन जानकारी तथा तथ्य उपलब्ध हुन नसकेका कारण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छैन।

४.नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्न भएका केही प्रयासहरु

क.विस्तृत शान्ति सम्झौता, २०६३

विस्तृत शान्ति सम्झौता बमोजिम दुबै पक्ष महिला तथा बालबालिकाको अधिकारहरुको विशेष संरक्षण गर्न, कुनै पनि प्रकारको यौनजन्य शोषण तथा दुर्व्यवहार लगायतका महिला तथा बालबालिका विरुद्ध हुने बाल श्रम लगायतका सबैखाले हिंसात्मक कार्यहरुमाथि तत्काल रोक लगाउने, त्यस्ता घटनाबाट प्रभावितलाई तत्काल उद्धार गरी पुनस्थापनाको लागि आवश्यक र यथोचित सहयोग प्रदान गरिनेछ ।[१७] भन्ने प्रष्ट व्यवस्था हुँदा हुँदै हालसम्म यौनहिंसाका पीडितको पहिचान हुन सकेको छैन। सरकारको तर्फबाट कुनै पनि अन्तरिम राहत, शारीरिक तथा उपचारको सुविधा प्रदान गर्नुपर्ने विषयमा ध्यान जान सकेको अवस्था छैन।

ख.नेपालको अन्तरिम संविधान,२०६३

अन्तरिम संविधान द्वन्द्व समाधानको लागि महत्वपूर्ण दस्तावेजको रुपमा रहेको छ। नेपालको संविधानमा पहिलो पटक महिलाको छुट्टै मौलिक हकको व्यवस्था हुनु आफैंमा सकारात्मक व्यवस्था हो जस अनुसार कुनै पनि महिला तथा बालबालिका विरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य तथा अपमानजनक कार्य गरिने छैन त्यसलाई कानून बनाएर दण्डनीय बनाइने छ ।[१८] भन्ने व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि सामान्य अवस्थामा घटेका अपराधलाई केही मात्रामा सम्बोधन गर्ने केही कानुनको निर्माण गरिएको छ। तर द्वन्द्वमा भएका यौनहिंसालाई सम्बोधन हुने कानूनी व्यवस्थाको भने अझै पनि सम्बोधन हुन सकेको छैन।

ग.बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१

विस्तृत शान्ति सम्झौता नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा गठित छानविन आयोगको प्रतिवेदन तथा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्नको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, अन्तर्गत दुई वटा आयोगहरु स्थापना गर्ने उद्देश्य अनुरुप आयोगहरु स्थापना भएका छन्। आयोग स्थापना भएको करीब ६ बर्ष पुगिसकेको सन्दर्भमा आयोगमा करीब ६०००० (साठी हजार) पीडितको उजुरी परेको छ। त्यसमध्ये करीब ३०० यौनजन्य हिंसाका पीडितहरुको उजुरी परेको छ। त्यसैगरी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको ३२५९ उजुरी परेको छ, तर यौनजन्य हिंसाको विषयमा छुट्टै उजुरी नपरे तापनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिका परिवारको बयान लिने सन्दर्भमा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु परेका छन् भन्ने आयोगका पदाधिकारीहरुसँग छलफलको क्रममा आएको हुँदा प्रत्यक्ष रुपमा यौनजन्य हिंसाका घटना नभएर यातनाका उजुरीभित्र पनि यौनजन्य यातनाहरु हुन सक्ने भएकाले पीडितको सङ्ख्या बढ्ने सम्भावना छ। सरकार र आयोगको प्रभावकारी समन्वय हुन नसकेका कारण अझै पनि आयोगमा परेका उजुरीको छानविन गरी अभियोजन वा सुनवाईको लागि सिफारिस हुन सकेको अवस्था छैन। विभिन्न मानव अधिकार सम्बन्धी संघ संस्था तथा पीडितहरुसँग

---

[१७] *विस्तृत शान्ति सझौता, २०६३ धारा ७.६।*

[१८] *अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २० (३) र २३।*

सम्बन्धित संघ संस्थाहरुले राजनैतिक प्रभावका कारण पनि दुई आयोगको काम कारबाही, निस्पक्षता, पदाधिकारीको योग्यता र क्षमतामाथि गम्भीर प्रश्नहरु उठाइएता पनि ऐनले केही हदसम्म द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरुको छानविन गरी पीडितलाई परिपूरण र पीडकलाई दण्ड सजाय तथा माफी दिन सक्ने केही सकारात्मक व्यवस्थाहरु गरेको छ। यस ऐनले पीडितको परिभाषाभित्र सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरुप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रुपमा हानी नोक्सानी पुगेको व्यक्तिको रुपमा परिभाषा गरेको छ।[१९] त्यसैगरी बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको रुपमा उल्लेख गरेको छ।[२०] त्यसैगरी बलात्कारका मुद्दामा समेत माफी दिन मिल्ने कुरा उल्लेख गर्नुका साथै पीडितको पहिचान गरी परिपूरणको लागि सिफारिस गरी पीडकलाई अभियोजनको सिफारिस गर्ने अधिकार प्रदान गरेको छ । तर आयोग स्थापना भएको करीब ६ बर्ष भए तापनि हालसम्म एकजना यौनजन्य हिंसाका पीडितलाई परिपूरणको सिफारिस गरेको छैन। आयोग स्थापनादेखि नै विवादबाट मुक्त हुन सकेको छैन।

घ.मुलुकी अपराध संहिता, २०७४

साविकको मुलुकी ऐनलाई परिमार्जन गरी मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ पारित गरी २०७५ साल भदौ १ गतेदेखि लागू भएको छ। यस संहिताले महिला तथा बालिका विरुद्ध हुने यौनजन्य हिंसालाई सकारात्मक रुपमा परिभाषित गरेको छ। जवर्जस्ती करणी, हाडनाता करणी, यौन दुर्व्यवहार, अप्राकृतिक मैथुन, बालयौन दुरुपयोग पशु करणीलाई समेत संहिताकरण गरेको छ[२१]. उमेर अनुसार हुने साविकको सजायमा अधिकतम २० बर्ष बनाइएको छ। त्यसै गरी बलात्कार गरी मार्नेलाई आजीवन कैदको व्यवस्था गरिएको छ। बलात्कारका मुद्दाहरु माफी तथा फिर्ता हुन नसक्ने कुरालाई समेत सम्बोधन गरेको छ। ३५ दिनको उजुर गर्ने हदम्यादलाई वृद्धि गरी घटना घटेको एक वर्षभित्र उजुर गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ तर विगतको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका बालिका तथा महिलामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका घट्नाहरुको विषयमा पीडितले उजुर गर्न सक्ने अवस्था रहेको छैन। तसर्थ द्वन्द्वको समयमा भएका यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्नको लागि विशेष कानून बनाई सम्बोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा फौजदारी अपराध सम्बन्धी विकसीत भएका विधिशास्त्र तथा कानूनले बलात्कार जस्तो गम्भीर प्रकृतिको अपराधमा हदम्यादका कारणबाट पीडितलाई न्यायबाट बञ्चित गरिनु हुँदैन भन्ने मान्यता रहेको छ।

ङ.नेपाल सन्धि ऐन, २०४७

यस ऐन बमोजिम नेपाल राज्य वा नेपाल सरकार पक्ष भएको कुनै सन्धिको कुरा प्रचलित कानूनसँग बाझिएमा सो सन्धिको प्रयोजनको लागि बाझिएको हदसम्म प्रचलित कानून अमान्य हुनेछ र तत्सम्बन्धमा सन्धिको व्यवस्था नेपाल कानून सरह लागू हुनेछ[२२]. भन्ने व्यवस्थाले पनि नेपाल पक्ष भएका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार तथा मानवीय कानून सम्बन्धी महासन्धि, सन्धि, जस्तै अन्तर्राष्ट्रिय नागरिक तथा राजनैतिक सम्बन्धी अधिकार १९६६, तथा यो सम्बन्धित Optional Protocols, मानव अधिकार समितिले गरेका

[१९] *बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन,सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१को दफा २(ज)।*

[२०] *बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन,सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१को दफा २(ञ)।.*

[२१] *मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को परिच्छेद १८, करणी सम्बन्धी कसुर।*

[२२] *नेपाल सन्धि ऐन २०४७ को दफा ९।*

सिफारिसहरु तथा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन महासन्धि, (CEDAW) १९७९ महिला विरुद्ध हिंसा सिफारिस (CEDAW) समितिको सिफारिस नं १२ र १९ वेइजिङ्ग घोषणापत्र तथा कार्ययोजना र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय महासभा तथा सुरक्षा परिषदबाट द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका पीडितको संरक्षण, न्याय र परिपूरणको व्यवस्था गरी पीडकलाई कानूनबमोजिम अभियोजन गनुपर्ने विषय केन्द्रित भई विभिन्न समयमा पारित भएका प्रस्तावहरु[२३], , अस्थायी अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायाधिकरणहरु युगोस्लाभिया, रुवाण्डा तथा अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी अदालतले बलात्कार तथा यौनजन्य अपराधको सन्दर्भमा विकास गरेका नयाँ विधिशास्त्रको आधारमा पनि द्वन्द्वको समयमा भएका महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्ने नेपाल सरकारको दायित्व रहेको छ।

च. सुरक्षा परिषदका प्रस्ताव नम्बर १३२५ र १८२० को कार्यान्वयनको लागि बनेको राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०६७

द्वन्द्वको समयमा भएका यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्नको लागि सुरक्षा परिषदका प्रस्तावहरु १३२५ र १८२० लाई कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारले २०६७ अर्थात् सन् २०११ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय परिषद् १३२५ /१८२० अन्तर्गत पहिलो राष्ट्रिय कार्य योजना पारित गरी कार्यान्वयन गरिएको थियो। सो पहिलो राष्ट्रिय कार्य योजनामा पनि द्वन्दकालीन यौन हिंसालाई समेटिएको थिएन। यो कार्य योजनाको अवधि २०१६ मा सकिएको अवस्था छ र दोस्रो राष्ट्रिय कार्य योजना १३५ /१८२० मा तयार पारी प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा पेश भइसकेको धेरै वर्ष भइसक्दा पनि पुनः पारित हुन नसकेको अवस्था छ। दोस्रो कार्य योजनामा यौंनजन्य हिंसा पीडित तथा यातना पीडितलाई पनि द्वन्द पीडितको परिभाषामा समेटिए तापनि हालसम्म लागू हुन सकेको अवस्था छैन। जसमा विगतमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वमा महिलामाथि भएका यौन हिंसा लगायतका अपराधमा संलग्न पीडकहरुलाई कारबाही गर्नुपर्ने तथा द्वन्द्वको समयमा अपराधमा संलग्न दोषी उपर कानूनी कारबाही गरी द्वन्द्वपीडित महिला तथा बालिकाहरुको न्यायमा पहुचँ पुऱ्याउने कुरामा जोड दिने विषय उल्लेख गरेको छ। तर नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वलाई समाधान गर्न तत्काल राज्यपक्ष र गैरराज्यपक्ष बिचमा विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको १५ बर्ष पुगिसकेको अवस्था छ भने सक्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन गर्नको लागि आयोगहरु स्थापना भएको पनि करीब ६ बर्ष हुन थाल्यो। उजुरीको संख्यामा बृद्धि हुदै गइरहेको छ तर हालसम्म यौनजन्य हिंसाका पीडितको पहिचान हुन सकेको छैन। पहिचान भएका पीडितले पनि न्याय पाउन सकिरहेका छैनन्।

सन् १९९८ मा रुवाण्डा तथा पूर्वी युगोस्लाभियाको लागि बनेको अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी न्यायालयले रुवाण्डामा भएको नरसंहारको अवस्थामा महिलामाथि भएको बलात्कार तथा यौनजन्य अपराधमा गरेको फैसला अनुसार करकापपूर्ण परिस्थितिमा कुनै व्यक्तिमाथि गरिएको यौनजन्य प्रकृतिको कुनै कार्य नै बलात्कार हो भनी परिभाषित गरेको छ[२४]। अदालतले आफ्नो फैसलामा कुनै खास समूहलाई सखाप पार्ने उद्देश्यले भएका बलात्कार र यौनजन्य हिंसा पनि नरसंहारकै अपराधमा पर्दछ भन्ने कुरा प्रष्ट गरेको छ। अदालतले आफ्नो निष्कर्षमा तुत्सी महिलामाथि भएको बलात्कार योजनाबद्ध थियो र उनीहरुलाई मात्र सखाप पार्ने उद्देश्यबाट भएको थियो। त्यसै गरी उल्लिखित रुवाण्डा तथा पूर्वी युगास्लाभियामा स्थापित

[२३] संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषदबाट पारित गरिएका प्रस्ताव नं १३२५, १८२०, १८८८, १८८९, २१०६ तथा २१२२।

[२४] Proceuter v. Jean –Paul Akayesu. Judgement, case No *ICTR-96-4-T, paras. 597-98.)*

अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयले अन्य Prosecutor Vs. Furndzija and Prosecutor V. kunarac[२५] को मुद्दामा पनि बलात्कारलाई युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध तथा नरसंहार सम्बन्धी अपराधको रुपमा परिभाषित गरी त्यस्ता अपराधबाट पीडित महिलालाई परिपूरणको व्यवस्था गरेको छ। सन् १९९८ पछाडिको दशकमा विकसित गरिएका अन्तर्राष्ट्रिय कानुन तथा विधिशास्त्र अनुसार बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई गम्भीर प्रकृतिको अपराधको रुपमा विकसित भएको अवस्थालाई समेत आत्मसात गरी पीडितलाई न्याय परिपूरण प्रदान गरी पीडकलाई अभियोजन गरी दण्डनीय बनाउनको लागि यथाशीघ्र विशेष कानूनी संरचना निर्माण गर्न जरुरी रहेको छ।

५. पीडितको न्याय प्राप्तिमा देखिएका चुनौतीहरु

क.आयोगको विश्वसनीयताको प्रश्न

सङ्क्रमणकलीन न्यायका लागि स्थापना गरिएका दुवै आयोगहरू निष्पक्ष र स्वतन्त्र हुनुपर्ने भनी पीडित र नागरिक समाजबाट निरन्तर माग आएको भए तापनि आयोगमा नियुक्त हुने आयुक्तहरूको पहिचान, उनीहरूको छनोट प्रक्रिया, योग्यता र कार्यदिश लगायतका विषयहरु अत्यन्त महत्वपूर्ण रहे तापनि आयुक्त नियुक्त गर्दा विषयवस्तुको अनुभव र विज्ञताभन्दा पनि र राजनीतिक दलप्रति बफादार आयुक्त नियुक्त भएको हो भन्ने आरोप मानव अधिकार समुदायबाट लगाउँदै आएको भए तापनि आयोगमा पीडितको उजुरीको सङ्ख्या भने अत्यधिक रुपमा पर्नुले पीडित आयोगबाट न्याय पाइन्छ भन्ने कुरामा केही विश्वस्त भएको देखिन्छ। त्यसैले यो विषय आफैंमा विरोधाभाष पनि देखिएको छ। यसरी उत्साहजनक रुपमा आयोगमा परेका उजुरीको छानविन गरी सरकारलाई सिफारिस गर्न ढिलाई हुनुले भविष्यमा आयोगप्रति पीडितको विश्वास डगमगाउने खतरा पनि त्यतिकै रहेको छ। तर यौनजन्य हिंसाका उजुरी भने निकै कम रहेको देखिन्छ। अन्य पीडितभन्दा यौनजन्य हिंसाका पीडितको भने कम उजुरी पर्नु वा उजुरी गर्नको लागि आयोगले उत्प्रेरणा जगाउन नसक्नु पनि चुनौतीको रुपमा रहेको छ।

ख. आवश्यक कानुनी संरचनाको अभाव

द्वन्द्वको समयमा भएका कुनै पनि यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्न बर्तमान फौजदारी कानून तथा कार्यविधिहरु पर्याप्त छैनन् । पीडितलाई सम्बोधन गर्नको लागि आयोगले आवश्यक कानुनी संरचनाको अभावमा आफूहरूले राम्ररी काम गर्न नसकेको दुवै आयोगका पदाधिकारीहरुको गुनासो रहेको छ । सरकारले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको अगाडि सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरु निर्माण भएको सकारात्मक सन्देश प्रवाह गरे तापनि पनि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन र अन्य सान्दर्भिक कानूनी व्यवस्था र सरंचना निर्माणमा ढिलाइ हुँदा आयोगलाई अत्यावश्यक पर्ने राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरुको सहयोग र समर्थन प्राप्त गर्न सकिरहेको छैन। द्वन्द्वमा भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनालाई सम्बोधन गर्नको लागि अलग्गै कानूनी व्यवस्था सहितको सङ्क्रमणकालीन विशेष अदालतको अभावमा पीडितको न्याय प्राप्ति चुनौतीको रुपमा रहेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मानव अधिकार समितिले २१ मे २०१९मा प्रकाशित गरेको निर्णयमा नेपालले बलात्कार एवं अन्य यौन हिंसाको परिभाषालाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुप बनाउनुपर्ने बताएको छ। द्वन्द्वको समयमा भएका यौन हिंसाका पीडितहरुलाई उजुरी दर्ता तथा न्याय र क्षतिपूर्तिको पहुँचमा रहेका व्यवधानहरु हटाउन समेत आग्रह गरेको छ। तर

[२५]Prosecutor v. Kunarac Kovac and Vukovic Judgment Case No. IT-96-23-T IT-96-23/1- T ICTY Trial Chamber 22 February 2001 para. 387 - 399 496 - 497 538 - 543

हालसम्म नेपाल सरकारले कानून बनाउने तथा पीडितका अधिकारको सम्बोधन गर्ने कुरामा सरकार तथा राजनैतिक दलको उदासिनाता रहनु नै प्रमुख चुनौती रहेको छ। त्यसमा पनि द्वन्द्वको समयमा भएका घटनाको उजुरीको हदम्यादको सीमितताका कारण बर्तमान फौजदारी कानूनले यौनजन्य हिंसालाई सम्बोधन गर्न नसक्नु पनि महत्वपूर्ण चुनौतीको रुपमा रहेको छ।

ग.पहिचान भएका यौनजन्य हिंसा पीडितप्रति सरकारको उदासिनता

द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका घटनाका बारेमा सरकारको अभिलेखमा छैन। तर सर्वोच्च अदालतबाट अन्तिम फैसला भई पीडकलाई सजाय दिलाउन सफल एक जना र अन्य नेपालको न्यायिक निकायबाट अन्तिम उपचार प्रासिको आधार समाप्त भई संयुक्त राष्ट्रसंघको मानव अधिकार समितिमा उजुर गरेका ३ जना गरी ४ जना पीडितहरुको पहिचान हुँदा समेत ती पीडितहरुले अहिलेसम्म सरकारको तर्फबाट कुनै पनि राहत, शारीरिक तथा मानसिक उपचारको लागि कुनै पनि सहायता प्रदान गर्न नसक्नु पीडितप्रति राज्य सम्वेदनशील नहुनु पनि पीडितको लागि चुनौतीको रुपमा रहेको छ।

घ.समाज तथा पारिवारिक दबाब

विस्तृत शान्ति सम्झौता भएको १५ बर्ष भइसक्दा कतिपय यौनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालिकाहरु विवाह गरी पारिवारिक वातावरणमा भिजिसकेका कारण आफू बलात्कृत तथा यौनजन्य हिंसाका पीडितहरुले घटनाको बारेमा खुलेर बताउन चाहदैनन् वा उजुर गर्न पनि चाहदैनन्। विगतलाई विर्सेर नया जीवनको सुरुवात भइसकेको अवस्थामा फेरी पुरानो घाउ बल्झाउन पनि चाहदैनन्। किन कि आफ्ना सन्तान वा समाजले समेत के भन्लान् भन्ने डर, लाजको मनोविज्ञानका कारण उनीहरु विगतलाई विर्सन चाहन्छन्। एक जना पीडितको भनाई अनुसार श्रीमानको दबाबको कारण समाजबाट अपहेलित भइएला कि भन्ने डरका कारण पनि आफ्ना घटनाका बारेमा बोल्न चाहिनन् । अनुसन्धान गर्ने निकाय प्रहरी, अस्पताल तथा अदालत सबै ठाउँमा सबैको अगाडि आफू कसरी पीडित भएको भन्ने कुरा बताउँदा लाज हुने भएका कारण पनि महिलाहरु उजुर गर्न नचाहनु भनेको पीडकले सजिलैसँग उन्मुक्ति प्राप्त गरी समाजमा दण्डहीनताको संस्कृति मौलाउने खतरा उत्पन्न हुने सम्भावना रहेको छ।

ङ.पीडितको सुरक्षाको अभाव

बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका पीडितले न्यायको लागि लड्नको लागि सुरक्षा पनि मुख्य चुनौतिको रुपमा रहेको छ। नेपालमा पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा दिने खालका कानूनहरु बने तापनि प्रभावकारी रुपमा कार्यान्वयनको समस्या रहेको छ। पीडितको मामिलामा सुरक्षा निकायका अधिकारीहरु जवाफदेही तथा सम्वेदनशील रहेको पाइँदैन। विशेष गरी द्वन्द्वका वेलामा भएका यौनजन्य अपराधका घट्ना होस् वा अन्य समयमा घटेका यस्ता हिंसाका पीडित, परिवार तथा साक्षी समेतलाई पीडकबाट बारम्बार मुद्दा फिर्ता लिन वा उजुरी नगर्न धम्की दिने तथा मुद्दा अदालतमा पुगेपछि पनि बयान परिवर्तन गराउन दबाब दिने जस्ता कारणबाट पनि पीडितको न्यायमा पहँच पुग्न सकेको छैन। द्वन्द्वको समयमा राज्य तथा गैरराज्य पक्षबाट भएका यौनजन्य हिंसाका पीडितहरुले पीडक विरुद्ध उजुर गर्दा पुन जोखिम झेल्न पर्ने हो कि भन्ने डरका कारण आफूले भोगेका घट्नाहरुका बारेमा बोल्न डराउँछन्। कतिपय पीडकहरु आफ्नै गाउँ वरिपरि भएको कारण पुनः पीडित हुन पर्ने डरले पनि उजुर गर्न सकेको अवस्था छैन।

च.पीडकको पहिचानमा समस्या

द्वन्द्वको समयमा राज्यपक्ष तथा गैरराज्य पक्षहरुले महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसा कसले गरेको थियो भन्ने पत्ता लगाउनु पनि ठूलो चुनौतीको रुपमा रहेको छ। तत्कालीन अवस्थामा आफ्नो पहिचान नखुल्ने तथा फरक हुलियाका आधारमा महिला तथा बालिकामाथि बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा गर्ने भएका कारण पनि पीडितले तत्काल प्रहरी कार्यालयमा किटानी जाहेरी लिएर जान सक्ने अवस्था थिएन। धेरैजसो द्वन्द्वको समयमा पहिचान लुकाएर युद्धरत पक्षहरुले महिला तथा बालिकामाथि विभिन्न खालका हिंसा गरेको विभिन्न अध्ययन प्रतिवेदनले पुष्टि गरेको छ। राज्यले न्याय प्रदान गर्ने सन्दर्भमा तत्कालीन समयमा कसको नेतृत्व तथा कमाण्डमा गस्तीमा गएको अवस्थामा घट्ना घटाइएको थियो त्यस आधारमा पनि पीडकलाई पहिचान गर्न सक्छ। जस्तै उदाहरणको रुपमा अछामको मंगलसेन आक्रमण भएको भोलिपल्ट आक्रमणकारीहरु भागेर रामारोसन तथा भाटाकटिया गा.वि.सका क्षेत्रमा गएको भन्ने सूचनाका आधारमा हवाइ गस्ती गरी पछि हेलिकप्टरबाट ओर्लिएर घर घरमा पसी लुटपाट गर्ने, जसलाई भेटयो उसैलाई कुटपिट गर्ने, यातना दिने, अन्न पोखिदिने, घरमा पुरुष नभएको अवस्थामा महिलामाथि बलात्कार, कुटपिट तथा यातनाहरु दिएको कुरा उक्त अध्ययन प्रतिवेदनले पनि देखाएको छ। वास्तविक पीडकको पहिचान हुन सकेन भने पनि पीडितले न्याय प्राप्त गर्न सक्दैनन्।

छ.भौतिक प्रमाणको अभावमा पीडकले उन्मुक्ति पाउने सम्भावना

बृहत् शान्ति सम्झौता भएको १५ बर्ष वितिसक्दा पनि द्वन्द्वलाई शान्ति प्रक्रियामा लैजाने प्रक्रिया अगाडि बढाउनको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको स्थापना भई उजुरीको सङ्कलन गर्ने कार्य भए तापनि हालसम्म उजुरी उपर छानविन गरी पीडकको पहिचान गरी अभियोजनको लागि पर्याप्त भौतिक प्रमाणको अभाव रहेको छ।तत्कालीन अवस्थामा पीडित महिला तथा बालिकाहरु बलात्कृत भइसकेपछि स्वास्थ्य परीक्षण गर्न सदरमुकामसम्म पुग्न सहज थिएन। सुरक्षाकर्मीबाट भएका यौनजन्य हिंसाका पीडितले प्रहरीमा गएर उजुर गरी स्वास्थ्य परीक्षण गर्न सम्भव नभएका कारण अन्य भौतिक प्रमाणको अभावमा बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु पीडितको बयानमा मात्र भरपर्ने भएकोले पीडकहरुले उन्मुक्ति पाउने सम्भावना देखिन्छ। कतिपय पीडितले स्वास्थ्य परीक्षण गरेको भएपनि ती स्वास्थ्य परीक्षणको रिर्पोट पछि चाहिन्छ भन्ने थाह जानकारी नभएका कारण उनीहरुले सुरक्षीत नराखेको र द्वन्द्वको समयमा स्वास्थ परीक्षणका कागजहरु लिएर हिडदा पहिचान खुली पक्राउ परिने डरले फालिदिएको कारण पनि भौतिक प्रमाणहरुको सङ्कलन पनि चुनौतीको रुपमा रहेको छ।

६. समाधानका उपायहरु

द्वन्द्वमा भएका यौनजन्य हिंसाका पीडितलाई न्यायमा पहुँच पुऱ्याउनको लागि आयोगहरुले देहायबमोजिमका कार्य गर्नुपर्दछः

- आयोगहरुलाई सर्वोच्च अदालतले गरेका व्याख्या तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको मापदण्ड अनुसार आयोगको काम कारबाहीलाई पारदर्शी एवं प्रभावकारी बनाउन ऐनमा भएका कमी कमजोरीहरुलाई संशोधन मार्फत सुधार गर्नको लागि सरकारले ध्यानाकर्षण गराउनु पर्दछ।
- आयोगहरुलाई भौतिक तथा मानव श्रोत साधनको दृष्टिकोणबाट सम्पन्न बनाउन अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगको क्षेत्र विस्तार गरिनुपर्ने,

- ❖ आयोगको अधिकार क्षेत्र तथा काम कारबाहीका विषयमा द्वन्द्व प्रभावित गाउँहरुमा पुगी जनचेतना जगाउने तथा सार्वजनिक हुन नसकेका पीडित समक्ष आयोग पुग्न सक्ने वातावरणको सृजना गरी धेरै भन्दा धेरै पीडितहरुसँग साक्षात्कार गरी पीडितको विश्वास जित्नु पर्‍यो।
- ❖ आयोगले नागरिक समाज, वकिल, प्राध्यापक, पत्राकार तथा मानव अधिकार समुदायसँग पीडितका उजुरीको विषयमा प्रभावकारी रुपमा काम गर्नको लागि छलफल अन्तरक्रिया गर्नु पर्‍यो।
- ❖ आयोगहरुबाट बनेका निर्देशिका तथा कार्यविधिहरुको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नु पर्‍यो।
- ❖ पीडितले आयोगलाई विश्वास गर्न सक्ने र निर्धक्कसँग आफू पीडित भएको विषयमा आयोगमा उपस्थित भएर भन्न सक्ने खालको वातावरण आयोगले सृजना गर्नु पर्‍यो।
- ❖ आयोगका पदाधिकारी नियुक्त हुँदा राजनैतिक आस्थाका आधारमा नियुक्त भए तापनि नियुक्त भइसेकेपछि पदिय मर्यादा र दायित्वलाई जफाबदेही ढङ्गबाट निर्वाह गर्न सक्नु पर्‍यो।
- ❖ राजनैतिक आस्था वा कुनै पनि आधारमा पीडितलाई विभेदपूर्ण व्यवहारहरु गर्नु भएन।
- ❖ सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि स्थापना भएका आयोगहरुका सिफारिस कार्यान्वयनको लागि विशेष कानून तथा विशेष अदालत जस्ता संरचनाको यथाशीघ्र स्थापना गर्नको लागि आयोग तथा नागरिक समाज, मानव अधिकार समुदायले समेत सरकारको ध्यानाकर्षण गराउनु पर्‍यो।
- ❖ द्वन्द्वमा परेका यौनजन्य हिंसाका मुद्दाहरु सम्वेदनशील हुने हुँदा विषय विज्ञ मार्फत् छानविन गरी पीडितको पहिचान गरी पीडकलाई कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नु पर्‍यो।
- ❖ यौनजन्य हिंसाका पीडितलाई निःशुल्क कानुनी सहायता तथा मनोविर्मस सेवा तथा स्वाथ्य उपचारको व्यवस्था गर्नु पर्दछ।
- ❖ जवर्जस्ती करणी तथा यौनजन्य हिंसा पीडितको सम्वेदनशीलतालाई ध्यानमा राखेर सम्बन्धित विषयमा ज्ञान भएका महिलाहरुबाट उजुरीको विश्लेषण गरेर मात्र परिपूरण तथा अभियोजनको सिफारिस गरिनु पर्दछ।
- ❖ द्वन्द्वको समयमा भएका महिला तथा बालिकामाथि भएका यौनजन्य हिंसाका घटनालाई सम्बोधन गरी पीडितलाई न्याय र पीडकलाई प्रभावकारी अभियोजन गरी दण्ड दिनको लागि संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषदबाट पारित भएका प्रस्तावहरु १३२५ र १८२०, १८८९, २१०६ तथा २२२१को कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारबाट पहलकदमी चाल्नुपर्ने ।
- ❖ राज्यले हालसम्म द्वन्द्वमा पहिचान भएका यौनजन्य हिंसा पीडितहरुलाई परिपूरणको लागि यथाशीघ्र सरकारलाई सिफारिस गनुपर्दछ।
- ❖ यौनजन्य हिंसा पीडित तथा साक्षीको सुरक्षा संरक्षणको लागि आयोगले आवश्यक एवं प्रभावकारी संयन्त्र परिचालन गर्नुपर्ने ।
- ❖ द्वन्द पीडित समूहहरुले सर्वोच्च अदालतले सत्य निरुपण आयोगको ऐन संशोधन बारे दिएको निर्णयलाई तत्काल कार्यान्वयन गर्नुपर्ने माग उठाउँदै आएको हुँदा त्यसलाई सरकारले सम्बोधन गर्नुपर्ने।
- ❖ अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा सशस्त्र द्धन्दको समयमा भएका यौनजन्य हिंसाका घटनालाई सम्बोधन गर्नको लागि कुनै पनि हदम्यादको व्यवस्था नभएको र हाम्रो सर्वोच्च सर्वोच्च अदालतले समेत द्वन्दको

बेलामा भएका यौन हिंसाको विरुद्ध उजुर गर्ने हदम्याद नराख्नको लागि लागि कानूनमा संशोधन गर्नुपर्ने

- ❖ बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका पीडकलाई माफी दिन नहुने प्रतिबद्धता पीडितलाई दिनुपर्दछ।

७.निष्कर्ष

विश्वका अधिकांश मुलुकमा भएको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकाहरु बढी जोखिममा परेका हुन्छन्। युद्ध हतियारको रुपमा महिला तथा बालिकामाथि थुप्रै यौन हिंसाका घटनाहरु भएका हुन्छन् जस्तैः विद्रोही सेनाका महिलाहरुमाथि नियन्त्रण देखाएर विपक्षी सेनालाई अपमान गर्ने, सेनाको लागि लडाईंको मैदानमा उत्साहको रुपमा प्रयोग गर्ने, बलपूर्वक गर्भवती बनाउने, जवर्जस्ती करणी तथा यौनजन्य कार्य गर्न बाध्य बनाउने कार्यहरु गरिएको पाइन्छ। युद्धको क्रममा शत्रु पक्षलाई सजिलैसँग कमजोर बनाउन सकियोस् भन्ने उद्देश्यका साथ शत्रु पक्षका श्रीमती तथा परिवारका अन्य महिला सदस्यमाथि यस्ता निन्दनीय घटनाहरु घटाइएका हुन्छन्। नेपालको १० बर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला तथा बालिकामाथि बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरु भएको भन्ने कुराको विभिन्न राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी संघ संस्थाले अध्ययन गरी सार्वजनिक गरेका तथ्याङ्कबाट पुष्टि भएको छ। त्यसैगरी ४ जना यौनजन्य हिंसाबाट पीडितहरुले अदालतसमक्ष न्यायको लागि याचना गर्दा पनि हालसम्म निजहरुलाई पहिचान समेत स्थापित भइसकेको अवस्थामा पनि सरकारले हालसम्म परिपूरणको लागि समेत वेवास्ता गर्नु पनि महत्वपूर्ण चुनौती रहेको छ । त्यसै गरी विस्तृत शान्ति सम्झौता, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिम सङ्कमणकालीन न्यायका लागि स्थापना भएका आयोगहरुको कार्यकाल पनि पटक पटक म्याद थपी ६ बर्षको कार्यकाल व्यतित हुँदासम्म पनि हालसम्म एउटा यौनजन्य हिंसाका पीडितको मुद्दामा कारबाही तथा पीडितको परिपूरणको लागि सिफारिस नहुनु तथा सङ्क्रमणकालीन न्यायका लागि विशेष अदालत तथा त्यसको कार्यविधिको लागि कानुन बनाउने कुरामा ध्यान जान नसक्नु मुख्य चुनौतीको रुपमा रहेको छ। नेपालमा भएको २०५२—२०६३ सालसम्म भएको सशस्त्र द्वन्दले महिलाहरुको राजनैतिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा सहभागिता बृद्धि हुनुको साथै समाजमा भएको लैङ्गिक भूमिकामा हेर्ने दृष्टिकोणमा केही सकारात्मक परिवर्तन भए तापनि द्वन्दकालीन अवस्थामा यौंनजन्य हिंसामा परेका महिला तथा बालिकालाई सरकारबाट प्रदान गर्ने अन्तरिम राहतबाट समेत बञ्चित गरिएको अवस्था रहेको छ । प्रस्तुत लेखमा उल्लिखित चुनौतीको सामना गर्नका लागि आयोगमा परेका उजुरीहरुको छानविन गरी कार्यादेश अनुसार सरकारलाई सिफारिस गर्नको लागि राजनैतिक दल तथा सरकारको गम्भीर ध्यान आर्कषण गराई अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको समर्थनमा आगामी प्रकियालाई छिटो निष्कर्षमा पुर्याउन सकेको खण्डमा मात्र पीडितलाई न्याय, परिपूरणको व्यवस्था गर्नुको साथै पीडकलाई कानूनी दायरामा ल्याई सजाय दिन सकेको खण्डमा नेपालको सक्रमणकालीन न्यायले सार्थकता पाउन सक्छ भन्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ।

The Crime Victim Protection Act and the rights of the Conflict Victim

Bishnu Bashyal♠

Executive Summary

Armed Conflict has a devastating effect in a country as a whole and the entire citizen is the victim of the atrocities. However, for the purpose of the right to redress, only those victims who has either suffered from the serious violation of the human rights or is a family members or dependant to the victim or the eyewitness of such violation are considered victims. These victims have the right to know the truth, right to procedural justice and right to reparation. The special Act dealing with the conflict victim and transitional justice does not deal with the rights of victims during the process of criminal justice even though it allows the commission with the investigative power. Constitution of Nepal in Article 21 has ensured the 'rights of victims' of crime and the Crime Victim Protection Act was enacted to implement this fundamental right ensured under the constitution. The crime Victim Protection Act has dealt with the victims' right during the criminal justice process and right to compensation and rehabilitation. So, the Act should be applicable in regarding to the conflict victims' right during the criminal justice process. Furthermore, the crime victim protection Act, 2075 in itself is not a complete Act as it does not deal with the reparation in all its forms, it should also be reformed.

1. Conflict Victims

Every citizen of the nations is the victims of the armed conflict one way or the other but not all of them suffered a serios violations and hence, not all of the citizens can take recourse of legal remedy. Thus, the victims of armed conflict that are entitled to criminal justice process are to be identified.

1.1 Definition of victims under International Law

International humanitarian law does not specifically define the 'conflict victims'[2] but the definition of victims under international law can be found in few instruments.

The rule of procedure of International Criminal Court (ICC) defines the victims for the use of the rules of procedure as any natural persons who have suffered harm because of the commission of any crime within the jurisdiction of the Court.[3]

Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power defines as:[4]

"*persons who, individually or collectively, have suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that are in* violation *of criminal laws operative within Member States, including those laws proscribing criminal abuse of power*."

The United Nations Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights law and Serious Violations of

---

♠ Assistant Professor, Faculty of law, Tribhuvan University

[2] *Christine Evans (2012), The right to reparation in International Law for the victims of Armed Conflict. Page 14, United Sates of America: Cambridge University Press.*

[3] ICC (3-10 September 2002), Rules of Procedures and Evidence. Rule 85.

[4] Declaration of the Basic Principle of Justice for victims of crime and Abuse of power, Section 1, GA Res.40/43,29 November 1985 Sec. 2.

Humanitarian Law (2006) even though does not have a binding effect, it sure is a reference on how international law defines victim. According to it, victims are:

"*Persons who individually or collectively suffered harm, including physical or mental injury, emotional suffering, economic loss or substantial impairment of their fundamental rights, through acts or omissions that constitute gross violations of international human rights law, or serious violations of international humanitarian law. Where appropriate, and in accordance with domestic law, the term "victim" also includes the immediate family or dependants of the direct victim and persons who have suffered harm in intervening to assist victims in distress or to prevent victimisation*"[5]

All the three defines victims as those who have suffered harm. As per the 2nd and 3rd definition, the harm can be physical, mental, emotional or substantial impairment of fundamental rights. The first 2 definition does not have clear expression on whether the victim can be direct as well as indirect. However, the third definition has been extended to 'immediate family or dependants of direct victim and person who has suffered harm intervening to assist victims in distress or to prevent victimisation'. In regard to this, ICC further states that determination of victim other than direct, can rest on whether the harm is personal or not.[6] This means a harm suffered by a direct victim consequently can cause harm to the other. For instance, abduction of child can cause harm to both the child and the parents. In such case, the victims can be direct as well as the one dependant on him. Thus, even though whole nation suffers from conflict, it does not mean all can be considered as victims. Only those who have directly suffered harm and other who have consequently suffered personal harm are victims. Thus, not all the citizens of the state that can claim legal recourse, but it is the victims who have suffered *in concreto,* can claim for the justice and rights.[7]

1.2 Definition of victims under National law

In the Context of Nepal, the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) has also defined the term 'victim'. It has incorporated the victims as individual as well as the community, which resonates with the Basic Principles. The injury suffered can be physical, mental, or sexual violation or incurred financial. Detainee as well as family of those victims has also been defined as the victims. So, the victims or armed conflict can be defined as those who have suffered physically, mentally, emotionally, financially or detainee or those dependants on them or their family. The Crime victims Protection Act also defines the 'victim' which shall be discussed in later sections.

2. Rights of Conflict victims under international law

Rome Statute in Article 68 has dealt with the victim's safety and Article 75 deals with the right to reparation which includes the right to restitution, compensation and rehabilitation. Furthermore, ICC rules of procedure provides the victim's right to choose legal representative, participation, safety or protection, notification to victims, etc. Rule 98 also deals with the Trust Fund which deals with the reparation of victim.

Declaration of the Basic Principle of Justice for victims of crime and Abuse of power also gives an idea on how international law perceives the right of victims as. Even though these declarations are not binding in nature they can be taken as jurisprudential and recommendatory reference in terms of rights of victims in international law. In Article 4, it has stated hat the victim should be treated with

[5] Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, C.H.R. res. 2005/35, U.N. Doc. E/CN.4/2005/ L.10/Add.11 (19 April 2005).

[6] Decision on Victims Participation of 18th January 2008, ICC-01/04-01/06 OA 9 OA 10 (Case of Thomas Lubanga Dyilo), 11 July 2008 at para. 31.

[7] Amsterdam Court of Appeal (Netherlands), Vierde meervoudige burgerlijke kamer, Dedovic v. Kok et al., judgment of 6 July 2000, 5.3.6.

compassion and respect for their dignity. They also have the right to mechanisms of redress. The victim's right to procedural guarantees like information of proceedings, right to views, privacy during the proceeding have also been confirmed in Article 6. This declaration also ensures the right to restitution, compensation and assistance of the victims.

Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, has also dealt with the right of the victims. According to it, victims have the right to be treated with humanity and dignity, right to remedies, access to justice, right to adequate, effective and prompt reparation.

Internationally, victims right incorporate the right to due process, right to justice, access to justice and not only, that it also acknowledges the need of monetary compensation for the harm suffered by victims. However, not all harms can be monetarily compensated. Thus, in such scenarios, the victims have right to satisfaction, restitution, etc. These international instruments have also explicitly referred to the right of the victims to be treated with dignity and respect. Thus, according to international instruments, victims right should be looked into holistically. Form enabling or ensuring their right to access to justice to rehabilitation in society, all these rights have to be taken into consideration.

Victims should be the centre of criminal justice procedures, and it is the victim's suffering which brings the idea of providing the justice. This is the reason why the justice system has to be victim-friendly and victim-centric. The principles of criminal justice system have to be a very important part of the transitional justice system and it should be taken as a centre of the mechanism to provide the justice.[8] Thus, conflict victims also have the rights as victims of any other crime to be ensured with the justice as well as provision of convenient justice seeking mechanism. The Conflict victims have the right to know the truth and also to justice by having the perpetrator punished. But the right of victims is not limited to only the punishment of the perpetrator. Indeed, identification and punishment of the perpetrator is a major part of the victims' right but there are other rights, associated with the justice seeking procedures and mechanisms and the rights associated with the reparations. Rights and interest of the victims of armed conflict to be ensured by the reparation is a matter of imperative importance for the post conflict justice.[9]

There are 4 pillars of transitional justice: Investigation and prosecution, right to know truth, reparation and non- repetition.[10] UN Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity has along with these 4 pillars also stated that the right to justice is also another part of the transitional justice.[11]

a) State's obligation to investigate and prosecute

it is the right of the victims and obligation of state to investigate the violation and prosecute the perpetrator. While doing so, effective investigation has to be done. Due process has to be followed. The due process during procedure should also be followed. The victims also have right to the information regarding the investigation and prosecution.

b) Right to seek and know the truth:

According to updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity, right to know truth in an inalienable right of victim. Victims and their families have the imprescriptible right to know the truth about the circumstances in such the

[8] *Prof. Dr. Bishnu Pathak, (Asar, 2076). Bishwka sankramankalin aayogharu: satya, nyaya ra aviyojan sadhai ojhelma. In Satyako Khoji.Page. 47.*

[9] *Liesbeth Zegveld (2003), Remedies for the victims of violation of international humanitarian law, Vol. 85 No 851 RICR September, 497, 498.*

[10] UNOHCHR, Transtitional Justice and Economic, Social and Cultural Rights, 5, HR/PUB/13/5 UNITED NATIONS PUBLICATION.

[11] UN Updated Set of principles for the protection and promotion of human rights through action to combat impunity, E/CN.4/2005/102/Add.1

violation took place[12] and not only that even whole communities and society have the right to know the truth.[13] It has been considered as an integral part to the enjoyment of freedom of information and expression.[14]

The victims have right to know about the violation or offence that took place, the circumstance under which the offence or the incident took place, perpetrator and all the procedures regarding this. The truth and reconciliation commission are to be formed to fulfil this purpose.

Thus, states have the duty to make investigation regarding this violation of human rights (Basic Principles, Art.4. 2006).[15] Section 13 and 14 of the Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) have ensured that the Truth and Reconciliation commission has the duty or function to make investigation in Section 13 and 14.

c) Right to reparation

So, according to the Article 11 of Basic Principles, victims have the right to effective remedies which is about following 2 major ideas:

- Equal and effective access to justice;
- Adequate, effective and prompt reparation for harm suffered;

Article 75 of the Rome Statute has envisioned reparations to be provided to the victims as restitution, compensation, and rehabilitation.[16] Article 19 of Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law states that reparation includes the restitution, compensation, rehabilitation, satisfaction and guarantees of non-repetition. Restitution according to it incorporates the act of restoring the victim to the original situation before the harm occurred. It includes the restoration of liberty, restoration of employment and return of property, etc. Compensation is monetary compensation for the harms tan can be monetarily assessed. Rehabilitation according to it focuses on medical, psychological, legal as well as social service. Satisfaction is also be victim's right. It can range from cessation of violence to disclosure of truth to tribute to victims and many more.

So, victims have to be provided the reparation with any form like restitution, prompt fair and adequate compensation,[17] rehabilitation, satisfaction and promise of non-repetition.

3. Right of victims under national law

3.1 Constitution

The Constitution of Nepal guarantees the right to victim of crime as fundamental rights in Article 21. Under this provision, the constitution has ensured following basis rights of the victim:

a) Right to information about investigation and proceedings of the case
b) Right to justice
c) Right to social rehabilitation and compensation

Thus, Constitution of Nepal does not limit the right of victim to mere procedural rights. Rather, it also ensures that victims are provided with social rehabilitation and compensation. Usually crimes are taken as something to be punished for, but the victim perspective is shadowed. The entire

---

[12] UN Commission on Human Rights, Report of the Independent Expert Diane Orentlicher, "Updated Set of Principles for the Protection and Promotion of Human Rights through Action to Combat Impunity," February 8, 2005, E/CN.4/2005/102/Add.1

[13]

[14] United Nations High Commissioner for Human Rights, Human Rights Resolution 2005/66, "Right to the truth," April 20, 2005, E/CN.4/RES/2005/66.

[15] *United Nations General Assembly (2006), Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Article 4.*

[16] Rome Statute (1998), Art. 75.

[17] UN General Assembly (December 20, 2006.), International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, Article 24.

criminal justice system tends to focus on punishing the perpetrator but the impact on victims are generally ignored when it is the victim who should be primary part of the criminal justice system. Victim should be able to live their life again and to do that merely punishing the criminal would not be enough. Constitution of Nepal ensures that the victims right to be rehabilitated. It has recognized that victims should be the centre and they have to be given the right to social rehabilitation and compensation, to spring back in daily social life.

Specially in Nepalese context. the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) has been enforced and Commission on enforced disappearance and Truth and Reconciliation has been established to address the concerns of victims of armed conflict in Nepal. In Section 13 of the Act, the function and rights of the Commission has been listed out. Even though it has not expressly identified them as the rights of the victim, but the work of the commission is also focused on ensuring the rights of victim. It talks about identifying victims, providing them identity card, punishing perpetrators, reparation to victim, etc.

In this way, Nepal also has considered that it is victim's right for the perpetrators to be identified, to know the truth, reparation and creation of environment for social rehabilitation.

3.2 Judiciary

The Supreme Court of Nepal has in so many times dealt with the right of the conflict victims. In the case of the Rajendra Prasad Dhakal v Government of Nepal,[18] the court has dealt with the right of the conflict victims to compensation. Along with that the court has also given the order to the Nepal government to make relief programs for the family victims considering the damage they had to suffer for the disappearance, the inconvenience they had to suffer because of that and the economic social issues of employment. The right to compensation has been dealt by the Act but the consideration of the sufferings of the victim in terms of the inconveniences they suffered has not been addressed in any of the laws. So, this extends the right of conflict victims for the inconvenience they suffered.

Similar pronouncements can be evident in the Writ Bhim Prakash Oli and Others (Writ No. 3394) where the Supreme Court has ordered to formulate clear legislation and make appropriate arrangements to address the needs of conflict victims.

In the case of Uma Tamang v Government of Nepal,[19] the judiciary has ensured that the victim should be provided with the compensation in time and for the timely compensation, it is necessary to modify the transitional justice system to the model of the criminal justice system. Thus, victim's right to compensation needs to be timely. The Act has ensured the right to get interim compensation, which in a way has dealt with the rationale of the timely compensation. Thus, judiciary has also extended the rights of victims to some extent in the context of Nepal.

4. Conflict Victims and the Crime Victim Protection Act

The 10 years long armed conflict in Nepal ended on 21 November 2006 with the signing of a Comprehensive Peace Accord (CPA), but victims of the armed conflict are yet to get justice. The family of enforced disappearance victims are still struggling. Even though Commission has started to provide the identity card to the family, the family's right to truth has not been ensured. Thus, victims of armed conflict are still struggling in Nepal. Constitution of Neal guaranteed the rights of the victim as fundamental rights and The Crime Victims Protection Act, 2075 has been enacted to implement the 'right of victims of crime' in Nepal. As stated in the case of Madhav Kumar Basnet v Government of Nepal,[20] that the Act related to transitional justice is not to replace the criminal justice rather it is complementary. Thus, Ordinary criminal justice system and specific mechanism during the

[18] NKP 2064 Decision no 7817 Page 169.
[19] NKP 2070 Issue 11 Decision No: 9078 page 1366
[20]NKP 2070 Issue 9 Decision No: 9051.

transitional phase should be treated complementarily. Thus, the Crime Victim Protection Act also extend to the victims of armed conflict and their rights.

4.1 Definition of victim under the Act

The Act has defined the victims as the first grade, second grade and family victim in section 2(j).[21] The first-grade victim has been defined as the person who is the direct sufferer of the offence and has died or sustained damage irrespective of the status of perpetrator and criminal charges against them. It also includes those who have suffered while preventing the offence or making arrest or providing the support to the victim in section 2(h).[22] The second-grade victim has been defined as those who are not the direct recipient of the offence but is the victim because of being an eyewitness, having information of the crime or guardian of minor victim of first grade as mentioned in section 2(f).[23] The Act has also considered the family victim as the victim in section 2(i).[24] The definition of the Act resembles to the Basic Principles and Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) in respect to victim of first grade and the family victim. But the victim of second grade incorporates everyone who has been the eyewitness of the atrocities of the armed conflict. This even though is not in similar language to the provisions of the Basic Principles, can be equated with the terms like mentally or emotionally suffered because of the violation of the international humanitarian law. Thus, even though these norms do not tell that all citizens are victims of the armed conflict explicitly, it surely says that anyone who has been the eyewitness or has the information or suffered mentally and emotionally is the victims of the armed conflict.

Thus, not only those who have been murdered or been disappeared or subjected to sexual violence or any other offence during the armed conflict but also their family members who had to go through the pain of their family related being the victim of such crimes or any other who are dependant to the victim are the victims of the armed conflict. Furthermore, those who had to suffer mentally, emotionally, or financially because of such offence and who has witnessed such offence are also the victims of armed conflict. These victims are also covered by the Crime Victim Protection Act, 2075. Thus, the Crime Victim Protection Act, 2075 is applicable to the victims of the armed conflict. Thus, for the purpose of the justice system and the current article, even though the whole nations suffer from the activities of armed conflict only those who have been direct victims, dependant to the victims, family or the eyewitness of the act of serious violation of the law of war or human rights are considered as victims.

In case of enforced disappearance, the person who has directly been the victim of the offence as well as their family members are the victim. So, the transitional justice mechanism and the state has the responsibility to cater to the rights of the 'family victim' which Nepal us struggling to.

4. 2The Crime Victim Protection Act and the Rights of the conflict victims

Specifically, Nepal has two commissions set up for the resolutions of matters related to the conflict under the Enforced Disappearance Enquiry, truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014). The Act is mainly focused on the matters related to the investigation of the serious violation, recommendation of the case to the attorney general and making recommendation of reparation. The Act and the Truth and Reconciliation Commission Rules 2072 falls short in ensuring the rights of the victims during the course of investigation. Section 13 of the Act has provisions regarding the functions, powers and duties of the commissions where the Act has stated the commission has the duty to ascertain victims, and investigate the matters. Also, the commission is required to provide the victims with the identity cards and provide them with the information

[21] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 2(j).
[22] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 2(h).
[23] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 2(f).
[24] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 2(i).

regarding completion of the investigation.[25] If the victim requests the security the commission is entitled to provide the security to the victims.[26] According to the section 23 of the Act, the commission is entitled to make the recommendation for the compensation, restitution or make other appropriate arrangement. Section 24 ensures the right of victims to have their property returned, if any captured or seized. Rule 30 of the Truth and Reconciliation Commission Rules 2072 has ensured the right of the victim to maintain confidentiality and to be provided with the security. The commission has to make the information of actions public through the communication medium it deems appropriate from time to time as ensured in Rule 37 of the Act. Even though the Act and rule has detailed provision on making investigation, they are only limited to ensuring the rights of security, privacy and right of property of be returned in terms of the rights during the criminal justice process.

The crime victims' protection Act, 2075 ensures the 2 kind of rights for the victims in general. One of them is related to the right relating to the procedure of criminal justice system and other one is related to the right to reparation.

4.3 Rights during the course of criminal justice system

The victims are ensured with the rights during the criminal justice system in this Act.[27] It means the Act does not explicitly refer on how victims have right to know the truth or right to access to justice but this Act starts once the victim has already utilized the right to access to justice ensured under Article 20 of the constitution of Nepal.[28] This means that the rights of the victims ensured under this Act begins once the Truth and reconciliation Commission or the Commission on the enforced disappearance starts the investigation and once the case is instituted after their recommendation. These rights include following rights:

a) Right to get fair treatment, right against discrimination: Section 5 of the Act ensure the right of the victims against any forms of discrimination on the ground of the race, colour, sec, religion, etc.

b) Right to privacy: Section 6 has ensured the right to privacy of the victims. The victims have right to privacy during investigation, prosecution or inquiry or other court proceedings in different crimes among which rape and Sexual harassment can be associated with the conflict victims.

c) Right to information is another important right to the victims. The victims have to be provided with the right to information relating to investigation as ensured in section 7 relating to prosecution in section 8, information relating to the judicial proceedings in section 9 and right to get information as to compensation in section 18 of the Act.

d) Right to become safe is ensured in section 10. It involves the right to become safe from attack, damage, fears, intimidation or threat likely to be made or exerted by the suspect, accused, offender or person related to him or her or the witness of the accused against the victim or close relative of the victim and person dependent on the victim. Generally, after the armed conflict, the parties involved in conflict in some way or the other are main drivers of the country and governance. In the context of Nepal, maoist were primary part of governance after the conflict and even till now are involved in governance. When there is political force, the victims seeking the justice for the gross violation during the armed conflict have the threat above them. This this why the victims and witness should be made safe.

e) Right to express opinion is ensured in section11.This provides the right to express opinion in front of the concerned authority.

[25] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 13.
[26] The Crime Victim Protection Act (2075). Section 17.
[27] The Crime Victim Protection Act (2075), Section 4.
[28] Constitution of Nepal (2072), Article 20.

f) Right to appoint legal practitioner is ensured in section 12 and right of attendance and participation in section 13.

h) Right to stay in separate chamber in the course of hearing: Taking in consideration of the vulnerability and safety of the victim, the Act has also ensured that the victims have the rights to separate chamber in the course of hearing in section 14 of the Act.

i) Right to have property returned: The property which has been taken under the control of the authority during the course of the investigation has to be returned to the victims.

4.2 Right to reparation

Right to reparation is a basic human right enshrined in the every human rights treaty and has been recognized by the different international tribunals and the court**.**[29] It is a very fundamental aspect of the transitional justice.[30] Professor van Boven states that the purpose of the reparation is:

"Relieving the suffering of and affording justice to victims by removing or redressing to the extent possible the consequences of the wrongful acts and by preventing and deterring violations."[31]

Reparation in legal terms refers to the obligation of the wrongdoing party to redress the damage caused to the injured party. Generally, there is a misconception that the reparation is compensation but it is not so. Reparation along with the compensation constitutes restitution, rehabilitation, satisfaction and guarantee of non-repetition.[32]

a) Right to Compensation

The Crime Victims protection Act, 2075 has ensured the right to compensation and social rehabilitation in section 19 of the Act. The Victims is ensured the right to compensation for the damage incurred. There are provisions regarding the interim compensation and the compensation to be received from the offender itself. Furthermore, the Act has also enumerated the bases for determining the amount of compensation. According to it, expenses to be borne by the victims for medical, psychological and psychiatric counselling, medical treatment, unexpected travel expenses, fee for legal practitioner, financial loss borne by the victim, etc. are some of the bases to be considered as ensured in the section 31 of the Act.

Basic Principles states that it also requires the lost opportunities and moral damage to be incorporated in compensation. But there is not such incorporation the crime victim protection Act.

b) Right to social rehabilitation

Section 19 has provision regarding rehabilitation which states that necessary plans and policies in co-ordination of province and local level on the basis of available resources. Rehabilitation should include medical and psychological care as well as legal and social services as per the Basic Principles but the detailed provision what constitutes rehabilitation is not found in the Act.

4.3 Shortcomings of the Act

However, the Act does not deal with the restitution and satisfaction as a form of reparation. Restitution means restoration in previous state and includes, as appropriate: restoration of liberty, enjoyment of human rights, identity, family life and citizenship, return to one’s place of residence, restoration of employment and return of property. This right to restitution in a prominent right of victims as found in international instruments also. This right is very importance because merely providing with the compensation would not help the victim to go back to daily life. Victims life

---

[29] *The Redress Trust (2003).Reparation Sourceboo. London: Vauxhall Walk. Page. 5.*

[30] Liladhar Bhandari v Office of Prie Ministers and Council of Ministers, NKP 2065, Issuee 9, Decision No: 8002.

[31] *Theo Van Boven (1993). Study concerning the right to restitution, compensation and rehabilitation for victims of gross violation s of human rights and fundamental freedoms, Final report, E/CN.4/SUB.2/1993, para. 137.*

[32] *Kathleen Daly (February 1, 2011), Reparation and Restoration. School of Criminology and Criminal Justice Griffith University.*

before the offence, is what was take away by the offence or the gross violation of human rights. Thus, an attempt has to be made to restore the victim's life to that state to greatest extent possible. The Act also does not deal with the satisfaction as a form of reparation. Satisfaction should include, where applicable, any or all of the following:[33]

(a) Effective measures aimed at the cessation of continuing violations;
(b) facts should be verified and published so that it cannot cause further harm to the victim and victim's family.
(c) Expressed or presumed wish of the victims, or the cultural practices of the families and communities to be considered in recovery, identification and reburial of the bodies
(d) An official declaration or a judicial decision restoring the dignity, the reputation and the rights of the victim and of persons closely connected with the victim;
(e) Public apology, including acknowledgement of the facts and acceptance of responsibility;
(f) Judicial and administrative sanctions against persons liable for the violations;
(g) Commemorations and tributes to the victims;
(h) Inclusion of an accurate account of the violations that occurred in international human rights law and international humanitarian law training and in educational material at all levels.

Not only that but victims must be treated with the humanity, respect for their dignity[34] and human rights. Victims' as well as their families' physical and psychological well-being and privacy must be ensured by the states taking appropriate measures. The states should ensure that's domestic laws to the extent possible should prevent the traumatization during legal and administrative procedures designed to provide justice and reparation.[35] This aspect also has not been dealt by the Act. The Supreme Court of Nepal in Rajendra Prasad Dhakal v Government of Nepal,[36] has identified that victims undergo

4.4 Judicial decision and the right of the conflict victims

The decisions of Supreme Court of Nepal can be analysed to see if the Crime Victim Protection Act, 2075 is adequate to address the needs and concerns of the conflict victims. These cases show that the nature of conflict victims can sometimes be special and different than the victims of other offence.

The Supreme Court of Nepal has in so many times dealt with the right of the conflict victims. In the case of the Rajendra Prasad Dhakal v Government of Nepal,[37] the court has dealt with the right of the conflict victims to compensation. Specifically, this case has highlighted the plight of suffering, the conflict victims have to go through. Thus, the inconvenience suffered by victims should also be addressed by the relief programs.

Furthermore, in case of Bhim Prakash Oli and Others, [38] where the Supreme Court has ordered to formulate clear legislation and make appropriate arrangements to address the needs of conflict victims. This shows that the need of the conflict victims can be a little more specific in addition to the needs of victims of other crimes.

---

[33] Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, Principle 22, C.H.R. res. 2005/35, U.N. Doc. E/CN.4/2005/ L.10/Add.11 (19 April 2005).

[34] PROMOTION OF NATIONAL UNITY AND RECONCILIATION ACT 34 (1995). Section 11. South Africa

[35] *United Nations General Assembly (2006), Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law. Article 10.*

[36] NKP 2064 Decision no 7817 Page 169.

[37] NKP 2064 Decision no 7817 Page 169.

[38] Writ No. 3394 of Year 2005, February 10, 2006

The right of the victim to be rendered justice through the competent court has been stated in the case of Suman Adhikari v. OPMCOM[39] by Supreme Court. In this case, the applicant had a raised a question on No. 13, No. 22(1) of Enforced Disappearance Enquiry, truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) and other provisions of the Act which were claimed to be against the constitution and precedent of the court. These provisions had given the authority to the Commission to decide if the questioned case is a matter of armed conflict or not and also had given the authority to initiate mediation. In this case, the supreme court has clearly stated that even though commission have been formed, they do not have the authority to decide cases because they are formed for the assistance of judiciary. So, the case related to armed conflict have to be decided through the competent judiciary. Thus, this case has addressed the right of the victim to get the justice from competent judiciary. This is about the right to fair trial and due process of victims.

The supreme Court of Nepal in case of Liladhar Bhandari v. Office of Prime Minister and Council of Ministers,[40] came across the specific issue of victims. The victims in this case has claimed that since their land was taken by the Maoist insurgents and they are suffering like homeless. Thus, they claimed their land to be returned along with the compensation. In this case, Supreme Court of Nepal issued as order to assess the compensation and return the land to the victims. This case portrays how the victims of armed conflict have specific problems that may sometimes be difficult to be addressed by general laws.

These cases portray that the victims of armed conflict cannot be treated merely with the mechanism of transitional justice nor can it be done only through the regular criminal justice process. These two have to be applied complementarity to the best possible extent. So, the to question of whether or not the Crime Victim Protection Act is adequate to ensure the rights of the conflict, it can be said that it is not adequate. The Crime Victim Protection Act is not able to address the specific circumstance and need of the conflict victims. The Act indeed makes sure that these victims have to be treated equally and their right to be ensured as done in regular process but that would not be enough. Thus, the Act can only be taken as complementary to ensure the conflict victims are not treated in differentiation and their rights, as ensured under the constitution is protected.

5. Conclusion

In Nepal, the Enforced Disappearance Enquiry, truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014) has dealt with the matters of transitional justice but this Act does not explicitly deal with the rights of the victim. Constitution of Nepal has ensured the right of the victim of crime and the Crime Victim Protection Act, 2075 was enacted to implement the right. Thus, like any other victims, the victims of armed conflict also have the right ensured by this Act. But this Act cannot be taken as a sole document to assess the rights of the victim. The Act does not incorporate the right of victim to various forms of reparation satisfaction and restitution. Thus, the Act have to be amended to inculcate the different forms of reparation like satisfaction and restitution which are very important for a victim to be rehabilitated in society. Also, the Act in itself is not adequate to address the specific vulnerabilities of the conflict victim. Thus, this Act should be a minimum standard for the treatment of the conflict victim, but other specific mechanism should be identified to ensure the specific needs of the conflict victim.

[39] Suman Adhikari v. OPMCOM Dec NO. 9303 Part 56 No: 12

[40] Liladhar Bhandari v. Office of Prime Minister and Council of Ministers, NKP 2065, No. 9, Dec. No.: 8012

Psychological Rehabilitation for Conflict Victims in Nepal

Rukamanee Maharjan♣

1. Executive Summary

A decade long armed conflict between the Government of Nepal and the Communist Party of Nepal (Maoist) (CPN (Maoist) from 1996 to 2006 victimized thousands of people. They suffered serious violation of human rights and humanitarian law including unlawful killing, torture, enforced disappearance, sexual violence and long-term arbitrary arrest as well as thousands of people were internally displaced.

Psychological rehabilitation is one of the most crucial aspects of comprehensive reparation for conflict victims in Nepal. Among other forms of reparation, conflict victims have identified psychological rehabilitation including psychosocial counselling as an immediate and urgent need of victims in general and survivors of torture, survivors of rape and sexual violence, and families of disappeared in particular. At the same time, the United Nations Human Rights Committee (CCPR) recommended Nepal, among others, to provide adequate psychological rehabilitation and medical treatment to conflict victim(s) since October 2014. The CCPR has recommended psychological rehabilitation in conflict era cases relating to enforced disappearance, torture and sexual violence. It should be noted that Nepal has an obligation to provide reparation including psychological rehabilitation under international and national laws. Therefore, Nepal should design and implement psychological rehabilitation programs to improve public health and victim's well-being that should include the individual, family and community as well as a special attention should be given to conflict victim women and other vulnerable groups. This should be done promptly, without delay.

2. Armed Conflict and Transitional Justice Processes in Nepal

Nepal was plagued by a decade long armed conflict between the Government of Nepal and the Communist Party of Nepal (Maoist) (CPN (Maoist) from 1996 to 2006. During the conflict, thousands of people suffered serious violation of human rights and humanitarian law including unlawful killing, torture, enforced disappearance, sexual violence and long-term arbitrary arrest as well as thousands of people were internally displaced. The records of Relief and Rehabilitation Unit, Ministry of Peace and Reconstruction shows that there were 18076 persons killed during the armed conflict; 1730 persons enforcedly disappeared; 82661 persons internally displaced and 17484 cases of personal property destruction.[1] Nine categories of human right violations committed by the parties to the conflict are recognized as gross violation of human rights in Nepal, namely murder; abduction and taking of hostages; enforced disappearance; causing mutilation or disability; physical or mental torture; rape and sexual violence; looting, possession, damage, or arson of private or public property; forceful eviction from house and land or any other kind of displacement; and any kind of inhuman acts inconsistent with international human rights or humanitarian law or other crimes against humanity.[2] These crimes are attributed to both government forces and Maoist combatants, both parties are responsible for violation for human rights and humanitarian law.[3]

♣ Assistant Professor, Nepal law campus

[1] Truth and Reconciliation Commission Nepal, Truth and Reconciliation Commission Bulletin, Issue 2, Year 2, Kartik-Poush 2074 (Mid October 2017- Mid January 2018).

[2] TRC Act, 2014, Section 2(j).

[3] United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights, Nepal Conflict Report 2012, Geneva, October 2012.

The armed conflict ended formally with the signing of the Comprehensive Peace Accord on 21 November 2006 (CPA) that included commitment to provide truth, justice and reparation to conflict victims.[4] On 25 April 2014, the Nepalese Parliament passed the Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2014 (TRC Act 2014) that paved the way to establish the Truth and Reconciliation Commission (TRC) and the Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons (CIEDP). In February 2015, two commissions were constituted with a mandate of two years and the possibility of one year extension, among others, to investigate the incidents of the gross violation of human rights and establish truth as well as to make recommendations on reparation to be provided to the victims or their families.[5] The commissions' mandates have been extended time and again. As of April 2022, the TRC and CIEDP have not completed their functional mandates and the transitional justice processes including truth seeking, justice, and reparation for conflict victims including conflict related sexual violence have still been on-going even after 17 years of the CPA.

3. Conflict Victims' Reparative Needs including Psychological Rehabilitation

Thousands of conflict victims have suffered harms and pains in Nepal that have long term impacts and grave consequences including economic and livelihood problems such as loss of income, unemployment, problems relating to food, shelter, and clothing; difficulties in accessing basic services such as education and health; and negative effects in social and family relationships.[6] In many cases, a family of deceased or disappeared lost their sole breadwinner of the family leading them into a precarious situation with no or little sources of income.[7] This is particulary for families of disappeared who are facing difficulty to obtain or transfer ownership of the land or property registered in the disappeared person's name.[8] Likewise, wives of disappeared face social exclusion and marginalization due to their status as "half widows" as they are uncertain about the fate and whereabouts of their husband - alive or deceased.[9] Suffering will continue if adequate, effective, and prompt reparation is not provided to them to rebuild their lives and redress their harms and suffering. It is interesting to note that conflict victims have prioritized among others, identity cards, immediate and long term assistance, employment, free education, free medical treatment, free and regular psychosocial counselling, social rehabilitation, memorials, public acknowledgment, and a public apology and guarantee of non-recurrence.[10] However, as of May 2022, the Government of Nepal has provided nominal financial assistance as interim relief to conflict victims, which is not reparation. The statistics of Mid October 2017- Mid January 2018 shows that the government has provided approximately one million rupees to families of deceased and disappeared as interim relief in various phases in the last 10 years under Interim Relief Program (IRP).[11] The IRP covered families of deceased, disappeared and injured or displaced persons, double orphans, and victims of conflict-related disability but did not include victims of torture, rape, and sexual violence. In the meantime, the conflict victims have asked the government to design and implement a comprehensive reparation program taking into consideration of victims' need, sentiments as well as including various measures such as education, health, reservation quotas in employment and social security.[12]

---

[4] Comprehensive Peace Accord 2006, 21 November 2006, Point No. 3 and 7.

[5] TRC Act, 2014, Section 13.

[6] Conflict Victims Common Platform, Reparative Needs, Rights, and Demands of Victims of the Armed Conflict in Nepal, Advocacy Paper, 2018.

[7] Id

[8] Id

[9] Id

[10] Id

[11] Data of Relief and Rehabilitation Unit cited by Truth and Reconciliation Commission Bulletin, Issue 2, Year 2, Kartik-Poush 2074 (Mid October 2017- Mid January 2018).

[12] Conflict Victims Common Platform, Conflict Victim's Charter, 20-21 November 2018, Point No. 11 (Informal Translation from Nepali to English).

Taking reference to international experiences, psychological rehabilitation is considered to be an integral part to improve public health and victim's well-being. For instance, in Columbia's experience, psychosocial rehabilitation has become a co-responsible process in Colombian Social policy to improve public health and successfully grant the victim's well-being towards integral reparation.[13] In Columbia, psychological rehabilitation has been utilized to re-establish physical, mental, psychosocial health and welfare by overcoming the victimizing acts affectations in the individual, familiar and community levels; address structural violence and gives control to victims in the decision-making process.[14] Additionally, a form of psychosocial care for women victims is oriented to restoration of their rights and their autonomy strengthening that aims to generate changes at the structural level regarding the patriarchal order, the recognition of women victim's needs and the symbolic repercussions of feminine and masculine roles.[15] From Colombian experience, it is clear that psychological rehabilitation is necessary for improving satisfaction and re-establishing of rights of victims.

4. Psychological Rehabilitation as a Form of Reparation

It should be noted that international law and national law recognize various rights of conflict victims in general and a right to reparation in particular. A right to reparation is a crucial one because it serves as a vehicle for acknowledging past violations and state responsibility for harms suffered by victims as well as a public commitment to respond to their enduring impact.[16] Further, reparation is one of the pillars of transitional justice and greatly compliments truth, justice, and guarantees of non-recurrence as well as address demands relating to remedy and redress of violation and harms and restore victims' dignity. Reparation includes various forms of reparation such as individual or collective, material or symbolic reparation, or both. [17] Reparation means not only compensation but measures including restitution, rehabilitation, satisfaction, and guarantees of non-recurrence emphasizing on "adequate, effective and prompt" reparation building upon the principle of "full reparation".[18]

4.1. Psychological Rehabilitation as a Form of Reparation under International Human Rights Law

Under international law, it is well established that victims of gross violation of human rights and humanitarian law have a right to reparations and States have a corresponding obligation to respect, protect, and fulfill this right. Numerous human rights treaties including Article 8 of Universal Declaration of Human Rights 1948; Article 6 of International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICERD), 1965; Article 2(3)(a) of International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), 1966; Article 14 of Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CAT), 1984; Article 39 of Convention on the Rights of the Child (CRC), 1989; and Article 24(4) of International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006 guarantee a right to an effective remedy and redress in case of violation of human rights, thus recognizing a right to reparation.

---

[13] Laura Camila Sarmiento-Marulanda, Amira Ayleen Aguilera-Char, and others, Psychosocial rehabilitation experiences of women victims of armed conflict in Montes de María, Colombia, Archives of Public Health volume 79, Article number: 31 (2021). Available at: https://archpublichealth.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13690-021-00548-w (accessed on March 10, 2022)

[14] Id

[15] Id

[16] International Centre for Transitional Justice, Reparations in Theory and Practice, 2007.

[17] International Centre for Transitional Justice, Reparations in Theory and Practice, 2007, pp.3-7 & Friedrich Rosenfeld, Collective reparation for victims of armed conflict, International Review of Red Cross, Vol. 92, No. 879, September 2010, pp. 731-732.

[18] United Nations, Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, Principle 15-23.

Rehabilitation has been progressively seen as an integral component of reparation. It should be noted that international instruments such as the ICCPR 1966 mentions the word rehabilitation in the context of a prison system, particularly social rehabilitation of prisoners but not as a form of reparation.[19] One of the binding treaties that incorporated concept of rehabilitation along with right to redress and remedy is the CAT 1984. The CAT 1984 ensures that the victim of an act of torture obtains redress and has an enforceable right to fair and adequate compensation, including the means for as full rehabilitation as possible and in the event of the death of the victim as a result of an act of torture, his dependents are entitled to compensation.[20] Likewise, the rehabilitation has been more explicitly included in the International Convention for the Protection of all Persons from Enforced Disappearance 2006. Article 24 of the convention established the normative content that the victims of enforced disappearance have the right to obtain reparation and prompt, fair and adequate compensation covering material and moral damages and, where appropriate, other forms of reparation such as restitution; rehabilitation; satisfaction, including restoration of dignity and reputation; and guarantees of non-repetition.[21] While determining normative content of rehabilitation, rehabilitation includes social rehabilitation, psychological rehabilitation, medical rehabilitation and vocational rehabilitation that help victims to rebuild and reconstruct their life plan or to reduce, as far as possible, the harm that has been suffered.[22]

4.2. Reparation and Psychological Rehabilitation under National Laws

The Constitution of Nepal, the TRC Act, Truth and Reconciliation Commission Rules (TRC Rules), 2016, and Commission of Investigation on Enforced Disappeared Persons Rules (CIEDP Rules), 2016 are key to provide reparation to conflict victims in Nepal.

4.2.1 Constitution of Nepal (2015)

The preamble of the Constitution does make a reference to the glorious history of historic people's movements and armed conflict but does not include any specific provision relating to transitional justice. Article 21 of the Constitution provides that a victim of crime shall have the right to get information about the investigation and proceedings of a case in which he or she is the victim as well as the right to justice including social rehabilitation and compensation in accordance with law.[23] It is very interesting to note that this right recognizes social rehabilitation and compensation as a part of right to justice but does not incorporate the term reparation or psychological rehabilitation.

4.2.2 TRC Act, 2014

The TRC Act reads that the Commission shall make recommendation to the Government of Nepal to provide compensation to the victim, to make restitution or to rehabilitate or to make other appropriate arrangement upon completion of an investigation thereunder.[24] Likewise, the Commission may, where appropriate, make recommendation to the Government of Nepal to provide numerous facility and concessions to the victim or any member of the family such as free education and medical treatment, skill oriented training, loan facilities without interest or with concessionary interest, arrangement for settlement, facility of employment, and other facility or concession.[25] Prior to making recommendation for providing any facility and concession or making other appropriate

---

[19] ICCPR, 1966, Article 10 and 14
[20] CAT, 1984, Article 14(1)
[21] International Convention for the Protection of all Persons from Enforced Disappearance, 2006, Article 24
[22] REDRESS, Rehabilitation as a form of reparation under international law, December 2009.
[23] Constitution of Nepal (2015), Article 21.
[24] TRC Act, 2014, Section 23(1).
[25] Id, Section 23(2).

arrangement to the victim, the Commission must recommend the facility, concession and other arrangements as per the priority set by victim and upon asking his/her desire and demand.[26]

4.2.3 TRC Rules, 2016 and CIEDP Rules, 2016

The TRC Rules, 2016 and CIEDP Rules, 2016 have specifically incorporated provisions on compensation, facility and concession. The TRC and CIEDP both will upon taking into account the gravity of damage and loss the victim suffered, make recommendation to the Government of Nepal to provide an amount up to three hundred thousand rupees as compensation respectively.[27] Likewise, on the basis of necessity, the Commissions may recommend for physical or mental treatment, restitution or rehabilitation or psycho-social counselling. [28] Likewise, the Commissions may make recommendation to the Government of Nepal to provide the facility and concessions to the victim or any member of the family such as free education up to diploma level, skill oriented training, a loan up to five hundred thousand rupees without interest or concessional interest for initiating any trade or business, settlement, and medical treatment from the government hospitals not exceeding one hundred thousand rupees for those who are physically weak.[29] According to the Rules, the grounds and criteria to decide compensation, facility and concession include, among others, actual loss, mental pain or torture the victim suffered; physical, mental or financial condition of the victim; age of victim; number of family members dependent on the victim and minimum expense necessary for raising livelihood; financial loss occurred; and condition of disability in the case of the victim subjected to mutilation.[30] It should be noted that both Rules fail to recognize full reparation but only included compensation, facility and concessions.

5. Nepal's Obligation towards Psychological Rehabilitation

Nepal's obligations towards reparation including psychological rehabilitation are in three folds. First, Nepal is a party to numerous human rights treaties including ICERD, 1965; ICCPR, 1966; CAT, 1984; and CRC, 1989 that impose an obligation to provide effective remedy and reparation to victims. As a party to ICERD, 1965; ICCPR, 1966; CAT, 1984; and CRC, 1989, Nepal is obligated to provide effective remedy and reparation if rights enshrined in those instruments are violated that are attributed to Nepal due to its act or omission or even failure to duty to protect. Rights to effective remedy and reparation cannot be remained unfulfilled by Nepal because it is against Nepal's international treaty obligation.

Second, Nepal has an obligation to ensure reparation for conflict victims under the Constitution of Nepal and the TRC Act that are affirmed by the Supreme Court in various decisions. Although Nepalese laws are not explicit about reparation and psychological rehabilitation, the Supreme Court has propounded adequate jurisprudence on reparation. The Supreme Court has recognized not only monetary compensation but a comprehensive right to reparation of conflict victims and the State's obligation in Buddhi Bahadur Praja and Others v. Government of Nepal and Others case (Writ No. 3448 of Year 2006, Decision on May 12, 2008), Liladhar Bhandari and Others v. Government of Nepal and Other (Writ No. 0863 of Year 2008, January 7, 2009), Madhav Kumar Basnet and Others v. Nepal Government and Others (Writ No. 069-WS-0057), Ram Kumar Bhandari and Others v. Nepal Government and Others (069-WS-0058), Suman Adhikari and Others v. Nepal Government and Others (Writ No. 070- WS- 0050; February 26, 2015) and Suman Adhikari and Others v. Nepal Government and Others (Writ No. 070-WS-0032). It should be noted that these cases do not talk

---

[26] Id, Section 23(3).

[27] TRC Rules 2016, 2016, Rule 32(1) and (2) and CIEDP Rules, 2016, Rule 30(3).

[28] TRC Rules, Rule 32(3) and CIEDP Rules, 2016 Rules 30(3).

[29] TRC Rules, 2016, Rule 33 and CIEDP Rules, 2016, Rule 31.

[30] TRC Rules, 2016, Rule 34 and CIEDP Rules, 2016, Rule 32.

about psychological rehabilitation per se but a right to reparation in general.

Third, the United Nations Human Rights Committee (CCPR) has decided numerous individual complaints against Nepal where it strongly recommended Nepal to provide full reparation including psychological rehabilitation. On 29 October 2014, the CCPR decided three cases against Nepal, namely, Jit Man Basnet and Top Bahadur Basnet v Nepal[31], Tej Bahadur Bhandari v Nepal[32] and Gyanendra Tripathi v Nepal[33] where it recommended Nepal to provide adequate psychological rehabilitation and medical treatment to conflict victim and family as a part of reparation. These were the first instances where the CCPR specifically recommended adequate psychological rehabilitation and medical treatment as a measure to redress harms for conflict victims of Nepal. As of May 2022, the CCPR has decided 20 conflict era related cases and in 12 out of 20 cases, the CCPR has recommended adequate psychological rehabilitation and medical treatment. Those cases are related with enforced disappearance, conflict related sexual violence and torture.

The CCPR recommended adequate compensation and guarantees of non-repetition as a part of reparation in cases like Sharma v. Nepal[34], Giri v. Nepal[35], and Maharjan v. Nepal[36]. In Chaulagain v. Nepal, the CCPR recommended full reparation, including adequate compensation; rehabilitation; guarantees of non-repetition; and measures of satisfaction.[37] The CCPR recommended rehabilitation but did not specifically recommend psychological rehabilitation per se.[38] In majority of cases decided after 2014, the CCPR has recommended, among others, effective reparation, including adequate compensation and appropriate measures of satisfaction; necessary and adequate psychological rehabilitation and medical treatment as a part of reparation.[39]

Table 1: List of 20 Conflict Era Cases Decided by the CCPR

S.N.	Cases	Communication No.	Violation	Specific Recommendation on Psychological Rehabilitation
1.	Sharma v. Nepal	Communication No. 1469/2006, Decided on 28 October 2008	Enforced Disappearance	The CCPR did not specifically recommend psychological rehabilitation.
2.	Giri v. Nepal	Communication No. 1761/2008, Decided on 24 March 2011	Enforced disappearance, Arbitrary Detention and Torture and Ill-treatment	The CCPR did not specifically recommend psychological rehabilitation.

31 Jit Man Basnet and Top Bahadur Basnet v Nepal, CCPR/C/112/D/2051/2011, Decided on 29 October 2014.

32 Tej Bahadur Bhandari v Nepal, CCPR/C/112/D/2031/2011, Decided on 29 October 2014.

33 Gyanendra Tripathi v Nepal, CCPR/C/112/D/2111/2011, Decided on 29 October 2014.

34 Sharma v. Nepal, Communication No. 1469/2006, CCPR/C/94/D/1469/2006, Decided on 28 October 2008, Para 9.

35 Giri v. Nepal, Communication No. 1761/2008, CCPR/C/101/D/1761/2008, Decided on 24 March 2011, Para 9.

36 Maharjan v. Nepal, Communication No. 1865/2009, CCPR/C/105/D/1863/2009, Decided on 19 July 2012, Para 9.

37 Chaulagain v. Nepal, Communication No. 2018/2010, CCPR/C/112/D/2018/2010, Decided on 28 October 2014, Para 13.

38 Id

39 Himal and Devi Sharma V. Nepal, Communication No. 2265/2013, CCPR/C/122/D/2265/2013, Decided on 6 April 2018, Para 12; Gyan Devi Bolakhe V. Nepal, Communication No. 2658/2015, CCPR/C/123/D/2658/2015, Decided on 19 Jul 2018, Para 9; Fulmati Nyaya V. Nepal, Communication No. 2556/2015, CCPR/C/125/D/2556/2015, Decided on 18 March 2019 Para 9; Tikanath and Ramhari Kandel v. Nepal, Communication No. 2560/2015, CCPR/C/126/D/2560/2015, Decided on 15 Jul 2019, Para 9; Devi Maya Nepal V. Nepal, Communication No. 2615/2015, CCPR/C/132/D/2615/2015, Decided on 15 July 2021, Para 9.

S.N.	Cases	Communication No.	Violation	Specific Recommendation on Psychological Rehabilitation
3.	Maharjan v. Nepal	Communication No. 1865/2009, Decided on 19 July 2012	Enforced Disappearance, Arbitrary Detention and Torture and Ill-treatment	The CCPR did not specifically recommend psychological rehabilitation.
4.	Sedhai v. Nepal	Communication No. 1863/2009, Decided on 19 July 2013	Enforced Disappearance	The CCPR did not specifically recommend for psychological rehabilitation.
5.	Chaulagain v. Nepal	Communication No. 2018/2010, Decided on 28 October 2014	Extrajudicial Killing	The CCPR recommended rehabilitation but did not specifically recommend psychological rehabilitation.
6.	Basnet v. Nepal	Communication No. 2051/2011, Decided on 29 October 2014	Enforced Disappearance, Arbitrary Detention and Torture and Ill-treatment	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
7.	Bhandari v. Nepal	Communication No. 2031/2011, Decided on 29 October 2014	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
8.	Tripathi v. Nepal	Communication No. 2111/2011, Decided on 29 October 2014	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
9.	Katwal v. Nepal	Communication No. 2000/2010, Decided on 1 April 2015	Enforced Disappearance	The CCPR did not specifically recommend psychological rehabilitation.
10.	Tharu v. Nepal (Manau Case)	Communication No. 2038/2011, Decided on 3 July 2015	Enforced Disappearance	The CCPR did not specifically recommend psychological rehabilitation.
11.	Sabita Basnet V. Nepal	Communication No. 2164/2012, Decided on 22 November 2016	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.

S.N.	Cases	Communication No.	Violation	Specific Recommendation on Psychological Rehabilitation
12.	Purna Maya v. Nepal	Communication No. 2245/2013, Decided on 17 March 2017	Sexual abuse of suspected Maoist supporter by army officers	The CCPR specifically recommends for psychological rehabilitation.
13.	Nakarmi V. Nepal	Communication No. 2184/2012, Decided on 10 March 2017	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
14.	Dhakal V. Nepal	Communication No. 2185/2012, Decided on 17 March 2017	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
15.	Neupane V. Nepal	Communication No. 2170/2012, Decided on 21 July 2017	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
16.	Himal and Devi Sharma V. Nepal	Communication No. 2265/2013, Decided on 6 April 2018	Enforced Disappearance, Arbitrary Detention and Torture and Ill-treatment	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
17.	Gyan Devi Bolakhe V. Nepal	Communication No. 2658/2015, Decided on 19 Jul 2018	Torture, Enforced Disappearance, Extra Judicial Killing	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
18.	Fulmati Nyaya V. Nepal	Communication No. 2556/2015, Decided on 18 March 2019	Rape, Torture and Forced Labour	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
19.	Tikanath and Ramhari Kandel v. Nepal	Communication No. 2560/2015, Decided on 15 Jul 2019	Enforced Disappearance	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.
20.	Devi Maya Nepal V. Nepal	Communication No. 2615/2015, Decided on 15 July 2021	Gang Rape	The CCPR specifically recommended psychological rehabilitation.

Source: UN Treaty Body Database, http://tbinternet.ohchr.org/

Nepal has a legal obligation to implement the CCPR 's decisions. This means Nepal must ensure full and effective reparations including psychological rehabilitation and medical treatment to individual victim complainers as recommended thereof. Nevertheless, according to a group of civil society organizations pushing for implementation of the CCPR's decisions, Nepal has not provided psychological rehabilitation to any of these victims.[40]

6.Conclusion:

Adequate, full and prompt reparation is a right of victims. Numerous human rights treaties including Article 2(3)(a) of ICCPR, 1966; Article 14 of CAT, 1984; Article 39 of CRC, 1989; and Article 24(4) of International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, 2006 guarantee a right to an effective remedy and redress as well as reparation including rehabilitation. It should be noted that rehabilitation has been progressively seen as an integral component of reparation. While determining normative content of rehabilitation, it can be rightly argued that rehabilitation includes social rehabilitation, psychological rehabilitation, medical rehabilitation and vocational rehabilitation that help victims to rebuild and reconstruct their life.

International experiences show that psychological rehabilitation is an integral part to improve public health and to re-establish physical, mental, psychosocial health and welfare in the individual, familiar and community levels. It helps to address structural violence and gives control to victims in the decision-making process. It is more important because it empowers women and vulnerable groups.

In the context of Nepal, it has an obligation under international human rights treaties and national laws including the Constitution of Nepal and TRC Act to provide effective remedy and reparation to victims as well as psychological rehabilitation. The Supreme Court of Nepal has affirmed Nepal's obligation relating to reparation. It should be noted that Nepal's laws are narrow in terms of recognizing reparative rights as it recognizes social rehabilitation only but not other forms of rehabilitation including psychological rehabilitation. Likewise, Nepal has a legal obligation to implement the CCPR's decisions where it has recommended full and effective reparations including psychological rehabilitation and medical treatment to individual victim complainers.

However, due to the language of the Section 23 of the TRC Act, reparation is to be provided after the completion of investigation and recommendation of the TRC that is practically problematic as the TRC and CIEDP's works are far from finishing. Therefore, considering victims' need and international experience, Nepal should design and implement psychological rehabilitation programs to improve public health and victim’s well-being that should include the individual, family and community as well as a special attention should be given to women victims. This should be done without delay and without waiting for the TRC and CIEDP's final reports or recommendations.

[40] www. realrightsnow.org (Accessed on March 20, 2022)

Transitional Justice in Nepal: An Appraisal from Socio-Economic Right's Perspective

Tejman Shrestha ♣

Abstract

Transitional justice is both judicial and non-judicial mechanism for addressing past human rights violations. It can serve justice to the victims and achieve reconciliation by providing effective and adequate reparation to victims while holding the actors of past atrocities accountable for their acts of human rights violations, and thereby it can contribute to produce lasting peace in a society. Major components involved in such mechanisms are individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof. Ensuring justice and attaining lasting peace also requires addressing the socio-economic rights along with the other rights of the victims/citizens. Nepal's effort in this regard seems positive as the peace process had addressed the socio-economic rights violations separately and the judiciary also has responded well. The Supreme Court has issued an order to make a law entitling the heir of the deceased to stake a claim for compensation, restored teachers to the same jobs who had lost them during the insurgency. Hence, Nepalese judiciary has been doing very well on the part of the victims. However, the peace process was not fully implemented; the seized property was not returned as per the promise and the judgement of judiciary has not been executed well.

Key Words: transitional justice; justiciability of socio-economic rights; accountability; reparation; judiciary; non-execution of the court verdict.

1. Background

Transitional justice has widely been accepted for addressing human rights violation in the past. It may be in both societies that are in transition from recent armed conflict to peace and society from repressive regime to democracy.[1] By providing effective and adequate reparation to victims and holding the actors of past atrocities accountable for their acts of human rights violations, transitional justice can produce lasting peace in society that will value democratic norms.[2] The United Nations has defined transitional justice as “full range of processes and mechanisms associated with a society’s attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation”[3] including both judicial and non-judicial mechanisms. Major components involved in such mechanisms are “individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals, or a combination thereof.”[4] Thus, ensuring accountability of the past atrocities, repartition for victims including information about the past atrocities and guarantees of non-repletion all are involved in such mechanisms.

♣ Assistant Professor, Nepal law campus

[1] Priscilla B. Hayner. *Unspeakable Truths: Confronting State Terror and Atrocity (Routledge, 2002), p. 7*

[2] Ibid

[3] UN, *The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies Report of the Secretary*-General, UN Doc. S/2004/616, para 8

[4] Ibid

Considerations of accountability for past human rights violations does not arise only in the context of transitions to democracy but also in resolving the armed conflict.[5] Many scholars have argued that the TJ matters for ensuring accountability for human rights violations during the armed conflict. [6] Thus, the question of ensuring accountability suggests that accountability for past abuses both in the society where it is transiting to democracy, and society in seeking solutions to armed conflicts as well.

Ending conflict situations presents political challenges to accountability issues that are not present in transitions to democracy. The human rights movement was not necessarily confronting a regime that has changed in the Countries like El Salvador and Guatemala but governments coming to grips with violations committed in great part under their own watch. [T]he democratic leaders know best what their societies need at any given time is not necessarily true; hence the "the international community should not attempt to impose any rules about what should be done." [7] However, the primary research objective here is not whether the Country is transitioning from conflict to peace or for democratic cause, it aims to explore to what extent socio-economic justice has been ensured most precisely in Nepal while addressing the transitional justice.

The history of transitional justice is not so long. The term transitional justice was coined to "account for the self-conscious construction of a distinctive conception of justice associated with periods of radical political change on the heels of past oppressive rule."[8] There have been established more than 40 truth and reconciliations commissions (TRCs) by 2005.[9] After the publication of this list, two commissions have been constituted in Nepal. However, all such commissions have not been equally successful in holding the perpetrators accountable for their past human rights violations and make the peace sustainable

As Nepal also witnessed a decade long armed conflict between the Communist Party of Nepal (Maoist) and the Government Nepal, Nepal has agreed to respond the atrocities of human rights and international humanitarian law violations through such mechanism.[10] As per the writ order of the Supreme Court of Nepal,[11] Nepal has set up two separate commissions *viz.* Truth and Reconciliation Commission (TRC) and Commission on Investigation of Disappeared Persons (CIDP) in 2015.[12] In conventional transitional justice approach, the socio-economic rights were not treated on the same footing as of the civil and political rights. This study has assessed to what extent socio-economic rights have been provided place in such transitional justice mechanism in Nepal.

2. Civil Political and Socio-Economic Dichotomy in Defining Transitional Justice

The UN has defined the transitional justice as the "full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large-scale past abuses, in

---

5 José Zalaquett, *"Confronting Human Rights Violations Committed by Former Governments: Principles Applicable* and Political Constraints" *in* State Crimes: Punishment and Pardon (1989), *reprinted in* 13 Hamline L. Rev. 623 (1990)

6 Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes (Neil J. Kritz ed., 1995) (with foreword by Nelson Mandela).

7 Juan E. Mendez. "Accountability for Past Abuses" in *Human Rights Quarterly* 19.2 (1997) at 255,6; 255-282

8 Ruti G. Teitel, "Global Transitional Justice Project on Human Rights", Global Justice & Democracy Working Paper No. 8 Spring 2010 George Mason University available at https://www.gmu.edu/centers/globalstudies/publications/hjd/hjd_wp_8.pdf. Last accessed 12th March, 2018

C. Sandoval, *Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenge,* Institute for Democracy and Conflict Resolution, University of Essex, Briefing Paper Series 07/11 (2011)

9 Hayner (2002), Foot Note 1

10 Comprehensive Peace Accord, 2006 Article 7

11 Madhav Kumar Basnet v. Office of Prime Minister and Council of Ministers, Nepal Law Report (Nepal Kanoon Patrika), Volume: 55, Issue, 9 2070 D No 90519051https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ASA3188172018ENGLISH.pdf

12 These two commissions were set up on Feb 15, 2015. http://www.trc.gov.np/about-us and http://www.ciedp.gov.np/ accessed on Feb. 15, 2022

order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation."[13] However, this operational definition of the transitional justice has raised some questions as this definition leaves important issues unresolved such as whether transitional justice mechanisms should also engage with where gross human rights violations did not take place, whether a transition can only take place in countries where conflict or oppression has ceased to exist.[14] Similarly, as pointed out by Saldovan defining it as 'with large-scale past abuse'[15] remains problematic as what level of violation or what kind of violations makes so.[16] So, developing the parameters for gauzing the level of atrocities itself is challenging. Similarly, whether transitions justice process can exist in the country where conflict is going on and mass atrocities are taking place has not been properly addressed.[17]

Transitional justice has been perceived as legal measures to respond the past atrocities. Teitel has defined it as "the conception of justice associated with periods of political change, characterized by legal response to confront the wrongful doings of repressive predecessor's regime."[18] This definition tries to see the transitional justice only from legal lens which always may not be possible. According to Roht-Arriaza, it is the "set of practices, mechanisms and concerns that arise following a period of conflict, civil strife or repression, and that are aimed directly at confronting and dealing with past violations of human rights and humanitarian law."[19] Thus, transitional justice should not include only the legal perspective while addressing the violation of international human rights law and breaches on international humanitarian law.

Conventional approach of transitional justice tries to confine mostly with the violation of civil and political rights. "[T]o limit it to serious and systematic violations of civil and political rights"[20] without addressing the economic, social and cultural rights, causes of past atrocities cannot be addressed properly. Transitional justice should be perceived as the "measures to redress massive human rights abuses, which typically include criminal prosecutions, truth-telling, reparations, and certain kinds of institutional reform. But the list of measures varies, as does the relative importance of each and, particularly, the point of implementing them."[21] This approach focuses on the measures taken for redressing the massive human rights violations. Thus, these definitions suggest for different understanding according to stakeholders and situations in different places, having all conscientious definition may not exist.

Transitional justice can be ensured when there is civic trust on the governance and at stabilizing the democracy after the transition. It aims to "promote accountability, reinforce respect for human rights and are critical to fostering the strong levels of civic trust required to bolster rule of law reform, economic development and democratic governance."[22] Thus, respect for governance equally matters while addressing the past atrocities. It may encompass both judicial and non-judicial mechanisms, including individual prosecutions, reparations, truth-seeking, institutional reform, vetting and dismissals of the human rights violator from their positions. Louise Arbour interprets it as transitional justice having two dimensions that is on the one hand backward looking—pursuing

---

[13] UN, *The rule of law,* Foot Note 3, at para 8

[14] Clara Sandoval (2011). *Transitional Justice: Key Concepts, Processes and Challenge,* Institute for Democracy and Conflict Resolution, University of Essex, Briefing Paper Series 07/11 (2011) p 3

[15] UN Guideline *The rule of law*. Foot Note 3 para 8

[16] Sandoval, (2011), Foot Note 14

[17] Tejman Shrestha. "Transitional Justice: From Nomenclature to Addressing Socio-Economic Injustices" in *the Sambahak Vol 2*. NHRC: Kathmandu, 2016, p 17

[18] R. Teitel, "Transitional Justice Genealogy" 16 *Harvard Human Rights Journal* (2003), p. 69

[19] N. Roth-Arriaza, "Introduction" in N. Roth-Arriaza and J. Mariezcurrna (eds.), *Transitional Justice in the Twenty-First Century: Beyond Truth Versus Justice* (Cambridge, 2006), p. 2

[20] Sandoval, (2011), Foot Note 14

[21] R. Duthie, "Introduction" in P. De Greiff, and R. Duthie, (eds) *Transitional Justice and Development: Making Connections* (USA, Social Sciences Research Council, 2009), p. 18

[22] *UN General Secretary Report on The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies,* UN Doc. S/2011/634, (United Nations, 2011), para 17

accountability for human rights abuses—and on the other hand forward looking—restoring societies torn apart by conflicts and preventing the future recurrence of abuses[23]. Thus transitional justice has two folds -- ensuring accountability for the past human rights violations and building of society for sustainable peace and democracy. While working for the second dimension, there should not be compromise for the socio-economic rights violation. But, mostly, in the name of ensuring past accountability, socio-economic rights have been largely neglected. Thus, the dichotomy of civil and political rights and socio-economic rights have created confusion in ensuring the accountability.

3. Transitional Justice and Socio-Economic Rights

Transitional justice mechanism as it mostly focuses on civil and political rights, it has largely ignored socio economic dimensions. Hence, it should further seek to take account of the root causes of conflicts that has resulted into pervasive human rights violations equally from socio-economic perspective as well. Under-weighing the violation of economic, social and cultural rights in transitional justice mechanism and process has been realized.[24] The report of the UN General Secretary points out as "end of conflict does not necessarily mean the arrival of peace; a lack of political consensus and trust often remains and the root causes of the conflict may persist."[25] The report further goes as "the end of conflict nevertheless tends to create high expectations for the delivery of concrete political, social and economic dividends."[26] Without having such expectations are met, building confidence in a peace process will not be possible. Transitional justice can contribute to achieving the broader objectives of prevention of further conflict, peacebuilding and reconciliation by striving to address the past atrocities in an integrated and interdependent manner.[27] While addressing the atrocities of the past, paying attention on the cause of such conflict can contribute in reconciliation. For this, creation of dichotomy between civil and political rights and socio-economic rights has to be blurred if not overcome.

Transitional justice can help build the just society in the present by addressing the past injustice through the measure that "will procure an equitable future."[28] But as this justice system is mostly rooted on criminal justice system; the existing criminal justice system would not be adequate to address the large level of atrocities. "[I]t quickly became apparent that analogies to national criminal law were necessary but insufficient to deal with the range of grievances and remedial actions required in societies emerging from conflict."[29] Hence new approaches in such situations were a must. Holistic interpretation of the transitional justice "offers a deeper, richer and broader vision of justice which seeks to confront perpetrators, address the needs of victims and assist in the start of a process of reconciliation"[30] without detracting from criminal justice. 'Addressing the need of victims'[31] is crucial as the long-standing inequality in society, their denial to resources need to be addressed along with the past atrocities. Thus, the root cause of conflict or atrocities are equally linked with the socio-economic and cultural causes.

---

[23] Louise Arbour, "Economic and Social Justice for Societies in Transition" Vol. 40 *International Journal of Law and Politics* (2007), p. 8

[24] Tejman Shrestha (2016), Foot Note 17, at p 19

[25] UN, *Report of the Secretary General on Peacebuilding in the Immediate Aftermath of Conflict*, A/63/881-S/2009/304, (United Nations, 2009), para. 8---Jan 30, 2022 UN Report and TJ
https://www.un.org/ruleoflaw/files/pbf_090611_sg.pdf

[26] Ibid, para. 9

[27] UN, *Report of the Secretary-General on The Rule of Law and Transitional Justice in Conflict and Post-conflict Societies*, UN Doc. S/2004/616, (United Nations, 2004), para 8

[28] Arbour, (2007), Foot Note 23, at p. 3

[29] Ibid p. 2

[30] Ibid

[31] Ibid

Addressing the large scale past human rights violations may not be adequate and effective as the traditional criminal justice system has been designed to handle crime as an exceptional occurrence.[32] "The relatively slow pace, minimal victim participation and weak rehabilitative or reconciliatory capacity that tend to be endemic to criminal prosecutions also limit the depth of their impact, no matter the context."[33] These limitation of the criminal justice system creates difficulties in the systematic discriminatory practices and violation of economic, social and cultural rights which can be one of the causes of such conflict.[34] Transitional justice by addressing such human rights violations "that pre-dated the conflict and caused or contributed"[35] can provide a window to provide the sense of justice to the sufferers. Hence, socio-economic justice also must be equally in the centre of the transitional justice system.

Many peace processes have not turned to be sustainable as these societies have adopted ineffective measures to respond the transition. Without peacebuilding measures, states tend to relapse into conflict within five years of the signing of a peace agreement.[36] Hence, without addressing the root causes of conflict or repression such as violation of economic, social and cultural rights, ensuring accountability for the past wrong doings and providing reparation to the victims can be just and sustainable.

In transitional justice mechanism socio-economic such as education and health, or economic rights such as property and employment are largely ignored. "The experience of individual and social trauma has an impact on physical and mental health of the affected families." [37] As shown by the case study, such economic and social rights have often been neglected. Arbour has rightly pointed out that protection of economic, social, and cultural rights in such justice is not only a matter of principle but also of indispensable effectiveness in realizing the goals of peace-building and transitional justice.[38] Without adequately addressing the violation of these rights, lasting peace is not achievable. "[N]on-recognition or under- conceptualization of economic and social rights potentials and/or possible role in triggering many conflicts in Africa and elsewhere makes these conflicts more."[39] The absence of mechanisms for adjudicating economic and social rights violations makes the peace initiatives futile.[40] It has to be duly considered that without adequately responding to the socio-economic dimension of the armed conflict or the repressive regime, addressing to the past atrocities remains incomplete. Hence, the justice cannot be ensured to the victim.

The unequal distribution of resources may have played as the catalyst in escalating the conflict. Casla argues that the role of poverty and inequality in fostering violence and mistrust within societies must be the priority.[41] The author also reviews the three case studies where socio-economic rights have been officially recognized as constitutive elements of transitional justice viz. Guatemala, South Africa and Northern Ireland.

[32] Shrestha (2016), Foot Note 17, at p 20,

[33] M. Freeman, *Truth Commissions and Procedural Fairness* (Cambridge, 2006), p. 9

[34] Shrestha (2016), Foot Note 17, at p 20,

[34] M. Freeman, *Truth Commissions and Procedural* Fairness (New York: Cambridge University Press, 2006)

[35]Freeman (2006), Foot Note 33, at p. 3

[36] P. Collier and A. Hoeffer, (2004), *The Challenge of Reducing the Global Incidence of Civil War,* (Copenhagen Consensus Challenge Paper, 2004), Quoted in Sandoval (2011), p. 2

[37] INSEC. *Study on Truth and Reconciliation Regimes: Reflection and Relevance: A Case Study of Nepal.* HRTMCC and INSEC: Kathmandu, 2013. P. 121

[38] Arbour, (2007), Foot Note 23, at p. 3.

[39] Shedrack C. Agbakwa (2003). "A Path Least Taken: Economic and Social Rights and the Prospects of Conflict Prevention and Peacebuilding in Africa" in *Journal of African Law*, 47 (1), (Cambridge, the School of Oriental and African Studies, 2003), pp. 406

[40] Shrestha (2016), Foot Note 17, at p. 21

[41] Kolod Casla. "The Importance of a Socioeconomic Rights Approach to Transitional Justice."
Sep 13 2012, available at https://www.e-ir.info/pdf/26709. Last accessed 2nd March 2022

Guatemala is an example of the recognition of the socioeconomic roots of an armed conflict. Parties in the conflict formally acknowledged in the 1996 Agreements that social exclusion was at the core of the division in the country. The national truth commission (CEH) formally and extensively documented the quantitative and qualitative dimensions of poverty and inequality. Nevertheless, thus far economic and social rights have not been taken seriously and the most vulnerable social groups (women, children and indigenous peoples) suffer the consequences more than anybody else. Thus, some of the TRCs from Africa, South America and Europe have already started considering the violation of socio economic rights. Unlike these three Commissions traditional transitional justice consists of prosecutorial justice primarily.[42] As of Olsen, Cahill-Ripley also has observed that the transitional justice "has traditionally ignored or side-lined violations of economic and social rights, focussing on violations of civil and political rights as the primary grave human rights violations to be addressed when seeking justice for past atrocities."[43] In these traditional mechanism, "their primary mandate is to deal with mass and grave violations that have occurred during the conflict in question" and one of the causes for this is that "to date is simply because economic and social rights are not seen as within the remit of transitional justice."[44] These literatures suggest that very little consideration has been given to the violation of socio-economic within the traditional transitional justice mechanisms. Thus, without foregrounding the economic, social and cultural rights, the victims cannot get justice.

4. Recognition of Socio-Economic Rights in International Human Rights Law Regime

The Universal Declaration of Human Rights (UDHR), 1948 was adopted only after three years of the founding of the United Nations in 1945. The Declaration provides an authoritative interpretation of the requirements of the UN Charter and had been recognized as expressing general principles of law as a source of international law [45] has been accepted as a customary international law. However, as it is declaration in itself, the binding treaty had to be adopted. But instead of having one single covenant, two separate covenants *viz.* International Covenant on Civil and Political Rights, 1966 (ICCPR) and International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966 (ICESCR) were adopted separately. The justiciability of the recognition of the socio-economic rights was not recognized in the ICESC Covenant [46] whereas ICCPR, 1966 contained the judicial protection mechanism in the Covenant itself.[47] This difference had fuelled the debate on non-justiciability of the rights contained in the previous one.[48] Though there was long debate whether these rights are really enforceable by courts decisions, now it has been accepted that they are equally justiciable. Right to health, rights to adequate food, right to housing are of the nature of immediate realizable like civil and political rights.[49] Constitution of Nepal (2015) also had treated these rights on the same footing as of civil and political rights. So, violation of these rights also equally requires remedy in transitional justice process as well.

---

[42] T. Olsen, L. Payne and A. Reiter. *Transitional Justice in Balance – Comparing Processes, Weighing Efficacy* (US Institute of Peace Press 2010) 11.

[43] Amanda Cahill-Ripley. Foregrounding socio-economic Rights in Transitional Justice: Realising Justice for Violations of Economic and Social Rights in *Netherlands Quarterly of Human Rights, Vol. 32/2,* pp 183–213, 2014 at p. 183

[44] Ibid P 187

[45] O. Schutter, A. Eide, A. Khalfan, M. Orellana, M. Salomon, & I. Seidermanf, "Commentary to the Maastricht Principles on Extraterritorial Obligations of States in the area of Economic, Social and Cultural Rights" Human Rights Quarterly, No. 34 (2012), p, 1091

[46] ICESCR, Art. 2

[47] ICCPR, Art. 2

[48] Tejman Shrestha. "Adjudication of Socio-economic Rights: Progressive or Immediate Realization? A Study with Reference to Right to Food in Nepal" in *Nepal Bar Council Journal, Special Issue on Golden Jubilee Year,* Nepal Bar Council, Lalitpur, 2018, pp 244-65

[49] Committee on Economic, Social and Cultural Rights, General Comment (GC) No. 11, UN DocE/1998/22. GC No.12 UN Doc. E/C.12/1999/5and GC No. 14, UN Doc. E/C.12/2000/4

Based on the ratifications of the ICESCR Covenant by the UN member states, it has taken almost a customary international law as more than three fourth of the UN members states have ratified it.[50] The non-scripting of judicial remedy in the ICESCR Covenant alone should never be made the basis for non-justiciability of these rights.

There has been acceptance among the governments that all human rights are indivisible and interdependent. "All human rights are universal, indivisible and interdependent and interrelated."[51] The Vienna Declaration and Programme of Action (VDPA) has made a clear provision that all human rights must be treated in equal manner, on the same footing, and with the same emphasis.[52] As most of the UN developed treaties have provision of economic, social and cultural rights, they bear the customary nature. Human Rights Committee (HRC)[53] maintains that states require acquiring positive measure to protect right to life which has been interpreted in narrow sense.[54] This interpretation of the HRC has contributed further in justiciability of socio-economic rights. As the socio-economic rights have been accepted as the justiciable rights, they have to be equally treated equal to the civil and political rights as well in transitional justice mechanism as well.

The regional courts in American continent and African contents have accepted its justiciability. Hence, the case laws from such regional human rights courts and national courts are also establishing the justiciability of these rights. The Inter-American Court of Human Rights (IACtHR), in *Villagrán Morales et al v. Republic of Guatemala* case[55] has interpreted that right to life as covering not only to be deprived of life arbitrarily, but also the state requiring to make the necessary arrangement for living a human life with dignity. The Court has pointed out that, without recognizing socio-economic rights' link with right to life, meaning of right to life remains incomplete.

There are very instrumental case laws on the adjudication of economic, social, and cultural rights in a transitional context while holding the perpetrator accountable for the criminal atrocities committed during the conflict. The International Criminal Tribunal for Former Yugoslavia has recognized that "the comprehensive destruction of homes and property may constitute the crime against humanity of persecution when committed with the requisite intent."[56] This case law has provided substantial ground for justiciability of the socio-economic rights in the transitional justice mechanism.

At national level the credit of recognizing such rights as truly justiciable rights independently goes to the South Africa. In *Government of the Republic of South Africa and Others v. Grootboom and Others case*[57], the Constitutional Court of South Africa interpreted that in ensuring the right to the adequate housing, there is responsibility of individuals as members of society and the state has to "create condition for access to adequate housing for all". The decision, of the Court has, thus, established that it is the state responsibility to ensure the access to adequate housing to all its citizens. The Supreme Court of Nepal in *Pro Public v. Office of Prime Minister, Council of Ministers and Others* case[58] concluded that in absence of right to food, a person cannot enjoy right to freedom.

---

[50] 171 out of 193 member states of the UN have ratified this Covenant whereas 160 States had ratified this Covenant till 22 April, 2013). Optional Protocol to this Covenant was opened for signature on 24 September 2009, and as of January 2020 has been signed by 45 parties and ratified by 24.

[51] Vienna Declaration and Programme of Action (VDPA), 1993, Art. 5

[52] Ibid

[53] Human Rights Committee is the Committee of the Human Rights experts under the provision of the ICCPR Covenant to hear about the individual complaints on the violation of the treaty provision by the state party.

[54] Human Rights Committee, General Comment No. 6, 04/30/1982, para 5

[55] Inter-American Court of Human Rights, *Villagrán Morales et al v. Republic of Guatemala*, November 19, 1999. Decision on pursuant to Articles 55 and 57 of the Rules of Procedure of the Inter-American Court of Human Rights, Para. 144

[56] *Prosecutor v. Kupreskic*, Case No. IT-95-16-T, Trial Judgment, 628-631 (Jan. 14, 2000), Ibid p, 15

[57] Constitutional Court of South Africa, *Government of the Republic of South Africa and Others v Grootboom and Others* (CCT11/00) (4 October 2000), para 35

[58] European Court of Human Rights. Connors v. the United Kingdom. 27 May 2004. Para 119

Thus, national courts also have established the justiciability of such socio-economic rights in the normal situation. Then, they should be treated equal to other rights in peace process as well. Hence, the transitional justice mechanism has to consider such rights as well.

As socio- economic rights are also equally violated during the conflict and they are equally justiciable rights, they must be given equal treatment in transitional justice process as well. "[T]here is no legal, judicial, or empirical basis for the comparative neglect of economic, social, and cultural rights in mainstream justice, including transitional justice."[59] The Timor-Leste Commission stresses that economic and social rights violations of people "was equally damaging and possibly more long lasting" than violations of their physical integrity and civil and political rights[60]. This demonstrates that "[I]t is both possible and appropriate for future truth commissions to examine violations of economic, social, and cultural rights more systematically."[61] Thus, socio-economic rights in the transitional justice mechanism process have got more attention than ever in the past.

Recognition of socio-economic rights separately had already been started in peace accords before Nepal in other peace process.[62] In the Comprehensive Peace Accord (CPA), separate provisions for these rights have been recognized.[63] Similarly, forceful confiscation of property or destruction of property has been accepted as the severe human rights violation.[64] Such special attention paid to the economic, social, and cultural rights in the Nepalese peace process has indicated that these rights also have been recognized in Nepalese transitional justice mechanism.

Nepal has accepted the importance of the socio-economic rights while negotiating the peace deal. However, there is no precise model for successfully addressing this use. Hence, no single all-encompassing formula can be developed for dealing with a past large-scale human rights abuse. "All transitional justice approaches are based on a fundamental belief in universal human rights. But in the end, each society should—indeed must—choose its own path."[65] Societies must choose the processes that can ensure the stabilization of peace and democracy. For that discrimination, denial to access to resources is equally required to be addressed.

South Africa still witnesses the issue of the land issue after many decade of settlement of conflict between white ruler and coloured ruled one.[66] Similarly, scholars have tried to dig out the causes why land issue was paid less attention in South African TRC ?[67] Jay and Erica Vora conducted a survey on effectiveness of the TRC Commission:

Truth Commission Like South Africa, Colombia is a very complex case study. Several structural causes of violence converge (inequality and lack of guarantees for political opposition and access

judgment pursuant to Article 44 § 2 of the Convention.

Supreme Court of Nepal. Pro Public v. Office of Prime Minister, Council of Ministers and Others. Decision No. 8540. Nepal Kanoon Patrika 53 (1), (May/June 2011). 2067/5/4 BS. Para. 25

[59] Arbour, (2007), Foot Note 23, at p. 14

[60] *Timor-Leste Commission for Reception, Truth and Reconciliation Final Report, 2006,* Quoted in Arbour, (Arbour) p. 14

[61] Ibid, Arbour, p. 14

[62] Hayner (2002), Foot Note 1

[63] Comprehensive Peace Accord Concluded Between the Government of Nepal and The Communist Party of Nepal (Maoist), Nov. 21, 2006, Clause 7.5

[64] Ordinance on Investigation of Disappeared People, Truth and Reconciliation Commission, 2069 (2013), Section 2 (I) (7 & 8) and Section 26; Enforced Disappearances Enquiry, Truth and Reconciliation Commission Act, 2071 (2014). Section 2 (J) (7, 8&9)

[65] ICTJ, "What is Transitional Justice?" http://ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf

[66] Truth and Reconciliation Commission (South Africa), available at **https://www.youtube.com/watch?v=ypzYXqiLujs**, accessed on May 12, 2022

[67] Ibid, In South Africa 5392 amnesty applications were refused. 849/7112 were granted.

to land), which is the reason why these two countries *are both exceptional and challenging cases to analyse in the light of transitional processes and the establishment of their Truth Commissions.* [68] Thus 'inequality and …access to land' were one of causes of conflict in those two countries but the transitional justice mechanism did not pay equal value in addressing such issues of socio-economic nature.

5. Socio-Economic Rights in Nepalese Transitional Justice Process

Addressing the issue of socio-economic rights in the transitional justice process is not new in Nepal. However, it is largely perceived that it was institutionalised only after the signing of the Comprehensive Peace Accord in 2006. [69] The CPA constitutes the part of the Interim Constitution (IC) of Nepal, 2007 that has been annexed to the constitution.[70] In Article No 7 of that CPA, there is separate provision for conflicting parties' commitment on protection and promotion of human rights. In Article No 7.1.2 of the CPA, it reads that "Both sides agree to create an atmosphere where the Nepali people can enjoy their civil, political, economic, social and cultural rights and are committed to ensuring that such rights are not violated under any circumstances in the future." Thus, Nepal has committed to respond to all human rights violations during the decade long armed conflict. The CPA has made separate provision for respecting and protecting socio-economic rights in Article No 7.5 under the subtitle of 'Economic and Social Rights.' The provision reads as:

7.5.1. Both sides are committed to respect and protect the individual's right to livelihood through employment of their choice or acceptance.

7.5.2. Both sides are committed to respect and guarantee the right to food security of all the people. They assure that there shall be no interference in the use, transportation and distribution of food items, food products and food grains.

7.5.3. Both sides accept the fact that the citizens' right to health should be respected and protected. Both sides shall not obstruct the supply of medicines and health related assistance and campaigns, and express commitment to provide medical treatment to those injured in course of the conflict and to work for their rehabilitation.

7.5.4. With the realization of the fact that the right to education to all should be guaranteed and respected, both sides are committed to maintaining a congenial academic environment in educational institutions. Both sides agree to guarantee that the right to education shall not be violated. They agree to immediately put an end to such activities as capturing educational institutions and using them, abducting teachers and students, holding them captives, causing them to disappear, and not to set up army barracks in a way that would adversely impact schools and hospitals.

7.5.5. Both sides agree that the private property of any individual shall not be seized or usurped unlawfully.

7.5.6. Both sides believe in the fact that industrial production should continue, the right to collective bargaining and social security in the industrial establishments should be respected and the establishment and workers should be encouraged to seek peaceful settlement of any disputes between them without disturbing the industrial climate of the country, and respect the standards of work as determined by the International Labour Organization.

Thus the CPA has not made only separate provision for respecting and protecting of human rights but also has paid due attention to make sure that socio-economic rights violations are also addressed in an equal footing. This commitment of warring party to ensure the livelihood, education, health, property in the peace accord can be understood as the Nepal's stance on not to discriminate between the human rights. Moreover, the victims have concern the mode of reparation they receive in such violation.

---

[68] Natalia Riveros Anzola South Africa's Truth and Reconciliation Commission (TRC): Lessons for Colombia Department of Politics MA in Post-war Recovery Studies University of York Academic year: 2016-2017, p 10

[69] Inked on 2063 Marg 5 by the then Rt Hon. PM of Nepal Girija P Koirala and Maoist Supremo Prachanda

[70] Article 166 of the Interim Constitution of Nepal, 2007. The CPA has been annexed in Schedule 4 of the Constitution.

Similarly, the CPA contained separate provision on land reform and land return that was captured during the armed conflict. The commitments made in Nepal's peace process mentioned in the Nov. 2006 CPA, where both the Maoists and the then-Seven Party Alliance agreed "that all land seized during the decade-long conflict would be returned while steps would be taken to develop policies for "scientific land reforms."[71] Both sides agreed to: *"Both sides express an understanding to create a record of government, public and private buildings, land and other properties and return them immediately*[72]

- *"Adopt a policy to introduce scientific land reforms by ending feudal land ownership;"*[73]
- *Ensure that "private property of any person shall not be seized or controlled except in accordance with the law."*[74]

Though the political negotiation between the warring parties in Nepal has paid enough attention in the socio –economic rights including land return and reform, it has not got equal attention in implementation level. One research study showed that almost after three years of CPA was inked, "these commitments had been only partially fulfilled" in regards to return of the land.[75] The Carter Centre has reported as:

The Communist Party of Nepal (Maoist) (UCPN(M)) had returned much of the land it had seized in the hills, mountains, and parts of the Eastern and Central Tarai, although some outstanding cases remained in these areas. By contrast, most of the land captured in the Mid and Far-Western Tarai (where the largest number of seizures had reportedly occurred) had not been returned or had been returned only conditionally.[76]

The Report further says that "efforts to formulate land reform policies and make arrangements for landless people were stalled and largely unimplemented."[77]

The return of the land was not fully expedited. However, the informal process were doing some justice on the part of those whose rights were violated. The victims had somehow been able to have partial share of their property through informal negotiation than the formal process[78] unlike that was committed in the peace accord. Though the CPA had mentioned about land reform issue[79] out of 109 project implemented under the peace fund, only one project was related with land reform issue. [80] This shows that the formal process is not very effective in addressing the violation of socio-economic rights like the land and property.

6. Addressing the Socio-Economic Rights by Judiciary in Transitional Justice Related Cases

There may be perpetual debate where the past human rights should be handled only by the truth commissions or it could be equally addressed by the judiciary as well. Of course, the answer should never be confined to the previous one alone. So had issued by the Supreme Court of Nepal as well

---

[71] Comprehensive Peace Agreement, Articles 5.1.8, 3.7, 3.10, and 7.5. Nov. 21, 2006. http://www.peace.gov.np/admin/doc/CPA_eng-ver-corrected.pdf.

[72] Comprehensive Peace Agreement, Article5.1.8

[73] Comprehensive Peace Agreement, Articles3.7

[74] Comprehensive Peace Agreement, Articles 5.1.8, 3.7, 3.10, and 7.5. Nov. 21, 2006. http://www.peace.gov.np/admin/doc/CPA_eng-ver-corrected.pdf.

[75] In its June 2010 report, "Land Commitments in Nepal's Peace Process: What Has Been Achieved to Date?"2 The Carter Center, "Land Commitments in Nepal's Peace Process: What Has Been Achieved to Date?," June 22, 2010. http://cartercenter.org/resources/pdfs/news/pr/nepal-pr-land-rpt_062210-EN.pd

[76] The Carter Center "Land Commitments in Nepal's Peace Process: An Update on Implementation June 20, 2012". https://www.cartercenter.org/resources/pdfs/peace/democracy/nepal-land-062012-eng.pdf

[77] Ibid

[78] The Carter Center (2015). The Political transition monitoring in Nepal 2009-2014. Final Report. P 57

[79] CPA, 2066 Articles 3 and 7

[80] Jagat Basnet (2016) "Commitment of Land Reform: What was promised and what is outstanding?" in *Nepal in Transition to Peace: A Decade of the Comprehensive Peace Accord (2006-2016)*Pp 322-39 at 335.

in one case.[81] While the question was raised whether the courts of Nepal of Nepal under the regular criminal justice jurisdiction had mandate to hear the war era cases, the Court strongly says they had jurisdiction, under the regular justice system to hear such cases.

In comparison to the violation, not much cases have been brought for litigation. Moreover, if the judgment or order is not executed, it cannot ensure real justice except the paper justice. In a study, the execution status of the orders and judgments issued by the Supreme Court (21) and orders issued by the Appellate Courts (8), Nearly 29% of the SC judgement was fully implemented whereas nearly 29% of order of the then AC was executed. Similarly, 38% and 24% respectively were partially implemented. Similarly, the percentage of the not executed status were 33% and 55 % respectively.[82] However, this study has not been to get the recent status of these case laws.

Whatever, has been brought, the Supreme Court of Nepal has addressed the issues of these rights in so many land mark cases. In Suman Adhikari and others v Government of Nepal case, the Supreme Court has issued a directive order to arrange and implement the relief package for the victims of the family members of the enforced disappeared persons considering the suffering and pain undergoing by them at the present and other dimensions such as the economic and educational employment.[83] Though this case was primarily concerned with the mandate of the TRC and COIDP Commissions on amnesty to the perpetrators, the Apex Court has covered the socio-economic dimensions of the victims' suffering.

In Lilabati Bhandari case[84], the Supreme Court has interpreted the CPA to be understood in the holistic approach paying to attention to the socio-economic rights. The verdict reads as "each provision of the CPA is not only related to law, but also addresses many aspects of economic, social and cultural, political and structural issues, and collectively they aim primarily to transform the traditional government system. Obviously, traditionally, the government system did not pay equal attention to socio-economic rights.

In this case, an order has been issued by the Court to return the property of the owner captured unlawfully and to provide compensation for the loss assessing the damage caused by such seizure of the said property.

In Bhim Prakasha Oli case[85], the Court has clearly stated that the State cannot escape from the obligation created by the treaty to which they are a party. As Nepal is party to the ICESCR, the obligation created by the Covenant must be fulfilled by Nepal. Thus, the Supreme Court of Nepal has directed the Government of Nepal to address the socio-economic dimension of the TJ process adequately and effectively.

In Rajendra Dhakal's case[86], the Apex Court has established that the right to truth seeking about the incidents of the conflict period is an integral part of the right to life, the right to freedom and the right to justice. The Court has laid down the principle that the act of truth seeking is not a matter of discretionary right of the State rather it is a mandatory duty of the State. The Court boldly issued an interim relief package order as:

> *Without affecting in any way the remedy to be provided in accordance with the law and with the limited objective of assisting for the time being the victim families as a compensation for the liabilities incurred in their bid for seeking access to justice, to provide, as interim relief, NRs. 200000/-to each of the families of those who have been declared as dead,*

[81] Suman Adhikari and Others v Office of Prime Minister and Council of Ministers and Others; Writ 069-WS-0057 (Mandamus including Certiorari), Decision date 26th February 2015, p 21

[82] NJA Nepal (Rishikesh Wagle and et al) (2016). Study Report on Execution Status of Supreme Court and Appellate Court Orders/Judgments relating to Transitional Justice, 2016. Kathmandu: NJA, 2016), p 26

[83] Suman Adhikari and Others v Office of Prime Minister and Council of Ministers and Others; Writ No 070-WS-0050, page 63

[84] Lilabati Bhandari and others v Government of Nepal and Others; Writ No 064-WS-0863

[85] Bhim Prakasha Oli v His Majesty Government of Nepal and Others; Writ No 061-WS-3394

[86] Rajendra Dhakal v. Nepal Government, Ministry of Home Affairs and others. NKP 2064, Issue 2, Date of Order: 2064/2/18 (BS)

NRs. 150000/- to the families of each of those who were arrested by the security forces and disappeared and NRs. 100000/- each in the case of other persons mentioned in the petition whose whereabouts are not clear as yet.

While seeking the truth, the family suffers a lot. The State is liable to provide immediate interim relief to such family. Thus, the Court had issued interim order to provide interim relief not to be deducted from the final relief package ranging from NRs one lakh to NRs two lakhs to each family based on there suffering. The court has issued a directive to make a law to provide reparation to the victim and instructed the Government to ensure availability of financial relief pending enactment of such law.

As in the case of Rajendra Dhakal, in Buddi Bahadur Praja's Case,[87] the Supreme Court of Nepal has instructed to make separate law for providing compensation in respect of the innocent citizens killed as a result of violation of international humanitarian law. Similarly, in Kale Tamang v Nepal Government, Ministry of Home Affairs case[88] the Supreme Court has issued an order to make a law entitling the heir of the deceased to stake a claim for compensation.

Rights to profession was equally violated during the decade long armed conflict. The school teachers were displaced from their place and they were sacked following the educational administrative regulation. In Gyanendra Raj Aran and Others v. Office of the Prime Ministers and the Others case,[89] the Supreme Court issued writ order to restore the jobs of the teachers who had lost their jobs during the insurgency. It is very landmark decision to respect the right to profession. Hence, Nepalese judiciary has been doing very well on the part of the victims. It will be too early to cherish the victory as the implementation part is rather discouraging.

6. Conclusion

The study of the transitional justice mechanism and the value given to the socio-economic and cultural rights show that social rights such as education and health, or economic rights such as property and employment are largely ignored in traditional justice mechanism. As identified based on the literature and the already established truth commissions, transitional justice has two folds -- ensuring accountability for the past human rights violations and building of society for peace and democracy. Thus, the term transitional justice is not a legal concept only. Transitional justice is an approach that involves both judicial and non-judicial mechanisms in ensuring accountability for past human rights violations and in building peaceful society with the civic trust in the governance. Societies in transition from recent armed conflict to peace or from repressive regime to democracy can attain institutionalization of peace and democracy if it properly addresses the root causes of conflict and includes the economic, social and cultural rights violation in such transitional justice process. Defining elements that make the proper process of transitional justice is rather illusive as it is not easily tested in the society as different actors have their stakes and affect such mechanism perpetually.

In addressing the past atrocities, the place of violation of socio-economic rights were largely ignored in the early days. With the development of jurisprudence of the transitional justice, it has been accepted that the violation of the socio-economic rights could not be simply ignored. However, it has still not got equal footing in the transitional justice process based on some cases discussed earlier be it the case of land return in South Africa or in Nepal. However, it has given some hopes as the issue of the socio-economic rights were independently handled in the Nepalese peace process as there were separate articles on socio-economic rights where both parties have committed to respect these rights including land, food, health and education.

---

[87] Buddi Bahadur Praja v. Nepal Government, Ministry of Home Affairs and others. Decision No. 3448 of 2063 B.S., Date of Order: 2065/1/30 (BS)

[88] Writ No. 0238 of 2063 B.S

[89] Writ No 077-WO-0112, decided on 2078/11/01

In regards to the judicial intervention, Nepalese transitional justice process has provided space for the socio-economic rights. Nepal's Apex Court and the then Appellate Court have considerably addressed the violation of socio-economic rights of conflict victims' while addressing the transitional justice. To name a few of them for an example could be the case of survival and property handover, or profession. In Lilabati Bhandari and other cases, the Court has directed the government agencies to pay attention on the issues of socio-economic rights violation as well. In Gyandra Aaran's case the teachers who were sacked from jobs have been ensured justice. Similarly, the Court has issued to make separate law for interim relief and reparation in the case of Rajendra Dhakal and Buddi Bahadur Praja's cases respectively. It is quite encouraging that the Supreme Court has instructed to make separate law for providing compensation in respect of the innocent citizens killed as a result of violation of international humanitarian law. In Kale Tamang's case, the Court has issued an order to make a law entitling the heir of the deceased to stake a claim for compensation.

The stakeholders of the transitional justice have realized that only through the proper addressing of the socio-economic rights along with the other rights contributes much in sustaining the peace and democracy. Thus, it has been accepted that without the socio-economic rights, the transitional justice mechanism cannot yield better. In our context, whatever Nepal has done is not sufficient as the full execution of the verdict and order of the court is much less than the half.

Transitional Justice Management of South Africa and Lesson to be Learnt for Nepal

Kedar Ghimire♣

Abstract:

Transitional justice has become one of the salient features of the post cold-war era. The international community has heavily invested financially, politically and symbolically, in policies and mechanisms of forgiveness and punishment. Today the international community places emphasis both on the non judicial mechanisms geared to rebuilding society and on the stigmatizing dimension of criminal punishment. Within the field of transitional justice itself, restorative and criminal justice are both perceived as necessary, since they are complementary to one another. The policies of forgiveness or punishment provide a means of restoring the dignity of victims, of contributing to national reconciliation through efforts to seek truth and justice, whether symbolic or criminal, of preventing new crimes, participating in the restoration and maintenance of peace and strengthening the rule of law by introducing institutional and political reforms. In this context the article here tries to mention about the transitional justice management of South Africa, the process of transitional justice there, Enforced Disappearances in South Africa during Apartheid and its Investigation, Role of NGO's and Civil Society in Transitional Justice of South Africa, Exhumation Procedure in South Africa and pros and cons of the TJ management system of South Africa from where we can learn the lesson to make our unfinished business of transitional justice successful.

***Keywords**: Transitional Justice, Human Rights, Restoration*

1. Introduction

Transitional Justice has recently become a major focus for human right activist, lawyers, the international community, and academicians as well. This is because many countries have experienced transitions from authoritarian regimes to democratic ones in recent years including the countries that have become democratic include countries in Southern Europe, South America, Africa, and Eastern Europe. The primary objective of transitional justice is to end impunity for war

♣ Deputy Director at National Judicial Academy, Nepal, LLM on Cyber Law and Cyber Security from Jagran Lakecity University (JLU), Bhopal, India. Gold Medalist of the LLM Batch 2018-19 of JLU Bhopal.

crimes and establish rule of law and functioning democratic governance for a state.[1] The transitional justice have different development oriented goals not limited to, the following: (1) creating access to justice for victims following violence; (2) ensuring the political participation of marginalized groups; (3) promoting respect for the rule of law; (4) advocating for judicial conflict resolution procedures; and (5) fostering reconciliation among various groups in the state.[2] The area of transitional justice has taken on an international flavor with the establishment of international criminal tribunals for the former Yugoslavia and Rwanda and after that with the establishment of International Criminal Court. However it is the streaky and critical question too for the democratic countries and international community also about how to deal with the gross violations of human rights in the past. Different issues are raised include whether there ought to be criminal trials or settle through other mechanisms such as establishment of truth commission or similar other process for these specific issues. Countries that have looked at these issues include El Salvador, Guatemala, Greece, Germany, Poland, Hungary, Ethiopia, Rwanda, South Africa and Nepal too. It is also a topic of hot discussion is about the appropriateness of criminal trials over more flexible truth-telling mechanism, as well as the interrelation between the two. The relation between trials and truth commissions is a complex one. On the one hand, truth commissions do not have legal powers and are not entitled to impose punishment on a perpetrator. On the other hand, they have been praised exactly for this flexibility which criminal trials do not have because they focus on specific aspects of specific conduct, thus, an overall picture of abuses might be missing.[3]

The concept of transitional justice has been associated with the periods of political change when a country emerges from a war or turmoil and attempts to address the wrongdoings of the past. Among various instruments of transitional justice, truth commissions stand out as an example of a non-judicial form of addressing the crimes of the past. Truth commissions conduct investigation, research, public hearing and submit reports identifying corrective mechanism. They cover all serious crimes and human rights violation committed over a specific period of time for example from the

[1] Ben, Juvelier, Square Peg Round Hole, Transitional Justice mechanism and state building, Arizona Journal of International Law and Comparative Law, Vol.36, No.1, 2019, Retrieved form http://arizonajournal.org/wp-content/uploads/2019/04/Juvelier_36.1.pdf on 20th November, 2021.

[2] What is transitional Justice? International Centre for transitional justice, Retrieved form https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf on 20th November, 2021.

[3] GALINA NELAEVA, NATALIA SIDOROVA, TRANSITIONAL JUSTICE IN SOUTH AFRICA AN D BRAZIL: INTRODUCING A GENDERED APPROACH TO RECONCILIATION, BRICS LAW JOURNAL Volume VI (2019) . Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/333821075_Transitional_Justice_in_South_Africa_and_Brazil_Introducing_a_Gendered_Approach_to_Reconciliation/citation/download.

beginning of the conflict until the signing of peace of accord.[4] It can be said that TRCs remain a field of ongoing research. In general they have mixed record of being able to complete their mandate without reference. There temporary nature and limited power will not necessarily generate substantive sociopolitical changes.[5] While their setup and operation can be criticized on different grounds, including excessive politization of hearings and the virtual impossibility of meaningfully assessing their impact, it has been widely acknowledged in the literature that the Truth and Reconciliation Commission in South Africa can be regarded as a success story due to its relatively strong mandate and widespread coverage and resonance it had in South African society[6]. This write up basically deals with the different pros and cons and lesson we should learn from the transitional justice settlement of the South Africa.

2. Background of Transitional Justice in South Africa

The origins of the conflict in South Africa reach back to the arrival of the first European settlers in 1652. The gradual expansion of colonial territory brought the colonial powers and local settlers into conflict with numerous African communities over the next two centuries. White rule was formalized through the sale and expropriation of land *and* the establishment of the Cape and Natal colonies and the Boer Republics in the 1800s. Ongoing tensions over political exclusion, land expropriation, taxes and other oppressive policies resulted in numerous military confrontations and protests. Protest actions during the first half of the twentieth century were largely nonviolent, and it was only with the banning of the African National Congress (ANC), the Pan Africanist Congress (PAC) and other liberation groups in 1961 that the liberation forces engaged in a military struggle. The conflict in the 1960s, 1970s and 1980s mainly involved guerrilla attacks on military personnel and government facilities. The government security forces, particularly the South African Defence Force (SADF), and the South African Police (SAP), were directly involved in battling the liberation forces, as well as repressing public protests against the government. The conflict was also marked by violence between various groups of the liberation movement.

South Africa's transition from an apartheid state to a democracy included a number of national processes meant to address the violent and painful past and to transform the country into a stable and peaceful state. Essential among these programs was a process to disarm, demobilize and reintegrate ex-combatants and to create a new defense force *integrating* the armed forces of

[4] Ananda Mohan Bhattarai, Transitional Justice: an overview, on Transitional Justice in Nepal, Govinda Prasad Sharma "Bandi", Transitional Justice Law Committee, Nepal Bar Association, 2013.

[5] Trzreena Sajjad, Transitional Justice in South Asia: A study of Afghanistan and Nepal, Routledge, London, 2013.

[6] Nelaeva G., Sidorova N. Transitional Justice in South Africa and Brazil: Introducing a Gendered Approach to Reconciliation. *BRICS Law Journal*. 2019;6(2):82-107. https://doi.org/10.21684/2412-2343-2019-6-2-82-107

opposing parties into a united military structure. Disarmament, demobilization and reintegration (of ex-combatants was an important component of a larger process of the transition within South Africa, yet it remained largely independent from other initiatives, including transitional justice initiatives, such as the South African Truth and Reconciliation Commission.[7]

3. Transitional Justice Management in South Africa

As the main goal of the transitional justice is to end impunity of the war crimes and drawing the state towards the peaceful state, and established the rule of law and functional democracy in the state, and for this the different countries can choose different approaches to established the same. Basically, truth commissions and criminal *prosecutions* are the two main mechanisms of transitional justice. Truth commissions are non-prosecutorial bodies created to investigate war crimes, human rights violations, and other systemic breaches of law which occurred during a prolonged period of conflict within a state. Truth commissions can take three primary forms, depending on which entities control the process and facilitate the truth telling. These include: (a) a national commission, run by the state itself; (b) an international commission, run by outside actors; and (c) a non-governmental commission, run by civil society involved in the peace process.[8] The later one is the prosecution in the international criminal court, while truth commissions may be more common in modern instances of transitional justice; international courts are far older and have a more established record of action in post-conflict states. The South Africa Choose the former approach to settle their problems by establishing the Truth and Reconciliation Commission and forming different committees under it which will be described in the below part.

3.1 The South Africa's Truth and Reconciliation Commission

The South African National Assembly passed the Promotion of National Unity and Reconciliation Act in May, 1995. The TRC was mandated to establish as complete a picture as possible of the causes, nature and extent of the gross violations of human rights committed under apartheid from March 1960 to May 1994. The main commission was appointed through a transparent process. Its starting point was a selection panel, comprising members of civil society and government, appointed to consider 299 nominations from different stakeholders. After interviews, the panel submitted a shortlist of 25 to the President. He, in turn, appointed 17

[7] Hugo van der Merwe and Guy Lamb, Transitional Justice and DDR: The Case of South Africa, International Centre for transitional Justice, 2009. Retrieved from https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-South-Africa-CaseStudy-2009-English.pdf.

[8] Yusuf, Hakeemo O., Transitional justice, Judicial Accountability and the rule of law, Routledge, London, 2010.

commissioners on 29 November 1995.[9] The TRC's mandate was carried out by three main committees: the Amnesty Committee, the Human Rights Violations Committee and the Reparations and Rehabilitation Committee. The work of all these different committees together would have to contribute reconciliation. In addition, an investigative unit working in collaboration with a research department conducted investigative inquiries. The mandate of the TRC was laid down in the act as follows: to establish a complete picture of the causes, nature and extent of the gross violations of human rights committed from 1 March 1960 to 10 May 1994 by the conducting of investigations and hearings; to facilitate the granting of amnesty to persons who make a full disclosure of all the relevant facts relating to acts with a political objective; to establish and make known the fate or whereabouts of victims; to restore the human and civil dignity of such victims by granting them an opportunity to relate their own accounts of the violence; and, lastly, to recommend reparation measures in respect to these violations.[10] It was stipulated that the commission was to carry out its work by conducting investigations, holding hearings, and compiling a comprehensive report. [11]

Moreover in details the TRC had the following objectives on its mandate.[12]

- ❖ To establish as complete a picture as possible of the causes, nature and extent of the gross human rights violations that took place between 1 March 1960 and 10 May 1994,
- ❖ To establish the fate or whereabouts of victims of gross human rights violations,
- ❖ To help in restoring the dignity of the victims by giving them an opportunity to testify about the human rights violation in which they were involved or the death of their loved ones
- ❖ To make recommendations on a set of measures designed to provide reparation and rehabilitation to victims,
- ❖ To grant amnesty to individuals who make a full disclosure about the particular crimes that they committed and want amnesty for,

---

[9] Kisiangani Emmanuel, Between principle and pragmatism in transitional justice: South Africa's TRC and peace building, ISS Paper 156, 2007, Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/98921/P156.pdf on 25th December, 2021.

[10] Promotion of National Unity and Reconciliation Act, 1995 of South Africa, Retrieved from https://www.justice.gov.za/legislation/acts/1995-034.pdf on 25th December, 2021.

[11] Kisiangani Emmanuel, Between principle and pragmatism in transitional justice: South Africa's TRC and peace building, ISS Paper 156, 2007, Retrieved from https://www.files.ethz.ch/isn/98921/P156.pdf on 25th December, 2021.

[12] Promotion of National Unity and Reconciliation Act, 1995 of South Africa, Retrieved from https://www.justice.gov.za/legislation/acts/1995-034.pdf on 25th December, 2021.

- To make suggestions to the president on the creation of institutions that would be helpful for creating a stable and fair society and institutional, administrative or legislative measures that should be taken to prevent future human rights violations and
- To write a report in which the work and findings of the TRC is publicized.

The South African TRC process sought to lay the foundation for a strong democracy. It was an important vehicle for achieving national reconciliation and accountability, setting the standard in Africa. The commission also recommended institutional reforms to ensure that such crimes were never repeated, and the process reinforced critical norms of public participation and local ownership. In spite of that, the commission was criticized for failing to address the socioeconomic effects of apartheid and failing to hold individual and institutional beneficiaries of apartheid accountable. It was also widely criticized for raising expectations about its ability to foster individual reconciliation, when at best it was set up to contribute to national and political reconciliation.[13]

3.1.1 Issue of Amnesty

On amnesty, the South African TRC is remarkable for its mandate to examine amnesty applications and make decisions concerning them. In doing so, it introduced several criteria for granting amnesty. While asking for forgiveness was not one of them, it was important to demonstrate that the act/omission could be qualified as a gross human rights violation; the motive of the perpetrator had to have a political objective; and the applicant had to make a public disclosure of his or her acts.[14] All in all, the TRC received around 7,000 applications for amnesty; however, 5,000 were rejected. Around 1,700 were heard through public hearings (out of which 1,300 ended up in full or partial amnesty). Applications were rejected mostly because of the lack of a “political motive".

3.1.2 Issue of Reparation and Rehabilitation

Another concern is the question of reparations. The Reparations and Rehabilitation Committee (RRC) which was tasked with making recommendations to the government regarding the measures that should be taken on the granting of reparations to victims and other measures aimed at rehabilitating and restoring the human and civil dignity of victims. These reparations included

[13] Peace, Justice and Reconciliation in Africa: Opportunities and Challenges in the Fight against Impunity, Report of the AU panel of wise, International Peace Institute, 2013, Retrieved form https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/ipi_e_pub_peacejusticeafrica.pdf on 25 December, 2021.

[14] Nelaeva, Galina & Sidorova, Natalia, Transitional Justice in South Africa and Brazil, Introducing a gendered approach to reconciliation, BRICS Law Journal, Vol. VI , Issue 2, 2019, Retrieved from https://genderandsecurity.org/sites/default/files/Nelaeva_Sidorova_-_TJ_in_S_Africa_Brazil_-_Introducg_a_Ged_Approach_to_Reconciliatn.pdf on 25th December, 2021.

legal, administrative and institutional measures aimed at preventing human rights abuse in the future. The recommendations would not only include redress to victims, but also symbolic strategies for dealing with the wounds of the past. The TRC had a mandate, through its Reparation and Rehabilitation Committee, to accord a certain amount of money to those individuals who were recognized by the TRC as victims of gross human rights violations. The number is around 18000 people. Though it is recognized that reparations can be an indispensable component of transitional justice, some caution is necessary as to their potential healing effect. A study conducted in 2004 by South African scholar Oupa Makhalemele found that the effect of this program was controversial, at best.[15] By conducting interviews with the survivors from a rural settlement (ten men and ten women) and with some government officials from the Housing, Health, Welfare and Education Departments, responsible for the provision of policies relating to the survivors, the researcher attempted to assess the survivors' experiences in the aftermath of the truth and reconciliation process. An important finding was that despite the TRC's initial focus on reconciliation, it could not be achieved overnight, once the victims had told their stories. The effects of trauma (both physical and psychological) are long-lasting, and would not end just because a certain amount of money as compensation was received. Among the needs that survivors listed as important were acknowledgement of wrong done, revelation of the truth; exhumation of the bodies of victims, pension rights, medical and educational services, social security, housing, and restoration of reputation.[16]

3.1.3 Issue of Human Right Violation

The Human Rights Violations Committee (HRV) whose purpose was to investigate human rights abuses between 1960 and 1994. It was to use statements made to the TRC to find victims and then to refer the victims of gross human rights violations to the Reparation and Rehabilitation Committee. The committee asked for anyone involved in gross human rights violations which included "the killing, abduction, torture or severe ill-treatment of any person. Their core element was to provide victims the opportunity to "tell their story in public"; thus the hearings were broadly advertised and open to the public. Comprehensive media coverage was fostered. While about 22,000 statements regarding gross violations of human rights were taken by the TRC staff during its mandate, only a faction (about 8%) of these cases were selected for the public HRV

[15] Oupa Makhalemele, *Still Not Talking: Government's Exclusive Reparations Policy and the Impact of the 30 000 Financial Reparations on Survivors*, Centre for the Study of Violence and Reconciliation (January 2004) (Apr. 20, 2019), Retrieved from http://www.csvr.org.za/docs/reconciliation/stillnottalking.pdf.on 26th December, 2021.

[16] Ibid.

hearings. The amount of recorded violations of human rights exceeded by far the possibilities to cover them all in public hearings. The HRV Committee thus had to limit the number of public testimonies.[17]

So, at a glance we can say the South African TRC process sought to lay the foundation for a strong democracy. It was an important vehicle for achieving national reconciliation and accountability, setting the standard in Africa. The commission also recommended institutional reforms to ensure that such crimes were never repeated, and the process reinforced critical norms of public participation and local ownership.

At a glance the South African Truth and Reconciliation Commission remains the most celebrated reconciliatory event of the 20th century. It brought all branches of the South African society together for the purpose of rebuilding the country and consolidating the project of creating a rainbow nation. National unity of South Africa was the pillar of bridging and ending the ethnic and racial divide sponsored by the apartheid system in South Africa for a good number of years. The involvement of all South Africans in the process that dismantled the system of racial segregation gave the South African TRC a unique place in the global peace building initiatives.[18] The South African Truth and Reconciliation Commission is often cited as an example of the most successful commission that not only explored the crimes of the apartheid regime, but also had certain quasi-judicial powers, which included the granting of amnesty. The Commission was regarded as a model for further similar undertakings and was widely covered in the media, mass culture and the academic literature.[19] The South African TRC has earned a prominent place in the world not because it was absolutely fair but because it stuck to the principle of creating a new order in South Africa.

4. Enforced Disappearances in South Africa during Apartheid and its Investigation

Enforced disappearances remain one of the worst human rights violations ever practiced which infringes on many kinds of human rights in parallel way including the right to life, the right not to be tortured, the right to dignity, the right to a fair trial, the right of access to justice and many other

[17] Picker, Ruth, Victims' Perspective about the Human Rights Violation Hearing, Centre for the Study of Violence and Reconciliation, Austria, Retrieved from https://csvr.org.za/docs/humanrights/victimsperspectivshearings.pdf on 26th December, 2021.

[18] Malith Jongkuch Kur, Major African Transitional Justice Mechanism: Lesson for South Sudanis Government and Civil Society, Blog, Retrieved from https://paanluelwel.com/2016/07/08/major-african-transitional-justice-mechanisms-lessons-for-south-sudanese-government-and-civil-society/ on 27th December, 2021.

[19] GALINA NELAEVA and NATALIA SIDOROVA, TRANSITIONAL JUSTICE IN SOUTH AFRICA AND BRAZIL: INTRODUCING A GENDERED APPROACH TO RECONCILIATIO, BRICS LAW JOURNAL, Volume VI, Issue 2, 2019, Retrieved from https://genderandsecurity.org/sites/default/files/Nelaeva_Sidorova_-_TJ_in_S_Africa_Brazil_-_Introducg_a_Ged_Approach_to_Reconciliatn.pdf on 7th February, 2022.

rights. Enforced disappearances are crimes usually perpetrated by states and state against party. It is considered to be the arrest, detention, abduction or any other form of deprivation of liberty by agents of the state or by persons or groups of persons acting with the authorisation, support or acquiescence of the state, followed by a refusal to acknowledge the *deprivation* of liberty or by concealment of the fate or whereabouts of the disappeared person, which place such a person outside the protection of the law.[20] The practice of enforced disappearance is not only a human rights violation like certain other violations of human rights such as torture, extrajudicial executions, war crimes and crimes against humanity; enforced disappearance is also a crime under international law. In South Africa it is believed that as many as 2,000 people might have been disappeared during the apartheid years. The Khulumani Apartheid Reparations Database[21] at present contains the records of the disappearance of 1, 200 people.[22] While 477 of these cases were officially recognized by the TRC, those working in the field have estimated that there are another 1,500 cases that are not officially recorded.[23] When the Truth and Reconciliation Commission ended its work, it asked South African prosecutors to prosecute these cases where the perpetrators had not qualified for an amnesty.

But the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances (WGEID) has the different report. It has been seized with about 54, 000 cases in the world since 1980, has only ever dealt with twelve cases from South Africa. Among the cases filed the Simelane case is one of the popular cases related to forced disappearance. The Working Group transmitted this case to the Government of South Africa in 2014. This case is a useful entry point into the issues families face domestically, and why some of them choose to use the international human rights system, and how that system can be of assistance to them. The case also reflects the problems often faced by families in their search for their loved ones, their quest to learn the truth about what happened to them, and in their attempts to obtain justice. One of the mandates of the Working Group is to assist relatives, such as the Simelane family from South Africa, to determine the fate and whereabouts of their loved ones. The WGEID examines reports of disappearances received from relatives of disappeared persons or human rights organizations acting on their behalf. The Working Group deals with the cases on a purely

[20] International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, Article 1.1.

[21] Khulumani's Apartheid Reparations Database contains the biographies of both those who were harmed and those who sacrificed their lives in the mass struggle against apartheid.

[22] Jeremy Sarkin, DEALING WITH ENFORCED DISAPPEARANCES IN SOUTH AFRICA (WITH A FOCUS ON THE NOKUTHULA SIMELANE CASE) AND AROUND THE WORLD: THE NEED TO ENSURE PROGRESS ON THE RIGHTS TO TRUTH, JUSTICE AND REPARATIONS IN PRACTICE, SPECULUM JURIS VOLUME 29, PART 1, 2015.

[23] Aronson "The Strengths and Limitations of South Africa's Search for Apartheid-Era Missing Persons." International Journal of Transitional Justice, 2011, pp 262-281.

humanitarian basis, irrespective of whether the government concerned has ratified any relevant human rights treaty, providing an individual complaints procedure.[24] It acts as a channel of communication between the families of disappeared persons and governments, and has successfully developed a dialogue with many governments with the aim of resolving cases of disappearances. Its functions do not include establishing individual or state responsibility or dealing with non-State actors. The main work of the WGEID consists of dialoguing with states to achieve results.

5. Exhumation Procedure in South Africa

The removal of a dead body from the ground after it has been buried is known as exhumation. For those whose relatives disappeared under apartheid, the return of their physical remains is of critical importance so that burial rites can be performed and so that the dead can be mourned. For many of the family members of people who *were* murdered under apartheid it was as important, if not more important, to know where the remains of the missing were situated as it was to know the truth about what happened to them. Exhuming the dead and returning the remains of those who were missing to their families so that they can be buried can thus be understood as a partial form of restorative justice. Through the processes of exhumation, the dead return to accuse and condemn their murderers and their reappearance raises the question of why it is that justice in the post-apartheid order has been deferred, not only for the dead, but also for the living. [25]

The Missing Person's Task Team (MPTT) of South Africa which was established in 2004 has the major responsibilities related to “tracing”, “exhuming” and “identifying” the bodies of the remaining missing person’s cases submitted to the Truth and Reconciliation Commission. The task team worked alongside the Equipo Argentino de Anthropologia Forense (EAAF) which is better known as the Argentine Forensic Anthropology Team which was established in 1984 and examined 9000 cases of disappeared persons in Argentina.[26] The MPTT modeled itself after the EAAF as “a team that sees the physical and the forensic work of exhumation and identification as one aspect of a wider collaborative and restorative process with families". The MPTT's preliminary work is historical and investigative. Their staffs spend much time trawling through various archives, focusing on police and prison documents, trial transcripts, mortuary books and cemetery records. Forensic work

[24] Jay D. Aronson, The Strengths and Limitations of South Africa’s Search for Apartheid-Era Missing Persons, The international journal of transitional justice, 2011.

[25] Kylie Thomas, Exhuming Apartheid: Photography, Disappearance and Return, retrieved from https://journals.openedition.org/etudesafricaines/22209?lang=en on 8th March, 2022.

[26] C. Rassool. ‘Human Remains: Disciplines of the Dead and the South African Memorial Complex’ in The Politics of Heritage in Africa: Economies, Histories, Infrastructures, ed. D.R. Petersen, K. Guava and C. Rassool (Cambridge University Press, 2015), p 140.

commences once a potential gravesite has been identified. The team uses professional surveyors to map the graves, cemetery records to confirm grave numbers provided in prison documents, as well as various archaeological practices. Beyond the locating and exhuming of remains, the MPTT works to uncover and reveal 'the story' of what happened to the individuals concerned. Developing an understanding of the circumstances surrounding an individual's death and the procedures followed on death row - involves archival research and a tracking of the bureaucracy that surrounds any death.[27]

6. Role of NGO's and Civil Society in Transitional Justice of South Africa

Nongovernmental organizations and broader civil society have played a vital role in the period before a truth commission is established in South Africa and after the establishment of the truth commission too for the purpose of transitional justice. Their engagement is basically on drafting or enhancing legislation, opening societal dialogue, and defining and assisting the entire truth commission process. Similarly, the civil society organizations conducted baseline research and got a sense of public thinking in a number of ways, including through the use of public opinion polls, workshops, seminars, consultative discussions, and/or focus groups.[28] In South Africa, from the outset of the truth commission debate, the NGO sector including Justice in Transition, worked with the public and political parties through a series of conferences and workshops.[29] One NGO produced the initial draft of the bill that established the Truth and Reconciliation Commission and other NGOs continued to influence its contents as it passed through parliament. This role of civil society was particularly valuable there, as it partially removed the onus on members of parliament to push for adoption of legislation that might have upset the fragile coalition Government of National Unity between the African National Congress and the National Party.[30] South African NGOs were also actively involved in designing a fair and inclusive commissioner selection process by nominating candidates, researching candidates' pasts, and providing suggested interview questions. A proposed selection process was drafted by the NGO coalition and presented to the Minister of Justice at that time. The NGO proposal was accepted very nearly and thus commissioner selection in South Africa

[27] Bianca van Laun, Bureaucratically Missing: Capital Punishment, Exhumations, and the Afterlives of State Documents and Photograph, Kronos, Retrieved from http://www.scielo.org.za/pdf/kronos/v44n1/08.pdf on 9th March, 2022.

[28] The international centre of transitional justice, Truth Commission and NGOs: The essential relationship, 2004, retrieved from https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-TRC-Guidelines-2004-English.pdf on 10th March, 2022.

[29] Ibid.

[30] H. van der Merwe, P. Dewhirst, B. Hamber, "Non-Governmental Associations and the Truth and Reconciliation Commission: An Impact Assessment,".

was undertaken with significant public and civil society participation.[31] All organizations, political parties, churches, agents of civil society, and individuals in South Africa were invited to nominate potential commissioners. Different NGOs provided different inputs in the transitional justice process such as transitional justice from the perspective of Human Rights, Women's Rights, Gender Justice, Juvenile Justice etc.

7. Positive feature of TJ Management in South Africa and Lesson for us

The South African TRC is *bound* to continue drawing interest and remain a subject of research. Ultimately, though, even if the South African TRC were to play a useful role in aiding the social reconstruction process in other relevant contexts, a truth commission on its own clearly remains an insufficient framework; it needs to be complemented by other interventions that address structural challenges and economic development. For the other countries like Nepal, we should not be copied the whole mechanism of TRC but we must take the success stories behind the process and complement it with the transitional justice mechanism of our soil in own style. So, here some of the important lessons that we can learnt from the South African Transitional Justice Process can be listed out.

7.1 Systematic Research Process of Truth Seeking Function

The truth-seeking function of the TRC was pursued through a number of avenues. There was a very complex process of statement taking, which involved hundreds of interviewers visiting numerous communities and collecting statements from over 22,000 victims.[32] These statements were then followed up with investigations to provide verification of the claims. The TRC also initiated investigations and conducted research into “window cases.” These investigations sought to examine particular types of crimes, or specific incidents that would provide insights into broader patterns of events.

7.2 Local Transitional Justice Initiatives

A wide range of local justice and reconciliation initiatives have been developed separately throughout South Africa. These include processes of restorative justice dialogues, local community healing meetings, victim counseling programs, disappearance support and

[31] D. A. Crocker, “Truth Commissions, Transitional Justice and Civil Society,” in Robert I. Rotberg and Dennis Thompson (eds.), Truth v. Justice: The Moral Efficacy of Truth Commissions, South Africa and Beyond, Princeton: Princeton University Press, 2000.

[32] Hugo van der Merwe and Guy Lamb, Transitional Justice and DDR: The Case of South Africa, International Centre for Transitional Justice, Retrieved from https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-DDR-South-Africa-CaseStudy-2009-English.pdf on 26th December, 2021.

investigation programs, survivor advocacy initiatives, ex-combatant reintegration programs and memorialization projects, among others. Some of these initiatives, such as restorative justice dialogues, enabled ex-combatants to engage directly with victims, affecting collaboration in developing local community memorialization initiatives.[33]

7.3 Truth, reconciliation and Social Healing Processes

Even when circumstances allow for the pursuit of criminal prosecution, by its very nature criminal prosecution has major limitations for addressing the human and peoples' rights concerns arising from large-scale violations. One mechanism that has become instrumental for offering victims the platform for recognition of their suffering and perpetrators the opportunity for acknowledging and repenting their wrongs and seeking forgiveness is what are called truth and reconciliation) processes.[34] These are legally established non-judicial national investigative bodies comprised of reputable independent personalities who are tasked to probe and report on the nature and patterns of human rights violations over a certain period of time or in relation to a particular conflict.

7.4 Local and Indigenous Justice Mechanisms

The post-conflict societies on the continent started looking into more local justice and indigenous practices of dispute settlement and reconciliation according to the peculiar nature of the dispute and the need of the particular soil. One of the main aims of these indigenous processes is to allow a more holistic approach where local cultural values and belief systems are incorporated into the mechanisms aimed at addressing injustices. These processes have been referred to as local or indigenous justice.[35] They have their own flaws, like any system of justice, they serve as the basis for administering justice and dispute settlement for a significant portion of society across many parts of the continent.

7.5 Addressing Gender Justice too in the Process of Transitional Justice

Transitional justice is not only about redressing individual's grievances but addressing the wider context in which these violations occurred. Including gender as a specific point in transitional justice is as much about addressing societal inequalities and grievances as it is about addressing individual's experiences of violation. This is vital to ensure that transitional justice mechanisms

---

[33] Bryant Greenbaum, Evaluation of the 2005 Ex-Combatants' Dialogues, Centre for the study of violence and reconciliation, 2006, Retrieved form http://www.csvr.org.za/docs/militarisation/evaluation2005.pdf on 27th December, 2021.

[34] Study on transitional justice and human and people's right in Africa, African Commission on Human and Peoples' Rights, 2019 Retrieved from https://www.achpr.org/public/Document/file/English/ACHPR%20Transitional%20Justice_ENG.pdf on 27th December, 2021.

[35] Ibid.

are as inclusive as possible, and address all and any issues which may be pertinent to post conflict reconstruction and development. One of the common criticisms of the TRC with regard to the mandate under which it was operating was that it had too narrow a focus and was ‘gender-blind’. Moreover, the Commission looked at individual grievances, rather than addressing the system of apartheid as a whole. So, we should learn this lesson while go through the transitional justice system here in Nepal too.

7.6 Compensation: Paid a high value to the life of the South Africans even the amount is nominal

The compensations however it may be symbolic played a role in enabling the victims to realize their personal contribution to South Africa’s social and political change. Through the work of the TRC, it became clear to them that their sacrifices were symbolically accepted as part of an official history of South Africa and that they became national symbols of unity and reconciliation. Therefore, compensations to the victims in the South African reconciliation process were indeed important, not for their material value but for their overall contribution to the confidence building and recognition of the victims. The situation might be same here in Nepal. Some victims just want the arrival of the government in their door not for the high economic push up but for the psychological and the pride matter. Only accessing them by the government might be the solutions in some cases.

8. Conclusion

The transitional justice system followed paid a vital to securing a peaceful transition for South Africa from apartheid to constitutional democracy. Their system encouraged countries to explore a range of measures, from criminal prosecutions, truth commissions and reparations, to exhumation of mass graves, apologies and institutional reforms to redress abuses. A number of countries showing interest in borrowing the South African TRC model have done little research to establish the commission’s actual contribution to the transformation process. The South African TRC may have been unique and anomalous with its provision for conditional amnesty and public hearings, but it sometimes inappropriately skews the views of many in distinctively different contexts in a way that needs to be reconsidered. The South African TRC can undoubtedly provide important lessons for other countries in context of other relevant issues. Significant areas for improvement include the necessity to establish unique and country-specific frameworks, the need to inspire political will and operational independence, and the requisite to follow up and implement recommendations. But the tendency of countries to take the South African model as a role model is not good as it may not suit for the typical nature and base of the conflict that the particular country faced. So, it is more significant to take the

small piece that played the vital role under the whole mechanism of a transitional justice and also can be customized according to the nature of conflict of the particular soil. The pre-designed or imported approaches, however well reasoned and packaged, will most likely not work in a different context because of unique and varying needs and circumstances. So, the South African Model should not be taken as a comprehensive package here in Nepal but it should be taken as a useful tool and a building block rather than a end itself. We should need to realize that any transitional justice measure is not a complete package that resolves the problem sent percent because it may demand multidimensional processes and that also may take generations. So the real problems should be categorized into long and short term political process to resolve them step by step.

फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायको न्याय निरूपण प्रक्रिया

कृष्णा भण्डारी*

१.पृष्ठभूमि

सङ्क्रमणकालीन न्याय र फौजदारी न्याय दुवै फौजदारी अपराधजन्य कार्यका पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने संयन्त्र हुन् । दुवैको प्रमुख उद्देश्य पीडितलाई न्याय र पीडकलाई सजाय गर्नु हो। फौजदारी न्यायले देशको मूल कानून संविधान, अन्य कानून तथा न्यायका मान्य सिद्धान्तलाई प्रमुख आधार मान्दछ भने सङ्क्रमणकालीन न्यायले अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, मानव अधिकार, अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई आधार मान्दछ।फौजदारी न्याय प्रदान गर्ने प्रक्रिया अन्तर्गत अदालतमा मुद्दा दायर भएपछि विद्यमान कानून तथा स्वच्छ सुनुवाइको आधारमा पीडितलाई न्याय दिने तथा पीडकलाई सजाय गर्ने गरिन्छ। फौजदारी कानूनको व्याख्या कठोर निर्माणको सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ। विधायिका निर्मित फौजदारी कानूनलाई व्याख्याको माध्यमद्वारा अदालतलाई तन्काउने र खुम्चाउने अधिकार हुँदैन।यसलाई Principle of Strict Construction भनिन्छ। संक्रमणकालिन न्याय एउटा राज्य व्यवस्थाबाट अर्को व्यवस्थामा प्रवेश नभैसकेको वा एउटा प्रक्रियाको अन्त्य भई अर्को प्रक्रियाको सुरूवात भएको तर सो व्यवस्था वा प्रक्रिया पूरा नभइसकेको अवस्थालाई सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया वा अस्थायी संरचना हो।सङ्क्रमणकालीन न्यायमा कानून बनिसकेको नहुन सक्दछ, पीडक पहिचान नहुन सक्दछ तर पनि पीडितलाई न्याय कसरी दिने भन्नेमा राज्यको प्रमुख सरोकारको विषय हुने गर्दछ।अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, मानव अधिकार सम्बन्धी कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मान्यतालाई आधार लिएर वा आवश्यकता अनुसार पश्चातदर्शी कानून बनाएर भएपनि पीडकलाई सजाय दिने तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने कार्य यस अन्तर्गत पर्दछ। यसमा यही र यस्तै प्रकारको राहत, क्षतिपूर्ति वा परिपूरणको व्यवस्था भन्ने हुँदैन। मौद्रिक वा गैरमौद्रिक तथा अन्य जुनसुकै प्रकारको परिपूरण प्रदान गर्न सकिन्छ। यहाँ सङ्क्रमणकालीन न्याय र फौजदारी न्यायको बारेमा संक्षेपमा उल्लेख गरिएको छ।

२. सङ्क्रमणकालीन न्यायको परिचय:

सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको न्याय र सङ्क्रमणकाल बीचको न्यायपूर्ण सम्बोधन गर्ने प्रक्रिया हो।सशस्त्र द्वन्द्वबाट गुज्रिएका मुलुकहरूमा मात्र सङ्क्रमणकालीन न्यायको सन्दर्भ उठ्ने गर्दछ। सङ्क्रमणकालको समयमा यसलाई न्यायभन्दा पनि अझै भिन्न प्रकृतिको विषयको रूपमा उठाइएको हुन्छ। युद्ध वा द्वन्द्वको समाप्तिपछि विगतमा भएका मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्न अवलम्बन गरिने पद्दति हो। न्यायको विस्तारित रूप तथा विगतमा भएका घटनालाई जनसमक्ष ल्याउन गरिने महत्वपूर्ण उपाय हो।यसले स्थायी न्यायिक संरचनालाई विस्थापित गर्दैन, सहयोग गर्दछ र भावी दिनमा त्यस्ता ज्यादति हुन नपाओस् भन्नेतर्फ समेत सतर्क हुने तथा पीडितका अधिकार र आवश्यकतालाई स्थापित गर्ने र यथासम्भव परिपूरण गर्न जोड दिन्छ।

---

*उपन्यायाधिवक्ता, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, नेपाल ।

३.सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य:

सङ्क्रमणकालीन न्यायको खास उद्देश्य रहेको हुन्छ। यसका मुख्य उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छः

१. विगतमा भएका मानव अधिकारको उल्लङ्घन र ज्यादतीको न्यायिक र गैरन्यायिक दुवै ढंगले सम्बोधन गर्ने,
२. द्वन्द्वले पारेका नकारात्मक असरहरू पुर्नको लागि यथोचित उपचारात्मक उपायहरूको अवलम्बनमा जोड दिने,
३. दोषीहरूलाई जबाफदेही बनाई दण्डहीनताको स्थिति अन्त्य गर्ने र पीडित व्यक्तिहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था गरी उनीहरूको पीडा केही हदसम्म भए पनि कम गराउने,
४. मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लङ्घनका पक्षहरूलाई जबाफदेही बनाउने,
५. समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गराउने,
६. पुनः त्यस्तो कार्य नदोहोरियोस् भन्ने कुराको सुनिश्चित गर्ने,
७. कानूनी शासन, लोकतन्त्र तथा शान्तिलाई दिगो बनाउने।

यसैगरी सङ्क्रमणकालीन न्यायका केही निश्चित चरित्रहरू हुन्छन्।यसले न्यायको आधारभूत अवधारणालाई आत्मसात गरेको हुन्छ। यो खासगरी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा बढी आधारित हुन्छ र यसले स्थायी न्यायिक संयन्त्रलाई विस्थापित गर्दैन, केवल सहयोगी भूमिका खेल्दछ। यसका ४ वटा मुख्य आधार स्तम्भ Justice, Truth, Reparation र Guarantee of non-repetition हुन्। यसैमा केन्द्रित भएर काम गर्दछ। यसका चरित्रलाई यसरी पनि हेर्न सकिन्छ।[२]

- यसभित्र न्यायको अवधारणा (Notion of justice)लाई समेटिएको हुन्छ। यसमा दोषीहरू माथि अभियोजनको प्रश्न प्राथमिक रूपमा उठ्दछ। निश्चय पनि उनीहरूमाथि अभियोजन गर्दा अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका सिद्धान्तहरूमा आधारित रहेको हुनुपर्दछ ।
- यसभित्र भरिपूरण कार्यक्रमहरू (Reparation programs) एवं सत्योत्घाटन संयन्त्र (Truth seeking mechanism) जस्ता कुराहरू पनि समावेश हुन्छन्।
- सङ्क्रमणकालीन अवधारणा भन्नाले मुख्य राजनीतिक रूपान्तरणको अवस्थालाई इंगित गर्दछ। जस्तो कि यस भित्र दमनकारी शासनको अन्त्य र लोकतान्त्रिक अर्थात् जनताद्वारा निर्वाचित हुने शासन व्यवस्थाको स्थापना पर्दछ।द्वन्द्वबाट शान्ति र स्थायित्व तर्फको फड्को मार्नको लागि यो अति आवश्यक कुरा हो।

संयुक्त राष्ट्रसंघको एक प्रतिवेदन अनुसार सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको त्यस्तो प्रक्रिया र संरचनाको पूर्णरूप हो,जो विगतमा भएका ठूला मात्राका मानव अधिकार विरूद्धका ज्यादतीहरूलाई सम्वोधन गरी जवाफदेहिताको सुनिश्चितता, न्यायको प्रत्याभूति र मेलमिलापको उद्देश्य हासिल गर्न लक्षित रहन्छ।[३]

संयुक्त राष्ट्र संघका पूर्वमहासचिव कोफी अन्नानले सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई यसरी परिभाषित गर्नु भएको छ।"द्वन्द्वबाट शान्तितर्फ उन्मुख मुलुकको समाजले उत्तरदायित्वको सुनिश्चय, न्यायको प्राप्ति र मेलमिलाप

[२]टेकनारायण कुँवर,*न्याय प्रशासनमा मानव अधिकार,* काठमाण्डौः पृष्ठ ७४६ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान,

[३]https://www.khabarhub.com/२०२०/०५/१२९७६५/

कायम गर्ने सन्दर्भमा विगतका ठूला ठूला अधिकारको उल्लङ्घन वा दुरूपयोगको विषयमा तय गरेको सम्पूर्ण कार्यविधि र व्यवस्थाहरू समाविष्ट न्याय नै सङ्क्रमणकालीन न्याय हो।(The notion of the transitional justice ...comprises the full range of processes and mechanisms associated with a society's attempts to come to terms with a legacy of large scale past abuses, in order to ensure accountability, serve justice and achieve reconciliation).[४]

पछिल्लो समयमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको परिभाषा गर्ने क्रममा जेरेमी वेबरले यसरी व्यक्त गरेका छन। उनका अनुसार "सङ्क्रमणकालीन न्याय एउटा यस्तो अवस्था हो जहाँ समाज अन्यायपूर्ण अवस्थाबाट न्यायपूर्ण समाजतर्फ लम्किएको हुन्छ, निरंकुशताबाट कानूनको शासनको पालना गर्ने सरकारको स्थापनाको मार्गमा चलिरहेको हुन्छ र तानाशाही अवस्थाबाट लोकतन्त्रतर्फ उन्मुख भएको हुन्छ। त्यसैले उनी भन्छन् सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रले न्याय, कानूनको शासन र लोकतन्त्रको अनुभूति गराउन सक्नु पर्दछ।[५]

अतः उल्लिखित परिभाषाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सङ्क्रमणकालीन न्याय अदालतबाट प्रदान गरिने न्याय भन्दा फरक किसिमको हुने गर्दछ। द्वन्द्वरत राष्ट्रहरूमा घटित गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई सजायँ दिन तथा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नको लागि विधायिका निर्मित कानूनको साँघुरो घेराभित्र राख्न नसकिने हुँदा यसलाई फराकिलो दायरा अन्तर्गत राखेर हेर्नु पर्दछ। यसमा फौजदारी कारबाहीको साथसाथै सत्यको खोजी, दोषी उपरको कारबाही, हानीपूरण, राज्यका संरचनाहरूको सुधार, पुरानो सत्तासँग सम्बद्ध मानव अधिकारको उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई महत्वपूर्ण पदबाट पाखा लगाउने कार्य र उनीहरूलाई नयाँ सत्तामा हाबी हुनबाट रोक्ने जस्ता कार्यहरू पर्दछन् । यसमा पीडितलाई न्याय तथा परिपूरणको व्यवस्था गर्ने, पीडितलाई सन्तुष्टि हुने गरी मेलमिलाप गराउने र भविष्यमा पुनः नदोहोरिने प्रतिबद्धता व्यक्त गर्ने जस्ता कार्यहरू यस अन्तर्गत पर्दछन्।

४.सङ्क्रमणकालीन न्यायको सैद्धान्तिक तथा कानुनी आधार

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको विकास पछिल्लो समयमा नामाकरण गरिए तापनि यसले कसैलाई पनि युद्धरत समयमा जे पायो त्यही गर्नु हुँदैन वा युद्धका नियमहरूको पालना गर्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई इङ्गित गर्दछ। प्राचीन धर्मशास्त्र, नीतिशास्त्र, लगायतका धार्मिक परम्पराहरूमा सङ्क्रमणकालीन शब्दको प्रयोग नगरिएको भए तापनि ती ग्रन्थहरूमा युद्धका नियमहरू पालना नगर्नेलाई सजाय दिनु पर्दछ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ। तर तत्कालीन समयमा त्यस्ता व्यक्तिलाई सजाय गर्नको लागि कानून तथा संस्थागत संरचना नभएको कारण सजाय गर्न नसकी दण्डहीनताले स्थान पाएको थियो। दोश्रो विश्वयुद्धपछि भने त्यस्ता गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्नेहरूलाई पश्चातदर्शी असर पर्ने गरी भएपनि कानूनको दायरामा ल्याउनु पर्दछ भनी न्यूरेम्बर्ग न्यायाधिकरण तथा टोकियो न्यायाधिकरणको गठन गरी द्वन्द्व वा युद्धको अवस्थामा समेत गम्भीर अपराध गर्न नपाइने सिद्धान्तलाई कार्यान्वयन गर्ने काम गरियो। सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको रूपमा यिनै दुई न्यायाधिकरणहरू नै सैद्धान्तिक जगको रूपमा लिन सकिन्छ।

विधिशास्त्रीय हिसावले हेर्दा सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई प्रतिकारात्मक न्याय (Retributive justice) र सुधारात्मक न्याय (Reparative justice) गरी हेर्न सकिन्छ।जसमा प्रतिकारात्मक न्याय अन्तर्गत गम्भीर

---

[४]टेकनारायण कुँवर,*न्याय प्रशासनमा मानव अधिकार,* काठमाण्डौः पृष्ठ ७४६ राष्ट्रिय न्यायिक प्रतिष्ठान

[५]गोविन्दप्रसाद वन्दी, नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, 2013 पृष्ठ ९

मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्नेहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याई सजाय दिने काम गरिन्छ भने सुधारात्मक न्याय अन्तर्गत कम गम्भीर कसूरमा पीडकबाट पीडितलाई क्षतिपूर्ति भराउने, चित्त बुझेको खण्डमा माफी दिने कुराहरू पर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको कानुनी आधारको रूपमा: मूलत अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानून र अन्तर्राष्ट्रिय शरणार्थी सम्वन्धी कानूनमा आधारित रहेको पाइन्छ। यी कानूनहरूले पीडितहरूलाई प्रभावकारी उपचारको हक प्रदान गर्दछन्, जस अन्तर्गत सत्य जान्न पाउने अधिकार, न्याय सम्बन्धी अधिकार र परिपूरण प्राप्त गर्ने अधिकार पर्दछन्। साथै अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता, घोषणापत्र, निर्देशक सिद्धान्त वा मार्गदर्शक सिद्धान्त मार्फत बन्दोबस्त गरिएको पाइन्छ।[६]

कुनै पनि पुरानो राज्य व्यवस्था अन्तर्गत भएका युद्ध वा द्वन्द्वको समाप्तिपछि पीडितलाई न्याय दिलाउन नसकिने अवस्था भएमा पीडितलाई सत्य, न्याय र परिपूरण जस्ता अहरणीय अधिकारहरू सुनिश्चित गर्नको लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणाको विकास भएको हो। यसका लागि राज्यका प्रचलित संयन्त्रहरू नै सक्षम र सवल भएका अवस्थामा कुनै संरचना आवश्यक नहुन सक्छ। तर राज्यका चालु संरचनाहरूबाट यदि सत्य, न्याय, परिपूरण र त्यस्ता घटना नदोहोरिने कुरा सुनिश्चित गर्न सकिँदैन भने नयाँ कानून, संयन्त्र र कार्यक्रमहरू लागू गरेर भए पनि विगतका उल्लङ्घन वा ज्यादतीहरूको सम्बोधन गरिनु पर्दछ भन्ने अवधारणानै सङ्क्रमणकालीन न्यायको अभिष्ट हो।यो अवधारणाको विकास व्यक्तिका निम्न अधिकारहरूको कार्यन्वयनको प्रयोजनार्थ भएको पाइन्छ।

१. सत्य जान्न पाउने हक (Right to Truth)
२. फौजदारी अभियोजन (Criminal prosecution)
३. परिपूरणको हक (Right to Reparation)
४. संस्थागत सुधार (Institutional Reform)

५.सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू

सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई स्थापित गर्न न्यायिक, गैरन्यायिक, कार्यक्रमिक तथा प्रशासनिक लगायतका विभिन्न संयन्त्रहरूको स्थापना गर्ने गरिन्छ।यस अन्तर्गत विभिन्न उपायहरू अपनाउने गरिन्छ। ती संयन्त्र तथा उपायहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- गैरन्यायिक उपायहरू (Non- judicial Measures);
  - सत्य आयोग (Truth commissions)
- न्यायिक उपायहरू (Judicial measures)
- कार्यक्रमिक उपायहरू (Programmatic measures)
  - सांकेतिक उपाय
  - सेवा सुविधाको प्रत्याभूति
  - व्यक्तिगत आर्थिक सहायता
  - विकास र सामाजिक लगानी
- प्रशासनिक उपायहरू (Administrative measures)
  - मेलमिलाप (Reconciliation)

---

[६]गोविन्द वन्दी, नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय २०१३ पृष्ठ १२

o क्षमादान, माफी र सङ्क्रमणकालीन न्याय

६. फौजदारी न्याय

समकालीन समाजले हानिकारक मानी आएका कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने, त्यस्तो कार्य गर्न रोक लगाउने र त्यस्तो कार्य गरेमा सजायको व्यवस्था गर्ने कानूनलाई फौजदारी कानून भनिन्छ। यही कानूनको प्रयोग गरी दिइने न्याय नै फौजदारी न्याय हो। यो कानून निर्माण गर्ने सम्पूर्ण अधिकार विधायिकालाई हुने गर्दछ।

समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी लिएको राज्यले समाजमा के कस्ता गतिविधिहरू रोक तथा नियन्त्रण गर्नु पर्दछ भन्ने कुराको चासो पनि लिएको हुन्छ। त्यही सिलसिलामा व्यक्तिका अवाञ्छित गतिविधिहरूको नियमन तथा नियन्त्रण गर्ने काम फौजदारी कानूनको हो।फौजदारी कानून स्पष्ट र निश्चित हुनु पर्दछ।पहिला भए गरेका कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने गरी कानून बनाउन नपाइने, एउटा अपराधमा एक पटकभन्दा बढी सजायको व्यवस्था गर्न नहुने, पर्याप्त सुनुवाइको मौका दिनुपर्ने, स्वच्छ सुनुवाइको सुनिश्चितता हुनुपर्ने, आफ्नो विरूद्धमा आफैलाई साक्षी बस्न बाध्य नपारिने, अभियोग लगाउनेले प्रमाण पुऱ्याउनुपर्ने र शङ्काको लाभ अभियुक्तले पाउने जस्ता महत्वपूर्ण सिद्धान्तहरू फौजदारी कानूनले स्वीकारेको छ।यसमा प्रमाणको मूल्याङ्कन गर्दा अभियोग शंकारहित तवरले अभियोजन पक्षले प्रमाणित गर्न सकेको छ छैन भन्ने कुरालाई अदालतले हेर्दछ। फौजदारी दायित्वले व्यक्तिगत स्वतन्त्रतालाई असर गर्न सक्ने भएकाले यो विषय मानव अधिकारको विषय रहेको हुँदा मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनहरूले पनि फौजदारी न्याय सम्बन्धी हकलाई आधारभूत मानव अधिकारको रूपमा व्यवस्था गरेको पाइन्छ।[७]

फौजदारी न्याय सम्पादन गर्ने क्रममा यसका प्रयोगकर्ताहरूले केही निश्चित सिद्धान्तहरूको पालना गर्नु पर्दछ। जस्तै फौजदारी कानून विना अपराध नहुने (No crime without law), फौजदारी कानून विना सजाय नहुने (No punishment without law), फौजदारी कानूनको कठोर व्याख्या हुने (Principle of strict construction), कानूनको पूर्ण अस्तित्व विना अपराध र सजाय नहुने (No crime and punishment without prior law), फौजदारी कानूनको निर्माण विधायिकाले मात्रै गर्न सक्ने (Only parliament can enact criminal law), आदि सिद्धान्तहरू रहेका छन्। साथै कानूनको अनभिज्ञता क्षम्य नहुने, अपराध हुन दोषी मनोभावना हुनु पर्दछ, कानूनको उल्लङ्घन मात्र अपराध हुन्छ , कठोर निर्माणको सिद्धान्त, अभियुक्तको कसूर वादीले प्रमाणित गर्नु पर्दछ र शंकाको सुविधा अभियुक्तले पाउँछ, अपराधीसँगै अपराध मर्दछ, कानून बमोजिम मात्र सजाय दिन सकिन्छ।फौजदारी सजायमा आनुपातिकता हुनु पर्दछ, फौजदारी सजायमा समानता हुनु पर्दछ, स्वच्छ सुनुवाइको प्रत्याभूति हुनु पर्दछ।

नेपालको सन्दर्भमा फौजदारी न्याय सम्पादन गर्नको लागि मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ र मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिता, २०७४ सामान्य कानूनको रूपमा रहेको छ भने विषयगत रूपमा अन्य कानूनहरू रहेका छन्। जस्तै लागूऔषध (नियन्त्रण) ऐन,२०३३, मानव बेचविखन तथा ओसारपसार (नियन्त्रण) ऐन, २०६४, बैङ्किङ्ग कसूर तथा सजाय ऐन, २०६४, जातीय भेदभाव तथा छुवाछुत (कसूर र

---

[७] डा.श्रीप्रकाश उप्रेती, विधिशास्त्रको सामान्य परिचय, पृष्ठ ४१८फौजदारी न्याय, सोपान मासिक डिल्ली बजार काठमाण्डौ २०७७

सजाय) ऐन, २०६८ जस्ता विशेष ऐनहरूको निर्माण गरी अपराधको परिभाषा र सजायको व्यवस्था गरिएको छ।

७.फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायमा भिन्नता

समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्नको लागि मानिसका अवाञ्छित गतिविधिहरूलाई नियन्त्रण गर्नु पर्दछ। त्यस्ता क्रियाकलापको नियन्त्रण गर्ने काम फौजदारी कानूनको प्रयोगबाट मात्र सम्भव छ। यही फौजदारी कानूनको प्रयोग गरी प्रदान गरिने न्यायलाई फौजदारी न्याय भनिन्छ। यो हरेक कानून प्रणालीमा रहेको हुन्छ र स्थायी संयन्त्र हो।तर सङ्क्रमणकालीन न्याय द्वन्द्वबाट अपहरित मानव अधिकारको परिपूरण गर्नको लागि वा पुरानो राज्य व्यवस्थाबाट नयाँ राज्य व्यवस्थामा प्रवेश गर्दा हुने द्वन्द्वबाट पीडितलाई न्याय तथा परिपूरण दिनको लागि वा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने प्रक्रियानै सङ्क्रमणकालीन न्याय हो। यो एक अस्थायी संयन्त्र पनि हो। त्यस्ता पीडितलाई न्याय प्रदान गरिसकेपछि स्वतः सङ्क्रमणकालीन न्यायका प्रक्रियाहरू समाप्त हुन्छन् भने तापनि विश्वमा भएका त्यस्ता उदाहरणहरू हेर्दा निकै लामो समय लागेको देखिन्छ। जे भए तापनि यी दुवैको उद्देश्य पीडितलाई न्याय तथा पीडकलाई सजाय दिनु हो।

सङ्क्रमणकालीन न्याय र फौजदारी न्यायलाई बुझ्नको लागि यसमा रहेका केही भिन्नताहरूको पनि अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ।जसलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ।

क्र.स.	सङ्क्रमणकालीन न्याय	फौजदारी न्याय
१	यो नविनतम् एवं जटिल अवधारणा हो।	यो परम्परागत अवधारणा हो।
२	द्वन्द्वोतर मुलुकले लोकतान्त्रिक संक्रमणको क्रममा अवलम्बन गरिएको पाइन्छ।	सबै मुलुकमा अवलम्बन गरिन्छ।
३	विशेष अवस्थामा पीडित पहिचान, राहत, क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण दिइन्छ।	सामान्य अवस्थामा पीडक पहिचान गर्ने, कसूर निर्धारण गर्ने, सजाय निर्धारण गर्ने, कसूरको मात्रा अनुसार सजाय गर्ने, पीडितलाई क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण गर्ने गरिन्छ।
४	यो एक युगमा एकपटक वा Once blue moon को सिद्धान्तमा आधारित छ।	यो राज्य तथा सरकार रहेसम्म रहन्छ।
५	यसमा न्यायिक तथा गैरन्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ।	यसमा न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरी विवादको समाधान गरिन्छ।
६	कतिपय अवस्थामा पश्चातदर्शी असर पर्ने गरी कानून निर्माण गर्नुपर्ने अवस्था आउँदछ।	सामान्यतया पश्चातदर्शी असर पर्नेगरी कानून निर्माण गर्नु हुँदैन।
७	अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून, अन्तर्राष्ट्रिय शरणार्थी सम्बन्धी कानूनमा आधारित	देशको संविधान, मुलुकी अपराध संहिता, मुलुकी फौजदारी कार्यविधि संहिताजस्ता सामान्य कानून र विशेष

क्र.स.	सङ्क्रमणकालीन न्याय	फौजदारी न्याय
	रहेको पाइन्छ।	कानूनमा आधारित रहनु पर्दछ।
८	पीडितलाई पर्न गएको क्षतिको आधारमा राहत, क्षतिपूर्ति, परिपूरण तथा मेलमिलाप जस्ता प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ।	कसूरको मात्रा अनुसार जन्मकैद, कैद, जरिवाना तथा क्षतिपूर्ति निर्धारण गरिन्छ।
९	अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको अवलम्वन गरिन्छ।	फौजदारी न्यायका सिद्धान्तहरू अवलम्वन गरिन्छ।
१०	पीडितलाई न्याय दिनको लागि अस्थायी रूपको संयन्त्र निर्माण गरिन्छ।	फौजदारी न्याय सम्पादन गर्नको लागि अदालत तथा न्यायिक निकायहरूको स्थायी संयन्त्र निर्माण गरिन्छ।
११	पीडितले सत्य जान्न पाउने अधिकार, न्याय सम्बन्धी अधिकार र परिपूरण पाउने Inherent right रहेको हुन्छ।	आफू पीडित भएको कुराको जनकारी पाउने, सामाजिक पुन:स्थापना तथा क्षतिपूर्तिको अधिकार मौलिक हक अन्तर्गत पर्दछ।

८.फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायमा समानता

फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायमा धेरै समानता रहेको हुन्छ। यी दुवैले कसूरदार, समाजको सरोकार तथा पीडितलाई सम्बोधन गरी समाजमा शान्ति र सुव्यवस्था कायम गर्ने लक्ष्य राखेको हुन्छ। यसका समानताहरूलाई संक्षेपमा निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- दुवैको उद्देश्य पीडितलाई न्याय प्रदान गर्नु तथा पीडकलाई सजाय गर्नु हो।
- दुवैले पीडितलाई पुग्न गएको हानी नोक्सानीको आधारमा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने कुरा गर्दछ।
- दुवैको उद्देश्य दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु हो।
- दुवैले समाजमा शान्ति सुव्यवस्था कायम गर्ने कुरामा जोड दिन्छन्।

९.सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानून

संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४८ मा मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र जारी गरेपछि मानवअधिकार संरक्षण, सम्मान र विकासमा दर्जनौं महासन्धिहरू, घोषणापत्रहरू र सिद्धान्तहरू पारित भएको पाइन्छ।तीमध्ये सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय लिखतहरूलाई निम्न अनुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१. संयुक्त राष्ट्रसंघको वडापत्र, १९४५ (Charter of the United Nations, 1945)

२. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ (Universal Declaration of Human Rights,1948) धारा ३ ले प्रत्येक व्यक्तिलाई जीवन,स्वतन्त्रता र सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गरेको छ भने धारा ७ मा यातना, क्रूर र अमानवीय व्यवहारलाई निषेध गरेको छ।

३. नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र,१९६६ (International Covenant on civil and political Rights,1966): जातजाति, भाषा, धर्म, वर्ण, लिङ्ग, विचार वा अन्य कुनै पनि प्रकारको आधारमा भेदभाव गर्न नपाइने।

४. सबै किसिमका जातीय भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि,१९६५(International Conventions on the elimination of All forms of Racial Discrimination,1965)

५. यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरूद्धको महासन्धि, १९४८ (Convention against torture and other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or punishment, 1984) यस महासन्धिको धारा ११ मा “प्रत्येक पक्ष राष्ट्रले यातनाको कुनैपनि स्थितिलाई रोक लगाउने उद्देश्यले आफ्नो क्षेत्राधिकार अन्तर्गतको कुनै इलाकामा कुनै प्रकारको पक्राउ थुना वा कैदमा रहेका व्यक्तिहरूको थुना वा व्यवहारका लागि सोधपुछ नियमहरू, निर्देशनहरू, विधिहरू तथा व्यवहारहरू एवम् प्रवन्धहरूलाई व्यवस्थित पुनरावलोकन अन्तर्गत राख्नेछन् भन्ने व्यवस्था गरेको पाइन्छ।

६. बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धि, १९८९ (Convention on the rights of the child, 1989)

७. आमसंहारको अपराधको बचावट तथा सजाय गर्ने महासन्धि, १९४८ (Convention on the prevention and punishment of crime of Genocide, 1948)

८. जेनेभा महासन्धि, १९४९ को साझा धारा ३ (Common Article 3 of the Geneva Convention, 1949)

यसमा ४ वटा महासन्धिहरू सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित छन्। युद्ध मैदानमा घाइते तथा विरामी सैनिकहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी जेनेभा महासन्धि, १९४९, समुद्रमा घाइते, विरामी र संकटग्रस्त जहाजका सशस्त्र सेनाका सदस्यहरूको अवस्था सुधार सम्बन्धी महासन्धि, १९४९, युद्ध बन्दीहरूसँग गरिने व्यवहार सम्बन्धि जेनेभा महासन्धि, १९४९ र युद्धको समयमा गैरसैनिक व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी जेनेभा महासन्धि, १९४९ हुन्। यिनको साझा धारा ३ मा अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृति नभएको सशस्त्र स्थितिमा युद्धरत हरेक पक्षलाई न्यूनतम् रूपमा लागू गर्न बाध्य हुने कुराहरूको प्रत्याभूति गरिएको छ।

९. मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको व्यापक उल्लङ्घनका पीडितहरूको उपचार तथा क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार सम्बन्धी सिद्धान्त र मार्ग निर्देशनहरू (Basic Principles and Guidelines on the Right to remedy and Reparation for victims of Gross Violations of International Human rights Law and Serious violations of International Humanitarian law)

१०. अगष्ट १९४९ को जेनेभा महासन्धिको अन्तर्राष्ट्रिय सशस्त्र संघर्षहरूबाट पीडितहरूको संरक्षण सम्बन्धी ८ जुन, १९७७ को पहिलो आलेख (Protocol Additional Protocol to the Geneva Conventions of 12 August 1949 on protection of victims of international Armed conflict(protocal1) of 8june 1977.

११. ICCPR को धारा ४ को General comment 29

१२. रोम विधान (Rome statute of the International Criminal Court, 1998)
१३. नुरेम्वर्ग सिद्धान्तहरू (Nuremberg Principles)
१५. शिकागो सिद्धान्तहरू (The Chicago Principles on post conflict justice)
१६. मानव अधिकार सम्बन्धी भियना सम्मेलन, १९९३ (Vienna Conference of Human Rights, 1993)
१७. अपराध तथा शक्तिको दुरूपयोगका पीडितहरूको सम्बन्धमा भएको आधारभूत सिद्धान्तहरूको घोषणा (Declaration on Basic Principles for victims of crime and Abuse of power)

९.सङ्क्रमणकालीन न्यायका मोडेलहरू

सङ्क्रमणकालीन न्यायका विभिन्न मोडेलहरू रहेका छन्। ती मोडलहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ।

१. परिपूरण र अभियोजन (Trials and Prosecution)
२. सत्य आयोग (Truth commission)
३. परिपूरण (Reparation)
४. मेलमिलाप (Reconciliation)
५. परीक्षण, छनौट र शुद्धिकरण (Vetting, Lustration and purges)
६. संस्थागत सुधार (Institutional Reforms)

१०.सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी राष्ट्रिय कानून तथा कानूनी व्यवस्था

सङ्क्रमणकालीन न्याय सम्बन्धी राष्ट्रिय कानूनी संरचनामा निम्न कानूनहरूलाई उल्लेख गर्न सकिन्छ।

- नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७
- अन्तरिम संविधान, २०६३
- नेपालको संविधान
- बेपत्ता पारिएका ब्यक्तिहरूको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२
- मुलुकी अपराध संहिता, २०७४
- अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५

नेपालमा २०५२ फाल्गुण १ गतेदेखि शुरू भएको ने. क. पा. माओवादीको जनयुद्ध तथा उक्त युद्ध नियन्त्रण गर्ने राज्य पक्षद्वारा भएका कारबाहीमा कैयौं नेपाली नागरिकहरूको ज्यान गएको कारण अब यी पक्षलाई शान्ति वार्तामा ल्याउनुपर्ने आवश्यकता ठानी २०६३ मंसिर ५ गते राज्यपक्ष तथा विद्रोही पक्षबीच विस्तृत शान्ति सम्झौता गरिएको थियो। विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई कार्यान्वयन गर्नको लागि अन्तरिम संविधानमा यसलाई समावेश गरियो। अन्तरिम संविधानको धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा गठित छानवीन आयोगको प्रतिवेदनको आधारमा पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा शसस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवता विरूद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ। उक्त

विस्तृत शान्ति सम्झौताको दफा ५.२.५ शसस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरूद्धको अपराधमा संलग्नहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्ने कुरा उल्लेख भएको पाइन्छ।[८]

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३०४ को उपधारा २ मा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ बमोजिमका शान्ति प्रक्रिया सम्बन्धी कार्यहरू यसै संविधान बमोजिम भए गरेको मानिनेछ भनी अन्तरिम संविधान बमोजिम भएका कामहरूलाई निरन्तरता दिएको देखिन्छ। त्यसैगरी, वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नियमावली, २०७२ तथा विभिन्न निर्देशिका तथा कार्यविधि रहेका छन्। ऐनको दफा २(ट) मा ब्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको परिभाषा गरिएको छ। जसअनुसार कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियार पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने कुराको जानकारी नदिने कार्यलाई जनाउँछ भनी उल्लेख भएको पाइन्छ। यस परिभाषा अन्तर्गतको काम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले गर्दछ भने सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगले अपहरण गरेको, कुटपिट अङ्गभङ्ग बनाई छाडेका, मृत्यु भएका लगायतका विषयहरूमा छानविन गर्ने तथा क्षतिपूर्ति प्रदान गर्ने गर्दछ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको लागि गठित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगबाट प्राप्त तथ्याङ्क अनुसार हालसम्म जम्मा उजुरी संख्या ३२८९ रहेका छन्। जसमध्ये सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगमा पठाएका उजुरीको संख्या २७७ रहेको छ। प्राम्भिक छानविन तथा विस्तृत छानविनको कार्य सम्पन्न गरी हालसम्म १३२१ परिवारका ४०१३ जनालाई परिचयपत्र प्रदान गरेको छ भने प्रारम्भिक छानवीनमा रहेका नयाँ उजुरीको संख्या ५४ रहेको छ।छानविनको क्रममा आयोगले आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्र नपर्ने देखिएमा वा अन्य घटनासँग सम्बन्धित उजुरी तथा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानवीन सम्बन्धी नामावली, २०७२ को नियम ३ बमोजिम आयोगले उजूरी दर्ता गर्न दिएको म्याद समाप्त भएपछि प्राप्त भएका उजुरी साथै प्रथम दृष्टिमा प्रमाणको अभाव देखिएको वा अस्पष्ट उजूरी भएको कारण तामेलीमा राखेको संख्या २८९ रहेको छ। पछि प्रमाण प्राप्त भएको कारण तामेलीबाट जागेको संख्या ७ वटा रहेका छन्। बेपत्ता पारिएको भनी उजुरी परेको मध्ये ४८ जना मानिस फेला पारी उजुरीको लगत कट्टा गरेको छ । विस्तृत छानविनको लागि आयोगबाट निर्णय भएको उजुरी संख्या २४९७, उजूरीका आधारमा वेपत्ता पारिएका व्यक्ति २५६७ रहेको पाइएको छ।

११.सर्वोच्च अदालतको दृष्टिकोण

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित विभिन्न विषयमा सम्मानीत सर्वोच्च अदालतले विभिन्न मुद्दामा व्याख्या गरी सिद्धातहरू प्रतिपादन गरेको पाइन्छ। ती मध्ये केही महत्त्वपूर्ण मुद्दामा प्रतिपादित सिद्धातहरूलाई तल उल्लेख गरिएको छ।

---

[८]वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१ पृष्ठ १

११.१.अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेत समेत विरूद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय[९]

- फौजदारी कसूरको अनुसन्धान वा अभियोजन राज्यको स्वविवेकीय विशेषाधिकार हुनै सक्तैन। हरेक कसूरको अनुसन्धान गरी कानूनबमोजिम न्याय दिने दिलाउने राज्यको आधारभूत कानूनी दायित्त्व समेत हो। कसूरको कार्य हुने तर अनुसन्धान नै नगर्ने वा गरेपनि असफल अनुसन्धान गर्ने वा नतिजामा पुऱ्याउन नसक्ने भनेको कानूनी राज्यका असफलताका द्योतक उदाहरणहरू हुन्। सफल अनुसन्धान गरी स्वच्छ र बैध अभियोजन गर्नु र न्यायको अन्तिम बिन्दुमा पुऱ्याउनु, कानून कार्यान्वयन निकायका आधारभूत उत्तरदायित्त्वका कुराहरू हुने।
- गम्भीर अपराधमा सीमित हदम्याद तोकिन्छ भने त्यो कसूरदारको पक्षमा गरिएको षडयन्त्रको रूपमा लिइन्छ। न्यायको मार्गप्रशस्त गर्न र राज्यले सक्षमतापूर्वक अभियोजन लगाउन सक्ने गर्नको लागि खुकुलो हदम्याद अपेक्षित मानिन्छ। मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा दोषी देखिएको व्यक्ति उपर सामान्य फौजदारी कानूनमा किटान गरे जस्तो सीमित रूपमा तोकिएको हदम्यादको व्यवस्थाले मानव अधिकारको उल्लङ्घनबाट पीडित व्यक्तिको न्याय प्राप्त गर्न पाउने आधारभूत हकलाई निस्तेज तुल्याई मानव अधिकारको अवधारणा, मूल्य तथा मान्यतालाई नजरअन्दाज गर्न नमिल्ने।
- द्वन्द्वकालमा भएको घटना परिघटनाको अभिलेखन, सत्य अन्वेषण र सत्यको साक्षात्कार (Truth seeking and truth telling), परिपूरण, न्याय निरोपण, उद्धार र पुनर्स्थापना लगायतका विभिन्न न्यायको व्यवस्थापनका तत्त्वहरू सम्मिलित कार्ययोजनाको तर्जुमा र कार्यान्वयन नीति र क्षमता सहित कार्यान्वयन गर्ने सिलसिलामा बेपत्ताको खोजी कार्य तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलापको प्रक्रियालाई हेर्नुपर्ने।

११.२.अधिवक्ता गोविन्दप्रसाद शर्मा "बन्दी" विरूद्ध महान्यायाधिवक्ता मुक्ति नारायण प्रधान, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौं समेत[१०]

- द्वन्द्वकालमा भएका हत्या हिंसा लगायतका मानव अधिकार उल्लङ्घनका सबै प्रकारका घटनाहरू सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका माध्यमबाट अन्त्य हुन्छन् भन्ने होइन। द्वन्द्वकालमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटना र फौजदारी अपराध कसूरहरूको अनुसन्धान र अभियोजन गर्न सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थाको प्रबन्ध भइनसकेको अवस्थामा नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली स्थगन वा निस्क्रिय भएको सम्झन नमिल्ने।
- पीडकलाई क्षमादान दिने वा नदिने भन्ने कुरा द्वन्द्वका पीडित पक्षको चाहनामा भर पर्ने विषय हो। आफू विरूद्ध भएको अन्यायको उपचार खोज्न पीडित पक्ष पूर्णरूपमा सार्वभौम

---

[९]अधिवक्ता माधवकुमार बस्नेतसमेतविरूद्ध प्रधानमन्त्री तथामन्त्रिपरिषद्कोकार्यालय, नेकाप २०७० अङ्क ९ नि न ९०५१

[१०]अधिवक्ता गोविन्दप्रसाद शर्मा "बन्दी" विरूद्धमहान्यायाधिवक्ता मुक्ति नारायण प्रधान, महान्यायाधिवक्ताको कार्यालय, रामशाहपथ, काठमाडौंसमेत, नेकाप २०७० अङ्क ९ नि न ९०९१

र स्वतन्त्र रहन्छन्। नागरिकको त्यस्तो नैसर्गिक अधिकारलाई सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रणालीले संकुचन वा नियन्त्रण गर्न नसक्ने।

- न्यायिक अधिकारको सुनिश्चितताका लागि पनि द्वन्द्वकालमा भएका फौजदारी कसूर अपराध तथा गम्भीर प्रकृतिका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीको दायरा भित्र ल्याउनुलाई अन्यथा भन्न नमिल्ने।

११.३.राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाइ रविन्द्र प्रसाद ढकाल विरूद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय[११]

- अदालतको कार्यक्षेत्र तथा स्रोत साधनको सीमितता समेतका कारण सम्पूर्ण निवेदनहरूमा उल्लिखित ब्यक्तिहरूका सम्बन्धमा यस अदालतले छुट्टाछुट्टै छानविन गराउन सम्भव नभए तापनि छानविन गराइएका निवेदनहरूमा प्राप्त प्रतिवेदनको निष्कर्षको आधारमा बेपत्ता गराइएका भनिएका अन्य ब्यक्तिहरूको हकमा समेत छुट्टै प्रभावकारी संयन्त्र बनाई समग्रतामा थप छानविन गर्नुपर्ने।
- बेपत्ता नागरिकहरूको खोजी गरी न्याय प्राप्ति गर्ने क्रममा पीडितहरूको परिवारले भोग्नु परेको शारीरिक, मानसिक यातना तथा आर्थिक क्षति समेतलाई ख्याल गरी प्रस्तुत निवेदनबाटै तत्काल अन्तरिम प्रकृतिको राहतको आदेश दिन उपयुक्त देखिने।
- बेपत्ता पारिएको व्यक्तिहरूको संरक्षण सम्बन्धी ऐन, तिनीहरूलाई बेपत्ता पारिएको कारण र अवस्थाबारे जाँचबुझ आयोगको व्यवस्था कानूनबाटै गरी व्यापक रूपमा छानविन गर्न अधिकार सम्पन्न उपयुक्त आयोग गठन गरी निवेदनमा उल्लिखित व्यक्तिहरूको हकमा छानविन गरी प्रतिवेदन प्रस्तुत गर्न लगाउने र सो आधारमा फौजदारी अनुसन्धान पुरा गरी आवश्यकता र उपयुक्तता अनुसार सम्बन्धित व्यक्तिको हकमा अभियोजन लगायतको निर्णय गर्नु गराउनु भनी विपक्षी नेपाल सरकार, तथा गृहमन्त्रालय तथा महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयको नाममा निर्देशात्मक आदेश जारी हुने।
- बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूलाई संरक्षण गर्नु र न्याय दिलाई दिनु राज्यको सम्पूर्ण अङ्गको उत्तरदायित्व रहने हुनाले जिम्मेवार अङ्गसँग संविधानसम्मत कार्यमा सकारात्मक भूमिकाको आशा एवं विश्वास गर्नु प्रस्तुत मुद्दाको रोहमा स्वभाविक र वैध अपेक्षा भएकोले यस क्रममा नेपाल सरकारले कानून निर्माणको प्रक्रियामा विशेष पहल गर्न जरूरी देखिने।
- यस अदालतको आदेशबाट गठित कार्यटोलीको अनुसन्धानबाट समेत मृत्यु भैसकेको पुष्टि भएको भनिएका व्यक्ति चक्रबहादुर कटुवालको हकमा तात्कालिक राहतको रूपमा तिनको नजिकको हकवालालाई र अन्य मृत घोषित भएका परिवारलाई जनही २ लाख रूपैया क्षतिपूर्ति दिने, यस अदालतको अनुसन्धान टोलीबाट छानविन गरिसकिएको सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी बेपत्ता पारिएको निष्कर्ष निकालिएका राजेन्द्रप्रसाद ढकाल, बिपिन भण्डारी र दिलबहादुर राईको हकमा जनही एक लाख पचास हजार

[११]राजेन्द्र प्रसाद ढकालको हकमा निजको सहोदर भाइ रविन्द्र प्रसाद ढकाल विरूद्ध नेपाल सरकार गृह मन्त्रालय, नेकाप २०६४ अङ्क २ नि न ७८१७

र बाँकी निवेदनमा उल्लिखित स्थिति प्रष्ट नभएका व्यक्तिहरूको हकमा जनही १ लाख रूपैंया तात्कालिक राहत स्वरूप अविलम्व उपलब्ध गराई दिनु भनी नेपाल सरकार प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको नाममा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १०० र १०७(२) अनुसार आदेश जारी हुने।

- विभिन्न प्रकरणमा उल्लिखित कुराहरूमा प्रतिकूल असर नपर्ने गरी हालसम्मको पीडितहरूको अवस्था र यस पछि पनि बेपत्ता भएका कारणले निरन्तर भोग्नु परेको क्षति र असुविधालाई विचार गरी आर्थिक, शैक्षिक, रोजगारी लगायतको विभिन्न पक्षहरू विचार गरी उपयुक्त राहत कार्यक्रम तर्जुमा गरी लागू गर्नु भनी नेपाल सरकारका नाममा निर्देशनात्मक आदेश जारी हुने।

१२.नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवस्था

सङ्क्रमणकालीन न्याय भन्नाले पुरानो राज्यव्यवस्थाको समयमा भएका द्वन्द्वबाट पीडितहरूलाई न्याय दिनको लागि अर्को संयन्त्र, कानून निर्माण भैनसकेको अवस्थामा अपनाइने न्यायिक तथा गैरन्यायिक प्रक्रिया हो। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी अवधारणा एक अलग विधाको रूपमा पहिलो पटक ल्याटिन अमेरिका र पूर्वी युरोपको लोकतान्त्रीकरणको अभियानसँगै देखा पर्‍यो। सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी शब्दावली पहिलो पटक प्रयोग सन् १९९१ मा रूटी टेइटलले सङ्क्रमणकालीन न्याय शासन व्यवस्थाहरू बीचको पुल (Transitional Justice: A Bridge between Regimes) भन्ने कार्यपत्रमा गरेकी थिइन्। तत्पश्चात् यस अवधारणालाई सन् १९९५ मा निल जे क्रिज भन्ने एक अध्येताले परिभाषित गरेका छन्। उनका अनुसार सङ्क्रमणकालीन न्यायको मुख्य उद्देश्य विगतमा भएका ज्यादतीहरूलाई न्यायिक र गैरन्यायिक दुवै ढङ्गले सम्बोधन गरी विगतका अपराधमा न्यायको स्थापना गर्दै लोकतन्त्र र कानूनको शासनलाई मजबुद बनाउनु हो।[१२] सङ्क्रमणकालीन न्यायले न्यायिक तथा गैरन्यायिक दुवै प्रक्रियाबाट द्वन्द्वका कारणहरू पत्ता लगाउने र त्यससँग गाँसिएर भएका मानव अधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई विस्तृत रूपमा सम्बोधन गर्ने प्रयोजनार्थ अपनाइने न्यायिक, गैरन्यायिक, प्रशासनिक र कार्यक्रमिक उपायहरूलाई संझनु पर्दछ। यस अन्तर्गत सत्यको खोजी, फौजदारी अभियोजन, परिपूरण कार्यक्रम, संस्थागत सुधार परियोजना र त्यस्तै प्रकारका अन्य उपयुक्त उपाय, प्रक्रिया र संरचनाहरू पर्दछन्।

१३. निष्कर्ष

नेपालमा २०५२ साल फाल्गुण १ भएको शसस्त्र युद्धमा राज्य पक्ष तथा तत्कालीन विद्रोही पक्षबाट हजारौं व्यक्तिको ज्यान गएको यथार्थता सबैका सामु ताजै रहेको छ। तत्कालीन सरकार र विद्रोही पक्षबीच २०६३ मंशिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता भई युद्धविराम भएको थियो। आज सो सम्झौता गरेको पनि १५ वर्ष नाघेको छ, जसलाई सम्बोधन गर्न सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूको छानविन आयोग स्थापित भएका छन्।तर दुई पटकसम्म पदाधिकारीको परिवर्तन भएपनि पीडितले राहत, क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण पाउन सकेका छैनन्। स्थापित आयोगहरूले चुस्त दुरूस्त शैलीमा काम गर्न सकेको पनि देखिँदैन। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानवीन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ को संशोधन गर्न तथा कानून निर्माण गर्नको लागि सर्वोच्च अदालतबाट विभिन्न फैसला मार्फत

[१२] गोविन्द वन्दी,नेपालमा संक्रमणकालीन न्याय, २०१३ पृष्ठ ७

आदेश गरिए पनि सो बमोजिमको कानून बन्न सकेको छैन। विशेष अवस्थालाई विशेष रूपमा सम्बोधन गरी पीडितलाई न्याय र पीडकलाई सजाय गरी समाजमा शान्ति र एक्यवद्धता पुनर्कायम गर्न प्रयोग गरिने विशेष उपाय सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा स्वीकार गर्ने तर सामान्य फौजदारी न्याय प्रणालीले प्रदान गर्ने जत्तिको न्याय पनि व्यवहारमा स्थापना गर्न नसक्नु आजको विडम्वना भएको छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा अनुसार द्वन्द्वपीडितलाई यथाशिघ्र सम्बोधन गर्न असफल भएमा राज्यले अर्को द्वन्द्व व्यहोर्नु पर्ने अवस्था आउन सक्दछ। यसतर्फ सबै पक्ष सचेत हुनु अपरिहार्य छ।

बेपत्ता परिवारका सदस्यको समस्या र डि.एन.ए. डाटा बैंकको आवश्यकता

राममाया लामिछाने[*]

आफ्ना नागरिकहरुको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सम्मान गर्न नसक्नु तथा पक्राउ परेपछि पनि कानूनको आधारभूत संरक्षण कायम गर्न नसक्नु राज्यद्वारा बेपत्ता गरेको ठहरिन्छ। बेपत्ता नागरिकको यथार्थ अवस्था किटान गरी शव बुझाउन नसक्दासम्म वास्तविम क्षतिपुर्तिको प्रक्रिया सुरु हुन नसक्ने र पीडितहरुको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार कुण्ठित भई नै रहन्छ। उत्खनन्बाट प्राप्त कंकाल कस्को हो भनी किटान गरी परिवारलाई बुझाउन तवमात्र संभव छ जव DNA Data bank स्थापना हुन्छ। बेपत्ता पीडित परिवारको सवै भन्दा नजिकको सदस्यको स्याम्पल कलेक्सन गरी राख्न सरकारले ढिला गर्नु हुदैंन। किनकी शव भेटिएको अवस्थामा कस्को हो भनी पहिचान गर्ने एक मात्र विश्वासिलो आधार भनेकै DNA परीक्षण हो। जसले आफ्नो मान्छे चिन्न पीडितलाई सहयोग सिद्ध हुन्छ। उत्खनन् पश्चात शव परिवारको जिम्मा लगाउनको लागि पहिला DNA Data Bank को स्थापना हुनु अत्यावश्यक छ।

१.पृष्ठभूमी

नेपालमा भएको दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा नागरिकहरु बेपत्ता हुनुको कारण धेरै हुन सक्छन्। अपहरण गरि वा हत्या गरी चिन्ह अंकित नभएको चिहानमा गाडिनु, घरबाट समाती लगेर थुनिनु र थुनामै यातनाको कारण मृत्यु भएपछि आफन्तलाई जानकारी नदिनु, युद्धको क्रममा मरेका/मारिएका सर्वसाधारण नागरिक तथा योद्धाहरुको शवको सनाखत नगरिनु बेपत्ता हुनुका कारणहरु हुन्। यस्तो घटना बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको निम्ति आफैमा दुःखान्त घटना भै निजहरुको मात्र मौलिक अधिकारको हनन् नभै उनीहरुका परिवारका जीवित सदस्यहरूको पनि मौलिक हक अधिकारमा गम्भीर असर परेको छ।[१] तत्कालीन द्वन्द्वरत पक्ष नेकपा माओवादी र सरकारले मृत वा जीवित द्वन्द्व प्रभावितहरुलाई शान्ति सम्झौतापछि निर्वाह गर्नुपर्ने दायित्व यथोचित रुपमा निर्वाह गर्न नसकेकोले बेपत्ता पीडित परिवारहरु मानसिक तनावबाट मुक्त हुन सकेका छैनन् र स्वतन्त्र पारिवारिक जीवनको अनुभूती गर्न सकेका छैनन्।

राज्यका प्रतिनिधि, अख्तियारी तथा सहमति प्राप्त व्यक्ति अथवा व्यक्तिहरूका समूहद्वारा कानून विपरीत गरिएको गिरफ्तारी, गैरकानुनी थुनामा राख्ने, स्थिति सार्वजनिक नगर्ने र स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने कार्य जवरजस्ती व्यक्ति ‘बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सवै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको धारा २ मा व्यवस्था भए बमोजिमको “जवरजस्ती व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य अन्तर्गत पर्दछ। यस्तो घटनापछि बेपत्ता पारिएको व्यक्तिलाई स्वतन्त्रताबाट बञ्चित पार्ने, निजको अवस्था र निज कहाँ छन् भन्ने कुराको जानकारी दिन इन्कार गरिन्छ।

---

[*] मानव अधिकार कर्मी तथा कानून विद्।

[१] “नेपालमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरू, वेपत्ता भएकाबारे जान्न पाउनुः एक अधिकार”, NRCS तथा ICRC, २०६६, के.५

यस्तो कार्यबाट व्यक्ति कानूनको संरक्षणभन्दा बाहिर हुन्छन्। द्वन्द्वको समयमा भएका व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको जति निन्दा गरेपनि पुग्दैन। जुन मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन मात्र नभई मानवता विरुद्धको जघन्य अपराध पनि हो। जवरजस्ती बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सवै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिको व्यवस्था बमोजिम जबसम्म राज्यले आफ्ना बेपत्ता नागरिकहरुको अवस्था सार्वजनिक गरी पीडित परिवारलाई शव वा सास दिन सक्दैन, तवसम्म राज्यले बलपूर्वक बेपत्ताको अपराध नियमित रुपमा गरिरहेको मानिन्छ। नेपालको शान्ति प्रक्रियासंगै उक्त महासन्धिको धारा २, ३ र ५ लाई राज्यले स्मरण गरि कार्यन्वयनमा लैजान आवश्यक थियो र छ। बेपत्ता नागरिक र तिनको परिवारप्रति राज्यको दायित्वलाई पुनर्पुष्टि गर्दै यो विधि शास्त्रिय मान्यतालाई Cyprus vs. Turkey, Report of The Committee on Legal Affairs and Human Rights regarding Enforced Disappearance submitted to Council of Europe on 19 Sept. 2005 मा पुनर्पुष्टि गरेको छ।[२] यसरी व्यक्तिको बाँच्न पाउने प्राकृतिक र कानूनी अधिकारको सुनिश्चित गर्ने र बेपत्ता पछि सो को जानकारी प्राप्त गर्न पाउने नागरिकहरुको वैयक्तिक स्वतन्त्रताको सम्मान गर्नु राज्यको अहम् दायित्व हो। द्वन्द्वरत कूनै पनि पक्षबाट पक्राउ परे पछि पनि कानूनको आधारभूत संरक्षण राज्यले कायम गर्न नसक्दा राज्यद्वारा बेपत्ता पारेको ठहरिन्छ[३] भन्ने मान्यता मानवताको सम्मानको लागि राज्यको मूल कर्तव्य हो। यसरी बेपत्ता पारिएका वा द्वन्द्वपीडित र तिनका परिवारले द्वन्द्वको व्यवस्थापनका सन्दर्भमा राज्य समक्ष आफ्ना भनाईबाट द्वन्द्व ब्यवस्थापनका लागि सहयोग गर्दै आएको सवाललाई राज्यले उचित संबोधन गर्न ढिलाई हुनु द्वन्द्वपीडितको लागि दुखद विषय हो भने राज्यको नागरिक प्रतिको दायित्वलाई बेवास्ता गरिएको आरोप लाग्नु अस्वभाविक होईन।

२.बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको भनाईः

"जसका छोराहरु मारिएका छन्, -त्यस्ता हाम्रा साथीहरु भन्दछन्- 'जसले हाम्रा छोराहरुलाई मारे, निजहरुले हाम्रा छोरालाई मारेको जस्तै किसिमबाट तिनलाई पनि मार्नु पाउनु पर्दछ भनी हामी भन्दैनौं। सर्वप्रथम हत्याका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरुलाई गिरफ्तार गरिनु पर्दछ र तिनमाथि मुद्दा चलाइनु पर्दछ। दोषीलाई हाम्रै आँखा अगाडि सजायँ दिइएको हामी हेर्न चाहन्छौं।" (बेपत्ता व्यक्तिका दाजु, गोरखा)[४] भविष्यका लागि उदाहरणको रुपमा दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्नु आवश्यक छ भन्ने समझदारी पनि यी मध्येका अल्पसंख्यक व्यक्तिमा छः "बेपत्ता पार्ने घटनाका लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरुलाई सजाय दिएर नेपालमा उदहारण प्रस्तुत गर्नु पर्दछ। जसले गर्दा भविष्यमा यस्ता काम नदोहोरिउन्।" (बेपत्ता व्यक्तिको श्रीमती, काठमाडौं)[५] । यसले के देखाउँछ भने बेपत्ता परिवारका सदस्यहरु समेत शान्ति प्रक्रियामा आउन चाहेको पाइन्छ।

"म यो घर छोडेर अन्यत्र नै जान चहान्छु अथवा मेरो छोरो मारिन सक्दछ (.....) अहिले हामी आफ्नो गाउँको पुर्ख्यौली घरमा चारैतिरबाट दुस्मनले घेरिएर बसिरहेका छौं। अपराधीहरुले हमीलाई अझै चेतावनी

---

[२] Cyprus vs. Turkey, Report of The Committee on Legal Affairs and Human Rights regarding Enforced Disappearance submitted to Council of Europe on 19 Sept. 2005. http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/WorkingDocs/Doc05/EDOC10679.htm

[३] MISSING PERSONS; A Handbook For Parliamentarians; ICRC, 2009, p. 14. (Available at http://www.ipu.org/PDF/publications/missing09-e. pdf)

[४] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ २६

[५] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ २६

दिइरहेका छन्, उनीहरुले हामीलाई अपहरण गरी मार्नेछौँ भनी भनिरहेका छन्।" (तराइकी एक महिला जसका श्रीमान् र ससुराको स्थानीय माओवादीहरुले अपहरण गरी तिनको हत्या गरियो भन्ने सुनिन्छ।)[६]

"जव (माओवादीहरूले) मेरो श्रीमानको अपहरण गरे, म गर्भवती थिएँ। उनीहरूले मेरो श्रीमानलाई घाइते बनाएर खसी-बोका जस्तै हत्या गरे। गाउँलेहरूले यी सब चीज देखेका थिए तर उनीहरूले मलाई केही पनि बताउन सकेनन्। माओवादीहरूले मलाई भने" (विषय—केन्द्रित समूहगत छलफलका सहभागी, रोल्पा)[७]

पीडित परिवारका सदस्यहरु सुरक्षा, रोजगारीको अभावमा जन्मस्थबाट विस्थापित हुनु परेकाले आफ्नो समुदायसँगको सम्पर्क गुमाउनुका साथै सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने संवैधानिक मौलिक हक कुण्ठित हुन पुगेको छ।[८]

श्रीमान्को जीवित वा मृत अनिश्चितताका कारण श्रीमतीलाई विभिन्न कानूनी अधिकारहरु (पुनर्विवाह आदि) को उपभोग गर्नबाट वञ्चित हुन परेको मात्र नभै यौनजन्य दुर्व्यवहार, घरेलु हिंसाको सिकार, सामाजिक लाञ्छाना समेत भोग्नु परेका थुप्रै उदाहरण भेटिन्छन। बेपत्ताको श्रीमती (बुहारी) लाई परिवार भित्र घर छोडेर भाग्न खोज्ने अवसरको प्रतिक्षा गरिरहेकी महिलाको रुपमा परिवार भित्र हेरिन्छ।

"यदि मलाई वरिपरि देखे भने मेरा सासू ससुराले वेश्या, बोक्सी, विधवा आदी जस्ता खराब शब्द भनेर मलाई गाली गर्दछन्।"[९] "हाम्रा मानिसहरुको मृत्यु भइसक्यो भनी सरकारले घोषणा गरेका खण्डमा हामी उनीहरुको काज—क्रिया गर्ने थियौं र विवाहका चिन्हहरु फ्याकिदिने थियौं। यसो गरेमा हामीलाई विवाहित महिलाका लुगा र चिन्हहरुमा देख्ने समस्या त कम्तीमा पनि समुदायलाई पर्दैनथ्यो। यदि मेरा श्रीमान् जीवित नै हुनुहुन्छ भने उनीहरुले वहाँको नाम प्रकाशित गर्नु पर्दछ जसले गर्दा समुदाय चूप हुन सकोस्।"(विषय—केन्द्रित समूहगत छलफलका सहभागी, गुलरिया, बर्दिया स्थित बेपत्ता श्रीमानको श्रीमतीको भनाई)[१०]

नेपालको लागि IDD Mission को प्रतिवेदन अनुसार "The best reliable estimate of Nepalese internally displaced by the conflict should be up to 200,000[११]. (cited in Aditya et. al, 2006). सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक कुण्ठित भएको उदाहरणार्थ पीडित परिवारका सदस्यहरुको यस प्रकारको भनाई पाईन्छन्।

बेपत्ता सदस्य मरी सक्यो वा पछि फर्केर आउने के हो, अर्थात बेपत्ता व्यक्ति फेला नपरुन्जेल सम्मका लागि बेपत्ता व्यक्तिको हैसियत निर्धारण गर्ने कानूनी प्रावधान समेत थिएन। जीवित परिवारका सदस्यहरुलाई कानूनी हैसियतको अन्यौलताका कारण सम्मानपूर्वक जीवन जिउने अधिकार कुण्ठित हुन पुगेको छ। "The frequently uncertain legal status of the partner or posterity of a person who has gone missing has an impact in terms of property rights, custody of children, inheritance and remarriage. In the majority of cases, families lack information on their rights and the formalities they have to go through to obtain financial or material aid and the procedures for obtaining legal assistance.[१२] बेपत्ता व्यक्तिको कानूनी

[६] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ ३

[७] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ ३

[८] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ ३

[९] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन्\ २००९ पृष्ठ २४

[१०] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन" ICRC, सन् २००९ पृष्ठ २५

[११] http://www.cwin.org.np/press_room/factsheet/fact_cic.htm.

12 MISSING PERSONS; A Handbook For Parliamentarians; ICRC, 2009, p. 12. (Available at http://www.ipu.org/PDF/publications/missing09-e.pdf)

हैसियत समेत यकिन नहुँदाको समस्या केही मात्रामा समाधान गर्ने प्रयास गरे तापनि सो को पूर्णरुपमा निराकरण हुन सकेको पाइदैन।

राज्यले बेपत्ता व्यक्ति र तिनका पारिवारलाई दिनुपर्ने पहिलो संरक्षणको आधार स्तम्भ भन्नु नै बेपत्ता व्यक्तिको यकिन अवस्था बारेको जानकारी हो। "The right to know is the pillar of the protection that ought to be given to missing persons and their families." [१३], बेपत्ता व्यक्तिहरुको जानकारीको अभावमा निजका परिवारका सदस्यहरु प्रत्येक क्षण पीडा[१४] र अन्यौलताको जीवन विताउन बाध्य छन्। धेरैजसो परिवारहरुले तिनलाई गिरफ्तार गरिएको आफ्नै आँखाले देखेका थिए ..तर सोधनका लागि परिवारहरु प्रहरी चौकी, स्थानीय प्रशासन अथवा स्थानीय सैनिक कार्यालयमा जाँदा सम्बन्धित कर्मचारीहरुले तिनका बारेमा कुनै जानकारी भएको कुरालाई नै इन्कार गरे।

"रजेनाका मानिसहरूले मलाई त्यहाँ नजाने भने, गएमा उनीहरूले हामीलाई गाउँमा हिडिरहेको देखा साथ मार्नेछन् भने। तर पनि हामी चिसापानीको जङ्गल र नदीमा गयौं। हामीले त्यहाँ टाउको नभएका र छिन्नभिन्न भएका थुप्रै शवहरु फ्याकिएको देख्यौं। हामी नदीभित्र पस्यौं र केही शवहरूलाई निकाल्यौं तर मैले कसको शव हो भनी एउटैलाई पनि चिनिन। हामीहरू रुँदै थियौं र आफ्नो परिवारका सदस्य कसैको शव भेटिहालिन्छ कि भनेर जतासुकै खोज्दै थियौं तर टाउको नै नभएका अथवा छिन्नभिन्न भएका शवहरुले गर्दा यो संभव थिएन रूँदै—रूँदै घर फर्क्यौं।" (बर्दियाकी दुई छोरी बेपत्ता भएकी आमा)[१५] हालसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कति व्यक्तिहरुलाई बेपत्ता पारियो भन्ने यकीन तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। यस विषयमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र, राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका परिवार समाज तथा रेडक्रसको अन्तर्राष्ट्रिय समितिले अभिलेखीकरण गरेको भए तापनि तथ्याङ्कहरुमा एकरुपमा आउन सकेको छैन। द्वन्द्वबाट प्रत्यक्ष र परोक्ष बेपत्ता हुनेको तथ्य यकिन भएको छैन। मानव अधिकार आयोगबाट सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बलपूर्वक बेपत्ताको अवस्था सम्बन्धी प्रतिवेदन ३० अगष्ट २००८ मा प्रकाशित हुँदा यो प्रतिवेदन मूल रुपमा यसपछि भएका कार्यहरुमा केन्द्रीत रह्यो[१६] राज्यले बेपत्ताहरुको अवस्था सार्वजनिक गर्न नसकेका कारण आफ्ना प्रियजनहरु जिउँदै छन् कि मरे, स्वस्थ्य छन् कि बिरामी छन्, थुनामा छन् कि मुक्त भए भन्ने कुराको जानकारी नपाएर

---

[१३] Cited from: "Study on best practices on the issue of missing persons; Interim report prepared by Prof. Latif Hüseynov, Rapporteur of the Drafting Group of the Human Rights Council Advisory Committee", 25-29 January 2010 (Available at: *ww2.ohchr.org/.../hrcouncil/advisorycommittee/.../A.HRC.AC.4.CRP.2.Rev.1.doc*) Para 40.

[१४] Family members are continuously in stress and pain to search the beloved missing one until they receive a body as proof that the person is really dead: Families start to search for their loved ones the minute they become aware that they have disappeared and go on doing so until they receive credible information about their whereabouts. This is often a drawn-out process fraught with many obstacles, among them: a) Lack of information from the authorities, for instance in cases where there are indications that the person disappeared while under the responsibility of the police or the army. The authorities often show no real will to find the person and inform the family. b) Lack of information on how to go about tracing someone, and an absence of existing mechanisms for ascertaining what has happened to people who have disappeared, or organizations that can help them. c) The difficulty of proving that someone who has disappeared is dead. Most families need a body as proof that the person is really dead. However, in many contexts, there is no procedure for tracing, exhuming and identifying the bodies of people killed in connection with an armed conflict or internal violence. d) Finally, families can fall victim to irresponsible or unscrupulous individuals who peddle false information and spread rumours about missing persons. They may also be subjected to threats and reprisals during their efforts to trace loved ones. (- MISSING PERSONS; A Handbook For Parliamentarians; ICRC, 2009, p. 11/12. (Available at http://www.ipu.org/PDF/publications/missing09-e.pdf)

[१५] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन;" ICRC, सन् २००९, पृ. ३.

[१६] नेपालमा बलपूर्वक बेपत्ताको अवस्थासम्बन्धी संक्षिप्त प्रतिवेदन, २०६६; राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग नेपाल, पृ. २

निरन्तर पीडा भोगिरहेका छन्।[१७] राज्यले बेपत्ता परिवारका सदस्यप्रति उचित भूमिका निर्वाह गर्न सकिरहेको छैन।

३.अन्तर्राष्ट्रिय चासोः

नेपालमा सम्बत् २०५२ फागुन १ गते देखि २०६३ मंसिर ५ गतेसम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा राज्यका सुरक्षाकर्मी नेपाल प्रहरी, सशस्त्र प्रहरी बल, शाही नेपाली सेना तथा नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी माओवादीद्वारा बेपत्ता पारिएकाहरुका बारेमा International Committee of Red Cross (ICRC) को तथ्यांक अनुसार १३००० भन्दा बढी व्यक्तिहरु हालसम्म पनि बेपत्ता अवस्थामा रहेका छन् [१८]। ICRC,, NHRC, Advocacy Forum, OHCHR-Nepal, INSEC को अभिलेख अनुसार भिन्न भिन्न तथ्याङ्क प्रकाशित भएका छन्। यसरी बेपत्ता व्यक्तिको यकिन तथ्य समेत आउन सकेको छैन। तर समस्या विकराल थियो भन्ने पुष्टि भएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको तथ्याङ्क अनुसार ८ सय ३५ जना नागरिकहरुको स्थिति अहिले पनि सार्वजनिक हुन सकेन। जसको कारण जानकारी विहीन अवस्थामा रहेकाहरुका आफन्त र परिवारजनहरुले आश मारिसकेको छ।

व्यक्ति बेपत्ता भएको कारण बेपत्ता व्यक्तिलाई मात्र नभई तिनका परिवार लगायत सिङ्गो समाजलाई समेत ठुलो क्षति एवं पीडा पुग्दछ। अतः बेपत्ताको वास्तविक अवस्था पहिचान नगरेसम्म समाज शान्तिको प्रक्रियामा अगाडि बढ्न सक्दैन "Disappearances are a tragedy not just for the individual but also for families, who are left in the dark…. The deep wounds inflicted by disappearances continue to undermine relationships among groups and peoples, sometimes for decades, and prevent the social fabric from healing. "[१९] भन्ने मान्यता रहेको छ।

"In the course of the decade-long armed conflict between the security forces and the Communist Party of Nepal (Maoist) (CPN (M)), at least 900 people disappeared after they were detained by the security forces. The CPN (M) was also responsible for several hundreds of killings, abductions and torture of people seen as opposed to their cause. Hundreds of families still anxiously await news of their missing relatives."[२०]

---

[१७] "नेपालमा बेपत्ता भएका व्यक्तिहरू, वेपत्ता भएकाबारे जान्न पाउनुः एक अधिकार", NRCS तथा ICRC, २०६६, पृ.१ ("हामी हाम्रा बेपत्ता मानिसहरुलाई दिनको ५० देखि १०० पटक सम्म सम्झन्छौं, यो धेरै तीव्र पीडा हो। रातमा कसैले ढोका ढक्ढकाएको सुनियो कि वहाँ आउनुभयो कि भन्ने अझै लागिरहन्छ। यस पीडाले मलाई मनको कुरा कसरी व्यक्त गर्ने ... यो पीडा कहिल्यै पनि टुङ्गिदैन जस्तो लाग्छ, बाचुन्जेल यो पीडा हामी सँगै रहिरहन्छ। बेपत्ता व्यक्ति कहाँ हुनुहुन्छ भन्ने कुरा सार्वजनीक गरिएको भए धेरै सजिलो हुन्थ्यो। हामी सधै आशावादी छौं किनभने म साथीलाई भेटेर आउँछु भनी वहाँ घरबाट निस्कनु भएको थियो।" (बेपत्ता विद्यार्थी नेताकी श्रीमती, काठमाडौं) .... "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन;" ICRC क्ष्ऋच्ञ्ऋ, सन् २००९, पृ. १९.)

[१८] "बलर्पूवक बेपत्ता पारिएकाहरूको अन्तर्राष्ट्रिय दिवसको सन्दभमा बेपत्ता पार्ने कार्यलाई अपराध घोषणा गर्न आग्रह" शिर्षकको मिति भाद्र १४, २०६६ मा ICTJ, NHRC, the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, Huron, Cahurast, Human Rights Alliance, Human Rights and Democratic Forum, COCAP, and Disappearances Warriors Family Association को संयुक्त प्रेस विज्ञप्ति

[१९] Available at: http://www.ictj.org/static/Asia/Nepal/Nepali_press_release.pdf

[२०] International Coalition against Enforced Disappearance; n] k|sfzg u/]sf] "NEPAL: COUNTRY BY COUNTRY RATIFICATION CAMPAIGN"; lzif{ssf] k|sfzg (August 30 2009) (Source: http://www.icaed.org/the-campaign/nepal/)

४.बेपत्ता परिवकार सदस्यको मौलिक हकमा बन्देजः

The NHRC record shows that both security personnel and Cadres are responsible for disappearing people.[२१] बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको हालसम्म पनि अवस्था (जीवित वा मृत) सार्वजनिक हुन नसक्दा तथा मृत फेला परेमा उक्त शव कसको हो र कुन परिवारलाई बुझाउने भन्ने वैज्ञानिक पहिचानको प्रक्रिया राज्यबाट हुन नसक्दा पीडित (मारिएका, बेपत्ता पारिएका, विस्थापित तथा पीडामा छट्पटाई रहेका तिनका परिवारका सदस्य) हरुको संविधानद्वारा प्रदत्त मौलिक हक अधिकारको प्रचलनमा र व्यवहारिक प्रयोगमा अनुचित बन्देज लाग्न पुगेको छ।

बेपत्ता रहेका आफ्ना मान्छेहरु मृत वा जीवित छन् भन्ने अवस्थाका वारेमा अन्यौलता रहनाले पीडित परिवारले आशा र निराशाबीचको अध्यायलाई बन्द गर्न नसकी जीवन भर पीडामा रुमलिरहनु परेकोले निरन्तर मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, कानूनी लगायत विभिन्न तनावमा बाँच्नु परेको छ।[२२]

मानव अधिकार परिषद्‌ले भनेबमोजिम आफ्नो प्रियजन कस्तो अवस्थामा छन्, मारिएको भए सो को सत्यतथ्य जानकारी पाउने पीडित परिवारको हक हुन्छ। यो हक सूचनाको हक हो भन्ने आधारमा नेपालको संबिधानको मौलिक हक अन्तरगत पर्ने सूचनाको हकको प्रत्याभुती पीडित परिवारलाई दिन सकेको छैन।

५.द्वन्द्वरत पक्षको दायित्व र आममाफीः

सशस्त्र द्वन्द्वबाट पीडित र तिनका परिवारको उचित व्यवस्थापन गर्ने दायित्व द्वन्द्वरत पक्ष, राज्य र यसको ब्यवस्थापनका लागि शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गर्ने सवै राजनीतिक दलहरु पीडित, प्रभावित र बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुका तर्फबाट बरावर जिम्मेवार हुनु पर्दछ।

युद्धरत दुवै पक्षहरु द्वन्द्वमा ज्यान गुमाएका र बेपत्ता भएकाहरुप्रति उत्तरदायि हुनुपर्ने तथा अन्य अज्ञातहरुको खोजी कार्यमा पूर्णत जिम्मेवार हुनुपर्नेः "Parties to a conflict also have responsibilities towards the dead, particularly in terms of measures to trace, recover and identify their remains. They must also draw up lists indicating the exact spots and marking of burial places and the identities of the people buried there."[२३]। जवसम्म पीडितको मागलाई राज्यले सम्बोधन गर्न सक्दैन तवसम्म संविधानले परिकल्पना गरेको दिगो शान्ति सम्भव हुँदैन। पीडित न्याय Victim Justice को अवधारणा अनुसार राज्यले हर प्रयत्नद्वारा पीडित परिवारको सूचना आफ्ना जीवित सदस्यलाई बेपत्ता भएको सदस्यको वारेमा यथार्थ जानकारी दिनु पर्दछ। त्यत्ति मात्र होइन, खोजी कार्य के कसरी अगाडि बढेको छ ? सो बारेमा बेपत्ताका प्रति परिवारलाई जानकारी गराउनु राज्यको दायित्व हुन्छ।[२४] मानव कंकाल फेला परेको अवस्थामा ति कंकाल कुन बेपत्ता नागरिकको हो भनी उसको परिवारको सदस्यलाई सद्‌गत गर्न दिन र परिवारको सदस्यको अवस्थाको जानकारी दिनु द्वन्द्वरत पक्ष एवं राज्यको परम कर्तव्य हो।

---

[२१] The Report of the NHRI of Nepal on the UPR Processes; Submitted to OHCHR Geneva by NHRI of Nepal on July 5, 2010. P. 10; Source: http://www.nhrcnepal.org/publication/doc/reports/UPR_Report-2010.pdf

[२२] "The missing and transitional justice: the right to know and the fight against impunity"; Monique Crettol and Anne-Marie La Rosa; Published in 'International REVIEW of the Red Cross'; Volume 88 Number 862 June 2006. (Source: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_862_crettol-larosa.pdf)

the International Conference of Governmental and Non-Governmental Experts (19 – 21 February 2003)'', p. 11, available at ,http://www.icrc.org..; Cited from:)

[२३] MISSING PERSONS; A Handbook For Parliamentarians; ICRC, 2009, p. 15. (Available at http://www.ipu.org/PDF/publications/missing09-e.pdf)

[२४] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन;" क्ष्ऋच्ऋ, सन् २००९, पृ. १.

बेपत्ता नागरिकहरुको बाँच्न पाउने अधिकार (Right to life) अन्तर्गत बेपत्ता व्यक्तिहरु फेला नपरुन्जेलसम्म जीवितै रहेको अनुमान गरी खोजी कार्य तीव्र रुपमा गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व Missing persons should be presumed to be alive until their fate has been ascertained. The foremost right of a missing person is that of search and recovery. Within his or her right to life and security, a missing person has the right to have a thorough investigation conducted into the circumstances of the disappearance until a satisfactory conclusion can be drawn as to his or her fate. This right is based on the right to life and security. [२५] हुन्छ भनी परिभाषित गरिएबाट समेत राज्यले यो दायित्व निर्वाहमा कूनै पनि कमि गर्न नहुने हो। सो कुराको अनुभूति पीडित परिवारले पाएको बुझिदैन।

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा दुवै पक्षबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको बारेमा सत्यतथ्य जनसमक्ष ल्याउन वा अरु कुनै प्रक्रिया मार्फत लुकाउने छिपाउने प्रयत्न गरे तापनि सो कार्यले न्यायलाई ठाडै कुठाराघात गर्ने हुँदा आम माफीलाई अन्तर्राष्ट्रिय न्यायलयले अस्वीकार गर्दछ। पीडित परिवारको व्यवस्थापन र बेपत्ताको अवस्था पहिचान गर्ने कार्य संविधानले तोकेको दायित्वबाट राज्य तथा सत्ताशक्तिको आडमा ढाकछोप गर्न सक्दैन भन्ने मान्यता ICTY sf] Furunzija, Case No. IT-95-17/1 Judgment, 10 December 1998, para. 155 को फैसला [२६] ले स्थापित गरिदिएको छ। तसर्थ पनि यो विषय मानवता विरुद्धको गम्भीर अपराध हुँदा आम माफीको विषय बनाइनु हुँदैन।

६.संवैधानिक तथा कानूनी हकः

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हक नेपालको संविधानले संकटकालीन अवस्थामा समेत राज्यले निलम्बन गर्न नसक्ने गरी Nonderogable Fundamental Rights को रुपमा स्थापित गरेको छ। नेपालले अनुमोदन गरिसकेको नेपाल कानून सरह लागु हुने International Covenent on Civil and Political Rights (ICCPR,1966) को धारा ६ समेतले यो अधिकारलाई नागरिकको अकाट्य मौलिक अधिकारका रुपमा स्वीकारिएको छ।

नेपालको न्याय सम्बन्धी अधिकारमा न्यायका मान्य सिद्धान्त अनुसार यो अधिकार अदालतबाट प्रयोग गरिनेछ भनिएको स्थितिमा बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था बारे परिवारजन तथा नागरिक समाज समक्ष जानकारी उपलब्ध गराउनु अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानून तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनका अलावा नेपालको संविधान अन्तरर्गत राज्यको दायित्व हो।[२७]

बेपत्ता व्यक्तिको अवस्था बारे जानकारी प्राप्त गर्नुपर्ने अधिकार (Right to know) अन्तर्गत हत्या गरी गाडिएकाहरुको स्थान बारे समेत द्वन्द्वमा संलग्न दुवै पक्षले पीडित परिवारजनलाई जानकारी दिनुपर्ने दायित्व राख्दछन् "The right to know also includes the right to get information about the place of burial of a missing relative, if known. Parties to a conflict must endeavour to facilitate the return of the remains

---

[२५] MISSING PERSONS; A Handbook For Parliamentarians; ICRC, 2009, p. 47. (Available at http://www.ipu.org/PDF/publications/missing09-e.pdf)

[२६] "The missing and transitional justice: the right to know and the fight against impunity"; Monique Crettol and Anne-Marie La Rosa; Published in 'International REVIEW of the Red Cross'; Volume 88 Number 862 June 2006. (Source: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_862_crettol-larosa.pdf) p.8

[२७] Cited from: "Study on best practices on the issue of missing persons; Interim report prepared by Prof. Latif Hüseynov, Rapporteur of the Drafting Group of the Human Rights Council AdvisoryCommittee",25-29January2010(Availabl at: *ww2.ohchr.org/.../hrcouncil/advisorycommittee/../A.HRC.AC.4.CRP.2.Rev.1.doc*),Para 41.

of the deceased upon request of the party to which it belongs or upon the request of the next of kin. They must return their personal effects to them." [२८]

"कानून बमोजिम बाहेक कुनै पनि व्यक्तिको वैयक्तिक स्वतन्त्रता अपहरण हुने छैन" भन्ने मौलिक हकले बेपत्ता व्यक्तिका परिवारहरूलाई सत्य थाहा पाउने, प्रतिकार गर्ने, न्याय र परिपूरण पाउने अधिकार हुन्छ। [२९] आफ्ना नातेदारहरूको स्थितिको सम्बन्धमा जान्न पाउने अधिकार अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानून र मानव अधिकार कानूनमा समावेश भएका छन्। यसको पालना गर्नु राज्यको दायित्व बनेको छ। यो दायित्वको बारेमा जेनेभा महासन्धिहरू र तिनका थप आलेखहरू साथै नेपालले अझै हस्ताक्षर तथा अनुमोदन गरिनसकेको र लागू हुन बाँकी बलपूर्वक बेपत्ता पारिने सबै व्यक्तिहरूको सुरक्षा सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा प्रष्ट रूपमा लेखिएको छ। मानिस बेपत्ता पार्नु गैरकानूनी कार्य हो र समातिएका घाइते अथवा मरेका व्यक्तिको नजिकका नातेदारहरूलाई अविलम्ब सूचना दिनु पर्दछ। जुन कार्यको थालनी द्वन्द्व ब्यवस्थापन गर्न तथा त्यसको व्यवस्थापनको कार्यन्वयनका लागि निर्मित दुई आयोगहरुहरु क्रियाशिल रहेका छन्। बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले आफ्नो क्षेत्राधिकार भित्र रहेको यस कार्यका लागि आफ्नो स्थापना कालदेखि केही पहलको थालनी गरे तापनि यथोचित रुपमा यसले आफ्नो कार्यलाई मूर्त रुप दिन सकेको देखिदैन। यथोचित सम्बोधन हुन नसक्नुको कारण र आधार सहित नेपाल सरकारमा आयोगले आफ्नो प्रतिवेदन बुझाउने कार्य भने गर्दै आएको छ।

यसरी एकातिर बेपत्ता व्यक्तिको तथ्यांकमा एकरुपता पाईदैन भने अर्कोतिर भविष्यमा बेपत्ता नागरिकको कंकाल फेला परेमा, द्वन्द्वरत पक्षले आफूले गाडेको शव उत्खन्नमा सहयोग गर्ने दायित्व पुरा हुँदाको अवस्थामा वा कूनै पनि कारण वा अवस्थाले बेपत्ताको शव फेला परेमा सो शव कंकाल कस्को परिवारको सदस्यको हो भनी बुझाउन नसक्ने अवस्था छ। बेपत्ता व्यक्तिको संख्या यकिन नहुँदा द्वन्द्वपीडितलाई सम्बोधन गर्न नसकेको अवस्था रहिरहने हुँदा बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए. डाटा बैंक स्थापना गर्न आवश्यक छ। सो डाटा बैंकमा बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए. सङ्कलन गरी भविष्यमा फेला पर्ने बेपत्ता नागरिकको पहिचान गर्नका लागि डि.एन.ए. डाटा बैंकमा राखु पर्दछ।

७.बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए. डाटा बैंकको आवश्यकताः

बेपत्ता नागरिकका परिवारको सदस्यहरुको डि.एन.ए.को माध्यमद्वारा द्वन्द्वकालीन समयमा युद्धरत पक्षद्वारा ब्यपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको हाडखोर पहिचान गरी परिवारलाई बुझाउनका लागि बेपत्ता परिवारका सदस्यको डि.एन.ए. संकलित बैंक नै डि.एन.ए. डाटा बैंक हो। द्वन्द्वपीडित बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको बेदनाबाट उन्मुक्ति दिन तथा पीडित परिवारको सम्मानपूर्वक वाँच्न पाउने हकलाई सम्मान गर्न राज्य संवेदनशिल हुनु पर्दछ। नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वपश्चातको अन्तरिम समयमा द्वन्द्व ब्यवस्थापन गर्ने अवधि छोटो थियो, द्वन्द्वपीडितका घाँउहरु आला थिए तर सो समयको अधिकतम उपयोग गरी राज्यले बेपत्ता तथा पीडित नागरिकप्रति गर्नुपर्ने संवेदनालाई नगुमाईकन सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सहयोग पुऱ्याउन प्रमाण तथा सूचनाहरुलाई तत्काल संकलन गर्ने उपायहरु अवलम्न गर्नुपर्दथ्यो। जसले गर्दा भविष्यमा ति प्रमाणहरु न्यायिक प्रक्रियामा सहायक बन्ने मात्र

---

[२८] Cited from: "Study on best practices on the issue of missing persons; Interim report prepared by Prof. Latif Hüseynov, Rapporteur of the Drafting Group of the Human Rights Council Advisory Committee", 25-29 January 2010 (Available at: *ww2.ohchr.org/.../hrcouncil/advisorycommittee/.../A.HRC.AC.4.CRP.2.Rev.1.doc*)

[२९] "नेपालमा बेपत्ता व्यक्तिका परिवार, तिनका आवश्यकताको अध्ययन;" ICRC, सन् २००९, पृ. इ.

नभई बेपत्ताहरुको पहिचान गर्ने कार्यका लागि महत्वपुर्ण हुने थिए। DNA आधारमा मृत शरिर आफन्तको हो वा होईन भन्ने यकिन गर्ने वैज्ञानिक प्रमाण सृजना हुने हुँदा द्वन्द्वकालीन समयमा बेपत्ता पारिएका नागरिक प्रतिको मानविय दायित्व, राज्यको उपस्थिती र द्वन्द्व व्यवस्थापनको महत्वपूर्ण पाटोको रुपमा डि.एन.ए.डाटा बैंकबाट बेपत्ता परिवार र बेपत्ता नागरिकको मानव अधिकारको सम्मान गर्नु जरुरी छ। जसको उत्तम उपाय डि.एन.ए. डाटा बैंक स्थापना अन्तिम उपाय हुन सक्छ। जसले प्रमाणको आधारमा आफन्त र आफन्तीले बेपत्ताको वास्तविक अवस्था बारे जानकारी प्राप्त गर्न सक्नेछन्।[३०]

अन्तरकालीन उपायः बेपत्ता व्यक्तिहरुलाई जीवित फेला नपरुन्जेल सम्म राज्यले विशेष कानून तर्जुमा गरी यथाशीघ्र तिनीहरुको कानूनी हैसियत निर्धारणका लागि “बेपत्ता प्रमाणपत्र” प्रदान गर्नुपर्ने र उक्त बेपत्ता व्यक्ति अनुसन्धान तथा खोज पश्चात् मृत अवस्थामा फेला परेमा निजलाई राज्यले “मृत्यु प्रमाणपत्र” प्रदान गरी औपचारिक रुपमा परिवारका सदस्यहरुको मनमष्तिस्क तथा जीवन व्यवहारमा परिरहेको अन्यौलताको द्वन्द्वको श्रृंखलालाई अन्त्य गर्नु राज्यको दायित्व हो। अन्यथा पीडित परिवारका सदस्यहरुको जीवन तनाव र अन्यौलतामै रुमलिरहने, उनीहरुको कानूनी, समाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक, वैवाहिक लगायत विभिन्न हक अधिकार उपयोग गर्नबाट वञ्चित हुने, राज्यले खोज गर्न ईन्कार गर्नाले Continuous Offence गरिरहेको ठहरिने जस्ता विविध कारणले गर्दा पीडित परिवारका सदस्यहरुको सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार विगत लामो समयदेखि कुण्ठित हुदै आएको छ। यो श्रृंखला भविष्यसम्म निरन्तर रहिरहन दिनु हुँदैन।

बेपत्ता व्यक्तिको बारेमा सत्य तथ्य पत्ता लगाउन चाहिने प्रमाणहरु नष्ट हुँदै गएका छन्। DNA प्रमाण लगायत अन्य वैज्ञानिक प्रमाणहरु (Forensic Evidence) को सहयोग विना अव व्यक्तिको शंका रहित तवरले पहिचान गर्न प्रायः असम्भव हुँदै गइरहेको छ। अन्य भौतिक प्रमाण कुहिएर, जलेर नष्ट भईसकेका छन्। मानव कंकालको हड्डी मात्र प्राप्त गर्न सकिने शरिरको एकमात्र अंग बचेको हुन सक्ने हुँदा हड्डीबाट मृतकको DNA निकाली सो DNA बेपत्ताको कुन परिवारसंग मिल्छ खोजी गरि Matching Forensic Laboratory ले DNA Databank मा संकलन गरी राखिएका विभिन्न DNA सँग Compare गरी हेनुपर्ने विकल्प राज्यसंग अझै पनि बाँकी रहेको छ। जीवित रहेका बेपत्ता व्यक्तिका नजिकका परिवारका सदस्यहरु (वावु वा आमा छोरा वा छोरी) को DNA उक्त Data Bank मा संकलन गर्न ढिला गरिएमा वचेका वावु आमा पनि केही अन्तरालमा बावु परलोक हुन गई DNA प्रमाण पनि नष्ट हुन पुग्दछ। जसले गर्दा राज्यले जतिसुकै मूल्य चुकाए पनि भविष्यमा कुनै वेवारिसे शव फेला परेको खण्डमा त्यो शव फलाना परिवारको हो भनि भन्न सक्ने आधार गुमाउँछ भने परिवारले आफ्नो परिवारको सदस्यको शव चिन्न सक्दैनन्। बेपत्ता व्यक्ति र पीडित परिवारप्रति राज्यको उदासिनता प्रकट हुन्छ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३(ध) ले “सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङघन गर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न ...उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने।” भनी राज्यको दायित्व तोकेअनुरुप सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भई कार्यान्वयनमा रहेको छ।

[३०] "The missing and transitional justice: the right to know and the fight against impunity"; Monique Crettol and Anne-Marie La Rosa; Published in 'International REVIEW of the Red Cross'; Volume 88 Number 862June 2006 (Source: http://www.icrc.org/eng/assets/files/other/irrc_862_crettol-larosa.pdf) p.8

विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा अन्तरिम संविधानमा उल्लेख भएबमोजिम बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको सवाललाई अल्पकालीन रूपमा समाधान गर्ने प्रतिबद्धता द्वन्द्वका संलग्न पक्षहरूले व्यक्त गरेका छन्।शान्ति सम्झौता भएको लामो समयसम्म पनि बेपत्ता व्यक्तिको यकिन पहिचान गर्न आधिकारिक वैज्ञानिक एक मात्र उपाय DNA प्रविधिको उपयोगलाई राज्यको कर्तव्य तथा संभावित एक विकल्पका रुपमा लिने कार्य हालसम्म गर्न सकेको छैन। राजनितिक अन्योलग्रस्त परिवेशमा नेपालमा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग गठन भयो। यसको कार्य क्षेत्र र कार्य विवरण तथ्यांक संकलनमा यकिनता ल्याउनमै अल्झेको देखिन्छ।

बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए.न संकलन आजसम्म पनि हुन सकेको छैन। यस सम्बन्धमा कूनै कानून बनेन। आयोगले यो सुझाव सुझाउन समेत सकेको देखिदैन। बेपत्ता व्यक्तिको शव उत्खनन गरी भएका हाडखोर बुझाउने वैज्ञानिक आधार डिएनए डाटा बैंक नै हो। कसरी पीडित परिवारलाई चित्तवुझ्दो आधिकारिक सूचना संप्रेषण गर्नै हो ? यस परिस्थितिलाई विचार गरी तुरुन्तै उक्त महत्वपुर्ण प्रमाणहरु नष्ट हुनबाट बचाई भविष्यका लागि जोगाई राख्न DNA Data Bank को स्थापना गर्न ढिलाई गरिनु हुँदैन।। बेपत्ताहरुका हालसम्म जीवित रहेका नजिकका आफन्त बाबु वा आमा वा छोरा वा छोरी मध्ये सवै भन्दा नजिको जीवित आफन्तहरुको DNA Sample लिइ संरक्षण गरिएन भने बेपत्ता व्यक्ति वा शव कोसँग सम्बन्धित छ र कसको हो भनि पहिचान गर्ने प्रमाण सदाका लागि नष्ट हुन पुग्दछ। जुन कुरालाई ICRC ले आफ्नो प्रकाशनमा "संक्रमणकालीन अवस्थामा प्रमाणहरुलाई नष्ट हुनबाट जोगाउने उपायहरु अवलम्वन गर्नु अत्यावश्यक" हुन्छ भनेको छ।

राजनीतिक ईच्छाशक्ति विनाका कागजी प्रतिबद्धताहरुले मात्र बेपत्ता र बेपत्ता परिवारका सदस्य एवं आफन्तप्रतिको राज्यको दायित्व पुरा हुन सक्दैन। बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए. बैंकका लागि समेत प्रतिक्षण प्रमाण नष्ट हुदै गइरहेको यथार्थता प्रति राज्यले बिषेश ध्यान दिनु जरुरी थियो सो हुन सकेको पाईदैन। जसले बेपत्ता परिवार र बेपत्ता व्यक्तिको मानव अधिकारप्रति दिनानुदिन उदासिनता प्रस्तुत गरेको छ भन्नका लागि अन्तर्राष्ट्रिय कानूनका प्रावधान र द्वन्द्वपीडितको आवाज र अवस्था नै यथेष्ट र अकाट्य जीवित प्रमाण हुन्।

डि.एन.ए. डाटा बैंकको अभावमा बेपत्ता व्यक्तको परिवारका सदस्यको शव फेला परेमा वा उत्खन्नबाट हाडखोड फेला परेमा सो हाडखोर, शवको वैज्ञानिक पहिचान असम्भव हुन्छ। सो हाडखोरको यकिन पहिचान हुन नसक्ने हुँदा आफन्तलाई शव बुझाउनु अघि उक्त शवको वैज्ञानिक र शंकारहित तवरले यकिन गर्नुपर्दछ। सो को लागि बेपत्ताका जीवित परिवार सदस्यको डिएनए परीक्षणको लागि रगत संकलन गरी राख्नु पर्दछ। फेला परेको शवको हाडखोरलाई परीक्षण गराई सम्बन्धित परिवारलाई बुझाएपछि परिवारका सदस्यले काजकिरिया लगायतका आफ्नो परम्परा अनुसारको रित पुऱ्याउँन पाउछन्। साथै आगामी दिनमा बेपत्तापछि मृत्युको घोषणा गर्न सक्दछन्। शवको पहिचान वैज्ञानिक आधारमा नगरी पीडित परिवारलाई शंकाका भरमा बुझाउँदा सत्यतामाथि प्रश्न उठ्न सक्छ। यसका लागि डि.एन.ए. डाटा बैंक अति नै भरपर्दो वैज्ञानिक परीक्षणको माध्यम हुन सक्छ।

डि.एन.ए. प्रविधिको सहयोग विना आखाँले हेरेको भरमा आफ्नै छोरीको शव समेत चिन्न नसक्ने गरी शव बेपत्ता पारीएको थुप्रै उदाहरणहरु छन्। बेपत्ता भएका व्यक्तिहरुको यथार्थ एवं वैज्ञानिक पहिचान (Forensic Identification) गर्न तथा तीव्र गतिमा नष्ट हुँदै गइरहेको प्रमाणलाई तत्काल संरक्षण गरी पीडित, पीडितका

शोकाकुल परिवार तथा समाजलाई पूर्ण रुपमा न्याय दिलाउने उद्देश्यले DNA Data Bank निर्माण गर्नू भनी परमादेश लगायत जो चाहिने आज्ञा आदेश जारी गरि पाउँ भनी यो लेखको लेखकद्वारा २०६७ सालमा सर्वोच्च अदालतमा रिट दर्ता भएको थियो। सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगको गठनपछि उक्त रिटले उठाएको विषयलाई आजसम्म राज्यले उठान गर्न सकेन भन्ने लाग्दछ।

८.अन्तमाः विस्तृत शान्ति सम्झौतापछि द्वन्द्वरत पक्षहरु मिलेर सञ्चालन गरेको सरकारले जे जति यथेष्ट द्वन्द्वपीडित बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको अधिकार ब्यवस्थापन गर्नु पर्ने थियो, सो गर्न सकेको देखिँदैन। तथ्य र तथ्यांकमा समेत एक रुपता छैन। प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष द्वन्द्वपीडितको सीमांकन हुन नसकेको यस विषम घडिमा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरुको हाडखोर फेला परेको अवस्थामा सम्बिन्धित परिवारका सदस्यलाई बुझाउनका लागि डि.एन.ए. डाटा बैंक स्थापना गरि मौलिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सुनिश्चितता गर्न वाञ्छनिय देखिन्छ। सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले गर्दै आएको पुनर्मिलनको कार्यमा डाटा बैंकको कार्यलाई समेटिएन भने शान्ति निर्माणको चरण अधुरो र अपुरो मात्र होइन बेपत्ता पारिएका नागरिकका जीवित परिवारप्रति राज्य बिहिनताको अवस्था रहन्छ। जसबाट दिगो शान्तिमा असर मात्र होइन मानविय ब्यवहार, मानवीय कानून र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्वबाट नेपाल बिमुख भएको मानिन्छ। त्यसैले विधि बिज्ञान प्रयोगशालामा गरिने परीक्षण भन्दा फरक तरिकाले बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुको डि.एन.ए. संकलन गरि डि.एन.ए. डाटा बैंक निर्माण गरि द्वन्द्वरत पक्षबाट बेपत्ता परिवारलाई पुग्न गएको क्षति र बेपत्ता नागरिकप्रतिको दायित्व निर्वाह गर्न राज्यले अझै पनि ढिला गर्नु हुँदैन।

यसरी द्वन्द्वबाट पीडित भएका, बेपत्ता पारिएका र शान्ति सम्झौताबाट समेत सम्बोधन हुन नसकेका बेपत्ता पीडित परिवारका सदस्यहरुको पीडा र चित्कारको अन्त्य गरि बिस्तृत शान्ति सम्झौतालाई कार्यान्वयन गर्ने कार्यका लागि गठित आयोगहरुलाई कानूनी अधिकार सम्पन्न वनाउन आवश्यक छ। आयोगमा नियुक्त गरिने आयोगका अध्यक्ष एवं सदस्यहरुले निष्पक्षताका साथ काम गर्न सक्ने वातावरण राजनीतिक दलहरुले निर्माण गरिदिनु पर्दछ। बेपत्ता नागरिकको पीडित पारिवारको मानव अधिकारको सम्मान, मानवीय क्रियाकलापबाट उनीहरुको उचित ब्यवस्थापन गरि शान्ति प्रक्रियालाई टुङ्गोमा पुऱ्याउनका लागि नेपालका सवै राजनीतिक दलहरुले प्रयत्न गर्नु आवश्यक छ। द्वन्द्वपीडितलाई यो वा त्यो पक्ष सिद्धान्त वा पक्षधरको नजरबाट नहेरी त्यो भन्दा माथि आफ्ना नागरिकको नजरबाट हेरिनु पर्दछ। तत्कालीन समयको युद्ध विराम र द्वन्द्वरत पक्षलाई सत्तामा पुऱ्याउने काम भन्दा द्वन्द्वपीडितका समस्यालाई सवै भन्दा ठूलो समस्याका रुपमा लिई द्वन्द्व प्रभावितको समस्या समाधानलाई साझा एजेण्डा बनाएर यो समस्या समाधान गर्नु राज्यको पहिलो दायित्व हो। ती बेपत्ता परिवारका सदस्यहरुले आफ्ना आफन्तका बारेमा रहेको अन्योलता अन्त्यका लागि द्वन्द्वरत पक्षले शव गाडेको ठाउँहरुको जानकारी पहिचान गरिदिनु पर्दछ।त्यसो गरिँदा शव गाडेको ठाउँ देखाइ दिनेलाई सजायँ होईन सम्मान गर्नुपर्ने हुनसक्छ। किनकी द्वन्द्वको समयमा लिएको जिम्मेवारी जुन स्तरमा दोषी थियो सोहि स्तरमा आज शान्ति सम्झौता पछि ति शव उत्खनन गर्न, आफन्तको हाडखोर निकाल्न र ती कंकालको सद्गत गरी बेपत्ता परिवारले आफन्त बारेको अनभिज्ञता अन्त्य गर्न सहयोगी हुनेछन्। त्यसरी उत्खनन् गरिएको कंकाल सम्बन्धित परिवारका सदस्यले प्राप्त गर्नका लागि एक मात्र विकल्प डि.एन.ए. डाटा बैंक आवश्यक हुँदा राज्यले यसबारे डाटा बैंक स्थापना र डि.एन.ए. स्याम्पल संकलन गर्न ढिला गर्नु हुँदैन। द्वन्द्वरत पक्षले शव

गाडेको स्थान नबताउँदाको अवस्थामा पनि कूनै न कुनै तरिकाले पत्ता लागेको कंकाल सम्बन्धित परिवारका सदस्यलाई बुझाउन पनि डि.एन.ए. डाटा बैंक अपरिहार्य देखिँदा राज्यको ध्यान यसतर्फ जान आवश्यक छ।

द्वन्द्वको कारणले महिला तथा बालबालिकामा परेको दीर्घकालीन असर र त्यसको निरूपण

सानु डंगोल ♠

१.परिचय

२०५२ देखि २०६३ सालसम्म नेपालमा चलेको दश वर्षे सशस्त्र आन्तरिक द्वन्द्वले देशलाई गहिरो रूपमा प्रभाव पार्‍यो र द्वन्द्वत्तर समयमा पनि महिला र बालबालिका यसबाट प्रभावित हुने क्रम जारी नै रहेको थियो। द्वन्द्वका दौरान अधिकाश महिलाले यौनजन्य हिंसालगायत अन्य हिंसा खेप्नु परेको थियो भने विभिन्न प्रकारका शारिरीक तथा मानसिक समस्या भोग्नु परेको थियो। विषेश गरी यौनजन्य हिंसाका पीडित महिलामाथि समाजले लगाउने लाञ्छनाको सामना गर्दै आइरहेका छन्।[1]

द्वन्द्वको समयमा मानसिक यातना खेपेका कैयौं महिला हरू हाल पनि मानसिक तथा शारीरिक रूपमा विक्षिप्त बनी जीवन यापन गर्न विवश छन्।द्वन्द्वका दौरानमा महिलाहरू व्यापकरूपमा यौन हिंसाको सिकार भएतापनि नेपाल सरकारले यस्ता हिंसाका मुद्दाको अभिलेख नराखेको अवस्था छ। वास्तवमा द्वन्द्वपछिका बर्षहरूमा पीडित महिलाका मुद्दाको अभिलेख राख्न र उनीहरूलाई क्षतिपूर्ति एवं कानूनी उपचार प्रदान गर्न राज्य चुकेको छ। सामाजिक परिवेशका कारण हिंसा पीडित महिलाहरू आफूमाथी भएको अन्यायका बारेमा खुलेर बोल्न सकेको अवस्था छैन। पीडितहरू न्यायका लागि अग्रसर रहँदा सामाजिक लाञ्छाना, व्याप्त दण्डहीनता, साक्षीहरूको सुरक्षाको अभाव, अपर्याप्त प्रमाण र प्रभावहीन न्यायीक संयन्त्रजस्ता अवरोधको लगातार सामना गरिहेका छन् जसले महिला अधिकारको पूर्ण सुनिश्चितितालाई ठाडै निषेध गरेको छ।[२]

यस्ता अपराधमा हालसम्म पनि जवाफदेहिता स्थापित गर्न चुकेको कारण द्वन्द्वपश्चातको समयमा पनि यौन हिंसाका घटनाले प्रश्रय पाइरहेको छ। एकपछि अर्को सरकारले यौन हिंसाका घटनामा हुने दण्डहीनतालाई मौन स्वीकृति दिदै जानुले पनि द्वन्द्वपश्चातको समयमा यस्ता घटनालाई वैधानिकता प्रदान मात्र गरेको छैन बरू घटनालाई अझ बढाउन प्रोत्साहन समेत गरेको छ। द्वन्द्वका दौरानमा भएका यौन हिंसाको घटना मात्र सम्बोधन नभएका होइनन बरू बहृत शान्ति सम्झौता हस्ताक्षर भएपछि घटेका यौन हिंसाका घटना समेत यहि समस्या यथावत छ र यस्ता घटनामा कुनै कमी आएको छैन।[३] मानवअधिकारको संरक्षण र संवर्द्धनको कार्य देश रहेका संवैधानिक निकाय जस्तै राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्ता निकायले पनि द्वन्द्वका बेलाका यौन हिंसाका घटनामा प्रभावकारी अनुसन्धान गरेको अभिलेखमा पाईंदैन।

♠ अधिवक्ता ।

[१] नेपालमा योंजन्य तथा लैंगिक हिसाका पीडितको न्यायप्रसिका चुनौती : बर्ष ३, अंक १, पे. १, पब्लिकेशन एड्भोकेसी फोरम, सामयिक पत्र , मार्च २०१३,

[२] Ibid

[३] Ibid

महिला तथा बालबालिकामाथि हुने द्वन्द्वका प्रत्यक्ष प्रभावहरूमा मृत्यु, शारीरिक पीडा, मनोवैज्ञानिक आघात र विस्थापन समावेश रहेका छन् भने अप्रत्यक्ष प्रभाव अन्तर्गत अपर्याप्त र असुरक्षित जीवनको अवस्था, वातावरणीय जोखिम, परिवारबाट अलग, सार्वजनिक स्वास्थ्यमा जोखिम, मनोभावनात्मक विचलन र आर्थिक पूर्वाधारको विनाश सहितको कारकहरूसँग सम्बन्धित छन्। [४]

२.सशस्त्र द्वन्द्वमा महिला र बालबालिकाको अवस्थाः

सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिला र बालबालिकाहरू ठूलो मात्रामा द्वन्द्वको चपेटामा परेका थिए। विशेषगरी महिला र बालिकालाई बलात्कार लगायतका यौन हिंसाका लागि लक्षित गरिन्थ्यो भने बालबालिकाहरूलाई सुराकीको रूपमा कार्य गराइन्थ्यो। सामान्यतया यौन हिंसाको सिकायत गर्ने अधिकांश महिला र बालिका माओवादीको पकड भएको क्षेत्र वा सेनाको ब्यारेकको नजिक रहेका स्थानमा बसोबास गर्ने भेटिएका छन्। [५] सुरक्षाफौजले पीडितको घरमा गई पीडितलाई वा पीडितका परिवारलाई माओवादीसँग सम्बद्ध रहेको अभियोग लगाउने र पीडितलाई बलात्कार गरेको पनि भेटिएको छ। काभ्रे जिल्लाको पाँचखालबाट १५ वर्षीय मैना सुनवारलाई सैनिकहरूले घरबाट पक्राउ गरी उनलाई बेपत्ता बनाइयो। मैना सुनवारलाई यातना दिएर हत्या गरी सैनिकहरूले यस घटनालाई लुकाउन प्रयास गरेको थियो। त्यसै गरी जुम्ला जिल्ला निवासी पूर्णमाया (नाम परिवर्तन गरिएको) ले आफ्नो सानो चिया पसल सञ्चालन गरी आफू र आफ्नो छोरीको पेट पालेकी थिइन्। माओवादी विद्रोहका दौरान माओवादी र सुरक्षाफौज उनको चिया पसल अगाडिबाट हिँड्ने र बेला बेला चिया माग्ने गर्दथे। उनलाई सेनाहरूले माओवादीको सुराकी गरेको भनी आरोप लगाई, सेनाहरूले उनलाई उसको कोठाबाट घिसार्दै सेनाको ब्यारेकमा लगी उसको श्रीमानको मोओबादीसँग सम्बन्ध भएको र उनको श्रीमानको बारेमा केही सूचना नदिएको भनी सैनीकहरूले ब्यारेकमा पूर्णमायालाई निर्मम यातना दिई सामूहिक बलात्कार गरेको अवस्था छ। त्यस घटनाको मानसिक पीडा तथा शारीरिक पीडा निजले अन्तकालसम्म पनि खेप्नु परेको थियो। [६]

यौन हिंसाका यस्ता घटना पीडितको परिवार र बालबच्चाको उपस्थितिमा पनि हुने गरेको तथ्य पनि सार्वजनिक भएका छन्। [७] महिला तथा बालिका घर बाहिरको आफ्नो दैनिक कार्य जस्तै घाँस दाउरा, पराल इत्यादि संकलन गर्दा, पानी लीन जाँदा, बजार जाँदा वा घरमा एक्लै काम गरिरहेको अवस्थामा यौन हिंसाको सिकार बनेको भने हिरासतमा सेना र प्रहरीको यातना र दुर्व्यवहार भोग्नु परेको अनुसन्धानले देखाएको छ। [८]

केही महिला तथा बालिकाहरू युद्धमा लडाकूको भूमिकामा थिए भने कसैका घरका मुख्य व्यक्ति द्वन्द्वमा संलग्न भएको घरको सम्पूर्ण जिम्मेवारी बहन गर्नु परेको थियो। यस अर्थमा पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा

---

[४] प्रा.डा. लक्ष्मीप्रसाद मैनाली , बिष्णुप्रसाद सोती , द्वन्द्वको कारण बालबालिकामा परेको दीर्घकालिन असर र यसको निरूपण , A Journal of commission of investigation on enforced disappeared person : year 3, session 1, Magh 2077, p. 48.

[५] नेपालमा यौनजन्य तथा लैगिक हिंसाका पीडितको न्यायप्राप्तिका चुनौतीः एड्भोकेसी फोरम, सामयिक पत्र , मार्च २०१३, बर्ष ३, अकं १, पेज न. २

[६] नेपालमा महिलामाथि यातनाः कानूनी अस्पष्टता र महिलाका पीडाप्रति राज्यकाको उदासिता पेज ४०

[७] Across The Lines : The impacts of Nepal's conflict on Women(2010), Advocacy Forum and International Centre for Transitional Justice p.53.

[८] Ibid p. ३४

द्वन्द्वमा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। कतिपय महिला तथा बालबालिकाहरू सरकारका सुरक्षा संयन्त्रमा र कतिपय माओवादी सेनामा भर्ना भई प्रत्यक्ष रूपमा युद्धमा संलग्न भएका कारणले ज्यान गुमाउन वा अपाङ्ग हुन पुगे भने कतिपयको युद्धमा प्रत्यक्ष संलग्नता नरहँदा नरहँदै पनि ज्यान गुमाउन, कुटपिट बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसा, गैरकानूनी थुना, यातना जस्ता मानवअधिकार हननका सिकार हुन पुगे।[९] परिवारका सदस्यहरू युद्धमा सामेल भएको कारणले महिलाहरूले विभिन्न शारीरिक तथा मानसिक बोझहरू झेल्नुका साथै यौनजन्य हिंसाको सिकार बन्दा दीर्घकालीन रूपमा शारीरिक तथा मानसिक रूपले असरबाट प्रभावित भएका छन्। घर व्यवहार सम्हाल्ने, परिवारको रेखदेख गर्ने र परिवार पाल्न कमाई गर्नुपर्ने जस्ता थप जिम्मेवारीले जीविकोपार्जन थप कष्टकर बनेको अवस्था थियो। द्वन्द्वले घरेलु हिंसालाई पनि प्रोत्साहित गरेकाले कतिपय महिला तथा बालबालिकाहरू द्वन्द्वबाट सिर्जित हिंसाको अप्रत्यक्ष सिकार बनेका थिए। [१०] यसको पनि राज्यले कुनै अभिलेख राखेको पाईदैन।

घरमा मुख्य व्यक्तिको अभावमा बालबच्चा हुर्काउँदा गरेको सघर्ष, पीडा, समाजको भनाई, घर परिवारमा दबाब, घर बाहिर जाँदा चरित्र माथिको प्रहार, तिरस्कार खेपेर पनि छोरा छोरी पढाउँदा भएका कठिनाई सबै कुराको सामना गरी पतिको सत्मा रहे ता पनि समाजले जबरजस्ती चरित्रबारे गलत धारण लगाउने गरेको छ।[११] छोरा छोरीको पर्खाइमा चिन्ताले अशक्त भई कति आमा बितिनु भयो। श्रीमानको खोजीमा आर्मी ब्यारेकमा सोधपुछ गर्न जाँदा अचेत अवस्थामा बलात्कृत भई सन्तान जन्मिदा परिवारबाट तिरस्कृत हुनु र त्यसकै कारण शारीरिक तथा मानसिक तनाबले श्रीमानको अब के छ भनी जानकारी नपाउदै मृत्यु भएका धेरै उदाहरणहरू छन्।[१२]

यसरी १० बर्ष सम्म भएको सशस्त्र द्वन्द्वमा दुबै पक्षबाट अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अन्तर्गत अपराध ठहरिने गम्भीर मानवअधिकार उल्लंघन र दुर्व्यवहारका थुप्रै घटनाहरू घटित भए।२०६३ मङ्सीर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता मार्फत सशस्त्र द्वन्द्वको अन्त्य भयो। त्यसपछिको वर्षहरूमा संक्रमणकालिन न्याय प्रक्रियाको रूपमा विभिन्न कार्य तथा प्रयासहरू भए। २०७१ साल माघमा सरकारबाट सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग नामक दुईवटा संक्रमणकालिन न्यायका संयन्त्रहरूको गठन भयो।

३. सशस्त्र द्वन्द्वमा यौनजन्य र लैङ्गिकता सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानूनी ब्यवस्थाः

बालबालिका तथा महिलामाथि भएको यौनजन्य हिंसा लगायत मानवअधिकारका गम्भीर उल्लङ्घनका घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूलाई अनुसन्धान तथा अभियोजनको दायरामा ल्याइ दण्डित गर्न अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले राज्यलाई दायित्वबोध गराएको छ। यसमा उल्लङ्घनहरूको प्रभावकारी, अविलम्ब, पूर्ण रूपमा र निष्पक्ष ढंगबाट अनुसन्धान गर्न र आवश्यकता अनुसार राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय कानून अनुरूप दोषीहरू विरुद्ध कारबाही गर्ने र पीडितहरूलाई न्यायमा प्रभावकारी र समान पहुँच प्रदान गर्ने राज्यको दायित्वहरू हुन्।[१३] द्वन्द्वको अवधिमा

---

[९] *संक्रमाणकालीन न्याय र महिला स् एड्भोकेसी फोरम, पहिलो संस्करण २०६७,पेज ६*

[१०] Ibid

[११] शुशिला चौधरीः सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा महिलामाथि परेको समस्या र यसको समाधान, सत्यको खोजी , बर्ष ३ , अकं १, माघ २०७७ , पेज ११४

[१२] Ibid

[१३] अन्तराष्ट्रिय कानून र दण्डहीनता बिरूद्धको लडाई, अध्यासकर्ता निर्देशिका नं ७, इन्टनेशनल कमिशन अफ जुरिष्टस।.

भएका मानवअधिकार तथा मानवीय कानूनको उल्लंघनका घटनाको अनुसन्धान गरी यथार्थ स्थितिको जानकारी ल्याउनु तथा दोषी उपर अभियोजनको लागि सिफारिस गर्नु पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको महत्वपूर्ण पक्ष हो। अक्टोबर २००० मा संयुक्त राष्ट्रसंघीय सुरक्षापरिषदको प्रस्ताव न.१३२५ ले "सशस्त्र द्वन्द्व रत सबै पक्षलाई महिला तथा बालबालिकालाई नागरिकको हैसियत प्रदान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानूनको सम्मान गर्ने तथा "महिला र बालिका विरुद्ध हुने लैगिंक हिंसा तथा अन्य किसिमका यौन दुर्व्यवहारबाट संरक्षण गर्न विशेष व्यवस्था गर्न" आह्वान गऱ्यो।[१४] यौन हिंसामा दण्डहीनताको अन्त्य गर्ने तथा अधिकार उल्लंघनमा जिम्मेवार व्यक्तिमाथि कारबाही गर्ने सबै राज्यको जिम्मेवारीलाई पारित प्रस्तावले सम्बोधन गरेको छ। संयुक्त राष्ट्रसघीय सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव नं १८२० विशेष रूपले यौनजन्य हिंसामा केन्द्रित रहेको छ। यो प्रस्तावले "नियतवश आमा नागरिक प्रति लक्षित हुनेगरी युद्धको साधनको रूपमा वा सर्वसाधारण विरुद्ध व्यापक वा सुनियोजित रूपमा आक्रमण गर्न यौनजन्य हिंसाको प्रयोग गरिएको अवस्थामा यसले सशस्त्र द्वन्द्वको स्थितिलाई झन् चर्काउने र अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति एवं सुरक्षा स्थापनामा खलल् पैदा गर्न सक्दछ" भन्ने कुरामा जोड दिएको छ।[१५] यस प्रस्तावले सम्पूर्ण पक्ष राष्ट्रलाई माथि उल्लिखित कसूरमा जिम्मेवार व्यक्तिको अभियोजन गर्ने आफ्नो दायित्व प्रति कटिबद्ध रहन र यौनजन्य हिंसाको पीडित महिला तथा बालबालिकाको कानुनी रूपले समान संरक्षण भएको, न्यायमा समान पहुँच भएको कुराको सुनिश्चित गर्दै दिगो शान्ति, न्याय, सत्य तथा राष्ट्रिय मेलमिलापको बृहत् दृष्टिकोणका लागि त्यस्ता कार्यमा हुने दण्डहीनताको अन्त्य हुनुपर्नेमा जोड दिएको छ।[१६]
सुरक्षा सम्बन्धी सुरक्षा परिषद् प्रस्ताव १८२० ले यौनजन्य हिंसालाई युद्धको साधनको रूपमा प्रयोग गर्ने कार्यको निन्दा गर्छ र "बलात्कार र अन्य प्रकारका यौनजन्य हिंसा युद्ध अपराध, मानवता विरुद्धको अपराध वा नर संहार पनि हुनसक्छ" भनी घोषण गदै द्वन्द्व समाधानको प्रक्रियामा यौजजन्य हिंसाका अपराधहरूलाई आममाफीका प्रावधानहरूबाट बाहेक गर्नु पर्ने आवश्यकतामाथि जोड दिन्छ।[१७] यस प्रस्तावले स्पष्ट रूपमा यौनजन्य हिंसालाई प्रायः महिला र बालिकाहरू विरुद्ध युद्ध नीतिका रूपमा प्रयोग गरिएको वा स्वीकृत गरिएको बताउँदै त्यसले शान्ति र सुरक्षाको पुनः स्थापना व्यवधान खडा गर्नसक्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

महिला विरुद्ध हुने सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी राष्ट्रसङ्घीय समिति (CEDAW Committee) को साधारण सिफारिसले पनि राज्य वा गैरराज्य पक्षबाट हुने सबै प्रकारका लैङ्गिकतामा आधारित भेदभाव, विशेषगरी यौनजन्य हिंसाको निवारण, अनुसन्धान र दण्डित गर्ने र शून्य सहनशीलताको नीति कार्यान्वयन गरिनू पर्ने दायित्वलाई जोड दिन्छ।[१८]
यौन दुर्व्यवहार महिला विरुद्धको भेदभावकै एक रूप हो र यसको परिणाम स्वरूपमा नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिले यसलाई निषेध गरेको छ । विशेषगरी महिला विरुद्ध हुने सबै खाले भेदभाव उन्मूलन गर्ने

---

[१४] UN Security Council Resolution 1325 (S/RES/1325)(2000), para. 9 and 10.

[१५] सयुक्त राष्टसङ्घीय सुरक्षा परिषदको प्रस्ताब नं १८२०, सुरक्षा परिषदको ५९१६ औ बैठकबाट पारित, UN Doc. S/RES/182, June 2008.

[१६] Ibid.

[१७] सयुक्त राष्टसङ्घीय सुरक्षा परिषदको प्रस्ताब नं १८२०, सुरक्षा परिषदको ५९१६ औ बैठकबाट पारित, UN Doc. S/RES/182, June 2008.

[१८] नेपालः लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू , संक्षिप्त टिप्पणी पत्र, मे २०२१,International Commission of Jurists पेज १०।

महा सन्धिले धारा २ मा पक्ष राष्ट्रहरू महिला विरुद्ध गरिने सबै भेदभावको भर्त्सना गर्दछन्, महिला विरुद्ध गरिने सबै भेदभावलाई उन्मूलन गर्ने नीति उपयुक्त तरिकाबाट अविलम्ब अपनाउन मञ्जुर गर्दछन् तथा यसका लागि पक्ष राष्ट्रहरूले महिला विरुद्धका सम्पूर्ण भेदभावलाई निषेध गर्न व्यवस्थापककीय तथा अन्य उपायहरू अपनाउने तथा आवश्यक भएमा दण्ड सजायको समेत व्यवस्था गर्ने काम गर्नुपर्दछ।[१९]

नेपालले संयुक्त राष्ट्रसंघीय बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धी १९८९ लाई सेप्टेम्बर १४, १९९० मा अनुमोदन गरेर बालबालिकाको विकास, बाल अधिकारको संरक्षण र बाल सहभागिता जस्ता विषयमा आफ्नो अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता प्रकट गरेको छ। यसैगरी नेपालले बालबालिकाको बेचबिखन, बाल वेश्यावृत्ति तथा बाल अश्लील चित्रण विरुद्ध व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासन्धिको स्वैच्छिक प्रोटोकल २००० लाई २००६ मा अनुमोदन गरेर बालबालिकालाई सो कार्यमा नलगाउने र सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकाको प्रयोग तथा संलग्नताका विरुद्ध व्यवस्था भएको बाल अधिकार सम्बन्धी महासिन्धको स्वेच्छिक प्रोटोकल, २००० लाई २००७ मा अनुमोदन गरेर सशस्त्र द्वन्द्वमा बालबालिकालाई संलग्न नगराउने दायित्व लिएको छ। यसका अतिरिक्त नेपालले निकृष्ट प्रकारका बाल श्रम उन्मूलन सम्बन्धी आइ.एल.ओ. महासन्धि १९९९ लगायतका सन्धिलाई समेत अनुमोदन गरिसकेको छ। [२०]

नेपालको संविधानमा बालबालिकाको संरक्षण, सशक्तिकरण र विकासको लागि कानुनद्वारा विशेष व्यवस्था गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ। त्यस्तै निःशुल्क शिक्षा पाउने र प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचान तथा नामको हक हुने व्यवस्था गरिएको छ। प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त हुने र प्रत्येक बालबालिकालाई शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै पनि किसिमको शोषण विरुद्धको हक प्राप्त हुने व्यवस्था पनि संविधानमा गरिएको छ। संविधान अनुसार कुनै पनि नाबालकलाई कुनै कल कारखाना, खानी वा यस्तै अन्य कुनै जोखिमपूर्ण काममा लगाउन वा सेना, प्रहरी वा द्वन्द्वमा प्रयोग गर्न पाइँदैन। [२१] यसका साथै नेपालले बालबालिकाको हितलाई मध्यनजर गरी अवलम्बन गरेको नीति अनुसार कुनै पनि सशस्त्र द्वन्द्वमा हुन सक्ने बालबालिकाको प्रयोगलाई कानूनद्वारा निषेधित र दण्डनीय बनाइनेछ भन्ने उल्लेख छ। विशेष गरी विद्यालय परिसरमा सशस्त्र द्वन्द्व लगायतका राजनैतिक क्रियाकलाप निषेध गरिनेछ। बालबालिकामा सशस्त्र द्वन्द्वका प्रभावलाई न्यून गर्न समुदाय देखि राष्ट्रिय स्तरसम्म चेतना मूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ भन्ने उल्लेख भएबाट सैद्धान्तिक र कानूनी रूपमा नेपाल प्रतिबद्ध रहेको देखिन्छ भने कार्यान्वयन तहमा भने फितलो अवस्था रहेको छ। [२२]

मानवअधिकारको सम्मान गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धता जनाएको एक राष्ट्रको हैसियतले मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घाषोणा,२०४८ को भावनाको कदर गर्नु नेपालको दायित्व रहन्छ। यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६), आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र (१९६६), महिला विरुद्धका सबै प्रकारका भेदभाव उन्मूलन गर्ने सम्बन्धी महासन्धि (१९७९), बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि (१९८९), यातना तथा अन्य क्रूर, अमानवीय

---

[१९] Convention on the Elimination of All Froms of Discrimination Against Women, G.A. Res.34/180, 34 U.N. GAOR Supp.(No.46) at 193, U.N. Doc. A/34/46, entered into force Sept 3 1981, ratified by Nepal in 1991, Art. 2 and 2(b).

[२०] Prog. Dr. Laxmiprasad Mainali and Mr. Bishnu Prasad Mainali : The Long term Impact of Conflict on Children and Its Resolution , Year 3, Vol. 1, Magh 2077, p. 53, 54 .

[२१] Ibid p.54

[२२] नेपालमा बालबालिकासम्बन्धी राष्टिय नीति २०६९, ८.२

वा अपमानजनक व्यवहार वा दण्ड विरूद्धको महासन्धि (१९८४) लगायत १९ वटाभन्दा बढी मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महा सन्धिहरूको पक्ष भई तिनिहरूको पालना गर्ने प्रतिबद्धता जनाईको छ। यसरी नेपालले मानव अधिकारको रक्षाका लागि अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै प्रतिबद्धता भएकोले विगतको द्वन्द्वको अवस्था होस् वा शान्तिको अवस्था, जुन सुकै अवस्थामा नागरिकको मानवअधिकारको रक्षा गर्नु नेपाल सरकारको दायित्व हनु आउँछ। यस्ता पक्ष राष्ट्र भएका विभिन्न महासन्धिहरूमा नेपाल सरकार, राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग तथा नागरिक समाजका तर्फबाट प्रतिवेदन पेश भई सुझाव प्राप्त भएका छन् तर ती सुझावको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेका छैनन्।

द्वन्द्वको अवधिमा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन र मानवीय कानूनको उल्लंघनमा संलग्न व्यक्तिको दायित्वलाई नेपालको अन्तरिम संविधान (२०६३) मा विभिन्न मौलिक हक र त्यस्ता अधिकारको उल्लंघन भएमा उपचारको व्यवस्था गर्नुका साथै धारा ३३ को खण्ड (ध) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लंघन नगर्ने तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने कुरा र खण्ड (द) मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा विस्थापितहरूको पुनःस्थार्पना गर्ने, नष्ट भएका निजी तथा सार्वजनिक सम्पत्तिहरूको हकमा राहत प्रदान गर्न तथा ध्वस्त संरचनाहरूको पुनर्निर्माण गर्न विशेष कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने, सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लघंन गर्ने[२३] तथा मानवता विरुद्धमा अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भएको छ । मानवअधिकारको अवधारणमा प्रतिबद्ध रही समृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने उद्घोषणसहित संविधानसभाबाट २०७२ सालमा जारी भएको नेपालको संविधानमा संक्रमणकालिन न्याय र मानवअधिकारसँग सम्बन्धित प्रावधानहरू संविधानको भाग ३ मा ३१ वटा मौलिक हकको व्यवस्था गरी तीन वर्ष भित्र मौलिक हकको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक कानून निर्माण गरिने कुरा उल्लेख गरिएको छ। [२४]

सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानवअधिकारको गम्भीर उल्लघंन तथा मानवता विरुद्धको अपराधसम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य जन समक्ष ल्याउन, सो घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन सम्बन्धमा आवश्यक व्यवस्था गर्ने अभिप्राय स्वरूप बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ जारी भयो। सत्य , न्याय र मेलमिलाप संक्रमणकालिन न्यायका मुख्य लक्ष्य हुन्। द्वन्द्वको सत्य तथ्य पत्ता लगाउने कार्य, त्यसका आधारमा न्याय प्रदान गर्ने कार्य र समाजमा मेलमिलापको वातावरण कायम गर्ने कार्य अत्यन्त चुनौतिपूर्ण कार्य हो। यो चुनौतीपूर्ण कार्य स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सर्व स्वीकार्य रूपमा सम्पन्न गर्न राज्यले छुट्टै स्वतन्त्र र सक्षम निकायको रूपमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गरी सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रदान गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरेको छ।

---

[२३] नेपालको अन्तरिम संबिधान २०६३

[२४] नेपालको संबिधान २०७२

४. महिलाहरूले सशस्त्र द्वन्द्वमा भोगेका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघन तथा मानवता विरुद्धको अपराधका सम्बन्धमा अनुसन्धान तथा अभियोजनः

नेपालको दशक लामो सशस्त्र द्वन्द्वमा दुबै पक्षबाट बलात्कार र यौनजन्य हिंसाका घटनाहरू भएको विभिन्न अनुसन्धानबाट सार्वजनिक भएको भएतापनि ती घटनाहरूबारे उजुरी दर्ता र अभिलेखीकरण उल्लेखनीय रूपमा न्यून रहेको अवस्था छ।[२५] धेरै प्रतिवेदनहरूले विद्यमान प्रतिकूल सामाजिक तथा सांस्कृतिक संस्कारका कारण लज्जा बोध वा आफू माथि दोष थोपारिने डरले पीडितहरू आफ्ना कथाव्यथा बताउन हिचकिचाउने उल्लेख गरेका छन्।[२६] उजुरी दर्ता गरिएका केही घटनाहरूमाथि पनि पर्याप्त मात्रामा अनुसन्धान हुन नसकेको कारणले महिलाहरूलाई आफ्नो मुद्दा अगाडि ल्याउनबाट झन् निरूत्साहित गरेको छ।

महिलाहरूले सशस्त्र द्वन्द्वमा भोगेको मानव अधिकार उल्लंघनका घटनाहरू, विशेषगरी बलात्कार र अन्य यौन जन्य हिंसाका घटनाको अनुसन्धान गर्न त्यस्ता घटनाहरूको अभिलेख र चिकित्सककीय जाँच प्रतिवेदन प्राप्त गर्न कठिनाइका कारण चुनौतीपूर्ण हुन्छ। यसैगरी घटनाको पुष्टि गर्ने प्रमाणहरूको संकलन कार्य पनि कठिन हुनसक्छ। उदाहरणका लागि , बलात्कारका घटनाहरूमा महत्वपूर्ण प्रमाणका रूपमा लिइने चिकित्सकको जाँच प्रतिवेदन र घटनास्थलको मुचुल्का पेश गर्ने कार्य एक दशकभन्दा अघिको द्वन्द्वका क्रममा घटित भएको घटनाको हकमा असम्भव हुन्छ।

बलात्कार र यौनजन्य हिंसा लगायत मानब अधिकारको गम्भीर उल्लघंनको लागि जिम्मेवार व्यक्तिहरूमाथि अनुसन्धान तथा अभियोजन गरी दण्डित गर्नु अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गत राज्यहरूको दायित्व हो। त्यस सम्बन्धमा निर्दिष्ट मार्गनिर्देशन प्रस्तुत गर्दै संयुक्त राष्ट्रसंघ सुरक्षा परिषदले धेरै प्रस्तावहरू पारित गरेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघीय सुरक्षा परिषदको प्रस्ताव नं १८२० ले यौनजन्य हिंसालाई क्षमादानको विषय बनाइनु हुँदैन भन्ने कुरामा जोड दिएको छ र सदस्य राष्ट्रहरूलाई यस्ता घटनामा संलग्न व्यक्तिलाई अभियोजन गर्ने, यौनजन्य हिंसाका पीडितहरू विशेष गरी महिला र बालिकाहरूको सुरक्षा तथा न्यायिक पहुँचको प्रत्याभूत गर्ने र दिगो शान्ति, न्याय, सत्य र राष्ट्रिय मेलमिलापका लागि गठित बृहत कार्यक्रमले दण्डहीनताको अन्त्य गनुपर्दछ भन्ने निर्देशन गर्दछ।[२७] जति मात्रामा महिला तथा बालिका विरुद्ध भएका मानवअधिकार हननका घटनाहरूलाई सफलतापूर्वक अभियोजन गरिन्छन् त्यतिनै मात्रामा जनतालाई उनीहरूले भोग्नु परेका पीडाका बारेमा जानकारी हुन्छ। महिला तथा बालिका विरुद्ध भएका अपराधको अनुसन्धान तथा सुनवाईमा विशेष व्यवस्था अपनाउन सकिएन भने सही न्याय प्रदान गर्न सकिदैन।

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू र फौजदारी न्याय प्रणाली बीचको परिपूरकता स्पष्ट छैन। यो स्पष्टताको अभावको कारणले नियमित न्याय प्रणालीलाई द्वन्द्वको समयमा भएका यौन जन्य हिंसाको अपराधहरूमाथि अनुसन्धान गर्न रोकेको छ। यद्यपि, फौजदारी न्याय प्रणाली अवलम्बन गरेको अवस्थामा पनि कानुनमा रहेको कमी कमजोरीका कारणले बलात्कार र यौनजन्य हिंसाका सबै पीडितहरूले न्यायमा अर्थपूर्ण पहुँच प्राप्त गर्न असम्भव बनाउँछ।[२८]

---

[२५] नेपाल ः लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सङक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू, संक्षिप्त टिप्पणी पत्र मे २०२१, पेज ९, International Commision of Jurists .

[२६] Ibid

[२७] संक्रमाणकालीन न्याय र महिला पहिलो संस्करण ः २०६७, पेज ३७, प्रकाशक ः एड्भोकेसी फोरम गैरीधारा, काठमाण्डौ।

[२८] नेपालः लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सङक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू, संक्षिप्त टिप्पणी पत्र मे २०२१, Commision of Jurists , पेज ९

अपराध संहिता जारी हुनुभन्दा पहिले मुलुकी ऐनको जबरजस्ती करणीको महलको ११ न. बलात्कारको घटनामा उजुरी दिन केवल ३५ दिनको हदम्याद थियो।[२९] सर्वोच्च अदालतले ३५ दिने हदम्यादलाई अनुचित र अव्यवहारिक ठहर गदै बलात्कारका पीडितहरूका लागि न्यायमा पहुँच सुनिश्चित गर्न कानुनमा संशोधन गर्न सरकारलाई आदेश दियो।[३०]

अन्तर्राष्ट्रिय कानूनअन्तर्गत केही गम्भीर अपराधहरू, जस्तै यातनाका रूपमा गरिएको बलात्कार र यौनजन्य हिंसाको घटनाहरूमा कुनै पनि प्रकारका हदम्यादको व्यवस्था गरिनु अन्तर्राष्ट्रिय कानून र मापदण्ड विपरीत हुन जान्छ। दण्डहीनता सम्बन्धी सिद्धान्तको सिद्धान्त नं.२३ ले फौजदारी मुद्दामा अभियोजन वा दण्डको सिफारिस त्यति समयको लागि लागू हुँदैन किनभने प्रभावकारी उपचार उपलब्ध छैन। स्वभावले सिफारिस गर्न नमिल्ने अन्तर्राष्ट्रिय कानून अन्तर्गतका अपराधहरूका लागि सिफारिस लागू हुने छैन। लागू भएको अवस्थामा पनि चोटपटकका लागि परिपूरण माग गर्दै पीडितहरूले प्रस्तुत गरेका देवानी वा प्रशासनिक कदम विरुद्ध सिफारिस प्रभावकारी हुनेछैन।[३१] पूर्णमाया विरुद्ध नेपाल भएको मुद्दामा राष्ट्रसंघीय मानव अधिकार समितिले थुनामा भएको बलात्कारको घटनाको उजुरी दिने ३५ दिने हदम्यादले पीडितलाई प्रभावकारी उपचारबाट वञ्चित गरेको ठहर गर्दै नेपाललाई बलात्कारको घटनामा उजुरी दायर गर्ने ३५ दिने हदम्याद हटाउन सिफारिस गऱ्यो। साथै उजुरी दर्ता गर्ने कार्यलाई निरूत्साहित गर्ने र पीडितहरूको न्यायमा प्रभावकारी पहुँचमा रहेका अवरोधहरू हटाउन पनि समितिले सिफारिस गऱ्यो।[३२]

मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को दफा २२९ ले जबरजस्ती करणीको घटनामा उजुरी दायर गर्ने हदम्यादलाई जबरजस्ती करणीको अपराध भएको मितिबाट एक बर्षसम्मका लागि गरेको छ।[३३] यद्यपि यो हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था पनि अपर्याप्त छ र ती घटनाहरू घटेको समयावधि एक वर्षभन्दा बढी व्यतीत भइसकेको हुनाले द्वन्द्वका पीडितहरूलाई यसले न्याय दिन सक्दैन।

महिलाहरू आफू विरुद्ध भएका हिंसाको मात्राअनुसार आफैलाई दोषी ठान्छ। अशिक्षाका कारणले यस्ता हिंसाको विरुद्ध उपचारबारे ज्ञान नहुँदा यस्ता समस्याहरू उत्पन्न हुन्छन्। परम्परागत रूपमा नै राज्यका निकाय तथा न्यायिक संयन्त्रमा पुरुष सदस्यको बाहुल्यता रहने गरेको कारण निर्णयमा पनि उनीहरूको भूमिका प्रमुख रहने गरेको छ। त्यसैले महिलाहरूले आफूले केही गर्दा पुरुषहरूले आफ्ना विरुद्ध नकारात्मक धारणा राख्दछन् कि भनेर डराउँछन्। अभियोजन प्रक्रिया निकै खर्चिलो पनि हुन्छ। महिलाले राज्यको सहयोगबिना आफना समस्या गुनासो वा पीडा ब्यक्त गर्न वा प्रमाणहरू पेश गर्न सक्दैनन्। त्यसैले कानुनी प्रक्रियामा जान नसक्ने पीडितहरूको लागि निःशुल्क कानुनी सहायता कार्यक्रममा बढीभन्दा बढी लगानी गरिनुपर्दछ। यस्ता

[२९] मुलुकी ऐनको जबरजस्ती करणीसम्बन्धी महलको ११. न

[३०] सपना प्रधान मल्ल बि. प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषदको कार्यालय समेत रिट नं ३५६१

[३१] नेपालः लैङ्गिक दृष्टिकोणमा सङक्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरू, संक्षिप्त टिप्पणी पत्र मे २०२१, International Commision of Jurists पेज ११।

[३२] पूर्णमाया बि. नेपाल, मानब अधिकार समिति, Views adopted by the Committee Concerning Communication No. 2245/2013, UN Doc CCPR/C/119/D/2245/2013 (23 June 2017).

[३३] मुलुकी फौजदारी अपराध संहिता २०७४ को दफा २२९।

श्रोत र सुविधाबारे जन चेतना जगाउने कार्यक्रमहरू विशेष गरी महिलाहरूलाई लक्षित गरी सञ्चालन हुनुपर्दछ।[३४]

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रदान गरी कानूनी राज्यको स्थापना गर्ने सिलसिलामा सत्य तथ्य पत्ता लगाई पीडितलाई परिपूरण दिलाउनका लागि द्वन्द्व कालमा महिला तथा बालबालिकाहरूले भोग्नु परेका पीडा र अनुभव, उनीहरूले यसमा निर्वाह गरेको भूमिका, उनीहरूमाथि परेको द्वन्द्वको प्रभाव आदिलाई बेवास्ता गर्न सकिदैन। ती पक्षहरूलाई बेवास्ता गरियो भने सङ्क्रमणकालीन न्यायको मर्म माथि नै आघात पर्न जान्छ।[३५]

५. सशस्त्र द्वन्द्वबाट महिला तथा बालबालिकामा परेको असरको निरूपण

आयोग राज्यको संयन्त्र नै भएकोले लैङ्गिक संवेदनशीलतालाई मध्यनजर गरी प्रक्रिया एवंम् हरेक गतिविधि गर्दा लैङ्गिक दृष्टिले समान हुने गरी गरिनु पर्छ। लैङ्गिक समता हासिल गर्ने उद्देश्यका साथै आयोगहरूको सञ्चालनमा लैङ्गिक विषयहरूको सम्बोधन गर्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्न दुबै आयोगका सदस्यहरू र आयोगका कर्मचारीहरूलाई लैङ्गिक संवेदनशीलतासम्बन्धी तालिम प्रदान गनुपर्छ।

द्वन्द्वले मानसिक स्वास्थ्यमा निकै प्रभाव पारेको छ। यस समस्यालाई समाधान गर्नको लागि तालिम प्राप्त मानसिक स्वास्थ कार्यकर्ताको आवश्यकता पर्दछ। विश्वमा द्वन्द्व क्षेत्रमा तालिम प्राप्त मानसिक स्वास्थ्य कार्यकर्ताको पहुँच बढिरहेको अवस्थामा नेपालमा पनि मनोपरामर्शकर्ता, मनोवैज्ञानिक तथा मनोचिकित्सकको अनावश्यकतालाई महसुस गरिएको छ। परामर्श तथा मनोसामाजिक पुनःस्थापनाको कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ।

सबै पीडितहरूका लागि न्याय सुनिश्चित गर्नका लागि सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा भएका बलात्कार र अन्य यौनजन्य हिंसाका घटनाका सम्बन्धमा उजुरी दायर गर्ने हदम्याद सम्बन्धी व्यवस्था हटाउन मुलुकी अपराध संहितामा संशोधन गर्न सबै आवश्यक कदम चाल्ने। बलात्कार र अन्य यौनजन्य हिंसा लगायत मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनका घटनाहरूमा फौजदारी जवाफदेहीतालाई प्रतिस्थापन गर्ने गरी आममाफी र मेलमिलापको प्रयोग नगरिने कुराको सुनिश्चिता गनुपर्ने छ। ।

सत्य निरूपण आयोगले विशेष गरी मानसिक रूपले आघातित, बालबालिका, बुद्ध तथा यौन हिंसाका पीडितहरू र तिनका साक्षीहरूको बारेमा सूचना प्रस्तुत गर्दा , अभियोजनका लागि सिफारिस गर्दा र उनीहरूको कार्यक्रममा उपस्थित हुँदा र प्रमाण प्रस्तुत गर्दा विशेष विधि अपनाउनु पर्ने हुन्छ, जुन विधिबाट निजहरूको आत्म सम्मानमा कुनै किसिमको ठेस नपुगोस्।

सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा महिलाहरूले भोग्नु परेको अनुभवलाई उनीहरूले भोगेका शारीरिक क्षतिमा मात्र सीमित नगरी द्वन्द्वको समयमा भएको संरचना गत लैङ्गिक पूर्वाग्रह र त्यसका परिणामहरूलाई पनि ध्यान दिने अवधारण अवलम्बन गर्ने। अनुसन्धान प्रणालीलाई महिला तथा बालिका मैत्री बनाइनुपर्छ। महिला तथा बालिकाको न्यायसम्म पहुँच पुँर्‍याउन न्यायाधीश, कानून व्यवसायी, अनुसन्धान कर्ता र प्रहरीलाई उपयुक्त तालिमको व्यवस्था गरिनुपर्छ।

नेपालमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा मानव अधिकारको गम्भीर उल्लघंन भएको विषयमा बेपत्ता पारिका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग स्थापना भई द्वन्द्वका घटनाहरू छानविन गरिरहेकोमा पीडित केन्द्रित रही अनुसन्धान गनुपर्ने देखिन्छ। पीडित मैत्री अनुसन्धानको लागि अनुसन्धान गर्ने निकायले

[३४] संक्रमाणकालीन न्याय र महिला पहिलो संस्करण ः २०६७, प्रकाशक ः एड्भोकेसी फोरम गैरीधारा, काठमाण्डौ पेज ४०।

[३५] Ibid

अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त तथ्य जानकारीहरूको अलावा पीडितहरूको बारेमा गोपनीयता समेत कायम गर्नुपर्ने हुन्छ। पीडितको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्नु, क्षतिपूर्ति र पुनःस्थापनाको व्यवस्था, सम्मान पूर्ण व्यवहार र मान्यता, पीडकबाट हुने धाक धम्की प्रतिशोध र हानिबाट हुने संरक्षण र सूचनाको गोपनीयता कायम गरी पीडितको पीडा र तनावलाई घटाउन सहयोग गर्नु पीडितका आवश्यकता हुन्।

६. निष्कर्ष

शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरे पश्चात् द्वन्द्व पीडितहरूको तत्कालका आवश्यकताहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि सरकारले राहतका विभिन्न कार्यक्रमहरू ल्याए तापनि बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसा, यातना र दुर्व्यवहारका पीडितहरूलाई सरकारको सो कार्यक्रमबाट बाहिर पारियो।

द्वन्द्वको क्रममा र द्वन्द्व पछिको समयमा महिलाहरूले गरेको नविन अनुभवहरूको परिप्रेक्ष्यमा नेपालका सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाहरूमा लैङ्गिक रूपमा संवेदनशील अवधारण अवलम्बन गरिनु अपरिहार्य छ। मानवअधिकार उल्लंघन तथा ज्यादतीहरूको विभिन्न कारण तथा परिणामहरू र पुरुष तथा महिलामाथि पार्ने फरक प्रभाव बुझ्न र लैङ्गिक मैत्री सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी कार्यक्रमहरूको निर्माण तथा कार्यान्वयनलाई सहजीकरण गर्न महत्वपूर्ण छ। नेपाल सरकारले सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूको स्थापना गर्ने सन्दर्भमा धेरै प्रयासहरू गरेता पनि अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई उचित ध्यान दिन सकेको पाइँदैन। यसका अतिरिक्त, नेपालका सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियामा लैङ्गिक दृष्टिकोणलाई धेरै हदसम्म उपेक्षा गरिएको छ ।

साथै, सर्वोच्च अदालतले पनि मानव अधिकारको गम्भीर उल्लंघनका घटनाहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई आममाफी हनु नसक्ने ठहर गरेको छ, किनभने त्यसले नेपालको संविधान र नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि अभि सन्धिहरूले प्रत्याभूत गरेको पीडितको प्रभावकारी उपचार प्राप्त गर्ने हकको उल्लङ्घन गर्दछ। सत्य आयोग ऐनमा समावेश गरिएको प्रावधानले राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय कानुन दुबैको उल्लङ्घन हुने भएकोले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग वा अन्य कुनै पनि सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रले बलात्कार र अन्य यौन जन्य हिंसाका मुद्दाहरूमा आममाफी दिने वा पीडित र पीडक बीच मेलमिलाप गराउने छैन भनि स्पष्ट ऐनमा संशोधन गरिनु आवश्यक छ। यस सम्बन्धमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले गरेका सिफारिस पनि पुर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन जरुरी छ।

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिः पीडित र उचित उपचार

सपना दनै♦ सेमन्त दाहाल⌘

१.पृष्ठभूमिः

व्यक्तिलाई निजको इच्छा विपरीत अपहरण गर्ने, गैर कानूनी थुनामा राख्ने र व्यक्तिको स्वतन्त्रतामा बन्देज लगाउने कार्यलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य भनिन्छ। व्यक्ति बेपत्ता पार्नु गम्भीर मानवीय अपराध हो। यस्ता अपराधिक कार्यलेले बेपत्ता भएका व्यक्तिहरूको एकातर्फ स्वतन्त्र र सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारका साथै अन्य हक अधिकारबाट वञ्चित गर्छ भने अर्कोतर्फ उनीहरूका आफन्तलाई आफ्ना प्रियजन के कस्तो अवस्थामा रहेका छन्, उनीहरू जीवित छन् वा छैनन् भन्ने अनिश्चितताको गहिरो पीडामा बाँच्न बाध्य बनाउँछ।[१] व्यक्तिलाई उसको इच्छा विपरित बेपत्ता पार्ने कार्यलाई विश्वभर उत्पीडनको रूपमा लिईन्छ। राज्य र विद्रोही पक्षले आन्तरिक द्वन्द्वको समयमा जनतालाई आतङ्कित गर्न, विपक्षीलाई मौन बनाउन र पीडित र उनीहरूका परिवारलाई असहनीय पीडा दिनको लागि व्यक्ति बेपत्ता गर्ने गरेको पाईन्छ। द्वन्द्वको समयमा व्यक्तिहरू बेपत्ता पारिनु अनौठो घटना होइन। कुनै पनि राज्यमा द्वन्द्वको समयमा मात्र नभई अन्य समयमा पनि व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको घटना पनि रहिआएको छ। नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा थुप्रै मानव अधिकार र मानवीय कानूनको उल्लङ्घन भयो। नेपालमा भएको द्वन्द्वको समयमा लाखौं मानिसहरू प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भए र हजारौं मानिसहरू बेपत्ता पारिए। नेपालमा भएको १० वर्षे द्वन्द्वको समयमा मुख्यतः व्यक्तिको इच्छा विपरित बेपत्ता पार्न नहुने र व्यक्तिलाई शारीरिक तथा मानसिक यातना दिन नहुने लगायतका मानव अधिकारको उल्लङ्घन भएको पाइन्छ।

द्वन्द्वको विधिवत् अन्त्य नेपाल सरकार र तत्कालीन द्वन्द्वरत ने.क.पा. (माओवादी) बिच २०६३ मा सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौताद्वारा भएको थियो। शान्ति सम्झौताको धारा ५.२.३ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा ३३ मा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरुको सम्बन्धमा गठित बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग (यसपछि "**बेपत्ता छानविन आयोग**") प्रतिवेदनको आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका पीडित परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने तथा समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न उच्चस्तरीय सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने प्रावधान उल्लेखित थियो। सोहि कानुनी आधारमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१ (यसपछि "**आयोग ऐन**" भनिएको) जारी भएको थियो। यस आयोग ऐन अन्तर्गत २०७१ माघ २८ गते स्थापना भएका दुई छुट्टा छुट्टै आयोग, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग

♦ अधिवक्ता

⌘ अधिवक्ता

[१] Redress Ending Torture, Seeking Justice for Survivors, *Strategic Litigation of Enforced Disappearance in Africa,* pg.15 June 2021.https://redress.org/wp-content/uploads/2021/07/Practice-Note-5-Strategic-Litigation-of-Enforced-Disappearance-in-Africa.pdf [Last Visited: 14.01.2022].

(यसपछि "**सत्य निरुपण आयोग**" भनिएको) र बेपत्ता छानविन आयोगले नेपालका सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, पीडित र उनीहरूको परिवारलाई राहत उपलब्ध गराउने, मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, लगायतका उद्देश्य राखी नेपालका बेपत्ता पारिएको पीडितलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गर्दै गठन भएको देखिन्छ।

२.व्यक्ति बेपत्ता पारिने गैरकानूनी कार्यलाई नियन्त्रण गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजः

व्यक्तिलाई बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने विषयलाई अन्तराष्ट्रिय रूपमा सम्बोधन गर्न बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२ (यसपछि "बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्र" भनिएको) संयुक्त राष्ट्र संघबाट जारी गरियो। यस बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको घोषणापत्रले राज्यले बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्य सहन नगर्ने, यस्ता कार्यको रोकथाम तथा उन्मूलनमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय रुपमा सहकार्य गर्ने, यस्ता कार्यको गम्भीरतालाई ध्यानमा राखी उचित दण्डसजाय अन्तरगत फौजदारी कसुर मान्नु पर्नेछ भनी मार्गनिर्देशन गरेको छ। साथै, बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न केन्द्रीत गरी बलपूर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, २००६(यसपछि "बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धि" भनिएको) संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाबाट स्वीकृत गरी विश्वव्यापी रुपमा लागू गरियो। यस बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिमा कसैलाई पनि बलपूर्वक बेपत्ता नगराइने, गोप्य थुनामा नराखिने, बेपत्ता पार्ने कार्यलाई कानुनद्वारा फौजदारी कसुर कायम गरी दण्डनीय बनाउने, राजनीतिक कसुर नमान्ने, व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यको अनुसन्धान गर्ने र जिम्मेवार व्यक्तिलाई सजाय दिने दायित्व राज्यको हुने भनी उल्लेख गरेको छ। साथै बेपत्ता पारिएका पीडितहरुलाई प्रभावकारी उपचारको अधिकार प्रत्याभूत गर्ने, व्यक्ति बेपत्ताको आरोप लगाइएको घटनाको सम्बन्धमा निष्पक्ष छानविनको सुनिश्चितता तुल्याउने, उजुरकर्ता, साक्षी र पीडितका आफन्तहरुको सुरक्षा व्यवस्था गर्ने लगायतका दायित्वहरु पनि पक्ष राज्यको हुनेछ भनी उल्लेख गरेको छ।[२] नेपाल बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिको पक्ष राष्ट्र नरहेको भए तापनि यस महासन्धिमा उल्लेख भएका दायित्वहरु नैतिक रूपमा नेपालले अवलम्बन गर्नुपर्छ। साथै नेपालले बेपत्ता पारिएका र पीडितलाई उचित न्याय र संरक्षण प्रदान गर्न संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिलाई अनुमोदन गर्नु पर्ने देखिन्छ।

३.व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य नियन्त्रण गर्ने सम्बन्धमा राष्ट्रिय कानुनः

व्यक्तिलाई बेपात्ता पार्ने कार्य नेपालको संविधानले सुनिश्चित गरेको मौलिक अधिकारको धारा १७ स्वतन्त्रताको हक, धारा १६ सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने हक, धारा २० न्याय सम्बन्धी हक, धारा २१ अपराध पीडितको हक, धारा २२ यातना विरुद्धको हक र धारा २३ नजबन्द विरुद्धको हक विपरितको कार्य हो। साथै मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ ले व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्यलाई फौजदारी कसुर भनी परिभाषित गरेको छ। सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी घटना र त्यस्तो घटनामा संलग्न व्यक्तिहरुको बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानविन गरी वास्तविक तथ्य सार्वजनिक गर्न, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न, द्वन्द्वको समयमा भएको घटनाबाट पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा

---

[२] महेश शर्मा पौडेल, *बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यको संरक्षण सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज,* सत्यको खोजी, वर्ष१, अंक १, पृष्ठ १३।

संलग्न व्यक्तिलाई कानूनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्नको लागि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग तथा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन भएको छ।[३] साथै अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गर्न, पीडितलाई सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय सुनिश्चित गर्न र पीडितको हक हितको संरक्षण गर्न अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएको छ।[४]

४.बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र पीडित

साथै अपराध पीडितको न्यायको अधिकार सुनिश्चित गर्न, पीडितलाई सामाजिक पुनःस्थापना र क्षतिपूर्ति सहितको न्याय सुनिश्चित गर्न र पीडितको हक हितको संरक्षण गर्न अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ जारी भएको छ। प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रुपमा असर तथा क्षति भोगेका व्यक्ति पीडित व्यक्ति हुन्। महासन्धिले पीडितलाई बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र बेपत्ता पारिएको घटनाबाट प्रत्यक्ष रुपमा प्रभावित भएका व्यक्ति भनेर परिभाषित गरेको छ।[५] त्यसै गरी, आयोग ऐनले कानून बमोजिम पक्राउ गर्न, अनुसन्धान तहकिकात गर्न वा कानून कार्यान्वयन गर्न अख्तियारी पाएको व्यक्ति वा सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरेको, हिरासतमा राखेको वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिएको व्यक्तिलाई मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष उपस्थित नगराउने, मुद्दा हेर्ने अधिकारी समक्ष प्रचलित कानून बमोजिम उपस्थित गराउनु पर्ने अवधि व्यतीत भएपछि पनि सरोकारवालालाई भेटघाट गर्न नदिने वा निजलाई कहाँ, कसरी र कुन अवस्थामा राखिएको छ भन्ने सम्बन्धमा जानकारी नदिने वा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा कुनै संगठन वा संगठित वा असंगठित समूहको नामबाट कुनै पनि व्यक्तिलाई पक्राउ वा अपहरण गरी वा कब्जामा वा अन्य कुनै किसिमले नियन्त्रणमा लिई निजको वैयक्तिक स्वतन्त्रताबाट वञ्चित गर्ने कार्यलाई व्यक्ति बेपत्ता पार्ने कार्य भनि परिभाषित गरेको छ।[६]आयोग ऐनले सशस्त्र द्वन्द र अन्य समय हुने व्यक्ति बेपत्ता हुने कार्यलाई समेटेको छ।

साथै सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरुप मृत्यु भएको वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा आर्थिक रुपमा हानी नोक्सानी पुगेको वा थुनामा रहेको व्यक्ति तथा निजको परिवारको सदस्यलाई पीडित भनी सम्झनु पर्छ र सो शब्दले मानव अधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरुप मानवीय, सामाजिक वा सामुदायिक रुपमा गम्भीर प्रतिकूल असर पुग्न गएको समुदाय समेतलाई जनाउँछ भनी आयोग ऐनमा उल्लेख भएको छ।[७]

५.पीडित व्यक्ति र उचित उपचार

द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएको घटनाले बेपत्ता पारिएको कार्यबाट पीडितलाई पर्ने प्रभाव र मानसिक यातनाको हामी कल्पना समेत गर्न सक्दैनौं। द्वन्द्वको क्रममा राज्य र विद्रोही पक्षबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र त्यस्तो कार्यबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभावित भएका व्यक्तिलाई हुने प्रभाव कुनै मूल्यमा मापन गर्न सकिन्न। त्यसै गरी, द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएको घटनाले पीडितहरूमा दीर्घकालीन भौतिक र मनोवैज्ञानिक प्रभाव पार्छ। व्यक्ति जीवित वा मरेको अनिश्चितताले उनीहरूको परिवारलाई गम्भीर आघात र पीडा परेको हुन्छ। साथै,

[३] प्रस्तावना, बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१।

[४] प्रस्तावाना, अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५।

[५] धारा २४(१), बलपुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्ति संरक्षण सम्बन्धी अन्तराष्ट्रिय महासन्धि २००६।

[६] दफा २(ट) बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१।

[७] दफा २ (ज), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन,सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन,२०७१।

बेपत्ता पारिएका आफ्ना प्रियजनहरूको सत्य खोज्न जीवन समर्पित गर्दा पीडितहरूको पीडा भयानक छ। द्वन्द्वको क्रममा भएको यस्तो अमानवीय कार्यबाट प्रभावित पीडितहरुलाई उचित समयमा प्रभावकारी उपचार दिनु पर्ने दायित्व राज्यको हो। पीडितको आवश्यकता अनुसार उनीहरूलाई परेको प्रभावलाई सम्बोधन समयमा गर्न नसके त्यसले झन् पीडितहरुलाई पीडा थप्ने काम गर्दछ। अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय कानुनले बेपत्ता पारिएको कार्यबाट पीडित भएको व्यक्तिको लागि उचित उपचार र समयमा नै न्याय दिनु पर्ने सुनिश्चित गरेको पाईन्छ। नेपालले अनुमोदन तथा स्वीकार गरी सकेका अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार सम्बन्धी सन्धि सम्झौताहरुले निर्धारण गरेको दायित्वबाट राज्यले उन्मुक्ति नपाउने विश्वव्यापी सिद्धान्तहरुलाई अवलम्बन गर्दै नेपालको सशस्त्र द्वन्दमा बेपत्ता पारिएको कार्यको छानविन, दोषीलाई सजाय तथा पीडित व्यक्ति र पीडित परिवारलाई उचित पुनर्स्थापना र परिपूरणको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ।

५.१. अन्तरर्राष्ट्रिय कानुनमा उचित उपचार सम्बन्धी

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले पीडितहरुलाई राहत उपलब्ध गराउनु पर्ने दायित्व सम्बन्धित राज्यको रहेको तथा पीडितलाई प्रभावकारी उपचार समयमा नै प्रदान गर्नु पर्ने कुरामा जोड दिएको पाईन्छ। बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको घोषणापत्रले शीघ्र र प्रभावकारी न्यायिक उपचारको अधिकार हुने[८] र पीडित र पीडितका परिवारलाई उपचार प्राप्त गर्ने र पर्याप्त क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार सहित सम्भव भएसम्म पूर्ण पुनर्वासको सुनिश्चितता गरिनु पर्नेछ [९] भनी मार्ग निर्देशन गरेको छ। साथै, बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिले बेपत्ता पारिएका पीडितहरुलाई प्रभावकारी उपचारको अधिकार प्रत्याभूत गर्नु पर्ने जिम्मेवारी राज्यको दायित्व हो भनी निर्धारण गरेको छ। बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिले पक्ष राज्यले पीडितलाई हदम्यादभित्र नै प्रभावकारी उपचार अधिकार सुनिश्चित गर्नु पर्ने व्यवस्था गरेको छ।[१०] बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघको महासन्धिले बलपूर्वक बेपत्ता पीडित भएकाहरूलाई परिपूरण र शीघ्र, निष्पक्ष र पर्याप्त क्षतिपूर्ति प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ भनी उल्लेख गरेको छ।[११] यस बेपत्ता पारिएको व्यक्ति सम्बन्धी संयुक्त राष्ट्र संघको महासन्धिमा उल्लेख गरेको परिपूरणले भौतिक र नैतिक क्षतिलाई समेत समावेश गरेको छ र पुननिर्माण पुनर्स्थापना, सन्तुष्टि र भविष्यमा पुनरावृत्ति नहुने कुराको प्रत्याभूति, र क्षतिपूर्ति जस्ता उचित परिपूरण उल्लेख गरेको छ।[१२]

५.२. राष्ट्रिय कानुनमा उचित उपचारको व्यवस्था

नेपालको प्रचलित कानुनले पनि पीडितलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्न, पुनर्स्थापना गर्न वा अन्य उपयुक्त व्यवस्था गर्न बेपत्ता छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले नेपाल सरकार समक्ष

---

[८] धारा ९, बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२।

[९] धारा १९, बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी घोषणापत्र, १९९२।

[१०] धारा ८(२) बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न केन्द्रित गरी बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि, २००६।

[११] धारा २४(४),बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न केन्द्रित गरी बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि, २००६।

[१२] धारा २४(५), बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट व्यक्तिलाई संरक्षण गर्न केन्द्रित गरी बल पुर्वक बेपत्ता पार्ने कार्यबाट सबै व्यक्तिको संरक्षण सम्बन्धी अन्तरराष्ट्रिय महासन्धि, २००६।

सिफारिस गर्न सक्नेछ भनी आयोग ऐनमा व्यवस्था गरेको छ।[१३] आयोग ऐनमा पीडित वा पीडितको अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थोपचार, सीपमूलक तालीम, बिना ब्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारको सुविधा, आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।[१४] आयोग ऐनमा पीडित वा पीडितको अवस्था अनुसार निजको परिवारको कुनै सदस्यलाई निःशुल्क शिक्षा तथा स्वास्थोपचार, सीपमूलक तालीम, बिना ब्याज वा सहुलियतपूर्ण ब्याजमा ऋण सुविधा, बसोबासको व्यवस्था, रोजगारको सुविधा, आयोगले उपयुक्त सम्झेको अन्य सुविधा वा सहुलियत उपलब्ध गराउन आयोगले नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरेको छ।[१५]

५.३ बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र पीडित परिवारलाई दिन सकिने उपचारहरु

अभियोजन र सत्य तथ्यको खोजीका अतिरिक्त मानव अधिकार उल्लङ्घनमा परेका पीडितहरुलाई क्षतिपूर्ति पाउने अधिकार रहेको हुन्छ। क्षतिपूर्ति आर्थिक क्षतिपूर्ति मात्र हुन्छ भन्ने छैन, राज्यद्वारा तथ्यको प्रमाणीकरण, गल्ती स्वीकार र उचित परिपूरण पनि हुन सक्छ। पीडितको अधिकारको पुनर्स्थापनाको न्यूनतम मापदण्ड भनेको उनीहरूलाई सत्य तथ्यको खोजी, न्याय, क्षमायाचना, स्मारकको निर्माण र पीडितलाई परेको मानसिक र शारीरिक क्षतिको क्षतिपूर्तिको ग्यारेन्टी गर्नु हो।[१६] अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा मानव अधिकार तथा मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका लागि पीडितको उपचारका लागि निम्न अधिकारहरू समावेश पाईन्छः[१७]

क) न्यायमा समान र प्रभावकारी पहुँच;
ख) पर्याप्त, प्रभावकारी र शीघ्र क्षतिपूर्ति;
ग) उल्लङ्घन र परिपूरण संयन्त्र सम्बन्धी जानकारीमा पहुँच

पीडकलाई सजाय र पीडितलाई मौद्रिक क्षतिपूर्ति दिएर मात्रै पुग्दैन। राज्यले पीडितलाई उपचार प्रदान गर्दा पीडितको लागि उचित परिपूरण के हुन सक्छ भनी बुझ्नु जरुरी छ। पीडकलाई सजाय दिनु र पीडितलाई मौद्रिक क्षतिपूर्ति दिनु पीडितलाई केही हदसम्म न्याय दिने भए तापनि पीडितलाई पूर्ण न्याय भएको महसुस हुँदैन। त्यसैले यसका साथै पुनर्स्थापना, पुनरावृत्ति नहुने ग्यारेन्टी, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको

[१३] दफा २३(१), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१।

[१४] दफा २३(२), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१।

[१५] दफा २३(३), बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन, २०७१।

[१६] *Reparations in Columbia: Where To?* Mapping the Columbian Landscape of Reparations for Victims of the Internal Armed Conflict, Policy Paper (2019), pg. 23. Available at: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ColombiaReparationsPolicyReportFORAPPROVAL-SP-HR-NoCrops.pdf [Last Visited: 14-01-2022]

[१७] धारा ११, अन्तर्राष्ट्रिय मानव अधिकार कानूनको घोर उल्लङ्घन र अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनका पीडितहरूको उपचार र परिपूरणको अधिकारसम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्त र दिशानिर्देशहरू २००५।

पुनर्स्थापना, कानूनी र सामाजिक पुनर्स्थापना, कुनै पनि प्रकारको शारीरिक वा मानसिक क्षतिको लागि चिकित्सा र मनोवैज्ञानिक हेरचाह, सन्तुष्टि, परिपूरण जस्ता कुराहरूको समावेश गर्न सकिन्छ।[१८]

सबै पीडितहरूलाई एकै प्रकारको उपचारको आवश्यक परेको हुँदैन। पीडितहरुको आवश्यकता अनुसारको क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नु नै राज्यको मूल दायित्व हो। विशेषगरि कानूनी र व्यक्तिगत उपाय अपनाएर पीडित र तिनका परिवारलाई न्याय प्रदान गर्न सके मात्र पीडितलाई प्रभावकारी उपचार प्रदान गर्न सकिन्छ। पीडित र निजका परिवारहरुको आर्थिक र सामाजिक हैसियत हेरेर सहयोग दिनु उनीहरुलाई सही हकमा न्याय दिनु हो।

अभियोजन पीडकलाई लक्षित गरिन्छ भने परिपूरण, संस्थागत सुधार र क्षतिपूर्ति पीडितलाई लक्षित गरिन्छ। पीडित केन्द्रित सङ्क्रमणकालीन न्याय प्रक्रियाको प्रभावकारितालाई पीडितको आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्ने क्षमताको आधारमा मापन गर्न सकिन्छ। अपराधिकरण र यस्ता घटनामा संलग्न भएका व्यक्तिलाई सजाय दिनुका साथसाथै अन्य उपचारको माध्यम खोज्नु भनेको पीडितलाई केन्द्रीत गरेर सङ्क्रमणकालीन न्याय सुनिश्चित गर्नु हो।[१९]

बलपूर्वक बेपत्ताको कार्यबाट पीडित भएका व्यक्ति र पीडितको अवस्था हेरी निम्न परिपूरण प्रदान गर्न सकिन्छः

क) पुनर्स्थापना

पुनर्स्थापना भन्नाले कुनै पनि पीडितलाई उसको हक हनन गरिनुभन्दा अगाडि पीडित के कस्तो अवस्थामा थियो, उसको जिवनयापन कस्तो थियो त्यही अनुसार सकेसम्म उसको पुरानो अवस्थामा पीडितलाई पुर्याउनु हो। बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र तिनका परिवारहरुको सन्दर्भमा पुनर्स्थापना गर्नु भनेको बेपत्ता पारिएको व्यक्तिको सत्य तथ्य पहिचान गर्नु र उनीहरूलाई स्वतन्त्र गरी उनीहरूको परिवार समक्ष पुर्याइदिनु हो। सशस्त्र द्वन्दमा बलपूर्वक बेपत्ताका पीडितहरुलाई सम्पूर्ण रुपमा पुनर्स्थापना गर्न कठिन भए तापनि त्यस्ता व्यक्तिलाई भेदभाव नगरी अन्य उचित उपचार र क्षतिपूर्तिको व्यवस्था गर्नु पर्छ।[२०]

ख) क्षतिपूर्ति

बलपूर्वक बेपत्ता गरिएको अपराधको गाम्भीर्यको आधारमा पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिई राज्यले आफ्नो दायित्व पुरा गर्नु पर्ने छ। पीडितलाई पूर्वस्थितिमा पुनर्स्थापना गर्न सम्भव नभएको अपराधहरुको लागि क्षतिपूर्ति महत्त्वपूर्ण प्रभावकारी उपचार हो।[२१] पीडितहरूलाई प्रदान गरिएको क्षतिपूर्तिको उद्देश्य भनेको बेपत्ता पारिएको कार्यको प्रकृति र प्रभावको लेखाजोखा गर्न, बेपत्ता

---

[१८]Para 53 Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, A/HRC/22/45 Available at : https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/RegularSession/Session22/A.HRC.22.45_English.pdf

[१९]Pooja Karki, *Identifying Gaps and Consolidating Transitional Justice Mechanism* pg. 23. Available at: https://daayitwa.org/storage/archives/1582520292.pdf [Last Visited: 14-01-2022].

[२०] Para 55, *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances*, A/HRC/22/45.

[२१]Para 57 *Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances*, A/HRC/22/45.

पारिएको कार्यले गर्दा भएको क्षति, र पीडितको वर्तमान जोखिम अवस्था, भिन्न दृष्टिकोण प्रयोग गरी प्रगतिशीलताको सिद्धान्तहरू पछ्याउने हो।[२२]

मुख्यतः बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र तिनका परिवारलाई दिने क्षतिपूर्तिलाई मौद्रिक क्षतिपूर्तिमा मात्र सिमित गरिनु हुदैन। क्षतिपूर्तिमा अन्य उपचार समेत समावेश गर्नु अत्यन्त जरुरी देखिन्छ। पीडितको अवस्था र आवश्यकता हेरी क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नु पर्छ। यसरी क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दा पीडितलाई राहत र अन्तरिम राहतको व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ।
अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवीय कानूनको गम्भीर उल्लङ्घनको परिणाम स्वरूप, उल्लङ्घनको गम्भीरता र प्रत्येक मुद्दाको परिस्थितिसँग र पीडितलाई परेको क्षति भित्र रही क्षतिपूर्ति दिनु पर्नेछ। क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दा पीडितलाई परेको शारीरिक वा मानसिक हानि, गुमाएको रोजगारी अवसरहरू, शिक्षा र सामाजिक क्षति, भौतिक क्षति, आम्दानीको हानि, नोक्सान सहित कमाउने क्षमता तथा नैतिक क्षतिलाई आधार मानी प्रदान गर्न सकिन्छ। क्षतिपूर्तिमा आर्थिक क्षतिपूर्तिका साथैकानुनी वा विशेषज्ञ सहायता, चिकित्सा सेवाहरू, मनोवैज्ञानिक र सामाजिक सेवाहरू, रोजगारीका अवसरहरू लगायतका पीडितलाई दिन सकिन्छ।

ग) पुनर्वास

बेपत्ता परिएका पीडित र उनीहरूको परिवारलाई सम्भव भएसम्म पूर्ण पुनर्वास गर्नु पर्छ पुनर्वासमा पीडित र उनीहरूको परिवारलाई अनिवार्य रुपमा चिकित्सा र मनोवैज्ञानिक हेरचाह साथै कानूनी र सामाजिक सेवाहरू समावेश गर्नु पर्छ।[२३] पीडितलाई मनोवैज्ञानिक उपचार प्रदान गर्दा प्रत्येक पीडितको विशेष परिस्थिति र अवाश्यकतालाई ध्यानमा राखी दिनु पर्नेछ। पीडित र पीडितका परिवारलाईस्वास्थ्य सेवा, विशेष शिक्षा कार्यक्रम र मनोवैज्ञानिक सहायता लगायतका साथैसामाजिक सुविधा र सामाजिक सहयोग आवश्यक हुन्छ।

घ) सन्तुष्टी र कार्य पुनः दोहोराउन नदिने

बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र तिनका परिवारलाई सो कार्य पुनः नदोहोरिने र सन्तुष्टीकोग्यारेन्टी गर्नु पर्छ। सन्तुष्टीको उद्देश्य भनेको पीडित र पीडित परिवारहरूलाई बेपत्ता पारिएको घटनाको सत्य तथ्य, घटनाको उल्लङ्घन र परिस्थितिको बारेमा थापा पाउने अधिकारलाई मान्यता दिनु हो।[२४] सन्तुष्टीलेले अनुसन्धान, सत्य र न्यायको प्रक्रियागत अधिकार पीडितहरूको परिपूरणको धारणामा समान रूपमा केन्द्रित हुन्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ। सन्तुष्टीले राज्यका निकायहरू र नागरिक समाजद्वारा पत्ता

[२२] *Reparations in Columbia: Where To?* Mapping the Columbian Landscape of Reparations for Victims of the Internal Armed Conflict, Policy Paper (2019), pg. 23. Available at: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ColombiaReparationsPolicyReportFORAPPROVAL-SP-HR-NoCrops.pdf [Last Visited: 14-01-2022].

[२३] Para 60, Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, A/HRC/22/45.

[२४] *Reparations in Columbia: Where To?* Mapping the Columbian Landscape of Reparations for Victims of the Internal Armed Conflict, Policy Paper (2019), pg. 44. Available at: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ColombiaReparationsPolicyReportFORAPPROVAL-SP-HR-NoCrops.pdf [Last Visited: 14-01-2022].

लगाएका सत्य र जघन्य अपराधका दोषीहरू विरुद्धको न्यायिक कारबाहीबाट निस्कने न्यायिक सत्यलाई समेटेको हुन्छ।[२५]

सत्यको खोजी, सत्यतथ्य छानविन गर्ने र जिम्मेवार व्यक्तिको पहिचान, अभियोजन र कारबाही गर्ने दायित्व पनि पीडितका लागि सन्तुष्टिको एउटा रूप हो। बेपत्ता भएका पीडितहरू र पीडित परिवारहरूका लागि सन्तुष्टिको अन्य माध्यम भनेको न्यायिक निर्णय वा पीडित र पीडित व्यक्तिको गरिमा, प्रतिष्ठा र अधिकारहरू पुनर्स्थापाना गर्न आधिकारिक घोषणा गर्ने, सार्वजनिक माफी, उदाहरणका लागि सार्वजनिक समारोह मार्फत पीडितहरूप्रति श्रद्धाञ्जली हुन्छ।[२६]
पीडित जीवित नरहे उसको परिवारलाई सुचित गराउने, प्रयाप्त मात्रामा क्षतिपूर्ति प्रदान गरि उनीहरुको जीवनस्तर बलियो बनाउने राज्यले कदम चाल्न आवश्यक हुन्छ।[२७] सन्तुष्टीको सिद्धान्तले पीडितको सत्य तथ्य पत्ता लगाई अनुसन्धान गरि पीडक को हो भनि पहिचान खुलाई अभियोग लगाउने, दण्ड दिने जस्ता कार्य अगाडी बढाएमा पीडित र पीडित परिवारलाई न्याय पाउँछु भन्ने सन्तुष्टी आशा हुनेछ।

६.नेपालमा हाल पीडितको अवस्था, उचित उपचार र संक्रमणकालीन न्याय

सङ्क्रमणकालीन न्यायको मुख्य उद्देश्य भनेको पीडित व्यक्तिहरुलाई उचित परिपूरणको व्यवस्था गरी उनीहरूको पीडालाई भरसक कम गरी मानसिक रुपमा शान्तिको अनभुति दिलाउन सक्नु नै हो। राज्यले विगतको द्वन्द्वले एकआपसमा श्रृजना गरेको अविश्वास, घृणा र द्वेसलाईभरसक अन्त्य गरी समाजमा मेलमिलापको वातावरण श्रृजना गर्नु तथा भविष्यमा यस्तो द्वन्द नदोहोरियोस भनी व्यक्ति र समाजलाई आस्वस्तदिलाउन सक्नु पर्छ। द्वन्द्वपछिका समाजहरूमा संक्रमणकालीन न्याय विश्लेषण गर्दा मुख्यतः अभियोजन, सत्य खोज्ने प्रयासहरू र मेलमिलाप रणनीतिहरूको प्रभावमा ध्यान केन्द्रित गरेको पाईन्छ र साथै केहि हदसम्म मौद्रिक क्षतिपूर्तिलाई पनि स्थान दिइएको पाईन्छ। तर अन्य उपचारलाई खासै प्राथमिकतामा राखेको पाईदैन।

नेपालको प्रचलित कानुनले बेपत्ता पारिएको घटनाबाट प्रभावित पीडितहरुलाई उनीहरुको अवस्था अनुसार पीडितको लागि क्षतिपूर्ति र परिपूरणको व्यवस्था गरेता पनि हाल सम्म द्वन्दका समयमा बेपत्ता भएका कार्यबाट प्रभावित पीडित र पीडित परिवारहरूले न्याय र परिपूरण पाउन सकेका छैनन्। द्वन्दको समयमा संक्रमणकालीन न्यायको बारेमा नेपालको प्रचलित कानुनको रणनितिहरू बनाउँदा पीडितको आवश्यकता अनुसारको क्षतिपूर्तिको योजना पर्याप्त रुपमा राखिएको पाईंदैन।

---

[२५] *Reparations in Columbia: Where To?* Mapping the Columbian Landscape of Reparations for Victims of the Internal Armed Conflict, Policy Paper (2019), pg. 44. Available at: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/ColombiaReparationsPolicyReportFORAPPROVAL-SP-HR-NoCrops.pdf [Last Visited: 14-01-2022].

[२६] Para 63, Report of the Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, Working Group on Enforced or Involuntary Disappearances, A/HRC/22/45.

[२७] Principle 22, The Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law,

द्वन्दको समयमा बेपत्ता पारिएका आफ्ना प्रियजनको सत्य तथ्य खोजी, उनीहरूको अवस्था र सो अपराध गर्ने व्यक्तिलाई हुनु पर्ने सजाय र पीडित आफूले पाउनु पर्ने न्याय कुरी बसेका १० वर्षे द्वन्द्वका पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिनु र त्यस्तो कार्यमा संलग्न व्यक्तिलाई सजाय दिन सकियो भने मात्र पीडित र पीडित परिवारलाई न्याय दिनु हो। १० वर्षे द्वन्द्वको समयमा भएको मानव अधिकारको उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्न र पीडितलाई न्याय दिन भनी नेपालमा आयोग भएको छ। देशमा द्वन्द्व सकिएको पनि १५ वर्ष पुगिसक्दा पनि द्वन्द्वको समयमा बेपत्ता पारिएका व्यक्ति र पीडित परिवारले अहिलेसम्म पनि न्याय पाउन सकेका छैनन्। १० वर्षे द्वन्द्वको समयमा राज्य र विद्रोही पक्षबाट बेपत्ता पारिएका व्यक्ति यकिन तथ्याङ्क निकाल्ने प्रयास, पीडित र तिनका परिवारलाई पर्याप्त संरक्षण, सहायता र सहयोगका साथसाथै अपराध गर्नेहरूलाई उचित सजायको सुनिश्चितता प्रयास नेपालले गरेता पनि ती प्रयास नै पर्याप्त छन् भन्न मिल्न सक्ने अवस्था अहिले छैन।

७.निष्कर्ष

राज्यले द्वन्द्वका पीडितलाई प्रभावकारी उपचार दिनको लागि पीडितहरूलाई मौद्रिक क्षतिपूर्ति र पीडकलाई दण्डसजाय दिएर पुग्दैन भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी देखिन्छ। मौद्रिक क्षतिपूर्तिले पीडितहरूको जीवन पुनर्निर्माण गर्न महत्त्वपूर्ण भए ता पनि, यसले बेपत्ता पारिएका कार्यबाट प्रभावित पीडितको प्रभावहरूलाई पर्याप्त रूपमा सम्बोधन गर्दैन, र यसले पीडितहरूको अन्य चिन्ताहरूलाई सन्तुष्ट गर्न पनि सक्दैन। पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने प्रावधानलाई मात्र प्राथमिकतामा राखेर बेपत्ता पार्ने अपराधिक कार्य गर्ने व्यक्तिहरूलाई अनुसन्धान र अभियोजनको दायराबाट बाहिर राखेर दण्डहीनताको प्रश्रय दिनु हुँदैन। एकातिर पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने र अर्को तिर पीडकलाई उन्मुक्ति दिने हो भने पीडितले संक्रमणकालीन न्याय पाएको महसुश गर्न सक्दैनन्।

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले पनि मौद्रिक क्षतिपूर्ति साथसाथै अन्य परिपूरणको कल्पना गरेको छ। विश्वका थुप्रै देशहरुमा पीडितलाई उपचार प्रदान गर्दा क्षतिपूर्ति दिनु पर्ने जोड दिएता पनि क्षतिपूर्तिलाई मौद्रिक क्षतिपूर्तिसम्म मात्र सीमित गरिएको पाइन्छ। बेपत्ता पारिएका घटनाका पीडितहरूलाई क्षतिपूर्ति प्रदान गर्दा क्षतिपूर्तिको अधिकारलाई मौद्रिक क्षतिपूर्तिमा मात्र सीमित नगरी पुनर्स्थापनाको सुनिश्चितता, पुनरावृत्ति नहुने ग्यारेन्टी, व्यक्तिगत स्वतन्त्रताको पुनर्स्थापना, पीडित र पीडित परिवारलाई परेको कुनै पनि प्रकारको शारीरिक वा मानसिक क्षतिको लागि चिकित्सा र मनोवैज्ञानिक हेरचाह, सन्तुष्टि र परिपूरण जस्ता अन्य क्षतिपूर्तिका प्रकारहरूलाई पनि समावेश गर्नु पर्छ।

सत्य तथ्य पत्ता लगाउनु, उचित क्षतिपूर्ति प्रदान गर्नु, आपराधिक जवाफदेहिता सुनिश्चित गर्नु र बेपत्ता पार्ने कार्यको पुनरावृत्ति वर्जित सुनिश्चित गर्ने उपाय कानुनले अंगीकार गर्न सके र त्यसलाई प्रभावकारी रुपमा लागु गर्न सके पीडितलाई साच्चिकै न्याय दिन सकिन्छ र पीडितले पनि न्याय पाएको अनुभूति गर्न सक्छन्। पीडित र तिनका परिवारलाई न्याय प्रदान गर्न पीडित, पीडक, राजनीतिक दल, सरकार र नागरिक समाज सबै एकजुट भएर काम गर्न अत्यन्त जरूरी देखिन्छ।

स्थानीय तहको नीति निर्माण तहमा द्वन्द्वपीडितको सहभागिता किन र कसरी?

गोविन्द लुईटेल*

विस्तृत शान्ति सम्झौता सम्पन्न भएको डेढ दशक पुगिसक्दा द्वन्द्वपीडितलाई न्याय प्राप्तिको बाटो कठिन बन्दै गएपनि स्थानीय तहको नीति निर्माणमा नेतृत्व तहमै सहभागी बनाउने काम हुन सकेको छैन। द्वन्द्वपीडितको सहभागिता र प्रतिनिधित्व स्थानीय तहका पालिकामा हुन नसकेको हो।

२०७२ सालको संविधानबाट संघीयता कार्यान्वयनमा आएसँगै मुलुकमा दुई वटा स्थानीय तहको निर्वाचन सम्पन्न भइसकेको छ। तर ती दुवै निर्वाचनमा द्वन्द्वपीडितहरु नीति निर्माण गर्ने स्थानीय तहको कार्यपालिकाको नेतृत्वमा पुग्न सकेनन्। द्वन्द्वपीडितलाई स्थानीय तहको नीति निर्माणका लागि नेतृत्वमा पुऱ्याउन ढिलो भइसकेको छ। ऐन नियममा समावेश गरी निर्वाचनको प्रक्रिया मार्फत् स्थानीय तहमा द्वन्द्वपीडितलाई सहभागी र प्रतिनिधित्व गराउन राज्यका संयन्त्र र राजनीतिक नेतृत्वले चासो नदिएका हुन्। पीडितले स्थानीय तहको निर्वाचन २०७९ को पूर्वसन्ध्यामा यो विषयमै आवाज बुलन्द गरेका थिए। डेढ महिना अगाडि द्वन्द्वपीडितहरुको काठमाडौंमा सम्पन्न भेलामा मुख्य मुद्दाकै रुपमा यो विषय उठ्यो।

स्थानीय तहका साथै आसन्न प्रदेश र संघीय निर्वाचनमा द्वन्द्वपीडित समुदायलाई उम्मेदवारी छनोट गर्दा आरक्षण कोटाको व्यवस्था गर्न सम्पूर्ण राजनीतिक दल तथा नेतृत्वहरूलाई अनुरोध गर्दै ४१ वटा द्वन्द्वपीडित संस्थाहरुले संयुक्त रुपमा माग गरेका थिए। तर उक्त माग हालै सम्पन्न निर्वाचनबाटै पूरा गराउन सरकारले ध्यानै दिएन। निर्वाचन सम्बन्धी कानुन र स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनमा त्यस्तो कुनै व्यवस्था नभएकाले निर्वाचनबाट द्वन्द्वपीडितहरु नीति निर्माणमा सहभागी हुने अवसर पाउन सकेका छैनन्। यो विषयमा राज्य संयन्त्रले चिन्ता समेत देखाएको छैन।

१.किन आउनुपर्छ स्थानीय तहको नेतृत्वमा द्वन्द्वपीडित ?

नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा प्रतिनिधि सभाको निर्वाचनमा प्रत्येक राजनीतिक संगठन वा दलका उम्मेदवारहरु मध्ये कम्तीमा पाँच प्रतिशत महिला उम्मेदवार हुनुपर्ने व्यवस्था थियो। त्यसैगरी राष्ट्रिय सभा सदस्य निर्वाचनमा कम्तीमा तीन जना महिला निर्वाचित गर्नुपर्ने व्यवस्था थियो। स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ को प्रस्तावनामा आफ्नो क्षेत्रको स्रोत साधनको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको

* मानव अधिकार, संक्रमणकालीन न्यायको क्षेत्रमा रिपोर्टीङ गर्दै आएका संचारकर्मी।

सन्तुलित तथा समान वितरणमा सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणले पिछडिएका वर्ग समेतको सहभागितालाई अभिवृद्धि गर्दै विकास प्रक्रियालाई संस्थागत गर्ने कुरा उल्लेख गरी लैङ्गिक तथा समावेशी प्रतिनिधित्वलाई बढावा दिने प्रयास गरेको थियो। त्यसबाट गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको वडा समितिहरुमा कम्तीमा एक जना महिलाको अनिवार्य प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरिएको थियो।

स्थानीय निकायमा महिला तथा समावेशी समूहको प्रतिनिधित्व गराउने सन्दर्भमा स्थानीय स्वायत शासन ऐन २०५५ मा विशेष व्यवस्था गरेको थियो। उक्त ऐन अनुसार गाउँ परिषद् र गाउँ विकास क्षेत्रभित्रका एक जना महिला सहित समाजसेवी, आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणले पिछडिएका जाति, जनजाति, दलित तथा आदिवासी मध्ये गाउँ परिषद् प्रतिनिधित्व हुन नसकेका गाउँ परिषद्को सदस्यको लागि चाहिने योग्यता पुगेका व्यक्तिहरु मध्येबाट गाउँ परिषद्द्धारा मनोनीत ६ जना सदस्य रहने व्यवस्था थियो। त्यसैगरी नगर परिषद्मा नगरपालिका क्षेत्रभित्रका महिला सहित समाजसेवी, आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणले पिछडिएका जाति जनजाति, दलित तथा आदिवासी मध्ये नगर परिषद्मा प्रतिनिधित्व हुन नसकेका वर्गका नगर परिषद्को सदस्यको लागि चाहिने योग्यता पुगेका व्यक्तिहरु मध्येबाट नगर परिषद्द्धारा मनोनीत कम्तीमा ६ जना र बढीमा २० जना व्यक्तिहरु रहने साथै मनोनीत हुने व्यक्तिहरु मध्ये कम्तीमा चालीस प्रतिशत महिला हुनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

जिल्ला परिषद्मा जिल्लाभित्र एक जना महिला सहित समाजसेवी आर्थिक तथा सामाजिक दृष्टिकोणले पिछडिएका जाति, जनजाति, दलित तथा आदिवासी मध्ये जिल्ला परिषद्मा प्रतिनिधित्व हुन नसकेका जिल्ला परिषद्को सदस्यको लागि आवश्यक योग्यता पुगेका व्यक्तिहरु मध्येबाट जिल्ला परिषद्द्धारा मनोनित ६ जना व्यक्ति सदस्य रहने व्यवस्था गरी लैङ्गिक तथा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तलाई व्यावहारिक रुप दिने प्रयास भएको थियो। यस्ता नीतिगत व्यवस्थाको परिणाम स्वरुप विं सं. २०५४ सालमा सम्पन्न स्थानीय निकायको निर्वाचनबाट करीब २७ प्रतिशत महिलाहरुको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ। दशौं पञ्चवर्षीय योजनाले लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशीकरणको अवधारणालाई अन्तर सम्बन्धित विषयका रुपमा स्वीकार गरेपछि यसमा व्यापकता आएको पाइन्छ।

वि. सं. २०६४ सालमा सम्पन्न संविधानसभा सदस्य निर्वाचनमा राजनीतिक दलले निर्वाचन आयोगमा समानुपातिक सूची पेश गर्दा ५० प्रतिशत महिलाको उम्मेदवारी दिनुपर्ने व्यवस्था थियो। परिणामस्वरुप संविधान सभा सदस्य निर्वाचनमा ३३ प्रतिशत महिला प्रतिनिधि निर्वाचित भए। दोस्रो संविधान सभा सदस्य निर्वाचन २०७० मा समेत २०६४ सालमा सम्पन्न संविधान सभा सदस्य निर्वाचनकै व्यवस्थालाई निरन्तरता दिइएको थियो। नयाँ संघीय प्रणालीमा प्रतिनिधिसभाका लागि सम्पूर्ण देशलाई एक निर्वाचन क्षेत्र मानी राजनीतिक दललाई मत दिने सामानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने ११० सदस्यमा राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिंदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस आर्य,

मधेशी, थारु, मुस्लिम, पिछडिएको क्षेत्र समेतबाट बन्द सूचीका आधारमा संघीय कानुन बमोजिम प्रतिनिधित्व गराउने र यसरी उम्मेदवारी दिँदा भूगोल र प्रादेशिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभामा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम निर्वाचित हुने पदमा राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा अपांगता भएका व्यक्तिको समेत प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।

संघीय संसद् तथा प्रदेशसभामा प्रतिनिधित्व गर्ने प्रत्येक राजनीतिक दलबाट निर्वाचित कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एक तिहाइ सदस्य महिला हुनुपर्ने प्रावधान छ। राष्ट्रिय सभा सदस्यका लागि प्रत्येक प्रदेशबाट कम्तीमा तीन जना महिला, एक जना दलित र एक जना अपांगता भएका व्यक्ति वा अल्पसङ्ख्यक सहित आठ जना गरी निर्वाचित ५६ जना र नेपाल सरकारको सिफारिसमा राष्ट्रपतिबाट मनोनीत तीन जना मध्ये कम्तीमा एक जना महिला हुनुपर्ने व्यवस्था छ। प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभाको सभामुख र उपसभामुख मध्ये एक जना महिला र प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभाको सभामुख र उपसभामुखमा फरक-फरक दलबाट प्रतिनिधित्व हुनुपर्ने प्रावधान छ।

प्रदेशसभाको लागि सात वटा प्रदेशका २२० सदस्य पदमा समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली बमोजिम हुने निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारी दिँदा जनसंख्याको आधारमा महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, खस, आर्य, मधेशी थारु, मुस्लिम पिछडिएको क्षेत्र, अल्पसंख्यक समुदाय समेतबाट बन्दसूचीका आधारमा संघीय कानुन बमोजिम प्रतिनिधित्व गराउने र यसरी उम्मेदवारी दिँदा सम्बन्धित प्रदेशको भौगोलिक सन्तुलनलाई समेत ध्यान दिनुपर्ने व्यवस्था छ।प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा सदस्यको समानुपातिक निर्वाचनका लागि राजनीतिक दलले उम्मेदवारको बन्दसूची तयार गर्दा कुल उम्मेदवारको कम्तीमा ५० प्रतिशत महिलाको नाम समावेश गर्नुपर्ने, अपांगता भएका व्यक्तिलाई समेत समावेश गर्नुपर्ने, प्रत्येक समावेशी आधारमा समावेश गरिएका उम्मेदवार छुट्टिने गरी तोकिएको ढाँचामा त्यस्तो बन्दसूची पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था छ।प्रतिनिधिसभा तथा प्रदेशसभा दलले प्राप्त गर्ने सिट संख्या निर्धारण गरेपछि आयोगले त्यस्तो दलको तर्फबाट संघीय संसद् तथा प्रदेशसभा प्रतिनिधित्व गर्ने कुल सदस्य संख्याको कम्तीमा एक तिहाइ महिलाको प्रतिनिधित्व हुने गरी समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली तर्फबाट निर्वाचित गर्नुपर्ने र महिलाको सख्या यकिन गरी सम्बन्धित दललाई जानकारी दिनुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था छ। समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली तर्फ निर्धारण गरिएको कुल सदस्य संख्याको दश प्रतिशत भन्दा कम सिट प्राप्त गर्ने दलले कम्तीमा एक तिहाइ महिला निर्वाचित हुने गरी यथासंभव अन्य समावेशी आधार समेत मिलाइ निर्वाचित हुने उम्मेदवारको सूची पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ। गाउँसभाका सदस्यहरुले आफू मध्येबाट निर्वाचित चार जना महिला सदस्य र दलित तथा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट गाउँसभाले निर्वाचित गरेका दुई जना सदस्य समेत गाउँपालिकाको सदस्य हुने व्यवस्था छ। नगरसभाका सदस्यहरुले आफू मध्येबाट निर्वाचित गरेका पाँच जना महिला सदस्य

र दलित वा अल्पसङ्ख्यक समुदायबाट नगरसभाले निर्वाचित गरेका तीन जना सदस्य समेत नगरपालिको सदस्य हुने व्यवस्था छ।

जिल्ला सभाले एक जना प्रमुख, एक जना उपप्रमुख कम्तीमा तीन जना महिला र कम्तीमा एक जना दलित वा अल्पसंख्यक सहित बढीमा नौ जना सदस्य रहेको जिल्ला समन्वय समितिको निर्वाचन गर्ने प्रावधान छ। गाउँसभामा गाउँपालिकाको अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, वडाअध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चार जना सदस्य तथा दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित गाउँ कार्यपालिका सदस्य रहने व्यवस्था छ। नगरसभा नगर कार्यपालिको प्रमुख, उप्रमुख, वडा अध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित चार जना सदस्य तथा दलित वा अल्पसंख्यक समुदायबाट निर्वाचित नगर कार्यपालिका सदस्य रहने व्यवस्था छ।

गाउँसभा र नगरसभामा प्रत्येक वडामा कम्तीमा दुई जना महिलाको प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था छ। गाउँपालिका वा नगरपालिको वडा समितिमा एक जना दलित महिला सहित दुई जना महिला वडा सदस्य र दुई जना वडा सदस्यको निर्वाचनमा सबै भन्दा बढी मत ल्याउने निर्वाचित हुने निर्वाचन प्रणाली अपनाइने गरिएको छ।

राजनीतिक दलहरुले विधान बमोजिम निर्वाचन, मनोनयन वा नियुक्ति गर्दा सामाजिक विविधता प्रतिबिम्वित हुने गरी दलको संगठन संरचना तथा समितिहरुमा समानुपातिक समावेशी सिद्धान्तका आधारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने र दलका सबै तहको समितिमा कम्तीमा एक तिहाइ महिला सदस्य हुने व्यवस्था गर्नुपर्ने स्पष्ट व्यवस्था गरिएको छ।

राजनीतिक दलहरुले स्थानीय तहको निर्वाचनमा अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, प्रमुख र उपप्रमुख तथा जिल्ला समन्वय समितिको प्रमुख र उपप्रमुख मध्ये ५० प्रतिशत महिला उम्मेदवार रहने गरी मनोनयन पत्र पेश गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने जस्ता प्रावधानले गर्दा ती वर्ग र समूहको प्रतिनिधित्व उल्लेख्य हुन गएको छ। तीनै तह र राष्ट्रपति तथा उपराष्ट्रपति निर्वाचनको परिणाम अनुसार स्थानीय तहमा ४० दशमलव ७५ प्रतिशत, प्रदेश सभामा ३४ दशमलव ४० प्रतिशत, प्रतिनिधिसभामा ३३ दशमलव ५३ प्रतिशत र राष्ट्रिय सभामा ३७ दशमलव ३० प्रतिशत महिला तथा समावेशी समूहको प्रतिनिधित्व रहेको छ। सामाजिक समावेशी दृष्टिकोणले हेर्दा मधेशी र दलितको प्रतिनिधित्व स्थानीय तहमा क्रमश १६ प्रतिशत र २४ प्रतिशत, प्रदेश सभामा क्रमश १८ प्रतिशत र ६ प्रतिशत, प्रतिनिधि सभामा क्रमश १७ प्रतिशत र ७ प्रतिशत तथा राष्ट्रिय सभामा क्रमश ८ प्रतिशत र १२ प्रतिशत रहेको छ।

२०७९ साल बैशाख ३० मा सम्पन्न स्थानीय तहको निर्वाचनको परिणाम अनुसार प्रमुख पदमा ३ देखि ४ प्रतिशत महिलाको प्रतिनिनिधित्व बढेको छ। विगतमा भन्दा यो १ प्रतिशतले बढी हो, तर उपप्रमुख पदमा भने ०७४ सालको निर्वाचनमा भन्दा प्रतिनिधित्वको प्रतिशत घटेको छ। उक्त पदमा ७५ प्रतिशत २३ मात्रै निर्वाचित भएका छन्। वडा अध्यक्ष पदमा ६९ जना महिला मात्रै निर्वाचित भएका छन्। १४ हजार

३ सय ७९ पदमा महिला निर्वाचित हुँदा महिलाको ४१ प्रतिशतबाट २१ प्रतिशतमा झरेको छ। दलित र महिला सदस्य बाहेकको खुल्ला पदमा भने महिलाको संख्या घटेको देखिन्छ। निर्वाचनका सबै प्रक्रिया र चरणमा महिला तथा लक्षित बर्ग र समुदायको सहभागिता एवम् नेतृत्वमा स्थापित गर्न भने कठिनाइ उत्पन्न भएको छ। सामाजिक संरचना, जनसाङख्यिक वितरण र जातीय विभेदका कारण स्थानीय तहको निर्वाचनमा दलित महिला वडा सदस्य पदमा उम्मेदवार मनोनयन दर्ता नभई रिक्त रहनु जस्ता व्यवहारिक समस्याले यस्ता नीतिगत व्यवस्था कार्यान्वयनमा चुनौति देखिएको हो। संविधान तथा स्थानीय तहको निर्वाचन कानुनले ०७४ सालको स्थानीय तहको निर्वाचनमा महिलाको प्रतिनिधित्व ४० प्रतिशत माथि पुग्यो। महिलाहरु नीति निर्माणका लागि नेतृत्वमा पुग्दा त्यसको परिणाम सकारात्मक देखिएको जानकारहरुको भनाइ छ। द्वन्द्वपीडितको हकमा पनि नीति निर्माणमा सहभागी हुँदै स्थानीय तहको तल्लो तहबाटै आफ्ना मुद्दा र सवाल स्थापित गर्ने अवसर पाउने अवस्था रहन्छ। स्थानीय सरकारमा अनुकूल ऐन नियम बनाउन, जिविकोपार्जन र आवश्यकताको आधारमा सीप तथा परिपूरण जस्ता विषयमा संलग्न हुँदै जीवन सहज बनाउने अवस्था रहने थियो।

देशमा तीन तहमा गरी ७६१ वटा सरकारले मुलुकमा शासन गरिरहेका छन्। स्थानीय र प्रदेश सरकारबाट पीडितहरूको लागि आर्थिक, सामाजिक, शिक्षा, स्वास्थ्य र संस्मरण लगायतका क्षेत्रमा केही कार्यक्रमहरू तर्जुमा गर्ने प्रयास भैरहेको छ। तर यस्ता कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा पीडितहरूको सहभागीता र उनीहरूसँग छलफल परामर्श नगरिएका कारण एकातर्फ यी कार्यक्रमहरू पीडितको आवश्यकता बमोजिम बन्न नसकेको देखिन्छन् भने अर्कोतर्फ यस्ता कार्यक्रमहरूबारे पीडित समुदायलाई पर्याप्त सूचना, जानकारी तथा पहुँचको अभाव रहेको हुँदा कार्यक्रमका लागि छुट्याइएको बजेट प्रयोग हुन नसकेर फ्रिज हुने गरेको छ।

संविधानको धारा ४२ लाई टेकेर सामाजिक आर्थिक वा शैक्षिक हिसावले पछाडी परेका महिला, दलित, आदिवासी जनजाति, मधेशी, थारु, मुश्लिम, पिछडिएका, अपांगता भएका व्यक्ति, लैंगिक यौनिक अल्पसंख्यक, किसान, श्रमिक, द्वन्द्वपीडित वा पिछडिएको नागरिक र आर्थिक रुपमा विपन्न खस आर्यलाई समावेशी सिद्धान्तको हिसावले राज्यको निकायमा सहभागिताको हक हुने भनेकाले निर्वाचन आयोगले पनि त्यस व्यवस्थालाई टेकेर आफ्नो नीति बनाएको प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलिया बताउनु हुन्छ। तर किसान र श्रमिकको आरक्षणको व्यवस्था भने सरकारले अझ पनि गर्न सकेको देखिन्न। द्वन्द्वपीडितको हकमा राज्यको नीति भित्र थुप्रै विषय उल्लेख छ। तर राज्यको नीति निर्माण तह अर्थात् स्थानीय सरकारमा प्रतिनिधित्व बनाउने सवालमा चाहिँ नीतिगत व्यवस्था भएको छैन। द्वन्द्वपीडितहरु आरक्षणको व्यवस्था नभएकोले राज्य र गैरराज्य पक्षबाट पीडित भैरहेका छन्। 'हाम्रो निर्वाचन सबै राजनीतिक हिसावले हुन्छ। त्यसकारण दलले उम्मेदवार दिएपछि स्वतन्त्र पनि उठ्न त पाउँछन्। दलले नै उम्मेदवार दिनुपर्ने भएकाले

राज्यमा सबै बर्ग, लिंग, क्षेत्र, जाति र जनजातिको प्रतिनिधित्व गराउने कुरा चाँहि दलबाटै हुनुपर्छ। यसमा दलले बढी अग्रसरता लिनुपर्छ 'दलीय हिसावले महिलालाई अनिवार्य आरक्षण र बाँकीको हकमा देशको विविधतालाई सम्बोधन गर्ने गरी गर्नु पर्दछ। दलहरु देवावटी समावेशी होइन वास्तवमै कानुनी हिसावले विविधतालाई सम्बोधन गर्ने हिसावबाटै समावेशी हुनुपर्छ। तर दल सम्वन्धि कानुनमा द्वन्द्वपीडितको विषय कतै पनि उल्लेख छैन भनी प्रमुख आयुक्त थपलियाले भन्नुभयो। द्वन्द्वपिडीतहरुलाई यति प्रतिशत आरक्षण भनेर कानुनमै व्यवस्था गरिदिएको खण्डमा मात्रै उनीहरुको प्रतिनिधित्व हुन्छ। द्वन्द्धपीडितलाई सहभागिताको कुरा गर्ने हो भने त्यसको निम्ती नेपाल सरकारको नीति भित्र त्यो कुरा समावेश गर्नुपर्ने उनको सुझाव छ। 'स्थानीय तहमा यति प्रतिशत द्वन्द्वपीडित आउनु पर्छ भन्ने कुरा कानुनमै आउनु पर्छ। स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन तथा निर्वाचन ऐनमा ती कुरा आउनु पर्छ। कानुनमा नआइकन सरकारले त्यसलाई सम्बोधन गर्न सक्दैन। यी विषय कहिँ कतै उठेको छैन। तर कानुनमै त्यो कुरा व्यवस्थित गर्नु पर्छ। द्वन्द्वपीडितका लागि आरक्षणको व्यवस्था सहित जानुपर्छ। ०७२ सालको संविधान निर्माण पछि मुलुकमा दुईवटा स्थानीय तहको निर्वाचनमा त्यस्तो व्यवस्था भएन। अव आउने प्रदेश तथा प्रतिनिधिसभाको निर्वाचनमा नीतिगत रुपमा त्यो समेटिन्छ भन्न सकिने अवस्था छैन। आयोगले संक्रमणकालीन न्यायको पाटो संगै नीति निर्माणमा पीडितको सहभागिताको विषय पनि समेट्नु पर्ने थपलियाको तर्क छ। राज्यका नीति निर्माणको नेतृत्वमा पीडितहरुको सहभागिताले वास्तविक पीडितको पीर मर्का बुझेर कार्यक्रम बनाउने, त्यसले सरोकारवालाका लागि दीर्घकालीन लाभ पुग्ने र राज्यबाट सम्मान पनि पाएको महशुस गर्न सक्ने हुँदा त्यो अपरिहार्य रहेको थपलियाको विश्लेषण छ।

स्थानीय सरकारमा निर्वाचनकै प्रक्रियाबाट द्वन्द्वपीडितलाई नीति निर्माणमा सामेल गराउन सके उनीहरुको आवश्यकता अनुरुप जिविकोपार्जन तथा सीप र तत्कालिन आवश्यकता सम्वोधन गर्न सजिलो हुने द्वन्द्वपीडित सुमन अधिकारी बताउँछन्। 'स्थानीय तहमा उनीहरुको सहभागिता भएमा द्वन्द्वपीडितको प्रोफाइल बनाउनेदेखि शिक्षा जिविकोपार्जन तथा सामाजिक कार्यक्रम अगाडि बढाउन सजिलो हुन्थ्यो। स्थानीय स्रोत स-साना परिणाममा परिचालन गर्न सजिलो हुने थियो। जिविकोपाजर्नमै समस्या भएकालाई जिवनयापन सहज बनाउन सहयोग पुग्थ्यो। पहिचान र सम्मान पनि स्थानीय सरकारले दिएको अनुभूति गर्ने थिए।

परिपूरणले व्यापक रुपमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक तथा मनोबैज्ञानिक हिंसालाई समेत सम्बोधन गर्ने अर्थमा हेरिन्छ। मानवअधिकारको हनन् हुने अवस्थाको पुनरावृत्ति नहोस् तथा भविष्यमा हिंसा नदोहोरियोस् भन्ने कुरालाई सुनिश्चित गर्न संक्रमणकालीन न्यायको प्रक्रियाले सामाजिक आर्थिक आवश्यकताका साथै ध्वस्त सामाजिक सम्बन्धहरु तथा पीडाका अवस्थालाई पनि सम्बोधन गर्नुपर्छ। क्षतिपूर्ति आर्थिक सहायता पुर्नस्थापना सार्वजनिक स्वीकारोक्ति पीडितहरुको व्यवहारिक तथा प्राथमिकतामा रहेका आवश्यकताहरु

सहयोग गर्नुका साथै उनीहरुको जिविकोपार्जन साधनको प्रति पनि साच्चिकै सदिच्छा राखिएको हुन्छ। - servaes and birtsch 2008

स्थानीय तह मध्ये केही पालिकाहरुले स- साना कार्यक्रम मार्फत् द्वन्द्वपीडितको परिपूरणका काम अगाडि बढाए पनि त्यो प्रर्याप्त देखिन्न। एक दुईवटा प्रदेशले द्वन्द्वपीडितको परिपूरणमा सघाउने नीति बनाएपनि त्यो प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। निःशुल्क शिक्षा, स्वास्थ्य र उपचारको व्यवस्था, एक द्वन्द्वपीडित परिवार एक रोजगारको व्यवस्था, आवश्यकता अनुसार व्यवसायिक तथा सीपमुलक तालिम, स्वरोजगार तालिम सञ्चालन सहुलियत ऋण, सेवा सामग्री एवं बजारको सुनिश्चितता, द्वन्द्वपीडितहरूलाई प्राविधिक शिक्षा तथा सरकारी सेवामा आरक्षण व्यवस्था, संघ, प्रदेश र स्थानीय तहहरूमा स्मारक, स्मृति पार्क, उद्यान, सडक, विद्यालय, सङ्ग्राहलय तथा बगैंचाहरूको निर्माण तथा नामाकरण गर्ने व्यवस्था जस्ता परिपूरणका माग पीडितहरुले गरिरहेको पाइन्छ।

त्यस्तै संस्मरणमा द्वन्द्वपीडित सम्मान तथा स्मृति दिवसको रूपमा संस्मरण गर्ने व्यवस्था, द्वन्द्वपीडित सम्मान समारोहको आयोजना, सहज र सम्मानपूर्वक पायक पर्ने स्थानमा परिपूरण उपलब्ध हुने व्यवस्था, महिला, टुहुरा, वालवालिका, अशक्त, ज्येष्ठ नागरिक लगायत विशेष आवश्यकता भएका पीडित नागरिकहरूको स्वास्थ्योपचार, भरणपोषण, सामाजिक सुरक्षा लगायतका विशेष कार्यक्रमहरूको व्यवस्था, द्वन्द्वपीडित समुदाय लक्षित सामूहिक परिपूरण (खानेपानी, जलविद्युत, सिंचाई, कृषि, आयआर्जनका कार्यक्रम, सहकारी समूह निर्माण आदि) व्यवस्था, जस्ता परिपूरणका सवालहरु उनीहरुले उठाउँदै आएका छन्।विगतमा राजनीतिक परिवर्तनका लागि संर्घष गरेकालाई राजनीतिक तहमा नै अवसर दिने गरी संवैधानिक एवम् कानूनी व्यवस्था हुन सकेमा सबैभन्दा ठूलो परिपूरणको अनुभूति पीडितले गर्ने थिए। राज्यको संरचनामा पीडितको सहभागिताले नीतिगत सुधार गर्न र योगदानका लागि गर्व गर्ने दुवै सुअवसर प्राप्त हुने थियो। विडम्वना त्यो हुन सकिरहेको छैन।

हिजो राजनीतिसँग नजिककाले मात्रै राहत र अन्य सुविधा राज्य कोषबाट पाएको अवस्था छ। न्याय दिलाउन ढिलाइ भरहँदा यस्ता समस्या जटिल बन्दै गइरहेका छन्। द्वन्द्वपीडितले दीर्घकालीन परिपूरण राज्यबाट नपाएको अवस्थामा यो पाटो महत्वपूर्ण हुन गएको हो। अहिले पीडितका लागि न्यायको पाटो भन्दा चुनौति जिविकोपार्जनमा देखिएको छ। ती विषय सम्बोधन केन्द्र सरकारले गर्न नचाहेको अवस्थामा स्थानीय सरकारलाई नीतिगत रुपमै सम्बोधन गर्न भने कठिन देखिन्न।वास्तविक पीडितले परिपूरणका साथै न्याय खोजेका छन्। हिजो अभिभावक गुमाएका द्वन्द्वपीडित बच्चाहरु अहिले जवान अवस्थामा छन्। उनीहरुका लागि अभिभावकत्वको साथै शिक्षा स्वास्थ्य जिविकोपार्जन जस्ता विषय महत्वपूर्ण छन्। यसकारण उनीहरुको शिक्षा रोजगारी र प्रतिनिधित्व महत्वपूर्ण विषय बनेको हो। 'उनीहरुको सम्मानमा स्थानीय तहले पार्क बनाउने शालिक खडा गर्ने जस्ता कुरा गर्न सक्छन्। यसले भविष्यमा ती घटना नदोहोर्रिहोस् भन्ने सन्देश दिने र त्यस्ता घटनाको स्मरण गराइदिन्छ। यस्ता कुराले अहिलेको पुस्तालाई

ज्ञान र याद दुवै दिलाउने काम गर्दछ। रोजगारी र तालिमले सक्षम बनाएर जीवन सहज पार्न सघाउँछ। स्थानीय वडा तहसम्म वास्तविक द्वन्द्वपीडित पहिचान गरी उनीहरुको आवश्यकता अनुरुपका लक्षित कार्यक्रम र नीति बनाउन सघाउ पुर्याउने हुँदा निर्वाचनबाटै विधिवत सहभागिता गराउनु पर्ने आवश्यक देखिन्छ, तर स्थानीय तहले १० बर्ष (आरक्षण) सहितको व्यवस्थाबाट यो विषय सम्बोधन गर्न सके राम्रो हुने थियो। - राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका पूर्व अध्यक्ष अनुपराज शर्माले भन्नुभयो।

'द्वन्द्वपीडितका आवश्यकता जिल्ला पिच्छे फरक फरक देखिन्छ। केन्द्रले बनाउने नीतिले ती कुरा समेट्न सक्दैनन्। त्यसैले स्थानीय तहमा प्रतिनिधित्व महत्वपूर्ण हुन गएको हो। तर सरकारले यसरी प्रतिनिधित्व गराउने भन्दा पनि पीडितलाई न्यायकै बाटोमा सताउने र गलाउने मनसाय देखिन्छ। वास्तविक पीडित पहिचान गरी तिनीहरुलाई नीति निर्माणमा सघाउनु पर्ने शर्मा बताउनुहुन्छ। संक्रमणकालीन नीति निर्माणमा पीडितलाई पाखा लगाइएको भन्दै गुनासो गरिरहेका छन्। पीडितलाई नीति निर्माण तर्जुमा तथा कार्यान्वयनको पाटोसम्म पनि सहभागि बनाउन जरुरी हुन्छ। संक्रमणकालीन न्यायको बाटोमा पीडितहरुको सहभागितालाई समावेशी नीति निर्माण गर्ने दृष्टिकोण नै महत्वपूर्ण पाटो हो। जसले एउटा शान्तिपूर्ण भविष्यको यात्रामा दैनिक आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नुपर्दछ। पारिवारिक तहबाट त्यसको लागि सुरुवात गरिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहन्छ।

२.अब राज्यको रणनीति कस्तो ?

२०७२ सालको संविधानको अनुसूचीले प्रत्येक तहका सरकारको जिम्मेवारी तोकेको छ। त्यसमा द्वन्द्वपीडित नागरिकहरुको जिम्मेवारी तिनै तहका सरकारको हुने भन्ने छ। त्यसका आधारमा स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन बनेको छ। त्यो ऐनका केही प्रावधानहरु नै द्वन्द्वपीडितहरुको सामाजिक रुपान्तरणका विषयमा पनि केही कुरा उल्लेख छन्। कतिपय स्थानीय तहले उनीहरुको सामाजिक सुरक्षा तथा रुपान्तरणको विषय आफ्नो बजेट र कार्यक्रममा कुनै न कुनै रुपमा सम्बोधन भने गरेको पाइन्छ। तर नीतिगत रुपमा नीति निर्माणका लागि उनीहरुलाई सहभागि बनाउने विषय भने गौण छ।

मर्यादाका लागि सत्य तथ्य र परिपूरणलाई मुल मर्म बनाएर काम गरिरहेको बताउने संक्रमणकालीन न्यायिक आयोगहरुले पीडितलाई न्याय होइन परिपूरण दिलाउन पनि सकिरहेका छैनन्। वेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोगले बेपत्ता पीडित परिवार पहिचान गरी १ हजार ३ सय २१ परिवारलाई पीडित परिचयपत्र दिएपनि त्यस आधारमा राज्यबाट पाउने सेवा सुविधानको सुनिश्चिता अझै भएको छैन। त्यसका लागि सरकारले आवश्यक नीति निर्माण समेत गरेको छैन। त्यसकारणले पनि पीडितलाई राज्यले दिने सम्मान र प्रतिनिधित्वको सवाल नै कमजोर बनिरहेको छ। 'द्वन्द्वपीडितहरु स्थानीय तहमा आएको खण्डमा उनीहरुलाई आफ्ना कुरा सम्बोधन गराउन सजिलो हुन्छ। यस्ता कुराले सामाजिकरण प्रक्रियामा मै सहयोग गर्दछ। - प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलियाले भन्नुभयो।

पहिले शान्ति मन्त्रालय अन्तर्गत स्थानीय तहमा शान्ति समिति सक्रिय थियो। पछि त्यसलाई खारेज गरियो। पीडितलाई आयोगमा उजुरी हाल्न सहज बनाउने देखि राहतका लागि नाम सिफारिस गराउने सम्मका काम बाहेक यसले केही गरेन।

'वास्तवमा द्वन्द्वपीडितहरुका लागि वडास्तरमै सहभागिता र समावेशीता आवश्यक पर्दछ। जिविकोपार्जन तालिम र उपयोगी नीति र र पीडित परिवारको सदस्य नेतृत्वमा आउनु पर्छ। यो बहस समेत भएन। नेतृत्वले चासो लिएन।- सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगका पूर्व अध्यक्ष सूर्यकिरन गुरुङले भन्नुभयो।धेरै जिल्ला घुम्दा क्षतिपुर्तिले मात्रै पुग्दैन। अरु दीर्घकालीन सीप र अन्य कुराको माग गरेका पाइएको उहाँले अनुभव सुनाउनु भयो। 'सरकारले पीडितका लागि राहतको प्याकेज ल्याउनु पर्ने थियो। शिक्षा स्वास्थ्यको हकमा पनि उनीहरुको समस्या जटिल छ। राज्यले स्थानीय सरकारको नीति निर्माणमा उनीहरुलाई ल्याउन सके पीडितको अपनत्व राज्यप्रति हुने थियो।- गुरुङले भन्नुभयो। स्थानीय तहको नेतृत्वमा १ प्रतिशत जति द्वन्द्वपीडितलाई नीति निर्माणमा आरक्षण कोटा मार्फत् ल्याउन सके यसले दिर्घकालीन रुपमा उनीहरुको माग र आवश्यकता सम्बोधन गर्न सजिलो हुने गुरुङको विश्लेषण छ। क्षतिपूर्तिले तत्कालिन आवश्यकता पूरा गरेपनि दिर्घकालीन परिपूरण र जिवन सहज बनाउन यस्तै नीतिगत रुपमै नेतृत्वमा ल्याउनुपर्ने आवश्यकता देखिएको उनको तर्क छ।

३.निष्कर्षः

निश्चित ऐन र नियममा व्यवस्था नहुँदा त्यो कार्यान्वयन हुने अवस्था छैन। यो विषयलाई आउने दिनमा कार्यान्वयन गराउन निर्वाचन आयोगले पनि पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ। यसका साथै राजनीतिक दलको इच्छा शक्तिको खाँचो देखिन्छ। यसलाई कार्यान्वयन गराउन द्वन्द्वपीडितले दललाई दबाव दिनुको साथै संक्रमणकालीन आयोगहरुले त्यस सम्बन्धित उचित प्रबन्ध गराउन सिफारिस गर्नुपर्ने देखिन्छ। त्यसो भएको खण्डमा मात्रै कार्यान्वयन हुन सक्ने प्रमुख निर्वाचन आयुक्त दिनेश कुमार थपलिया बताउनु हुन्छ। उहाँ भन्नुहुन्छ 'अहिले संघीय तहको निर्वाचनमा त्यो संभव छैन। आउने दिनमा ऐनमै त्यो प्रावधान राख्न सके मात्रै कार्यान्वयनमा हुने अवस्था रहन्छ'। स्थानीय तहको आफ्नै स्रोतबाटै द्वन्द्वपीडितका लागि निशुल्क शिक्षा स्वास्थ्य वा त्यस्तै काम गर्न सक्छन्। वडा वडास्तरमा निकै थोरै संख्यामा द्वन्द्वपीडित भएकोले यो काम अगाडि लैजानु पर्ने आवश्यकता छ। विगतमा नीतिगत रुपमा स्थानीय तहमा महिला नेतृत्व गराउँदा त्यसले उनीहरुको आवश्यकता अनुकूलका काम अगाडि बढाउन सजिलो हुनुका साथै मुद्दा स्थापित बनाउन सघाएको छ।

द्वन्द्वपीडितका हकमा पनि केही समयका लागि आरक्षणको नीतिगत व्यवस्था गरी नेतृत्वमा सहभागि बनाउँदा उनीहरुको जीवनमा सकारात्मक र दिर्घकालीन असर पार्न सक्छ। त्यसैले राज्य संयन्त्रले द्वन्द्वपीडितलाई स्थानीय सरकारको कार्यपालिकामा ल्याएर नीति निर्माणमा सहभागि बनाउन अब ढिलो गर्नु हुँदैन। (लेखक संक्रमणकालीन न्याय तथा मानव अधिकार विषयमा रिपोटिङ गर्दै आएका पत्रकार हुन्।)

४.सन्दर्भ सामाग्रीहरुः

- नेपालको संविधान २०७२
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५४
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७४
- निर्वाचन व्यवस्थापनमा लैङ्गिक तथा समावेशी नीति २०७७
- राजनीतिक जवाफदेहिता संविधान निर्माण प्रक्रिया सम्बन्धी बृहत सन्दर्भ पुस्तक ः मीरेष्ट नेपाल २०६६
- संघीय शासन प्रणाली र स्थानीय तहको स्वरुपः संघीय मामिला तथा समान्य प्रशासन मन्त्रलाय
- स्थानीय तह निर्वाचन ऐन २०७३
- निर्वाचन आयोग ऐन २०७३
- मानव अधिकार आयोगको जर्नल संवाहक (अंक १२ २०७६)
- आयोगको २० बर्ष (२०५७ जेठ -२०७७) सिफारिसहरु र कार्यान्वयन अवस्था २०७७) राष्ट्रिय मानव अधिकार
- बाषिक प्रतिवेदन २०७३/०७४ निर्वाचन आयोग
- https://election.gov.np
- https://www.mofaga.gov.np
- https://www.nhrcnepal.org
- https://www.lawcommission.gov.np
- https://ciedp.gov.np

द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यले खेल्नु पर्ने भूमिका

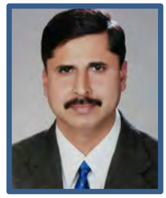

कृष्णराज के.सी.*

वर्गीय समाजमा वर्गको अस्तित्व रहेसम्म विभिन्न स्वार्थ टकरावहरुको कारणले सङ्घर्ष हुनु स्वाभाविकै हो। त्यस्तो सङ्घर्षले कहिले सामान्य र कहिले उच्च रुप लिने गर्दछ। विश्वमा मानव जातिको विकास क्रमसँगै विभिन्न प्रकारका सङ्घर्ष र युद्धको विकराल रुप इतिहासमा अङ्कित भएको छ। हामीले दुई वटा विश्वयुद्धको इतिहास पनि अध्ययन गरेका छौं। विभिन्न स्वार्थका कारण चाहे त्यो वर्गीय होस् वा राष्ट्रिय अस्तित्वको लागि होस्, विभिन्न सङ्घर्ष र युद्धको अभ्यास हामीले देखेका छौं। मानव जातिको विगत तीन हजार वर्षदेखिको इतिहास हेर्दा पन्ध्र हजार युद्धहरु भएको अनुमानित रेकर्ड देखिन्छ, अर्थात प्रतिवर्ष औसत पाँच वटा युद्ध भएका छन्।

नेपालमा वि.सं. २०५२ साल फाल्गुण १ गते (ई.सं.१९९६, फेब्रुवरी १३) देखि तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) ले सशस्त्र जनयुद्धको घोषणा गर्‍यो। २०५२ साल फाल्गुण १ गतेभन्दा पूर्व पनि नेपालमा थुप्रै सशस्त्र सङ्घर्ष र आन्दोलनहरु भएका थिए। १०४ वर्षे राणा शाही विरुद्धको २००७ सालको सशस्त्र सङ्घर्ष, २०१८ सालमा नेपाली काङ्ग्रेसको आव्हानमा भएको सशस्त्र क्रान्ति, २०२८ सालमा तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माले) ले गरेको झापा विद्रोह, २०३५/०३६ साल र २०४६ सामला निरङ्कुश पञ्चायती शासनका विरुद्ध भएको जनआन्दोलन आदि हुन्। यी शान्तिपूर्ण र सशस्त्र सङ्घर्षले नेपाली समाजलाई अग्रगामी दिशामा डोर्‍याएको छ।

२०५२ साल फाल्गुण १ गते जनयुद्ध (सशस्त्र द्वन्द्व) सुरु गर्नु पूर्व तत्कालीन नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी)ले नेपाल सरकार समक्ष निरङकुश सामन्ती राजतन्त्रको अन्त्य, राष्ट्रियताको सवाल, जनताको जनजिविकाको सवाल र मुलुकको समृद्धि आदि समेटिएको ४० बुँदे माग मङ्सिर महिनामा पेश गरको थियो। उक्त मागप्रति तत्कालीन सत्ताबाट कुनै सुनुवाई नभएपछि २०५२ साल फाल्गुण १ गतेबाट सशस्त्र द्वन्द्व (जनयुद्ध) को सुरुवात भएको थियो र उक्त द्वन्द्वको अन्त्य नेपाल सरकारका तत्कालीन प्रधानमन्त्री गिरिजाप्रसाद कोइराला र विद्रोही पक्ष नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) का अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल "प्रचण्ड" का बीच २०६३ साल मङ्सिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताबाट टुङ्गिएको थियो। यस लेखमा विशेष गरी २०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि सुरु भई २०६३ साल मङ्सिर ५ गते सम्पन्न विस्तृत शान्ति सम्झौतासम्मको अवधिमा भएको द्वन्द्वमा पीडित पक्षको व्यवस्थापनमा राज्य पक्षले खेल्नु पर्ने भूमिका बारे संक्षिप्तमा चर्चा गरिन्छ।

---

* पीडित तथा बुद्धिजिवी

द्वन्द्व पीडितका समस्याहरुको निराकरण गरी उनीहरुको उचित व्यवस्थापनको आधार तय गर्नको लागि हामीले २०६३ साल मङ्सिर ५ गते नेपाल सरकार र विद्रोही पक्षबीच सम्पन्न भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतालाई आधार मानी यसको मर्म र भावनालाई आत्मसात गरी अघि बढ्नु पर्दछ। संविधान सभाद्वारा जारी नेपालको संविधानमा पनि युद्धकालीन विषयलाई समाधान गर्न बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग र सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन भई कार्यान्वयनमा रहेको छ। नेपालको संविधान, नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को निरन्तरता भएकोले विद्रोही पक्ष नेपाल कम्युनिस्ट पार्टी (माओवादी) र सरकारी पक्षबिच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौता पनि यस संविधानको अङ्ग मान्नु पर्ने हुन्छ।

२०५२ साल फाल्गुण १ गतेदेखि २०६३ साल मङ्सिर ५ गतेसम्म भएको १० वर्षे जनयुद्ध (सशस्त्र द्वन्द्व) का घटनाहरुलाई घरेलु प्रक्रियाबाटै निराकरण गरी द्वन्द्व पीडितहरुलाई क्षतिपूर्ति र सम्मान दिनुपर्दछ। द्वन्द्वका घटनाहरुलाई अन्तर्राष्ट्रियकरण गरी मानव अधिकारको नाउँमा डलरको खेती गर्नुभन्दा विस्तृत शान्ति सम्झौता, त्यसको जगमा बनेको अन्तरिम संविधान, २०६३ र अन्तरिम संविधानकै निरन्तरतामा संविधान सभाबाट जारि भएको नेपालको संविधान, २०७२ अनुसार द्वन्द्व पीडितहरुको पीडालाई सम्बोधन गरिनु द्वन्द्व समाधानको स्थायी उपाय हुनसक्छ।

दश वर्षे सशस्त्र द्वन्द्व (जनयुद्ध) मा पीडित भएकाहरुको लागि न्याय, उचित राहत तथा पुनर्स्थापनाको व्यवस्था आजको आवश्यकता हो। द्वन्द्व पीडितहरुको आवश्यकताका बारेमा गहन अध्ययन र छलफल आवश्यक छ। एक थरि द्वन्द्व पीडितहरुलाई राज्यबाट क्षतिपूर्ति र पुनस्थापनाको आवश्यक छ भने अर्काथरि द्वन्द्व पीडितहरुलाई पहिचान र राज्यबाट सम्मान गर्नुपर्ने भन्ने माग रहेको छ। यी दुबै थरि द्वन्द्व पीडितहरुका आवश्यकताका बारेमा व्यापक अन्तरक्रिया र अध्ययन गरी उनीहरुको उचित सम्मान र व्यवस्थापन आजको प्रमुख आवश्यकता हो। भविष्यमा विगतको जस्तो द्वन्द्वको पुनरावृत्ति नहोस् भन्नका लागि पनि द्वन्द्व पीडितहरुको उचित व्यवस्थापनमा राज्य पक्षले अग्रणी भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ। आधुनिक समाजमा राज्यको विशिष्ट संरचना हुने भएकोले द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा राज्यको प्रमुख दायित्व रहेको हुन्छ। तसर्थ द्वन्द्व पीडितहरुको व्यवस्थापनमा कार्यकारीणी दायित्व राज्यको हुने भएकोले तदनुसार आफ्नो भूमिका निर्वाह गरी सभ्य मुलुकको रुपमा आफूलाई उभ्याउनु पर्दछ। द्वन्द्व पीडितहरुको उचित व्यवस्थापनको लागि राज्यले निम्न कार्यहरु अविलम्ब सुरु गर्नुपर्दछः

(क) सर्वप्रथम बेपत्ता व्यक्तिको वास्तविक स्थिति के हो, सत्यतथ्य जानकारी गराउनुपर्ने।

(ख) सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित नागरिक (द्वन्द्व पीडित) को रुपमा राज्यले पहिचान र सम्मान गर्नुपर्ने।

(ग) सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र स्थापनाको लागि द्वन्द्व पीडितहरुले गरेको योगदानको राज्यले उच्च मूल्याङ्कनका साथ आत्मसात गर्नुपर्ने।

(घ) सशस्त्रद्वन्द्वबाट पीडित नागरिकहरुको पहिचान गरि परिचयपत्रको व्यवस्था गर्नुपर्ने। उक्त परिचयपत्रका आधारमा राज्यले प्रदान गर्ने सेवा र सुविधाहरुमा विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने।

(ङ) द्वन्द्वपीडित परिवारको आर्थिक स्थिति कमजोर छ भने उसलाई रोजगारीको विशेष अवसर प्रदान गर्नुपर्ने।

(च) द्वन्द्वपीडित व्यक्ति घाइते, अपाङ्ग वा अशक्त छ भने आवश्यक भरण पोषण र उपचारको व्यावस्था राज्यले बहन गर्नुपर्ने।

(छ) द्वन्द्वपीडितलाई मासिक निर्वाह भत्ताको व्यवस्था गर्नुपर्ने।

(ज) वेपत्ता व्यक्तिको वास्तविक स्थिति प्रष्ट नभएकोले उनीहरुको घर परिवारमा हुने अंशवण्डा, नागरिकता लगायतका कानूनी प्रक्रियामा झमेला भइरहेकोमा राज्यले स्पष्ट नीति नियम बनाई समाधान गर्नुपर्ने।

(झ) सरकारी नियुक्ति, अध्ययन छाात्रवृत्ति आदिमा द्वन्द्वपीडित परिवारका सदस्यहरुलाई विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने।

(ञ) पीडित परिवारका सदस्यलाई बेपत्ता पार्ने पीडकलाई कानून बमोजिम सजायको व्यवस्था गरिनुपर्ने देखिन्छ।

अन्त्यमा, जसरी आणविक विज्ञानले पदार्थलाई नष्ट गर्न सक्दैन केवल ऊर्जामा रुपान्तरण मात्र हुन्छ भनेर प्रमाणित गरिसकेको छ, त्यसैगरी समाजमा असमानताका कारण उत्पन्न हुने द्वन्द्वलाई पनि निषेध गर्नुभन्दा शान्तिपूर्ण रुपान्तरण गरी द्वन्द्व व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ। विगतको द्वन्द्वबाट पाठ सिक्दै पीडितहरुको माग सम्बोधन गरी द्वन्द्व व्यवस्थापनमा सहयोग पुऱ्याउनु आवश्यक छ। तसर्थ द्वन्द्वको निदान (Diagnosis) गरी सही प्रेस्क्रिप्सन (prescription) नै द्वन्द्व पीडितहरुको लागि मलम पट्टि सावित हुनसक्छ।

(लेखकः करिव डेढ दशक जति अध्यापन र पत्रकारितामा संलग्न हुनुहुन्थ्यो, उहाँ द्वन्द्वपीडित पनि हुनुहुन्छ र हाल नेपाल बुद्धिजीवी सङ्गठनको केन्द्रीय अध्यक्ष हुनुहुन्छ)

जनयुद्धको क्रममा तत्कालीन शाही नेपाली सेनाको कब्जामा मैले भोगेको यातना र मेरो अनुभूती

उमेश प्रसाद साह*

म रौतहट जिल्ला साविक सखुअवा गा.वि.स. वडा नं. ३ को हाल परिवर्तित माधवनारायण नगपालिका वडा नं. ३ को स्थायी वासी हुँ। मध्यमवर्गी परिवारमा मिति २०३२।११।२५ मा आमा सुदामा देवी र बुबा गोरख प्रसाद साहको कान्छो पुत्रको रुपमा मेरो जन्म भएको हो। मेरो हजुरबुवा स्व.देवनारायण साह वामपन्थी आन्दोलनका अगुवा क. विष्णु बहादुर मनान्धर समेत मिली वामपन्थी आन्दोलनमा लाग्नु भएको र त्यसको प्रभाव रौतहटमा राम्रै थियो। रौतहटको राजनीनिक पृष्ठभुमि हेर्दा कम्युनिष्ट जन्माउने भूमिको रुपमा परिचित रहेको छ। रौतहटमा परिवर्तनका कैयौं घटना भएको छ। त्यस मध्ये रौतहटको २००९ सालको किसान आन्दोलनको रुपमा रहेको कागज फार (कपाली तमसुक) कब्जा गरेर जलाउने वा च्याल्ने काम भयो। यसको अगुवाईमा क. विष्णु बहादुर मानन्धर, क. देवनारायण साह, क. खजान्ती साह, क. लक्ष्मीनारायण यादव लगायतका हुनुहुन्थ्यो। उक्त विद्रोह तत्कालीन पञ्चायती शासकको लागि ठूलो चुनौती बन्न गएको थियो।
मेरो साख्खै काका खड्गप्रसाद साह विद्यार्थी अन्दोलनमा लाग्नुभएको थियो। २०३६ सालको विद्यार्थी आन्दोलनमा सरिक हुँदै तत्कालीन ने. क. पा. माओवादीले चलाएको जनयुद्ध समेतमा रौतहटमा आधारशिला नै खडा गरेको परिवारसँग मेरो नाता समेत रहेको छ।
म २०४९ सालमा एस.एल.सी.उतिर्ण गरेपछि उच्च शिक्षा हासिल गर्ने उद्देश्यका साथ उपत्यका प्रवेश गरेको थिएँ। अध्ययन गर्दै गर्दा म आर्थिक हिसावले सरल होस् भनि २०५४ सालमा सरकारी सेवामा प्रवेश गरें। अध्ययनलाई जारी नै राखें। मैले एम.पि.ए., एम.ए. राजनीतिक शास्त्र र एल.एल.एम. सम्मको पढाई गरें। उपत्यकामा रहेकोले मेरो नजिकका मानिस र साथीहरु मसँग भेटघाट हुने भएपनि म जनयुद्धमा पूर्ण सक्रिय थिइनँ।
मलाई तत्कालीन शाही सेनाले मिति २०५९।५।२४ गते कब्जामा लिंदा म जिल्ला आयुर्वेद स्वास्थ्य केन्द्र, बनेपा, काभ्रेपलाञ्चोकमा कार्यरत थिएँ। कब्जामा लिएको दिन म कार्यालयमा ड्युटीमा नै थिएँ। तीजको दिन थियो। विरामीको रुपमा सादा पोशाकका सेनाका दुई जना जवान मेरो कार्यालयमा गएकोमा मैले उपचार गर्न आउनु भएको हो ? के भएको हो ? भनी सोधेको थिएँ। तर ती सेनाका जवानले होइन यतिकै आएको भनी जवाफ फर्काएर त्यहाँबाट गएको ताजै लाग्छ। करिब ३ बजेको समयमा मेरो काम सकेपछि साथीसँग त्यहाँबाट धुलीखेल आयुर्वेद औषधालय, काभ्रेपलाञ्चोकमा कार्यरत रहेको साथीलाई भेट्ने र सँगै काठमाडौं फर्किने गरी म र मेरो साथी त्यहाँ गएका थियौं। तीन जना साथीहरु सँगै चिया खाएर म काठमाडौं फर्कें।

* पीडित तथा अधिवक्ता

हामी काठमाडौं फर्किने क्रममा भक्तपुर, नलिनचोकमा तत्कालीन समयमा रहेको शाही नेपाली सेनाको चेक पोष्टमा पुग्दा म आउने प्रतिक्षामा बसिरहेको यकिन तब भयो जव तिनै दुई जना सेनाका जवान मलाई देखेर हाँसी सोही वसमा सवार भए। उनीहरुले मलाई एक किसिमले आफ्नो निगरानीमा नै राखेको थियो। म शान्तिनगर, तिनकुनेमा बसबाट ओर्लना साथ आफ्नो नियन्त्रणमा लिईएको थियो। म र मेरा साथी रविन्द्र प्रसाद सिंहलाई एक-एक जनाले पक्राउ गरेको थियो। मलाई शहिदगेट सम्म सार्वजनिक बसमा लगी त्यहाँबाट विना नम्वर प्लेटको पिकअप गाडीमा राखी सोह्रखुट्टे पुग्दा आँखामा रुमालले बाँधी सिट मुनी राखी महाराजगंज स्थित सेनाको भैरवनाथ गणमा पुऱ्याए। भैरवनाथ गणमा मलाई बन्दी बनाई हात खुट्टा र आखाँमा पट्टी समेत बाँधी ३१ दिनसम्म अमानवीय तरिकाले राखेको थियो। मेरा साथी रविन्द्र प्रसाद सिंहलाई सोधपुछ गरी छोडेको कुरा पछि थाहा पाएँ।

म सरकारी कर्मचारी समेत हुदाँहुदै कसको लहडमा हो ? वा मेरा विरुद्धमा प्रहरीको गलत सुराक गरेको आधारमा सेनाले मेरा विरुद्धमा उल्लेखित कार्य गरेको हो। मलाई ने.क.पा.माओवादीमा लागेको आरोपमा उल्लिखित तरिकाबाट पक्राउ गरी हात खुट्टा बाँधी हात पछाडि पारेर लौरो राखी जनावरको जस्तो व्यवहार गरी राखेको थियो। त्यसमाथि आखाँमा पट्टी बाँधी सेनाको एउटा ट्रकमा म समेत ४ जानालाई बन्दी बनाई राखेको थियो। एक अर्कालि हेर्न र चिन्न नपाउनको लागि विचमा पालले छेकेर राखेको थियो। खाना र पानी समेत न्युनतम् आवश्यकता अनुसार पूरा नगरी अति नै अमानवीय र निर्मम ढंगले राखिएको थियो मानौं दुश्मन देशको सेना वा नागरिकलाई बन्धक बनाएर राखेको हो। मानव अधिकारको न्यूनतम अवस्थामा नराखी मलाई बन्दी बनाएर राखे। मलाई त्यहाँ रहेको सेनाले हदैसम्मको मानवता विरोधी व्यवहार, गाली गलौज र भूगोलको आधारमा समेत भेदभाव गऱ्यो। यसरी मलाई निर्मम ढंगले कैदी बनाई मिति २०५९।५।२४ देखि मिति २०५९।६।२३ गते ३१ दिनसम्म राखे। मलाई बन्दी बनाई राखेको ३१ दिनमा १८ पटक भन्दा बढी तत्कालीन शाही नेपाली सेनाबाट बयान लिने काम गऱ्यो। बयान लिने क्रममा निर्मम तरिकाले कुटपिटका साथै अपशब्द, निम्न स्तरको गाली गलौज, रंगको आधारमा अझ आक्रामक रुपमा प्रस्तुत भएको थियो। .....ये अव मधेशीहरुलाई पनि सत्ता चाहियो ? नोकरलाई मालिक बन्नु पर्ने ? तिमीहरुको औकात हेरेया छस् ? सबैलाई सखाप पार्छौं लगायतका तथानाम गाली र अपशब्दको प्रयोग गरी साह्रै अमानवीय र यहाँ लेख्न नसक्ने किसिमको व्यवहार गरी सेनाहरु मेरा विरुद्धमा प्रस्तुत भई हदैसम्मको कुटपिट तथा यातना यति कि अचेत नभए सम्म कुटपीट गर्ने कार्य गरे। यस किसिमले मलाई ३१ दिनसम्म नियमित जस्तो कुटपिट गरी राखि मेरो घर परिवार समेतलाई कुनै खवर वा जानकारी नदिई वेपता पारि राखेकोले समेत मेरो सम्पूर्ण घर परिवार, नातेदार र मेरा साथी समेतलाई मानसिक तनाव र मलाई यातना समेत दिई राखी कथित सुरक्षाको नाममा सेनाद्धारा हदैसम्मको मानव अधिकारको उल्लंघन गरेको थियो।

मलाई अनाहकमा माथि उल्लेखित तरिकाले तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले गैरकानुनी रुपमा बन्दी बनाई यातना दिने कार्य नेपालको मौजुदा कानुन र मानव अधिकारको विश्वव्यापी मान्यता बिरुद्ध मात्र होइन, मानवको न्यूनतम मानव अधिकार समेतको उल्लंघन गरी कुटपिट तथा यातना लगायतको अन्याय मैले भोग्नु पऱ्यो।

म एक निर्दोष व्यक्तिलाई तत्कालीन विद्रोही माओवादीको आरोपमा राज्यपक्षका तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले आफ्नो कब्जामा लिएर बिभिन्न प्रकारका शारीरिक तथा मानसिक यातना दिएर गैरकानुनी थुनामा राखेको र मेरो स्वतन्त्र र सम्मानपूर्वक बाच्न पाउने अधिकारको हनन् गरेको हुँदा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको

छानविन आयोगमा उजुरी दिएको छु। आयोगले यथासक्य सत्यतथ्य चाँडो भन्दा चाँडो पत्ता लगाओस् र पीडितलाई न्याय देओस्।

सशस्त्र द्वन्द्वका कारण र भविश्यमा द्वन्द्व दोहोरिन नदिने उपायहरु सम्बन्धी राष्ट्रिय कार्यशालाको एक झलक

शव उत्खनन् सम्बन्धी कार्यशाला गोष्ठीमा सहभागीहरुको सामूहिक तस्वीर

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष, श्री युवराज सुवेदी

सदस्य, श्री विश्वप्रकाश भण्डारी

सदस्य एवं प्रवक्ता डा. श्री गंगाधर अधिकारी

सदस्य, श्री सुनिल रंजन सिंह

सदस्य, श्री सरिता थापा

सचिव

श्री श्यामकुमार भट्टराई

सूचना अधिकारी

श्री ज्योती श्रेष्ठ

९८५१३११०९६

बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानविन आयोग, नेपाल

पुल्चोक, ललितपुर

फोन नं.: ०१-५०१०१९६, ५०१०१७९

फ्याक्स नं.: ०१-५०१०१६८

वेवसाईट: www.ciedp.gov.np

इमेल: info@ciedp.gov.np, ciedpnepal@gmail.com

टोलफ्री नं.: १६६०-०१-२२१११